

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№3 (90)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 3 (90)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 12259

Басуға 20.09.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 18 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 5609. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Karatayev O.¹, Umaraliev E.²

¹Professor, Doctor, University of Kastamonu, Turkey, Kastamonu, e-mail okaratayev@gmail.com

²Lecturer, Aspirant Osh State University, Kyrgyzstan, Osh

CULT UMAI-ENE AMONG THE KYRGYZ

Umai is an ancient female deity of the Turkic peoples, who occupied the second place after Tengri. She is still known among the modern Turkic peoples, such as Kyrgyz, Khakas, Altai and Bashkirs. She was a specially honored female deity of the earth for good spirit, pregnant women and as patron of children. Before birth, in order to protect the mother and the baby, Umai stood at the entrance on the left side of the Yurt, which was considered clean. The personification of the female principle is reflected in the very name of Umai, which means the mother's womb, uterus and also cutting the umbilical cord. In honor of Umai at the front corner of the Yurt her doll was hung made of blue cloth together with other images. If the child was sick, she was fed with gruel. Infants and babies at lullaby age were under her special protection. It was on the Cradle on which she rocked, and then it was kept up until the child was six years old and able to stand on his feet. It depended on the life and health of the child, because she was protecting her/him from evil forces and spirits.

Key words: Umai, Kyrgyzes, religious Pantheon, Enisei.

Қаратаев О.¹, Умаралиев Е.²

¹Кастомону университетінің докторы, профессоры, Түркия, Кастомону қ., e-mail okaratayev@gmail.com

²Ош мемлекеттік университеті лекторы, аспирант, Қырғызстан, Ош қ.

Қырғыз халқындағы Ұмай-ана культі

Ұмай – Тәңірінен кейінгі екінші орында саналған, түркі халықтарының ежелгі әйел бейнесіндегі құдайы. Қазіргі заманғы түркі халықтарының арасында қазақ, қырғыз, хакас, алтайлықтар, башқұрт, т.б. халықтарға белгілі. Жер бетінде әйел бейнесіндегі құдайдың аса құрметтісі, жағымды күш, босанатын әйелдер, балалар мен отбасының қамқоршысы, тілеушісі. Ұмай босанатын әйел мен туылатын баланы қорғау үшін, таза деп саналған киіз үйдің сол босағасында отырған. Әйел бастауларының қамқоршылығы Ұмай есімінен, яғни атынан да көрініс тапты, бұл есім ана бастауы, ана жатыры, баланың кіндігі мағынасын берген. Ұмай ананың құрметіне киіз үйдің төргі бөлігіне көк матадан жасаған қуыршақ қойған, егер үйде бала ауырып қалса, сол қуыршаққа тамақ қоятын ғұрып болған. Жаңа туылған нәрестелер мен бесікте жатқан балаларды тербеткен, сондай-ақ балалар алты жасқа келгенше Ұмай ананың аса үлкен қамқорлығында болған. Ұмай ана балаларды зиянкес күштерден қорғап тұрған, олардың өмірі мен денсаулығы да Ұмайдың қамқорлығымен байланысты болды.

Түйін сөздер: Ұмай, қырғыздар, діни пантеон, Енисей.

Каратаев О.¹, Умаралиев Е.²

¹профессор, доктор Университета Кастомону, Турция, г. Кастомону, e-mail okaratayev@gmail.com

²лектор, аспирант, Ошский Государственный университет, Кыргызстан, г. Ош

Култ Умай-эне у кыргызов

Умай – древнейшее женское божество тюркских народов, занимало второе место после Тенгри. Среди современных тюркских народов известно у кыргызов, хакасов, алтайцев, башкир и др. Особо высокопочтимое земное женское божество, доброжелательный дух, покровительница детей и рожениц. Перед родами, охраняя роженицу и младенца, Умай располагалась у входа на левой стороне юрты, считавшейся чистой. Олицетворение женского начала отразилось и в

самом имени Умай, что означало чрево матери, матку и даже отрезанную пуповину. В честь Умай в переднем углу юрты подвешивали вместе с другими изображениями куколку, сшитую из синей материи, которую кормили кашей, если ребёнок заболел. Под её особой защитой находились новорождённые и дети колыбельного возраста, зыбку которых она качала, а затем оберегала ребёнка до шести лет, пока он не встанет на ноги. От неё зависели жизнь и здоровье ребёнка, так как она охраняла его от злых сил и духов.

Ключевые слова: Умай, кыргызы, религиозный пантеон, Енисей.

Mainly among the Turkic peoples and tribes, the pantheon of religious beliefs has common roots and the fact that its philosophy is very rich in modern science. Landscape and nature, flora and fauna, similarity of linguistic, cultural, and domestic way of life became the basis for similar philosophical and religious beliefs in the ethnogenetic system of Central Asia. Therefore, amongst modern Turkic-speaking peoples (including Turkish and Mongolian) one can trace the common pantheon of ancient religious beliefs. The migration of Turkic-speaking peoples to a new ethnic space and settling there led to the adoption of some elements of local ethnic, cultural and religious beliefs. In addition, world religions (Islam, Buddhism, Christianity) had a huge impact on the widespread area of Turkic tribes. Certainly, today we can trace the ancient ethnogenetic parallels Buddhism in Tuvanians, and shamanism among the Yakuts. At the same time, it should be noted that, through ethnographic parallels, Oguz-speaking Turkmens, Turks in Turkey and Gagauzians share common roots with Kyrgyz. Turkish-Mongolian people's religious syncretic concepts associated with various religious doctrines and cultic grounds. This, of course, deeply associated with the range of ethnic, religious, cultural and linguistic phenomena.

The ancient Turkic peoples and their way of life, state structure, religious beliefs are reflected in Chinese chronicles, Arabic script, in the epitaphic monuments of Orkhon-Yenisei. Science confirms that the ancient Kyrgyz believed in the shamanistic pantheon of deities Kok – Tenir (Blue Heaven), Umai-Ene and Zher-suu (Ydyk Yer-sub = «holy land and water»). The overwhelming majority of scientists include into this pantheon Erlik and Ulgen, widespread deities of the southern peoples of Siberia (Potapov 1991:294-306). In 1878 A.Korchakov, a Russian farmer, in the territory of modern Khakassia, near the villages of Yudin and Monok, discovered two large black tombstones. Later it became known that these epitaphic monuments belong to the well-known Kyrgyz kagan Barsbek and to the Kyrgyz ambassador to Tibet Eren-Uluk, who had not returned. In the Kyrgyz kaganate, the highest shamans were awarded the title «Ambassador» and they had

the right to carry out diplomatic tasks. On the stella dedicated to Barsbek registered for the number E-29 it is written: «...I was not satisfied with courage or bravery). You were a great man, sharp, strong, the wolf flew away (left us), the leopard left without turning around. These are our names Umai Bek, we are from the tribe of great brave heroes (The texts of the Orkhon-Yenisey, 1982:170)».

Such kind of written evidences about Umai ene occurs more than once in written sources of Kyrgyz. In comparison we can consider the monument dedicated to the Turkish prince Kültegin. Monuments belonging to the Kyrgyz and Blue Turks and monuments (Kültegin and Barsbek monuments) located at far long distance from each other but covers nearly the same historic era and period. There is every reason to believe that epitaphic inscriptions were carved at the same period of time. Meanwhile it is known that Kültegin Barsbek, Tonkuiuk, Bilge kagans, they were contemporaries. Turkish prince Kültegin memorial cites: «...I have started to put balbals for Kyrgyz kagans. Inscribed the glory, the name of the Turkish nation, my father kagan, my Umai-ene (woman) and Tengri...». Further in the 31st line there is such information: «To my Queen mother's happiness, that is like Umai-ene, my brother got brave name Kültegin (title). When he was sixteen years old my brother kagan strengthened his power». In ancient Turkish language it is written: «Умай-тәр өгәм катун кутына инім күл-тәрін әр ат болды» (The texts of the Orkhon-Yenisey, 1982:64).

On the monument in the honor of Tonkuiuk (in the first quarter of the VII c. A.D.) «...I am Tonkuiuk have climbed over Altyn-Zhysh, crossed the river Irtysh, (they called us) the giants. Tuybadı (they did not understand). Tengir, Umai, Holy Zher-Suu gave us the victory, why should we run away» (The texts of the Orkhon-Yenisey, 1982:89).

Thus, the ancient Turkish written monuments, as a pantheon of gods, name Tengir, Umai, Holy Zher-Suu. Along with Tengir, and Holy Zher-Suu Kyrgyz and Turkish kagans considered Umai as their supporter and protector. «Tengri Umai, and Holy Zher-Suu gave us victory», meant that the power to Turkish kagans was given by the gods and they supported their nation and state.

V. V. Radlov while carrying out investigations on the first Turkic written monuments of Kültegin translated Umai as a «goddess». He came to such conclusion after research of Shorians' religious beliefs. Finalizing the description of Umai he translated it like «goddess» and male «name» (Radlov 1893:3).

P. M. Melioranskii in his studies of ancient Turks offered the parallel consideration of goddess Umai and Altai Shamanism notion. He wrote that: «she was widely known in Altai amongst Shorians as goddess, now she has become a supporter of newly born children» (Melioranski 1899:16).

The famous ethnographer and siberian scientist L.P. Potapov paid great attention to transformation of title Umai into the goddess of highest importance in religious pantheon (Potapov 1991:283). Turpan medieval text («Golden Yarug Sutras», X c.), and the «Dictionary» of Makhmud Kashgari (XI c.), Umai was not mentioned as one of the Shaman's gods. The source disclosed it in the meaning «Umai» – the womb, place where there is a child in the mother's womb.

In Uighur language Buddhistic religious reference («Golden Yarug Sutras»), and in Turkish, Arabic-language versions (Makhmud Kashgari) the meaning of Umai was the same word. It is interesting, the people have a right to discuss further questions! There is the question, did the religious-philosophical concept for the main goddess in the religious pantheon «Umai of Turkish tribes, peoples and states transform?»

«Umai» – means «mother» in Tibetan, Mongolian-speaking peoples imply the meaning «womb». Some turkologists associated the origin of this term with of the ancient Indo-European (Indo-Iranian) word «Khumai». Mythological term «umai», means «a bird which brings grace» or «phoenix». The medieval Arabian works it also explained the meaning «bird». Mostly in Kyrgyz language the notion of «Kumaiyk» means «bird-dog». At the same time, «umai» is a fantastic bird that nests in the air. In addition, the Kyrgyz patterns (carpets, etc.) «umai» describes a flying bird. But the descendants of Enisei Kyrgyz, Khakas, use Umai ene portray on women's badge, it is written in the work of Professor V. Ya. Butanaev (Butanaev 1984:93-105). Ethnographer L. P. Potapov stated that the Altai-Sayan peoples «Умай енези», «Умай енчези», «Умай ичези» – a supporter of small children, as well as an angel that takes the dead children's souls (Potapov 1991:285). Khakassians (Sagais, Shorians, Beltirs) call «umai» the soul of a child from birth until the age of 5-6.

V. V. Radlov mentioned that Siberian Shorians called «umai» a supporter of children with a positive image of an angel – and called her as an angel that took the soul of the dead (Radlov: 1893:193). For Altaic Teleuts «mai ahaci» or «mai ahazi» ets is children's guardian angel. At the same Teleuts, Altaic Kuu-kijiler (lebedintsi) and Tuvans called a good angel «pajana».

The Buryats who speak Mongol language accept Etugen, the Goddess of Harvest like Umai-ene who favors the birth of children, cultivating the soil, and growth of the cattle. According to researchers Etugen's difference from Umai-ene is she was not the Goddess of pantheons (Potapov 1991:29). At the same time the Buryats' worshipping to «ehyn umai» (womb of a mother); caves; some natural objects; asking for a child can be met. These kinds of relict scenes can be encountered in the life of present days of the Kyrgyzs. This ethnographic parallel is widely spread in Uzbek culture too. The source of given relict parallels goes back to the ancient times of Turkish genealogic history. The Chinese historians (618-917) wrote about the episode which described the emergence of the Turkish, the legendary father of the tribe Ashina who was fed by wolf.

S. M. Abramzon mentioned that first Umai ene was the Goddess of women and children, and later this concept was transformed. The author based on the ethnographic field material writes that Kyrgyz women worshipped Umai-ene very much (Abramzon 1999:193).

M. S. Andreev mentioned in his works that the Kyrgyz, inhabited in Arashan valley had prayed to Umai ene coming to the stone where the image of Buddha was carved (Abramzon 1990: 293). For instance, the khorezm Uzbeks accepted Ambar ene as a helper during giving birth. Of course, worshipping to Ambar ene was connected with the sky, lake, field an etc. It must be mentioned that Ambar ene is in the centre of customs connected with giving the birth. Therefore, from the ancient times of Turkish era there the basis exists that the image of Goddess Umai embodies the harvest in nature, and the cult of clan continuation.

For example, Umai ene helped when Manas was born:

Angel Umai ene
Spanked the child
«Come, be quick!
Listen to me»
Child didn't bear the spank
Gave the answer
«Show the right way,
Is there the means for my living in this world?»

Superior Umai-ene continued spanking (Manas. Encyclopedia, 1995:312).

According to ancient Turkish era, one of the main gods was Umai, who has had a significant transformation of certain elements into a relict phenomena today that the Kyrgyz people to incarnate their faith. Umai ene is the supporter of the birth, further the life of children, the mythological mother (Karataev, Eraliev, 2005:423). At the same time, she protects women during maternity disaster belief is widespread. Umai ene helped cutting the umbilical cord, and also protected the child, took care of him, washed, cleansed his lashes (Potapov 1991:285).

Umai ene attracts the child and educates him in her speech. They understand each other very well. As a proof, while the child was asleep or awake, he begins to smile. However, in some cases when the child becomes troublesome, concerning about a child's sleep, and it is considered that temporarily she went into the air. It was believed a mole of the child's body as a good sign. This mole was considered as Umai-ene left her mark. Umai 's natural support was in contact with the world of ghosts and infanticide. Babies were considered to be able to communicate with the gods and other representatives of the next world as they were considered high. Umai was a big supporter of the heroes of women. With the help of Umai-ene foals were chosen, then the hero stud foals that will be a source of water to feed, adopted at special pastures, in the name of a hero of the future the saddles were made. Mother at the Kyrgyz yurts in order to be protected while giving the birth, she and her baby were placed in the left side which was considered to be clean, then the cord of baby was cut (Karataev, Eraliev, 2005:423). Pregnant woman had been treated very carefully, it was told that giving a birth was her second death.

There is the question, what does the most ancient and indigenous image of Umai-ene mean? In spite of people live in a variety of ethnic, cultural, and religious societies, Umai-mother's image can be seen through a young child and maternal patron protector detected in worship and sacrifice. Obviously, the scientific opinions of Umai-ene's original style dates back to the ancient era of trusting in God. This image has been survived in Sakha-Yakut religious beliefs. These elements are kept on religious beliefs of the characters and the peoples of Central Asia, the Altai-Sayan (Kyrgyz, Uzbek, Kazakh, Altai, Tuva, etc.).

The image of the Sun god conveys the picture of a bird. A cult of fire started to form out of the image of that Sun god. Of course, that cult may continue to be a cult of life, brightness, and was related to

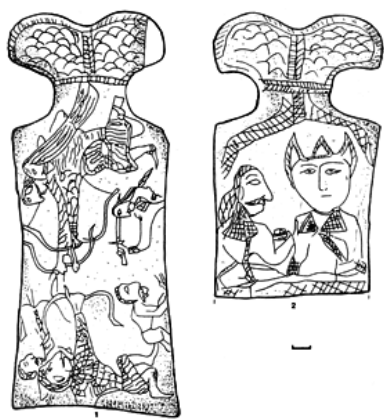
warmth (Karatayev 2013:213). In the notion of Turkic people Umai-ene played the role of renewal and fruitful harvest, as well as the soul of the dead children also fulfilled the angelic role. Although today Turkish-speaking people call Umai-mother differently, the same functions are performed in its philosophical and religious content. Umai-ene's symbolic image was usually given in the form of a small cradle, bow and arrow which conveyed the meaning of the supporter of women and saved a mother and a child.

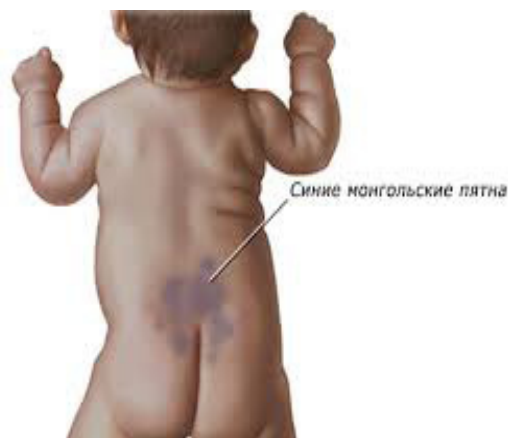
Drawing 1 – The image of a fertility goodness Umai- ene is on hanging golden bells, silver and gold earrings. Burial Koibaly. Kyrgyz Khaganate. V-XIII cc. Khakassia

Drawing 2 – A hairpin in the form of a winged woman (Umai-ene). Kyrgyz Khaganate. VI-XIII cc. M.Martyanov Museum. The city of Minusin, Novosibirsk region. Russian Federation

Drawing 3 – The image of Umai ene (mother) carved on the bone found in the grave Suttuu Bulak of Kochkor Valley. Narin region. A. Anke, M. I. Moskalev, O. Soltobaev, K. Tabaldiev. 1997

Drawing 4 – Umai ene signature spots. In scientific literature, «also known as the Mongolian birthmark»

Drawing 5 – Conveying Umai ene's portrait in Kyrgyz ornaments

Drawing 6 – They said that mark on baby's buttocks was left by his Umai mother. This concept was common to Turkic-Mongolian people.

References

- Potapov L. P. (1991). Shamanism in Altai. Moscow. 321 p.
The texts of the Orkhon-Yenisey. (1982). Frunze. 1982. 200 p.
Radlov, V. V. (1893). Story dictionary of Turkish dialect. T.I. Sankt- Peterburg.
Melioranski, P. M. (1899). Memorials in honor of Kultegin. Sankt -Peterburg.
Butanaev, V. Ya. (1984). Khakasian cult of the goddess Umai // Ethnography of Siberia people. Novosibirsk, p. 93-105.
Abramzon S. M. (1999). The works on the history of Kyrgyzstan and Kyrgyzstan selective works. Bishkek. 198 p.
Abramzon, S. M. (1990). The Kirgiz and their ethnogenetical and historical-cultural ties. Bishkek, 480 p.
Manas. Encyclopedia. (1995). T II. – Bishkek. – 560 p.
Karataev, O. K. Eraliev S. (2005). Kyrgyz ethnographic dictionary. Bishkek, 500 p.
Karataev, O. K. (2013). Origin of the Kyrgyz, area of propagation and ethno-cultural relations. Bishkek. 290 p.

Mendikulova G.M.¹, Nadezhuk E.A.²

¹Prof., Dr., Satbayev University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gmendikul@hotmail.com

²doctorate-student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: enadejuk@gmail.com

**THE PARTICIPATION
OF KAZAKHS IN THE RESISTANCE MOVEMENT
IN FRANCE AND ITALY DURING THE WORLD WAR II:
PROBLEM POSING**

The study of archival documents shedding light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people caught in fascist captivity, participating in the European Resistance Movement in France, Italy and other European countries, finding the burials of the deceased heroes, restoring the names of the heroes officially believed to be missing, is an important task for the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people, for the restoration of a real, true history of the Great Patriotic War. Comprehensive studies on the topic with extensive use of European archival materials have not been carried out, despite social and scientific demand. The sources of these new data should become foreign archival documents.

A complex, interdisciplinary investigation of problems of Kazakhs' participation in the World War II based on new documents extracted from the archives of France, Belgium, Italy, Russia and Norway is a priority task of the international research project «Kazakhs in the World War II: new documents from foreign archives», in which scholars – historians from Kazakhstan, Ukraine, Italy, Israel take part.

Key words: Kazakhs, World War ii, France, Italy, New Archival Documents, Resistance Movement.

Меңдікұлова Г.М.¹, Надежук Е.А.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Satbayev University,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmendikul@hotmail.com

²докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: enadejuk@gmail.com

**Екінші дүниежүзілік соғыста Франция мен Италиядағы
қарсылық қозғалысына қазақтардың қатысуы: мәселені қою**

Қазақтардың фашизммен күрестегі үлесі, фашистік тұтқынға түскен адамдардың тағдырына әсері, Франция, Италия және басқа да еуропалық елдердегі қарсылық қозғалысына қатысты мұрағаттық құжаттарды зерттеп, сондай-ақ қаза тапқан батырлардың қабірін тауып, ресми түрде жоғалған деп саналған, есімдерін қалпына келтіру, Ұлы Отан соғысының шынайы тарихын жаңғыртып, Қазақ халқының тарихи жадысын қалыптастырып және сақтаудағы ең басты міндет болып табылады. Әлеуметтік және ғылыми өзектілігіне қарамастан бұл тақырып бойынша, яғни кең ауқымда еуропалық мұрағаттық құжаттармен зерттеулер бұдан бұрын жасалмаған. Бұл жаңа мәліметтердің көздері шетелдік мұрағаттық құжаттар болуы тиіс.

Франция, Бельгия, Италия, Ресей және Норвегияның мұрағаттарынан алынған жаңа құжаттардың негізінде, қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуындағы кешенді пәнаралық мәселелерін зерттеу, Қазақстан, Украина, Италия, Израильдің тарихшы зерттеушілерінің қатысуымен «Қазақтар Екінші Дүниежүзілік соғыста: шетел мұрағаттарынан жаңа құжаттар» халықаралық зерттеу жобасының басымды міндеті болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақтар, Екінші Дүниежүзілік Соғысы, Франция, Италия, Жаңа Мұрағаттық Құжаттар, Қарсылық қозғалысы.

Мендикулова Г.М.¹, Надежук Е.А.²

¹доктор исторических наук, профессор истории, Сатпаев Университет, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmendikul@hotmail.com

²докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: enadejuk@gmail.com

Участие казахов в движении сопротивления во Франции и Италии во время Второй мировой войны: постановка проблемы

Изучение архивных документов, проливающих свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, попавших в фашистский плен, участвовавших в Европейском движении сопротивления во Франции, Италии и других европейских странах, обнаружение захоронений погибших героев, восстановление имен героев, официально считающихся пропавшими без вести, является важнейшей задачей для формирования и сохранения исторической памяти казахского народа, для восстановления реальной, истинной истории Великой Отечественной войны. Всесторонние исследования по этой теме с широким использованием европейских архивных материалов не проводились, несмотря на их социальную и научную актуальность. Источниками этих новых данных являются зарубежные архивные документы.

Комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне на основе новых документов, извлеченных из архивов Франции, Бельгии, Италии, России и Норвегии, является приоритетной задачей международного исследовательского проекта «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов», в котором принимают участие ученые-историки из Казахстана, Украины, Италии, Израиля.

Ключевые слова: казахи, Вторая мировая война, Франция, Италия, Новые Архивные Документы, Движение Сопротивления.

Introduction

In recent decades, in Western politics and historiography, there has been a tendency to downplay or suppress the role of the USSR in defeating fascism in the World War II. In addition, there are also facts that the Russian politicians and officials did not always adequately assess the great contribution that was made to the victory by the representatives of different peoples who formed the multinational Soviet Union.

Under these conditions, the study of archival documents shedding light on the participation of Kazakhs, our compatriots, in the fight against fascism, on the fate of people caught in fascist captivity, participating in the European Resistance Movement in different countries, finding the burials of the deceased heroes, restoring the names of the heroes officially believed to be missing, is an important task for the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people, for the restoration of a real, true history of the Great Patriotic War. Truthful, based on the study of archival documents, the reconstruction of events that took place during the war years and for various reasons not become the property of descendants is necessary for understanding our roots, the succession of generations.

In Kazakh historiography, the study of the problem of the participation of Kazakhs in the Second World War in European countries was

not widely publicized. Undoubtedly, in the Soviet years this problem was not included in the area of relevance. Moreover, it had a «prohibited» stigma. Labels of «traitors and spies» hung everyone who for various reasons was forced to leave the country or lived outside the Soviet Union. In the conditions of the command-bureaucratic system, the mere mention of «former citizens» became the reason for repression against political and cultural figures.

A systematic and integrated study of history and the recreation of a real picture of the participation of Kazakhs, former POWs who fled from concentration and labor camps and heroically fought against fascism in Resistance movements and partisan combat groups in various European countries, particularly France and Italy during the World War II is an urgent task from the scientific and military-patriotic standpoints and characterizes the Republic of Kazakhstan as a civilized and democratic state that values its history.

Methods of research

The research is based on modern methodological approaches, principles and conceptual guidelines aimed at understanding the historical and modern processes that characterize the entire tragedy of captured but unbroken people, escaped from captivity and joined the partisan units that fought against fascism in France, Belgium, Italy, Yugoslavia and others.

General scientific methods of research include such principles of historical knowledge as historicism, objectivity and other scientific principles, as well as theoretical conclusions and positions of leading scientists who formulated the fundamental principles of historical research.

To studying the historical process, such methods as historical-comparative, historical-biographical, historical-typological, historical-system, historical reconstruction will be used.

With the disclosure of various results of human activity, historical events and situations in which the active role of the human being is vividly expressed, i.e. the subjective factor, first of all, the causal explanations that follow from the universality of interrelations, objectively inherent in historical reality, are applied. Of course, certain objective circumstances also lie behind this factor, but they are manifested in the nature of subjective actions.

In addition, specifically problematic methods will be used on particular issues aimed at elucidating and studying the causes and consequences of specific phenomena, facts, events that characterize certain aspects of reality.

The research is based on modern methodological approaches, principles and conceptual guidelines aimed at understanding the historical and modern processes characterizing the tragedy of captured people, but unbroken, fleeing from captivity and joining guerrilla groups that fought fascism in France, Italy and other European countries.

The need and prospects for scientific research of the problem

The studying of the problem of the participation of Kazakhs in the World War II in European countries in the Soviet and Kazakh historiography based on Kazakh and Russian archives' materials only. Foreign documents were not included in the scientific use.

In the modern historical science, the problems of the participation of Russian, Ukrainians, Azerbaijanis and Armenians in the resistance movement in the world are studied, but no data about Kazakhs is in these proceedings.

Almost the only work on this issue was an article by I.I. Malyar «Participation of Kazakhstan in the European resistance movement» (Petrov, 1971).

More intensive study of particular issues of participation of Kazakh soldiers in World War II began in the period of independence. It is characterized by scientific works by G.M.

Mendikulova, B.G. Ayagan, B.I. Sadykova, A. Kara, A. Kaken, S. Bekenova and others.

In 1995, in honor of the 50th anniversary of Victory was published memorial book of Kazakhstan «Bozdaktar». It was the first attempt to provide a complete statistical picture of the war. The names of those who died in battle, died from wounds and diseases in hospitals, died behind enemy lines or missing were collected in this book. The «Book of Memory» and the summary volume «Bozdaktar» is a true a monument to Kazakhstanis who died in the battles with fascism.

Particular attention to the problem was paid in the scientific works by B.I. Sadykova, who investigates the activity of M. Chokay and history of the Turkestan Legion. B.I. Sadykova is the author of the script of the documentary «Zar, or those who were separated from the motherland.» In the «History of the Turkestan Legion in the documents», B.I. Sadykova for the first time describes the activities of the Turkestan national liberation movement, organized by Mustafa Chokay in Europe, his tactics and strategy. In 2011, she published a monograph «Mustafa Chokay in emigration» (Sadykova, 2011). All these works by B.I. Sadykova written on the base of archival documents from Germany, which had been collected and worked out well.

Associate Professor at the University of Mimar Sinan Kara A. wrote a book, which tells about the bitter fate of former soldiers of the Turkestan Legion (Kara, 2015). The book of well-known Kazakh journalist A. Kaken is based on sources devoted to the history of the Turkestan Legion (Kaken, 2000). In 2007, the memoirs by S. Bekenov one of the prisoners of Nazi camps were published.

An article-memoir titled «I was in the Turkestan Legion» was published on the pages of the internet magazine. It tells about Akhmetbek Nurumov, who was captured exactly a month after the war began. This man went to a POW camp in Poland, Turkestan Legion and Kolyma, was convicted of treason, and waited a long time for rehabilitation.

Within the program «People in the stream of history», in 2014-2016 Dr. K. Aldazhumanov conducted research on the topic «Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945». In particular, it has been affected by the problem of prisoners of war, in the first place – the Kazakhs. The author carefully conducted research in the State Archive of the Russian Federation.

However, for a truly complete and objective study of this issue, work with archival documents of the countries of Europe is necessary. This is a priority task of the international research project

«Kazakhs in the World War II: new documents from foreign archives», in which scholars – historians from Kazakhstan, Ukraine, Italy, Israel take part.

Within the framework of the project, the authors conduct a complex, interdisciplinary study of problems of Kazakhs' participation in the World War II based on new documents extracted from the archives of France, Belgium, Italy, Russia and Norway.

In particular, one of the important successes in the research work on this problem are the documents, first discovered by Prof. Dr. G. Mendikulova, in the French National Archives, which confirm the memories of the Kazakh and French participants of those events.

The new names of Kazakhs and Turkestans, such as Ismailov, Karamergenov, Mukhamedzhanov, Abdullayev, who fought side by side with French

Maqizaras, were found in the Archives Nationales funds (Archives Nationales. Section du XX-e siècle. (Paris, France)).

In October 2009, Doctor of History, prof. G.M. Mendikulova in the Archives Nationales in Paris found correspondence, memories, documents about the creation of the First Partisan Regiment, in which the Kazakhs fought alongside the Georgians in the dashing year of the Second World War. It became possible thanks to the grant she won from the French institute Fondation Maison des Sciences De L'homme (Mendikulova, 2014: p.94).

In early 2015, information was discovered about the military activities of Shashubiy Beisembin, born in 1920, a native of the aul No. 7, Karaganda region. It also confirms the participation of Kazakhs in the Resistance Movement of France.

Picture 1 – The ticket of the 1st guerrilla Regiment No. 18 by Shashubay Beisembin

Shashubai Beisembin was drafted into the ranks of the Red (Soviet) Army in December 1940 in Pushkino, Leningrad Region (according to records: 24th Panzer Corps, 8th Motorized Regiment). On August 18, 1941, being surrounded in the area of Kamenka of the Leningrad Region he was taken prisoner, was in concentration camps in Latvia, Poland and France. According to the data submitted by his son Murat Shashubayevich Beisembin, in autumn 1943 Shashubai Beisembin fled from captivity in the city of Albi, France, and joined the French partisans. The participation of Shashubay Beisembin in the Resistance movement is confirmed by the available ticket of the 1st guerrilla Regiment No. 18 preserved in his family.

In 2015, G.M. Mendikulova in France also for the first time revealed maps and photos concerning to Kazakhs and their participation to the Resistance Movement in the funds of the *Archives Departementales Haute-Garonne, the Toulouse Resistance Museum, the Archives Departementales du Tarn, Archive of the Historical Service of the Ministry of Defense of France (Service Historique de la Defense)*.

From memories it is known that Turkestanis participated in several guerrilla groups, in particular, in the group «Stalingrad», and our soldiers were called «Mongols». A year after the release of Toulouse, Albi and Carmaux, they were still in the camps, where they lived in a special mode. If previously we

gaps in their heroic history (Mendikulova, 2018; Nadezhuk, 2018).

Now, Prof. Dr. G.M. Mendikulova identified 34 cemeteries of the Soviet soldiers in France. We were able to explore five of them. In particular, in May 2018, Professor G.M. Mendikulova, during her trip to France, identified and recorded eight individual

registered burial places of Kazakhs near Paris, in Picardy and Lorraine.

Therefore, it is necessary to continue the work, as in France, and in Belgium, the Netherlands and other European countries, where the Kazakhs fought for the liberation of the world from fascism.

Picture 3 – World War II Burial places of Kazakhs identified by G.M. Mendikulova in France, 2018

Fragmentary, undocumented data we have about Kazakhs and Soviet prisoners of war who had escaped from concentration camps and fought bravely in the Italian teams. In the province of Modena acted battalion of Soviet partisans. In the region of Tuscany in the ranks of the partisan division «Guido Boskalo» Arezzo province fought 23 Kazakhstani people, including Takish Alpeisov from Karaganda, Kaldanbek Dyusenbekov from Kyzyl-Orda, Zhaymak Kulshikov from Aktyubinsk, Topai Sadvakassov and Ivan Kitastov from Akmola region, and others (Malyar, 1971: p.167).

In 2016, it became known about the burial of 38 Kazakhs in Trieste in northeastern Italy, who died fighting fascism. To date, because of the joint work of G.M. Mendikulova and Marco Fiorentino, during the comparison of the GDB «Memorial» data with the Italian sources at the disposal of the research team, several burials of the Kazakhs – participants of Resistance were identified in central Italy. However, scientific research in Italy has not been conducted, so it is necessary to fill this gap. In order to ascertain on the ground the reliability of the available information, as well as to obtain

more complete data on this problem, a complex expedition to Italy will be organized in 2019 within the framework of the international research project «Kazakhs in the World War II: new documents from foreign archives».

Based on the results of scientific research in France and Italy in 2018-19, the research group will compile and publish a collection of documents in two volumes devoted to this topical issue.

Thus, the research team faces the task of completing this study, revealing the names, fates, unknown places of burial of Kazakhs – participants in the struggle against the fascist regime in France and Italy, to analyze the revealed facts and make them available to Kazakhstani and the world community.

Conclusion

To date, comprehensive studies on the topic of Kazakh participation in the Resistance movement in France, Italy and other European countries with extensive use of European archival materials have not been carried out, despite social and scientific

demand, with value for Kazakhstan and the former Soviet and international communities. A comprehensive study of this problem will contribute to the education of youth and the strengthening of patriotism and the nation of Kazakhstan, the development of historical science and military history in our country. The history of Kazakh participation in the Resistance movement and the

liberation of Europe from fascism in partisan groups and teams should be reconstructed. The sources of these new data should become foreign archival documents.

A thorough study of archival documents and memoirs of participants in the Resistance movement in France, Italy and other countries should restore and make public the bright memory of our compatriots.

References

- Archives Departamentales du Tarn. MS 503, 691. La Liberation du Tarn en Aout 1944.
Archives Nationales. Section du XX-e siecle.
Service Historique de la Defense. GR P 16P 187 463 Djoumaniasov Khadem; Service Historique de la Defense. 19P FFI 5RM TARN As B9 Maquis Stalingrad.
Kaken A. (2000). Turkestan legion. Dereky talgam. Almaty. (In Kazakh)
Kara A. (2015). Istina Turkestanskogo legionna – mezhdru svastikoj i krasnoj zvezdoj. [The truth of the Turkestan Legion – between the swastika and the red star]. Research / translation from the Kazakh language. Astana: Research Institute «Public Opinion». 98 p. (In Russian)
Malyar I. Uchastie kazahstancsev v evropejskom dvizhenii soprotivleniya. V kn. Petrov I.I. Vsegda nacheku. [Participation of Kazakhstanis in the European resistance movement // In: Petrov I.I. Always on the alert] (1971). Alma-Ata: Kazakhstan. (In Russian)
Mendikulova G.M. O komparativistike i dostovernosti arhivnyih i otsifrovannyih dokumentov ob uchastii kazahov vo Vtoroy mirovoj vojne. [On comparativistics and reliability of archival and digitized documents on the participation of Kazakhs in the World War II] (2018). In: Social sciences and humanities in the digital world – 2018, April 12. Almaty: KazRTU named K.I. Satbayev. (In Russian)
Mendikulova G.M. (Ed.). Uchastie kazahov vo Vtoroj Mirovoj vojne v stranah Zapadnoj Evropy: sbornik materialov kruglogo stola (2014) [The participation of Kazakhs in the Second World War in countries of Western Europe: a collection of materials from the round table]. – Almaty: Kazak Universiteti. (In Russian)
Nadezhuk E.A. Kazahi vo Vtoroy Mirovoj vojne: tsifrovyye informatsionnyie resursyi po teme issledovaniya. [Kazakhs in the World War II: digital information resources on the research topic] (2018). In: Social sciences and humanities in the digital world – 2018, April 12. Almaty: KazRTU named K.I. Satbayev. (In Russian)
Sadykova B.I. Mustafa Chokaj v eh migracii. [Mustafa Chokaj in emigration]. (2011). Almaty. (in Russian)

Dadabayeva G.R.

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dgulnara@kimep.kz

BOLSHEVIKS AND RUSSIAN TURKESTAN POLITICAL DEVELOPMENT IN 1917-1918

The documents of 1920s still represent a huge amount of the valuable historical information on extremely significant problems that is waiting new fundamental studies. The period of the 1917 includes not only two Russian revolutions and explosion of the national liberation movement on the territory of the former tsarist empire that pursues academic interest towards issues still acute for the historians. How these historical events affected the international situation for the Turkestan region? What countries were mainly interested in the victory of Moslem political movements? Who supported financially these Moslem organizations? What factors promoted success of Tashkent Soviet to spread its authority up to Baku territories? A comparison of the native Soviet and post-Soviet works with archival documents from Britain's Foreign Office (Ministry of Foreign Affairs of Great Britain), journal articles had published in 1917-1918 can alter the vision of the geopolitical outcomes of «Great Game» had played by different foreign actors in the region of Turkestan.

Key words: Bolsheviks, Moslem autonomy, revolution, federative republic, pan-Turanism.

Дадабаева Г.Р.

т.ғ.д., доцент, КИМЭП университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dgulnara@kimep.kz

1917–1918 жылдардағы Түркістанның саяси дамуы және большевиктер

1920 жылдар тарих әлеміндегі толық зерттелмеген мәселелердің ірі тақырыптарын қамтиды. 1917 жылғы оқиға екі ресейлік төңкерісті ғана қамтып қойған жоқ, бұрынғы патшалық империяның территориясындағы болып өткен оқиғаларға қатысты кейбір сұрақтар әлі де ғалымдарды қызықтырып отыр. Олардың қатарында: Бұл оқиғалар Түркістанның халықаралық жағдайына қалай әсер етті? Мұсылман саяси қоғамдарына қандай мемлекеттердің қызығушылығы болды? Қаржылық қолдауды кім қолдады? Ташкент қаласындағы Кеңестер бүкіл Түркістанды қалай өз бақылауларында ұстады және Баку аймағына қалай көмек берді? Форин Офис (МИД Великобритании) мұрағатындағы отандық кеңестік және пост-кеңестік еңбектер, 1917-1918 жылдары шыққан журнал мақалалары деректері осы оқиғаларды геосаяси ракурста қарастыруға, 1917-1918 жылдары Түркістан өңірінде жүрген «Үлкен саяси ойын» туралы ой қозғауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: большевиктер, мұсылмандық автономия, революция, федеративтік республика, пан-туранизм.

Дадабаева Г.Р.

д.и.н., доцент, Университет КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, email: dgulnara@kimep.kz

Большевики и политическое развитие русского Туркестана в 1917–1918 годы

1920-е годы все еще представляют огромный пласт неисследованных проблем для исторического сообщества. События 1917 года, которые включали не только две российские

революции и взрыв национальных движений на территории бывшей царской империи, вновь подводят нас к вопросам, до сих пор вызывающим интерес. Каким образом эти события отразились на международной ситуации вокруг Туркестана? Какие страны были заинтересованы в победе мусульманских политических организаций? Кто их поддерживал финансово? Каким образом Советы в Ташкенте оказались в состоянии взять под контроль весь Туркестан и протянуть помощь до территории Баку? Сравнение отечественных советских и постсоветских трудов с архивными данными Форин Офис (МИД Великобритании), журнальными статьями, изданными в период 1917-1918 годов, позволяет представить эти события в геополитическом ракурсе, который заставляет задуматься, о какой «Большой игре» в пределах Туркестана шла речь в 1917-1918 годах.

Ключевые слова: большевики, мусульманская автономия, революция, федеративная республика, пан-туранизм.

Introduction

The victory of the Bolsheviks in October 1917 seemed to have minor effects on the further course of the political events and geopolitical shifts in region of Russian Central Asia. However, the subsequent events had demonstrated the wrongness of the Western political analysts who predicted quick fall of the regime due to absence of resources and support of the population. This article suggests a vision of following political events in the perspectives of international situation. First, what political forces collaborated with Bolsheviks in Central Asia to gain and to keep political control? What role was played by Tashkent Soviet in the course of collaboration or alienation of Moslem population in the region? The interests of what countries were touched by the Bolshevik regime victory in Russian Turkestan? In previous Soviet historiography was widely spread the opinion that Tashkent Soviet which operated as quite independent political body during this period was insisting on the right for political self-determination for Moslem population of the region (Khodjanov, 1928). Khodjanov quoted the leader of Turkestan Bolsheviks I. Tobolin that «autonomy will immediately led to the ...evacuation of Russian troops from the region» though they anyway agreed that Moslems should independently chose their political future (Khodjanov, 1928: 14). Such authors as M. Chokay, G. Safarov and others tried to diversify the vision of the consequences of Bolshevik victory in October 1917 (Chokay, 1986). Unfortunately, they focused mainly on political issues and its negative impact on national development of the region and widening the gap between local population and Russian citizens. However, the documents found by the author in Foreign Office archive contained important information about close collaboration between Tashkent Soviet and local moderate Moslems during 1917-1918 events. Thus, the destiny of Kokand Autonomy and, consequently, political events

in Bukhara and Khiva were more complex that it is shown in some of the modern post-soviet historiography with accent on national movement (Kozybayev, 2000; Omarbekov, 2001). In order to answer these questions the author tries to use different historical methods, comparing economic and political development and tendencies in Russian Turkestan region. Also the combination of the local and foreign documents provided a wider historical background to represent geopolitical perspectives upon the possible scenarios of different political forces victory in Russian Turkestan region.

To the history of Russian occupation

Russian Central Asia was incorporated in Russian empire between the years 1863 and 1885, and then was divided between two systems of administration: a) the Governor-General of Turkestan, consisted of Trans-Caspian, Samarkand, Syr-Darya, Fergana, and Semirechier provinces that were administrated as integral part of empire. The second part b) were autonomous Khanates of Khiva and Bokhara which were in a treaty relations with the suzerain power and administrated their own affairs (subject to the control of a Russian resident at each court and of the government in St. Petersburg), though they had no independence in questions of railways, tariffs, or foreign policy. (Tsarskaya kolonizatsiya v Kazakhstane, 1995).

In 1911 the population of both areas together was about 8,500,000-6,500,000 in the Russian provinces and about 2,000,000 in the autonomous khanates. Around 3,000,000 of the Russian Turkestan inhabitants were nomads and semi-nomads, mainly Kyrgyz in the north and Turkmen in the south-west, 5,000,000 represented settled Moslem peasants and townspeople and Russian population reached 500,000. Less than a million of the settled Moslems were Iranians, kinsmen of Persian and Afghans, the rest were Turkic – speaking strata, de-

posited by successful invasions. The Islamic civilization of all these settled elements was deep-rooted though had got a strong local character, especially during the three centuries preceding Russian conquest. The Russian colonists (who had come to the country at the end of XIX-early XX c.c.) were mainly concentrated in Semirechier province-where the Russian government had founded a Cossack community and realized a policy of systematic agricultural colonization – and in the city of Tashkent (234,000 inhabitants in 1911). Tashkent, the administrative center of Turkestan Governor-General as well as the province of Syr-Darya was the most important urban center where the Russian colonists experienced the same social and political influences as the citizens of other large Russian towns. The special conditions at Tashkent had significant effects on the course of events in Central Asia since the outbreak of the February revolution. For the Russian atmosphere Tashkent was exceptionally important place all over Turkestan due to minor effects of other Russian centers along Trans-Caspian railway (FO 141/781).

When the revolution broke out, the Russian conquest though recent, had already revolutionized economic conditions not only in the center of Russian colonization, but also in the whole region by creating security and modern means of communication. Central Asia was linked with the rest of Russia by two great railways- Andijan-Tashkent-Orenburg-Samara line leading to Moscow and Andijan-Samarkand-Bokhara-Merv-Ashkabad-Krasnovods or Trans-Caspian railway connected with the railways of Trans-Caucasia (Istoriya Kazakhstana I Tsentralnoi Azii, 2001).

The eastern destination of both railways was Fergana, a small but densely populated province occupied mainly by Moslem farmers and some nomads and Russian settlers. Fergana valley is a center of cotton and after the building of the railway the demands of Moscow manufactures led to a rapid extension of the area under cotton cultivation at the expense of cereals. Thus, this region came to depend largely for its food supply upon grain imported by rail from European Russia in exchange for its cotton annually exported in the opposite direction.

The economic relations with the rest of Russia had thus become extremely close; but, on the other hand the political jealousy and protectionist policy of Russian government tended to isolate Central Asia from Persia, Afghanistan, India, and Sing-Xian (the western province of Chinese empire, where the people, as in Russian Central Asia, are mainly Turkic-speaking Moslems).

Northwards, Central Asia was conterminous with the Russian steppe provinces where the government had carrying out an immense scheme of agricultural colonization since the 1880s. This colonization was at the expense of the Kazakh nomads, and created dangerous friction with them. A zone occupied by Kazakh nomads remained between Turkestan and the colonized area – around 2,500,000 Kazakhs in northern part and the same number in southern territories. Semirechier was the only province of Turkestan affected by the colonization problem, but here the friction between settlers and natives was serious.

The rebellion of 1916

Central Asia was greatly affected by the outbreak of war, for both natives and Russian settlers were exempted (from motives of fear and favor respectively) from compulsory military service. Even the intervention of Turkey seems to have produced no political reaction there (owing no doubt, to isolation of Central Asia from other Moslem countries); but the drain of rolling stock to the European front early created difficulties in the food supply, and the refugees deposited without preparation in Tashkent and elsewhere spread disease. Yet on the whole Central Asia remained quite till the Decree of the 25th June, 1916, by which all populations of the Russian empire previously exempt from military service were suddenly called up for non-combatant service behind the front.

In the area in process of colonization this decree seems finally to have exasperated the Kazakhs to the point of rebellion, and led to clashes between Kazakhs and local colonists and Cossacks, supported by the Russian regular troops. Dwellings were destroyed, cattle seized, and men, women and children driven into the hills, where they died of hunger and exposure. Around 500,000 Kazakhs were perished and 1,000,000 became refugees to cross the Chinese borders thus nearly third of Kazakh nation swept away. The land thus vacated was occupied by Russian settlers and later it became an object of discussion between local people and central government (Price, 1917)

The decree also produced disturbances among agricultural population of Turkestan due to decree's promulgation when the cotton season was at its height, and mobilized threatened the peasants with ruin. The drafting of the people gave the Russian officials occasion for bribe-taking and blackmail; and these various causes of discontent produced and outbreak in Jizak, on the railway north-east of Samarkand, which was punished by massacre of the

inhabitants and the burning of the town. There were also massacres at Andijan and Tashkent; and though in the settled districts the disorder seems to have quieted down before the revolution began in Kazakh populated provinces and especially in Semirechier.

From the February to October revolutions 1917

In spite of the rebellions of 1916, the revolution in Central Asia did not start as a racial conflict between natives and Russians. It was simply a response to the events happened in Petrograd and began by following the same course as there. But its settling was different in the different administrative areas.

Russian provinces

In Turkestan as in European Russia, there was a dual development from the first, Soviets, representing the Russian urban population and the military garrison, were formed both for the city of Tashkent and for the province of Syr-Darya. And these took the initiative against the governor-general Kuropatkin, who had been responsible by the savage treatment of the unrest during the 1916. Kuropatkin and his staff were deposed (like the Grand Duke Nicolas and his staff in the Caucasus); Tashkent Soviets petitioned the Provisional government at Petrograd to rescind the non-combatant service decree, and proposed that, when the next cotton season was over, military service on the normal basis should be introduced in Turkestan for Russians and Moslems alike. The government responded by rescinding the decree, proclaiming an amnesty, and sending home the Turkestan Moslems who had already been called up (Safarov, 1985).

The administration of Turkestan, however, was committed by the Provisional government, not to the Soviets, but to an Administrative Committee of Duma-members or ex-members. There was a Russian chairman and eight other members, four of whom were Moslems, namely: Tynyshbayev, Bukeikhanov (Kazakhs), S.N. Maksudov, and Major-General Davletshin (Tatar). The Moslems also began to form non-official party organizations.

The appointment of provisional administration was followed, as at Petrograd, by a steady encroachment on its powers from the side of Soviets, at the time of the first reconstruction of the government in Petrograd, Tashkent and Syr-Darya Soviets started to force the Turkestan Administrative Committee to retire. But it seemed to have survived in some form till Kornilov's coup in September, when the Tashkent Soviets arrested the Administrative Commit-

tee of Turkestan and constituted itself a permanent committee of public safety.

The Soviets, representing as they did soldiers and urban workers, were naturally composed entirely of Russian, and the Moslems counted their rise to power by strengthening their own organizations. In the municipal elections, which took place in August, they had a sweeping victory, capturing 77 out of 109 seats at Tashkent, 80 out of 102 in Kokand, and 77 out of 97 at Andijan. A month later there was a congress of Moslem workers at Kokand, which declared for the transformation of Russian into a federal republic, in which Turkestan should enjoy complete autonomy in the settlement of the land question. This congress was probably responsible for the deputation of Turkestan Moslems which shortly afterwards waited on Kerensky at Petrograd to complain of the application to Turkestan of the embargo on the conveyance of landed property – a measure introduced all over Russia as a preliminary to the transfer of land from *private* ownership to *state*. Kerensky at once removed the embargo, and informed the deputation that the solution applied to the land question in European Russia would not be extended to their provinces (Ryskulov, 1964).

In September there was also all-Turkestan Moslem Congress at Tashkent which delegated executive power to a Moslem Regional Council (already in existence). The latter held a joint setting on the 26th September with the Turkestan (and Syr-Darya Soviets) – which had remained Mensheviks, while the Tashkent Soviets had been captured by Bolshevik elements – and the executive committees of the Councils of peasants and Kazakhs. This convention passed a resolution denying the authority of any administration which had not received its sanction, and it was probably this that brought the outbreak of the Bolshevik Tashkent Soviet to a head.

This first Bolshevik outbreak in Central Asia began with a mass-meeting at Tashkent, in which both the Administrative Committee of Duma members and the Menshevik Soviet of Turkestan were denounced. The military governor, who appealed the Russian solidarity against the danger of a Moslem rising, had to fly for his life. The Administrative Committee and the Turkestan Soviet were arrested by the Tashkent Soviet, which was supported by two Russian regiments in garrison; while, on the other hand, the cadets of the military school arrested the revolutionary committee, seized the citadel, and were backed by a general *emeute* of the Moslem population. The provisional government at Petrograd, which was enjoying its brief respite between Kornilov's failure and Lenin's success, telegraphed

an ultimatum to the Tashkent Soviet, and appointed the commander of the troops in the Kazan district to be Commissary-General of Turkestan, with orders to suppress the outbreak by force. At the same time, in order to make sure of the Moslem sympathy, a decree was promulgated at Petrograd introducing the zemstvo system into the provinces of Trans-Caspian, Samarkand, Syr-Darya, and Fergana – a measure which would give the Moslems a share in local government, while Soviet-rule would mean the perpetuation of Russian ascendancy behind a new façade. This was about the beginning of October, and the Provisional Government at Petrograd appeared to have fallen before the military intervention in Turkestan could be carried into effect. The Tashkent Soviet protested against the threatened «punitive expedition» by declaring general strike (Osipov, 1991).

Semirechier

The repeal of the tsar's decree of the 25th of June, 1916, and the amnesty of those who had resisted the application of it, which were among the earliest acts of the Provisional Government at Petrograd after the first revolution in March 1917, seemed to have quieted the unrest in Turkestan as a whole, but not in the province of Semirechier. Here the grievance of compulsory service was reinforced by the much more serious grievance of the expropriation of the natives by Russian colonists that had been in progress for nearly twenty years. Resistance of the local people had precipitated ethnic conflict and after the massacre or expulsion of the greater part of Kazakh population, the Cossacks and the Russian colonists had become de facto possessors of the land.

Early in the summer of 1917 Taranchi and Dungans of the Semirechier province addressed the protest on the land question to the Executive Committee of the All-Russian Moslem Council at Petrograd (instituted at the Moscow All-Russian Moslem Congress in May 1917) and about the same time the Petrograd Soviet issued a proclamation to the Kazakhs, condemning the colonization policy of the empire but urging them to wait for redress until the meeting of the Constituent Assembly. Meanwhile, the Provisional Government voted 11,000,000 rubles for relief, but on the 25th September, 1917, the appeal (from Kazakh sources) was published in the social revolutionary journal «Dyelo Naroda», which stated that no steps to alleviate the situation had yet been taken. The latter appeal was confirmed by the article of Philip Price published by «Manchester Guardian», November 27, 1917. English journalist reported that Kazakh

refugees in China had attempted to return, but that the colonists and Cossacks would not restore their land, and that the situation was beyond the Provisional Government's control. There is no evidence during the present year of any approach towards a settlement, though in February 1918 it was reported that two Russian delegates, appointed by the Petrograd Provisional Government before its fall, had arrived at Aksu (Xinjian, China) to treat with the Kazakh refugees from Russian Turkestan.

Khiva

When the March revolution broke out at Petrograd the Khan of Khiva was taking a cure in the Crimea. He at once telegraphed expression of loyalty to the Provisional Government, and returned to Khiva where a popular movement quickly forced him to grant a constitution and to dismiss and punish his former ministers. The new Khivan parliament (Mejlis) asked the All-Russian Moslem Council at Petrograd for advisers to assist in reconstruction, and two, namely, M.M. Achmatovitch and Mus Bigeyev were sent.

The Khiva revolution was supported by the Yomud Turkmen, who had taken part in the rising of 1916, and had been chastised by a Russian punitive expedition. Their support took the form of plundering towns and destroying Russian property, and in August it was reported that the Russian authorities were taken military action against them. This seemed to have strengthened the anti-Russian mood as opposed to the revolutionary element in the Khivan movement. Discontent at the increase in power of the local Soviets during the months preceding the fall of the Provisional Government was influencing the Moslems in the Russian provinces in the same direction. For instance, Khiva subject Junaid Khan, who had been a leader in the 1916 rising, was organizing a movement for the complete independence of Moslem Central Asia, seizing Russian munitions while promoting Turkish propaganda. With this object he is said to have visited Baku and Tiflis at the beginning of October, when the fighting between Tashkent Soviet and its Moslem and bourgeois opponents was taking place. Later nothing new was heard about this person. Khiva during 1917 played subordinated part in the course of the revolution in Central Asia due to small population comparative backwardness.

Bukhara

Bukhara, on the other hand, with its fertile oases, comparatively large population, and position existence of railway between Tashkent and Trans-Caspian, has been a focus of extremist and separatist tendencies.

Khan of Bukhara also protested his loyalty to Russia after revolution, and granted a constitution on 20th April, 1917. Unfortunately, next day the Moslem clergy realized a counter-revolution led by reactionary officials and merchants. Some of the «Young Bukharians» were lynched by the mob. The counter-revolution seemed to have been favored by Khan, and by the Russian representative M. Miller, an official of the tsar regime who had not yet been removed. The Young Bukharian Executive Committee thereafter appealed to the Revolutionary Committee in Samarkand (in Russian territory), so Russian troops entered Bukhara and restored the constitution. Miller and his assistant Shulgin and Kamar-ad-din, the leader of the reactionary mullahs, were deported, Khan's prime-minister was imprisoned and another person appointed and new resident was sent by Russian Provisional Government.

This resident as was reported by German source adopted a policy of non-intervention into internal affairs of Bukhara and declared that the Khanate was «a British as well as Russian sphere of influence» – a phrase that German propaganda used for its benefit. Thus the Bukharian reactionaries were suppressed by force, but they still were the strongest party in the Khanate. They didn't forget Samarkand and other territories which Bukhara had to cede to Russia in 1864; and if the movement for a reactionary, fanatical, independent, and united Moslem prevailed Bukhara would be a center of this political turmoil.

To the Bolshevik Victory 1917

At the end of September 1917 Tashkent Soviets assisted by German prisoners of war and Moslems along with moderate Russians resumed their struggle. The Soviet with the support of Russian Harrison seemed quickly to gain control over situation in the city where it dissolved the existing workmen and soldiers organizations and formed a new body of purely Bolshevik representatives. However, their power didn't extend for a long period. The Orenburg Cossacks cut Tashkent-Moscow railway in order to isolate Tashkent from European Russia (where Lenin led Bolshevik government was by this time in power) and to deprive it of food supplies. This measure immediately threatened to starve the whole population of Central Asia. The Semirechier province refused to recognize Tashkent Soviet authority while the professional unions of Samarkand at their meeting hold on 14th of December decided not to send delegates to Tashkent. Turkestan Moslem Congress assembled at Kokand on December 11th in

Fergana region decided to proclaim the autonomy of Turkestan as part of Russian Federation, subject to be confirmed by the All-Russian Constituent Assembly. A special representative council and appointee of the Provisional Government had to carry out on the local administration until meeting of Constituent Assembly to start talks with Trans-Caspian and Cossacks.

The Moslem Congress that was a coalition of Moslem Regional Council, a body of Cadet organized by more educated and well-to-do Turkestan Moslems at the beginning of revolution, and the Moslem federalists, a smaller party which had been in favor of autonomy. The Moslem thus presented comparatively united front, and they had support of bourgeois and Menshevik Russians. The new Provisional Government was composed of six Moslems and a Jewish Minister of Finance but in new representative council the Moslems reserved only 36 out of 54 seats leaving the other third to the Russian representatives. In fact, the Provisional Government at Kokand represented the same combination of moderate elements at the old Administrative Committee of Duma members at Tashkent, with that significant change that the preponderance had passed from the Russians to Moslems and that the policy had been definitely decided in favor of decentralization.

The Government of seven and Council of fifty six occupied office in Kokand on 23d of December and autonomy of Turkestan was proclaimed formally on this date. Semirechier, Trans-Caspian, and the two khanates were not included into proclamation as well as Bukhara and Afghan participants,

The Tashkent Soviet declared on 26th of December a state of siege. For a moment they had the prospect of support from the small Moslem «Ulema» party, the body in Russian provinces corresponding to reactionaries in Bukhara. The «Ulema» might have been influenced by the extraordinary wireless appeal to Moslem sentiments launched by Lenin on December 6th. Moslems had a congress in Tashkent in the middle of December under the patronage of Soviets. But they were involved in conflicts with «Ulema» party from one side and Soviet and Moslem supporters from another. In January 1918 the Moslem clergy of Fergana published a manifest denouncing all Russian as infidels and tyrants, and calling on all Moslems to establish an independent federation «with a national anthem of their own».

This point is reconciliation between the Moslem liberals and reactionaries in opposition to Russian Bolshevik Soviet in Tashkent, leading to a more uncompromising policy on the part of the Moslem

bloc as whole. It was reported in January that the general impression among the Fergana Moslems was that the federation would be with Turkey rather than with Russia, and that the Turkish propagandists had appeared in Kokand and well received. On the other hand it was known that there were no signs of Pan-Turanism in Fergana, instead the order was well maintained and food supply process was improving. The authority was functioning quietly under auspice of Provisional Government, by old Russian officials. Prisoners of war, mostly Austrians, were allowed personal liberty but had to answer roll-calls to be under control. There were still a moderate number of Russian troops in the province who were also under control and were in fact involuntary prisoners, but were free to take service with Kokand government. There was yet no Moslem army.

Thus, from December to February Fergana (the most important cotton crop owing province of Russian Central Asia) was actually governed by a representative of moderate Moslem organization in harmony with Russian moderates. However, the continuation of regime depended on whether the local Russian soldiers would support or would follow the example of their comrades in Tashkent.

Bolshevik Victory in Kokand (February 1918)

The Provisional Government in Kokand failed to prevent Bolshevik propaganda, and on February 12th Bolshevik coup was carried out. Supporters of the Bolsheviks cut the telephone and telegraph wires and damaged the railway which led to Kokand isolation from the rest of the province. They also attached though unsuccessfully the citadel and local Soviet. The next day the Red Guards appeared to join Kokand Armenians and Russian reservists, later was arrested the president of provisional Government. As a result a Military Revolutionary Committee was set up. Next days a street fight between Red Guards and Provisional Government supporters continued. On 18th February Bolshevik reinforcements arrived under command of military commissary of the Tashkent Soviet. There were two more days of desperate fighting but by February 20th it was over. Red Guards were the masters of Kokand. Supporters of the Provisional Government were executed and deported in large numbers. The «rebellion» of the Provisional Government was declared an end and amnesty was suggested on condition of complete submission, surrender of the leaders and delivery of arms. The deaths in Kokand during this struggle were estimated from 3,000 to 5,000 and the material damage at 300,000,000 rubles. Thousands of people were made homeless, and great stores of cotton were burnt (Novaya Zhizn, March 27, 1918).

The overthrow of Moslem government in Fergana seemed to infuriate reactionary clergy in Bukhara and at the beginning of March and the struggle between them and «Young Bukharians» was broke out. The latter's position at power was restored by Russian troops in April 1917. «Young Bukharians» appealed to the revolutionary elements in the Russian province, represented by Bolsheviks while the «Old Bukharians» also gained support of ex-officers in Russian garrisons in all Central Asia. The Tashkent Soviet was thus involved into Bukhara's civil war the more as it was interrupting traffic along the Trans-Caspian railway, on which (and water route by the Caspian and the Volga) the Central Asian Bolsheviks were entirely dependent for communication with the central Bolshevik government in European part of Russia. Consequently a well-equipped Bolshevik expeditionary force (infantry, cavalry, artillery, railway battalion) was sent to help «Young Bukharians» to defeat later in two bloody battles the «Old Bukharians».

Baku was at that time in hands of Trans-Caucasian Tatars who had formed a National Council after Bolshevik revolution in November (Petrograd). They were closely cooperating with Georgians and Armenians in Trans-Caucasian Commissariat and Diet. But Turkic people though a majority were the only part in multinational environment – Russian, Armenians and others. The Armenians were at odds with Turkic people and this made them open to Bolshevik ideas. Accordingly arrival of small Bolshevik forces in gun-boats from Central Asia with some contingent, probably from Astrakhan, was enough to cause an outbreak in the city and after a week of bloody struggle the local nationalists were beaten and Baku remained in hands of Bolsheviks.

Thus, by the middle of April the Tashkent Soviet had beaten down all resistance in the vast region depending on the Trans-Caspian Railway, from Fergana to Baku. In May a Soviet Congress held in Tashkent declared Russian Turkestan a Soviet republic, delegated the government to a Council of People's Commissaries, and sent a mission to Moscow to delimit frontiers.

Conclusion

The fall of the provisional Government in Central Asia and victory of the Bolshevik regime significantly affected the situation from the international point of view. A moderate Moslem administration on good terms with moderate local Russian people aiming to make Turkestan

and autonomous State in a democratic Russian federation would be a better neighbor to Asian states such as Afghanistan and China. Unfortunately, sack of moderate Moslem in Kokand meant a victory of proletariat in Tashkent which caused the fierce reaction of Moslem believers, led by Ulema in Bukhara directed against all European influence in Central Asia. The last step means that whole Turkestan started its movement towards foundation of the independent Moslem khanate in alliance with other Moslem powers. Interestingly enough we see some evidences from the side of local citizens that German propaganda had become extremely active in these provinces as well as the idea of desirability of the alliance between Bukhara and Ottoman Empire. The documents contained information that German and Austrian prisoners of war were fighting on the side of Bolsheviks especially in Bukhara campaign. Around 30,000 Austrians and 8,000 Germans as was reported participated in the Bolshevik military campaigns though these figures look as exaggerated.

The chief menace of the situation was orientation of the Central Asian Moslems towards Turkey and Germany, which was encouraged by the events, followed Bolsheviks' victory. Tashkent Soviet was able to establish its complete power though the whole country was suffering of starvation and slaughter. Moreover, Afghanistan had been quite active to receive positively an envoy of Bukhara Amir thus to prove partly rumors that Khans of Khiva and Bukhara had accepted proposal from Turkey that they should join Pan-Turanian Federation. This was opposite to the situation a year earlier when Khan of Khiva had appealed to the All-Russian Moslem Council at Petrograd. Unfortunately, the dissolution of the Council by Bolshevik Government was announced on May 17th, 1918. Since then there were

no official body to settle issues between European and Central Asian parts of Russia.

At the end of 1918 Sadri Maksudov, the president of the Representative Council in Fergana, arrived to Istanbul. He had started his trip before the Bolshevik victory in October 1917 and his task was to thank Turkey for the building of five medreses in Turkestan, for which the Ottoman Parliament had voted funds. Maksudov took the occasion to make a speech attacking the Russians and prophesying the glorious future for Turkestan «with the help of our brothers in Constantinople» (Watergate House Daily Review, 1918, May 25). The speech was placarded in Turkey while later Maksudov and Sheikh-ul-Islam at Istanbul sent joint greetings to the Moslems of the Crimea, the Caucasus, Khiva, Bukhara, Persia, India and China.

Then in Central Asia the Pan-Turanian or Pan-Islamic movement struggle against the Bolshevik regime could not be delayed any more. It was inevitable that the further fall of Bolshevik regime if it happened would be immediately replaced by reactionary Moslem pro-Turkish forces. So, these sentiments were primarily taken into consideration by European powers such as Great Britain and France to avoid mainly intervention into Central Asian affairs. But as soon as Turkish military forces would reach Baku Bolshevik regime tried to use all means to keep this region under strict control. This consideration was dictated by highest importance of the oil wells situated there and still undamaged by the enemy and because Baku was the bridgehead of the Trans-Caspian Railway. These consideration played major role for the Bolshevik regime to strengthen its presence and political power over vast territories of Russian Turkestan and Trans-Caspian.

Done according to the target program «History and culture of the Great Steppe».

References

- Asanova S.A. (1994) Islam v duhovnoi culture kazakhskogo naroda v nach. XX veka in Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiya, istoriografiya, istochnikovedeniye. v 2 chastyah, Almaty.
- Chokay M. (1986). Turkestan under Soviet power. Oxford.
- FO 141/781/7148. File: The middle East.
- FO 141/781/8748. Price F. (1917) Orenburg. Later published his materials in the Manchester Guardian, November 28, 1917.
- Istoriya Kazakhstana I Tsentralnoi Azii. (2001). Almaty.
- Khodjanov S. (1928). K 10-letiyu Sovetskoyi Avtonomii Turkestana. Tashkent.
- Novaya Zhizn, March 27, 1918).
- Omarbekov T.O. (2001). XX gasyrdin Kazakhstn tarihiyn ozekti maseleler. Almaty.
- Osipov V.P. (1991). Vsmatrivayas v 20-30 gody. Alma-Ata.
- Ryskulov T. 1964. Izbranniye Trudy. Alma-Ata.
- Safarov G. 1985. Kolonialnaya revolyutsiya. Opyt Turkestana. The Society.
- Safarov G., and Bozhagov A. 1996. Kolonialnaya revolyutsiya. Opyt Turkestana. Almaty.
- Tsarskaya kolonizatsiya v Kazakhstane. Po materialam russkoi periodicheskoi pechati. 1995. ed. By S.F. Mazhitov, S.A. Zhakishcheva, Almaty.
- Watergate House Daily Review, 1918, May 25.

Metin Özarslan¹, Zubaida Shadkam²

¹Prof. Dr., Hacettepe University, Turkey, Ankara, e-mail: metinozarslan@gmail.com

²Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zubaida.68@gmail.com

**TRACES OF ANCIENT IRANIAN
CULTURE IN MEDIEVAL TURKIC CLASSICAL WORKS**

Ancient Iranian civilization has a significant place in the Old Turkic culture. The Turkic language has many Persian word collocations. Even after the adoption of Islam, Arabic words were also translated into Persian and used in everyday life. For instance, the words «Fasting, the Prophet, Prayer, Angels, Souls ...» are associated with the convictions of the Turkic language. An important role in the formation of Turkic poetry, literature and Sufism [tasawwuf] played an ancient Iranian art, mythology and poetry. Of course, it is worth mentioning that, the Turks used Persian language widely in everyday life, except in political and military spheres. The Persian language, known as the «dari» in the middleages in the modern Central Asia and Maveranaghra [interfluve], was the language of writing and speaking. So, that is why, we can affirmly speak about the meaning of the Persian language in the Turkic culture. In addition, traces of the Persian culture are still visible in Central Asia. In this article, we made a comparison between the content of the ancient Iranian work [pahlavides] Minouye Kherad, which belongs to the first millennium and the Kutadgu-Bilig, the literary heritage of the medieval Turkic-Islamic writing.

Key words: Ancient Iran, Turkic culture, Kutadgu Bilig, Minouye Kherad.

Метин Өзарслан¹, Зубайда Шадкам²

¹профессор, Хажеттепе Университеті, Түркия, Анкара қ., e-mail: metinozarslan@gmail.com

²доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zubaida.68@gmail.com

**Орта ғасыр түркі классикалық шығармаларындағы
көне иран мәдениетінің іздері**

Түркі мәдениеті үшін ежелгі Иран өркениетінің алар орны үлкен. Түркі тіліне парсы тілінен сансыз сөздер енген. Ислам дінін қабылданғаннан кейін де Араб сөздері Парсы тілі арқылы түркі тіліне кірген. Мысалы: Түркі тіліндегі наным-сенімге қатысты «Ораза, пайғамбар, намаз, періште, бейіш ...» сияқты сөздер Парсы тілінен алынған сөздер. Ежелгі Иран өнері, мифологиясы және поэзиясы түркілердің әдеби шығармалары мен сопылықтың (тасаввуф) қалыптасуында елеулі рөл ойнаған. Әрине бұл жерде парсы тіліндегі түркізмдердің де күнделікті өмірде және саяси, әскери салаларда да кеңінен қолданыста екендігін ұмытпауымыз қажет. Қазіргі Орта Азия мен Маврауннахр (қос өзең) аймағында ортағасырларда қолданыстағы «дәри» деп айтылатын парсы тілі сөйлесу, жазу тілі болған. Сондықтан Орта Азия Түркі мәдениеті үшін Парсы тілінің маңыздылығын үлкен деп күмәнсіз айта аламыз және онда парсы мәдениетінің іздерін күні бүгінге дейін байқалады. Бұл мақалада орта ғасырдың маңызды түркі-ислам жазба әдеби мұраларының бірі болып табылатын «Құтадғу Біліг» пен біздің заманның алғашқы жүз жылдарында ежелгі парсы (пахлави) тілімен жазылған «Минуй-е Херад» шығармалары мазмұндық, стилдік жағынан салыстырылып сарапталады.

Түйін сөздер: Ежелгі Иран, Түркі мәдениеті, түркі-ислам, Құтадғу Біліг, Минуй-е Херад.

Метин Өзарслан¹, Зубайда Шадкам²

¹профессор, Университет Хажеттепе, Турция, г. Анкара, e-mail: metinozarslan@gmail.com

²доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

Следы древней иранской культуры в средневековых тюркских классических произведениях

Для древнетюркской культуры древняя иранская цивилизация имеет важное значение. Тюркский язык имеет множество словосочетаний на персидском языке. Даже после принятия ислама арабские слова были также переведены на персидский язык и использованы в повседневной жизни. Например, слова «Пост, Пророк, Молитва, Ангелы, Души ...» связаны с убеждениями тюркского языка. Важную роль в формировании тюркской поэзии, литературы и суфизма (тасаввуф) сыграли древнее иранское искусство, мифология и поэзия. Конечно, стоит упомянуть, что турки персидский язык широко использовали в повседневной жизни, а также в политической и военной сферах. Персидский язык, именуемый как «дари», в период средневековья в современной Средней Азии и Мавераннахре (междуречье), был языком, используемым в письменности и разговорной речи. Вот почему утвердительно можно говорить о значении персидского языка для тюркской культуры. Кроме этого, в Центральной Азии до сих пор видны следы персидской культуры. В данной статье делается попытка компаративного анализа содержания древнеиранского труда (пехлеvidы) «Минуй-е Херад», относящегося к первому тысячелетию, и «Кутадгу-Билиг» – литературного наследия средневековой тюрко-исламской письменности.

Ключевые слова: Древний Иран, тюркская культура, тюрко-исламская, Кутадгу-Билиг, Минуй-е Херад.

Introduction

Among the books written in the Pahlavi language and the relics of the Sassanid era, the remnants of the Arab attack are mentioned. The texts were works with ethical aspects or a practical wisdom, and overflowing with Persian adoration and admiration.

The «Minouye Kherad», or more precisely the «Reason and theories/opinions of divine wisdom », is one of the most important examples of Pahlavi's statements. Although this work is in the category of letters, it has been spoken of in abundance from the creation, life or absence of the body and mind after death [resurrection], Iranian mythology, Iranian rituals and Iranian customs. Like other ancient theological and philosophical discussions [such as Plato's works and his discussions with people and his peers] is a question and answer, the imaginary character, called Dana, asks for «Minou of reason», and the «Minou» answers them and the structure of the book is based on these questions and answers. Ahmad Tafazzoli brought the Minou of the Wisdom in the Arabic form of the «Spirit of Wisdom», which may be called «pure wisdom».

Method

In our paper, we have used the translated variant of «Minouye Kherad» from the old Persian

(Pahlavi) to the present Persian language and the studies of R.R. Arat and A.K. Yegeubayev made on the Kutadgu Bilig. Thus, we will try to compare and study the findings that we have discovered by obtaining similar features and characteristics of both works, based on the Persian, Turkish and Kazakh sources.

It should be noted that although the Iranian writings were written in Pahlavi until two centuries after Islam, it is likely to be reminiscent of pre-Islamic period, and it is a remnant of the Sassanid era. Because there is no mentioning of Islam or the Arab attack on Iran.

It should also be noted that the author of this book, like most of the books of the Pahlavi, is unknown, but by examining the mythological content of this book with other works in the field of mythology, it can be visible that the author has accurate information on the relation of Iranian myths. Other items, such as creation or customs, are generalized (<https://www.vajehyab.com>).

The book consists of a preface and 62 sections. In these 62 sections, Dana asks questions from the Minou, and listens to some of the answers that are sometimes accompanied by suggestions. The reader can find some points about the creation of the earth, the heavens and other creatures and also the inferno and paradise and the fate of the human tone after death, and from the mythological characters such as Iraj and Arash, Fereydown, Zahak, Esfandiar etc.

Moreover issues of ethics of eating, ablutions, or preferring marriage to relatives and close relatives were discussed. As well as this, Hum, Bahram, Varjavand, Soroush, Izodany Gity, Izodany Minou and other pre-Islamic terms of Iranians had been mentioned in this work.

In some cases, the work has been dealt with the comparisons and sometimes with the exact and complex relationships of the key words such as «wealth-dervish-power» or «art-wisdom», «good-evil», «the rich-willed-dervish» [wise man], «the rich-willed dervish», «endeavor-hard work-appreciation», «prosperious dervishes», «destiny», «lies – truth» and etc.

Abolfazl Khatibi, a researcher of Shahnameh, also compared the book with Ferdowsi's Shahnameh, by using similarities between «Dana and Minou» with «Anushirvan Dadgar [honest] and his vizier Bozorgmehr, the great man». This resemblance is also visible between the characters of Gundogdu and Aitoldy in Kutadgu Bilig.

One of the earliest literary works in this region after the acceptance of the Islamism of the Turks of Central Asia is the book called «Kutadgu Bilig». The author of this book, Yusuf Hajib, was born in the city of Balashagon, now it is on the borders of the Republic of Kyrgyzstan. In 1069, after finishing his book, he presented it in Kashgar to the Khagan of the Qarakhan dynasty, Tabqach Bughra Khan. The main idea of his book was the concept of «perfect man». Particularly, the virtues that make people grow and become strong: acquisition of knowledge, studying, goodness, good morals, calligraphy, doing sports and traditional games etc. It is very significant and valuable source not only in terms of studying the history of the Turkish literature, the culture, philosophy and the administrative system of the Turkic tribes, but also for the studying social status and sociology of that period.

According to the poetic and prose appendices, it is understandable that this book was about government and politics. In his book, Yusuf presented his ideas, philosophical and sociology thoughts on various topics and issues as an edification to the readers. It also contains the structure and importance of the circles and the values of the social classes and tribes of the community, explaining the significance of the behavior and managing of the rulers. As it has been the case in the past in the East, Kutadgu Bilig has come up with ethical advice and practical recommendations that showcase examples of historical figures and their behavior to the state officials and rulers for justice and the creation of

a fair administrative system of a kind of moral-political book, especially for the heads of a state.

In his book, Yusuf Khass Hajib Balasaguni, invites human beings to truth, goodness, knowledge, understanding, wisdom, patience, and generosity. For this reason, Kutadgu Bilig can also be described as an edification and a political book.

Kutadgu Bilig [knowledge of happiness] is composed of 6645 couplets of Masnavi's style and 85 sections. After the glorification of God of Excellency, his Messenger [Prophet], caliphs and the Tabchach Bughara Khan in the preface of the prose and poetry, they describe the benefits of goodness, intellectuality and knowledge; features of the Government, justice, governor, vizier, treasurer, headmaster, head chef, ambassadors, servants, tradesmen and craftsman, farmers, scientists, medical professionals, traders, astronomers, poets, witches and wizards, treatment with poor people, celebrations and hospitality, child upbringing, marriage, principles of regulating the system of the government, honesty, friendship, diligence (Eker 2006:113). Like there were two symbolic characters in Minouye Kherad, in Masnavi, there were four significant characters: justice, government, prosperity, and well-beingness. The first character [ruler/king] was Gundogdu: he symbolized Justice; the second person [the vizier] Aitoldy: who presented the state and prosperity; the third person [the son of the vizier] Ogdulmush, symbolized intellectuality and wisdom; and the fourth personality [the brother of the vizier] Odgurmush, who was a symbolic character of well-beingness.

Features of the Kutadgu Bilig:

– *It was written with the Arabic alphabet and one of the dialects of the Turkish language of Central Asia, Khaghani / Qarakhanit;*

– *The name of the book is «Knowledge of Happiness / Science of Happiness»; teaches people to learn the path to real happiness in the two worlds;*

– *This work has ethical nature and is an Islamic advise and edification book;*

– *It is the first Turkish literary work written of aruz meter;*

– *The author, with the help of incidents and speeches between the four characters [which symbolize justice, government, prosperity, and well-beingness], discusses how the system of governance of the state and social system should be lead;*

– *«Kutadgu Bilig» also provides extensive information on the political and cultural characteristics of its period;*

– *The book is in the form of an Allegoric Dialogue between Gundogdu (justice), Aitoldy (state), Ogdulmush(intellectuality),and Odgurmush (well-beingness).*

Kutadgu Bilig» is an important and valuable work both in terms of linguistic and philosophical features. Yusuf Khas Hajib Balasaguni was co-authored with the writer of the Diwan Lughat al-Turk, Mahmud Qashghari, and both works were written at the same time (Dilaçar 1995:21). There is no information about whether these two characters were familiar with each other.

Kutadgu Bilig is one of the most important books in the field of Turkish-Islamic to learn history and culture. There are three manuscripts in various libraries in the world of this work:

1. The Vienna Exemplary [in 1439, it was rewritten in 1889, later it was taken from Istanbul in 1839 by Van Hammer to Vienna]. In 1910, Rudolf German published this exemplary. In 1942, originally printed version was made in Turkey.

2. The Cairo Version [This version was found in Cairo in 1896 by German scientist Mauritius, who was then the director of the Hediyyah / Khadio Library.] Part of this version was lost. In 1943, the original printed version was made in Turkey.

3. The Ferghana Exemplary [the most important version] was found by Zeki Velidi Toghani in Fergana, this version has no first and last parts, but it has been carefully written than other versions. In 1943, the original version of the book was published in Turkey (Kaymaz 2016: 106,107).

As there is not enough knowledge about the period of the Turks of Qarakhan or Qarakhanites in the historical sources about the period of the Turks of Qarakhanis or Qarakhanites, there is too little information about the specific Yusuf of the uplifting contrast that existed at that time. It is narrated that it was born between the years of 1017-1019 in the city of Balasagun [Qaz Ordub] (Gao 2003:16). His complete biography is unclear, too. In his great work [Kutadgu Bilig], he only names his own banner. It is also mentioned in the last part of the book: «The owner of Yusuf's book teaches and conveys his great contrast». It is clear from this title that he had had a great deal of duty. He completed his basic education in the city of Balasagun, (present Kyrgyzstan), he spoke Persian and Arabic languages fluently. After his death in 1077, he was buried in the city of Qashghar [in the eastern Turkistan / present China] (Alangu 1974:29).

Considering that, in many Turkish sources, this book is seen as a policy for rulers, his guidance includes all people from different parts of society.

For example, Yusuf Has Hajib, gives advises to astronomy students to learn geometry and mathematics first. Because the mathematics and geometry, algebra bring humanity to perfection; the person who collects, deducts, multiplies and divides will recognize the seven heavens of the sky as the palm of his hand. He thinks that maths is the basis of everything.

Part of the Introduction of Kutadgu Bilig:

«I gave the name to my book in order to make it easy for my readers to learn the right way, to reach the happiness and honesty» [in the 350th couplet]. I wrote my words, my thoughts and ideas. This book is as an assistant to reach the happiness and prosperity of the both two worlds [the 351st couplet]. I want to say forthrightly nobody is happier than the one who can get the both two worlds. [the 352nd couplet]. Firstly, Gundogdu is the ruler and symbolizes the law of justice, namely, fairness and equity; Aitoldy is illustrated as being as the sun rising happiness; Ogdulmush is the symbol of wisdom and Odgurmush is the symbol of well-beingness. I focused on the basis four values [justice, intelligence, wisdom and well-beingness] when you read you will find out, so read attentively» (Arat 1998:350).

According to R. Rahmeti Arat, the meaning of «Kutadgu Bilig» is the knowledge of being happy. The term «qut» is considered by S. Maksudi Arsal in the sense of «political sovereignty», and later gives the meaning of happiness and felicity. In the opinion of Gerhard Doerfer, «Qut» is a kind of special spiritual power of a human being, which especially the ruler needs to support with the help of the earth and the sky (Eker 2006:120). [As the word «Farr» synonym to the work «qut» in Pahlavi].

In his book, Yusuf Has Hajib also discusses the value of science and knowledge. In his opinion, the science and knowledge of scientists and scholars give people to create the brightness; «Knowledge is like a torch in the dark night that shows humanity the right and proper way. That is why, we must respect scientists». If we are aware of it (if we see it carefully), then we can see that the knowledge of a universe is different from the science of another scientist, for example, the therapist treats patients, but astronomers count years, months, and days. All of these sciences are useful to people. Scientists are like the head of the herds that always guide others to the right path».

Kutadgu Bilig can be evaluated as an edification work. This work contains important and useful information about the author and the scientific and

philosophical condition of that period. During that period, Plato's «State and Society» theory was well known and it is visible, that they tried to apply it in thier practice. The value and the magnitude of knowledge and scientists are understood; knowledge is seen as a reliable leader and guide. Yusuf Has Hajib has shown great courage in writing this book, because this book is the first example of a policy in Turkish literature (Arat 1947: xxiv-v).

Translation of some parts of Kutadgu Bilig:

Adornment of wisdom is language and beauty of language is the word. The adornments of a man are the face and its beauty are eyes.

Where is the one who collected the fortune and wealth of this world, and took it with him under the soil?

Where is the ruler who has conquered from the east to the west in this world?

Death took away everything that I counted. Eh, Good man! Don't you think that death would not take you?

Eh, Ruler, if you wish your people would be good, first you should start with yourself and guide them.

If people go astray, rulers and elders guide them, if the ruler is misled, who will lead him to the right way.

The ruler (Gundogdu) asks a question to Aitoldy: Why are you silent?

The answer to the ruler is in the presence of the ruler, I do not know what to say. It is not good to answer before the question. I am here for your invitation. You should have the speech.

The answer of the ruler (Gundogdu) to Aitoldy:

Ignorant person should be silent, as he is the one who does not know anything. The person, who is wise, must also rule his tongue. In the words of wise people, there is always wisdom.

The answer to the ruler is:

Unnecessary speech damages human being, it even causes death. So, until there is no question, there is no necessity to answer and speak.

The question of the ruler (Gundogdu) to Aitoldy:

Good. You said that unwanted speech damages tongue. In addition, you are right. Does the language have any benefits? Can you tell about the benefits of a language?

The answer of Aitoldy to the ruler is:

The sign of the wise person is one language, the other is the throat. The body is fed from the throat, the soul is fed from the right words and ear. Humans are happy when they rule their tongue and throat.

The question of the ruler (Gundogdu) to Aitoldy: What is the basis of speech? How many sections of words are there? Where does word come and where does it go? How much of a word should be said and how much of it should not be said?

The answer to the ruler is:

The place of the word is the secret. There are ten section of words, but only one must be said and spoken (Arat 1998: x1).

Conclusion

Common Characteristics of Kutadgu Bilig and Minouye Kherad:

- both of them are *in the form of an edification book*;
- *based on ethical and religious beliefs*;
- *the books' main aims are to achieve mercy and prosperity in both worlds*;
- *based on experiences, events and mythical characters*;
- *they are written in the form of a dialogue*.

Both works begin with the praise of the God and the Creator.

In the praise of Allah, Kutadgu Bilig:

1. *I begin with the names of God, the Creator of life and death.*
2. *Thousands of Praises belong to Him, who is Almighty, unique and always alive.*
3. *The Creator of the sky and the earth, the sun and the moon, night and day, time, and other creatures.*

In the introduction, the author of Minouye Kherad:

- *The name and praise belong to the Creator of Urmazd, which gives the allofgift*;
- *and all the goddesses were created in Minu and Giti*;
- *and the best religion of all religions is the Mazdaizm*;
- *that is the souch of the whole wistom*;
- *and with bless of saints in two worlds, guidances of the Creator Urmazd* (Tafzzoli 1354:36-38).

As for the ruler and his duties, he says Yusuf Balasaguni:

- «The rulers must avoid five things:
- *If they do not want to destroy themselves*;
- *First, don't be frivolous and secondly, don't be ungenerous*;
- *Third, anger with ignorance*
- *Which together make you dishonest*,
- *The fifth is a lie that gives rise to embarrassment and lose credibility* (Yegeubayev 2007: 213).

The ruler should stay away of these things.
Injustice and selfishness are causing disgrace.
Selfishness enslaves the hapiness of a human being.»

Common concepts in these two works: the concept of «Farr» in Persian language and «Qut» in Turkish language.

The concept of prosperity and happiness is expressed in Kutadgu Bilig with the «Qut» and «Quthatgu» word. «Qut» is a term in the old Turkish language, which means the head, energy, and lightness of life (Alimbay 2017:22-23), which by the passage of time now means wealth and prosperity with transcendence, is used in most Turkic languages and dialects. The first and the old meaning of the word «Qut» is in the same meaning with concept of «Farr» in Middle Persian and Pahlavi. The words «Qut» and «Farr» have a divine power that are given to particular individuals chosen by God (Başer 2011:86-100). These people are immortal and have super powers like Jamshid and the Turkish Khans. They depict such people with a brightness on their faces or head. Here, it is used in the meaning of happiness and holyness. In the Kazakh and other Turkic languages, words like «quttyktau», «kutlamak» are used in order to congratulate each other on special occasions.

The concepts of wisdom and intelligence that are expressed words of Okkush in the Old Turkish and Kherad in Old Persian were discussed in both works.

The importance and position of people's wisdom and intelligence in terms of reaching happiness were stated in both Kutadgu Bilig and in Minouye Kherad.

The concept of «Dil/Del» or «Konil» «Gonul», the word «Dil/Del» in the dictionary of Moins a word of Pahlavi means 1) core; 2) courage and resolution which is related to the word and concept of «gonul» in the 1933rd couplet: «If the God gives wants to give something to each of his kingdom, he gives wisdom and gonul. (<http://www.iranboom.ir/ketab-khaneh/anbar/>, www.jasjoo.com)

Comment

The Old Iranian culture and philosophy has been one of the most important factors in shaping the religious, philosophical, linguistic, social, moral, political and state values of neighboring countries and tribes. We compared the «Minouye Kherad» with «Kutadgu Bilig». These works written in the form of words of edification and advice about the happiness and happiness of a man in both worlds, we tried to reveal the similarities of both two works in terms of content, form and pattern. There is a distance of about one thousand years between the writing date of Minuye Khrad and Kutadgu Bilig, and it is suggested that Yusuf Has Hacıp was a versatile and had extensive knowledge and synthesized the ancient Iranian, Islamic and Turkish cultures and revealed the first Turkish-Islamic work.

References

- Alangu, T. (1974), 100 Ünlü Türk Eseri 1, Milliyet Yay., İstanbul, s.29.
- Alimbay, Nursan et al. (2017), «Kazaktyn Etnografıyalyk Kategorıyalary, Ugymdary jöne Ataularynyn Dasturly Zhuyesi», Entsiklopedia, IV Tom. A-Ä. Alem Damu Integratsya, Almaty (İllustratsiyangan).
- Arat Rahmeti R. (1998) Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, (Çev. R. R. Arat), TTK Yay., Ankara, s. XI (351-352 beyit).
- Arat, R. Rahmeti [Haz.] (1947), Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig (I. Metin), MEB Yay., İstanbul, s. XXIV-V.
- Başer, Said (2011), Kutadgu Biligde Kut ve Töre, İrfan Yayınevi, İstanbul
- Dilaçar, A. (1995), Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK Yay., Ankara, s. 21.
- Egeubayev A. K. (2007), «Zh. Balasagun. Qutty Bilig», Adebı Zhadigerler, V. Tom, Taymas, Almaty, s. 123.
- Eker, Süer (2006), «Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslamî Terimler Kaynakları Üzerine», Bilig, Yaz 2006, S. 38, s. 103-122.
- Gao, Zhong (2003), Xinjiang Kültürü, [Çev. Wei Qiufen, Wuzhou] İletişim Yay., İstanbul, s. 16-18.
- Kaymaz, Zeki (2016), «Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler», Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, s. 106-107.
- Tafazzoli, Ahmad (1354) Minuye Kherad, Entesharat: Boniade Farhange Iran, Tahran, pp. 36-38.
- <https://www.vajehyab.com/> (17.07.2018)
- <http://www.iranboom.ir/ketab-khaneh/anbar/> (18.07.2018)
- <http://www.jasjoo.com/books/wordbook/dehkhoda/> (13.08.2018)

Sala Renato¹, Kartaeva Tattigul²

¹Leading Researcher, PhD, International Laboratory «Gearcheology»,
Italy, Rome, e-mail: ispkz@yahoo.com

²Prof., Dr., Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kartaeva07@gmail.com

THE IMAGE AND CULT OF A CAMEL IN THE LIFE OF THE KAZAKHS

Camel and camel breeding has an important role in the traditional way of the life of Kazakh people. The camel was considered the wealth for the Kazakhs. The Kazakhs considered the possession of camels (tuye) as a prosperity sign. The place and role of the camel in the life of the Kazakhs is the foundation. Since ancient times, in everyday life of the nomadic population, the camel acted as the main vehicle. Especially in deserts, this animal with its qualities as patients to the water, courage, and strength was the main assistant of man. With the help of camel caravans, they conducted a trading business. The power of the camel was used for the cultivation of land, the extraction of water and for the transport of goods. In particular, during the dragging of gravity people used male camels, his work was very highly effective for people. Among the nomadic population, there were different traditions, folk knowledge, belief associated with a camel. And among the people there is a broad relation to the camel as a kind and helping spirit. Indeed, the traces of the belief associated with the camel as a kind and helping spirit, are still preserved in certain customs. The camel is seen as a spirit, a symbol of death, and therefore in folk legends, there is an interpretation of it related to the appearance of cemeteries and secular places and places of pilgrimage. Attention is drawn to the rituals associated with the camel and its origin in pre-Islamic relics. Problems in camel ethnography are written on the basis of primary sources and field expedition materials.

Key words: Camel, traditional way of life, cult, tradition, belief.

Сала Ренато¹, Картаева Т.²

¹жетекші ғылыми қызметкер, PhD, «Гearchеология» Халықаралық лабораториясы,
Италия, Рим қ., e-mail: ispkz@yahoo.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kartaeva07@gmail.com

The image and cult of a camel in the life of the Kazakhs

Түйе және түйе шаруашылығы қазақтардың дәстүрлі өмірінде үлкен роль атқарады. Түйе қазақтар үшін байлық, молшылық болып саналған. Қазақтар түйе бағуды өркендеудің белгісі деп санаған. Ежелгі дәуірлерден бері көшпелі қауым өмірінде түйе күш-көлік қызметін атқарған. Әсіресе шөлді, құмды жерлерде, түйе өзінің шөлге шыдамдылығымен, күшінің көптігімен адамның көмекшісі болды. Керуен мүшелері түйе керуенінің көмегімен сауда ісін дамытты. Түйенің күшін жер жырып, өңдеуге, тереңнен су шығаруға, зат тасуға пайдаланған. Әсіресе, ауыр заттарды тасуға атан, үлек түйенің күшін қолданған, олардың күші адам үшін тиімді болған. Көшпелі халықтар арасында түйемен байланысты наным-сенім, халықтық білім, түрлі ғұрыптар қалыптасқан. Солардың бірі түйеге о дүниелік рухтың көмекшісі деп қарау болды және бұл ғұрып қазіргі таңда да сақталып отыр. Түйені о дүниелік өмірде желеп жебеуші рух деп қаралады, сондықтан киелі, қасиетті, тәу ететін жерлер мен қорымдарда түйемен байланысты халық арасында тараған аңыздар көп кездеседі. Түйемен байланысты ритуалдардың исламға дейінгі діни реликтермен астасып жататындығы назар аудартады. Мақаладағы түйе этнографиясы мәселесі алғашқы жазба деректер және далалық этнографиялық экспедиция материалдары негізінде жазылған.

Түйін сөздер: түйе, дәстүрлі шаруашылық, жайылым, наным сенім.

Сала Ренато¹, Картаева Т.²¹ведущий научный сотрудник, PhD, Международная лаборатория «Геоархеология», Италия, г. Рим, e-mail: ispkz@yahoo.com²профессор, доктор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kartaeva07@gmail.com**Образ и культ верблюда в быту казахов**

Верблюд и верблюдоводство имеют большое значение в традиционном быту казахов. Верблюд считался богатством для казахов. Казахи считали обладание верблюдами (*tuye*) как знак процветания. Место и роль верблюда в жизни казахов является фундаментом. С давних времен в бытовой жизни кочевого населения верблюд выполнял роль основного транспортного средства. Особенно в пустынях, это животное со своими качествами, как терпеливость к воде, смелость и сила, было основным помощником человека. С помощью верблюжьих караванов вели торговые дела. Сила верблюда использовалась при обработке земли, добыче воды, на извозе товаров. Особенно во время перетаскивания тяжести люди использовали верблюдов мужского пола, его труд был очень высокоэффективен для людей. Среди кочевого населения бытовали разные традиции, народные знания, верования, связанные с верблюдом. И среди народа существует отношение к верблуду как к доброму и помогающему духу. Действительно, следы поверия, связанного с верблюдом как с добрым и помогающим духом, до сих пор сохраняются в некоторых обычаях. Верблюд рассматривается как дух, символ смерти, поэтому и в народных легендах существует толкование его, связанное с появлениями кладбищ и светлых мест, мест паломничества. Автор обращает внимание на ритуалы, связанные с верблюдом и его происхождением с доисламскими реликтами. Проблемы в этнографии верблюда обозначены на основе первоисточников и полевых экспедиционных материалов.

Ключевые слова: верблюд, традиционный быт, культ, традиция, верование.

Introduction

Kazakhs considered the possession of camels (*tuye*) as a sign of prosperity. Basically, camels were property of the tribes living in the middle and low course of the Syrdaria river, around the Aral sea, in the sandy deserts of Mangistau, Kyzylkums, Karakums and Borsyk. The camel was the best of four sacred domestic animals: camel, horse, oxen, sheep. Many versions of the oral folk lore preserved epithets, quips and proverbs concerning camels. The saying «*Protected is the one who has got a camel*» only emphasizes the exceptional values of this animal. Sometimes the camel is named «*the highest among the animals*»; and the camel shepherd was venerated as «*the wrangler of the highest*» and to him, during summits, was given the place-seat of honour. A camel godfather is called *Oisyl-kara*, or *Kausyl-kazy*; a camel herd is called *kele*, and their pasture *matau*.

Camel for work force and transport

The traditional Kazakh life style was shaped under the influence of four types of domestic animals (Imamura, 1916; Gallacher, 2006; Sala, 2017; Faye, 2008).

Looking for good pastures, Kazakhs moved from a winter camp (*kystau*) to a spring camp (*kok-teu*), then to a summer camp (*zhailau*) and an au-

tumn camp (*kuzeu*). Camels were beasts of burden and owners of camels and horses could implement long-distance migrations (Geyns, 1898: 248). Were present 10-12 camels in rich families, 4-6 in average families, 2-6 in poorer groups. Along the Syrdaria course, camels were used for riding and as draught power; in the Tarbagatai and Karkaraly regions only as draught power, while in steppes of Black Irtysh women rode only camels. Kazakhs, migrating for long distances and roaming on sandy terrains, never used carts (*arba*) but were carrying loads on camels (Argunbayev, 1969: 64) (Pictures 1-2). Carts, pulled by horses or bulls, were practical only for short-distance migrations.

For migrating processions, Kazakhs decorated camels with attractive ornamental saddlecloths and blankets with fancy fringes of tassels and bells. Camel heads and necks were adorned with various pendants (Kostenko, 1880: I, 340; Geyer, 1909: 43; Krasovsky, 188: III, 41-42). In the Syrdaria region such items were called *asmaldyk* and utilized during travels, weddings, and other festivities.

Some rich people decorated their packs and camel seats with ostrich and peacock feathers purchased from merchants. Such caravans were called «*a move with karkara*» (Pictures 3-4a,b). G.N. Potanin wrote that similarly was named a trip when four feathers of pheasant were attached to a *kebez* (coffer for jewels) (Potanin, 1916: 109). Bearing in mind that in the Syrdaria region the pheasant hunting was a popular

occupation, we may suggest that pheasant feathers were one of the attributes of a festive move. Applying bird feathers is directly linked to a belief of protection from the evil eye. Nowadays, the Syrdaria Kazakhs attach the pheasant heathers to a carpet,

which is a relic of ancient Kazakh customs (Picture 4c). **Everywhere in the Kazakh steppes a festive solemn travel** was in the focus of people's attention. This travel's solemn character stems from concern about a trouble-free migration and safe transfer.

Picture 1 – The aul (the yurt camp) in preparation for a long distance move. The RK Central Museum

a

b

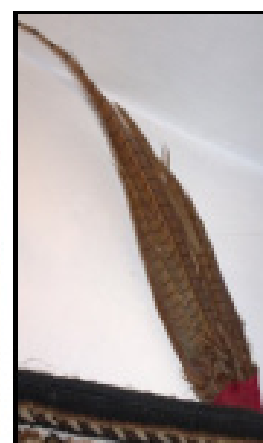
Picture 2 – a) Return of Syrdaria Kazakhs from a summer camp, from the book: «Materials on kirgiz land use» 1912: 128a;
b) from: Aziatskaya Rossia, 1914: I, 157)

Camels were used to drive devices for lifting water called «*tuye shygyrs*» (Picture 5), or water wheels. Shygyrs could also be driven by oxen («*ögiz*

shygyr») and horses («*at shygyr*»). These three animals were also used in order to lift water from deep draw wells and also for driving mill stones (EMA).

Picture 3 – Khludov N. Migration of nomads. XIX c. The RK Central Museum

Picture 4 – a) a move with decorated karkara, b) karkara fragment, RK Central Museum; c) pheasant feather (EMA).

From ancient times on camel has always been a vehicle for trade caravans. The caravan's work was organized by the *caravan-bashi* (head of caravan) who was also in charge for introducing camels into the caravan. Some rich Kazakhs bred camels with the single purpose of selling camels to caravaneers (Nebolcin, 1855: 46). Kazakh caravan navigators were called *shapars* and were in command of the caravan-bashi (Pictures 6-8). A

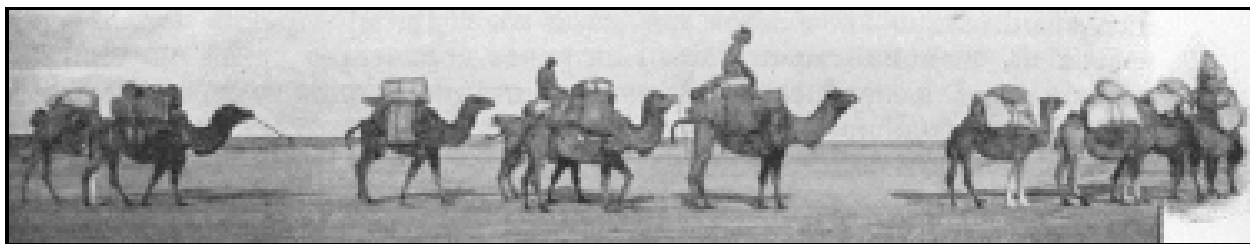
pack delivered by camel was charged 8-12 roubles (Pallas, 1773: 1, 580). One camel was loaded with a pack of 10 to 18 poods (1 pood = 16 kg). The cargo delivery was considered a hard job. A camel under 12-15 poods of pack walked across sandy desert 30 km per day at 3-3,5 km per hour. Camel drivers were responsible for cargo delivery as well as for the good working condition of the camels.

Picture 5 – a) Camel-driven water wheel. Left bank of Syrdaria, end of XIX c. Photography by M.Diakov (Aleksandrov, 1920: 19); b) the camel-driven water lift from a well.

Picture 6 – Trade caravan crossing the Darialuk takyr (dried-out terrain), end of XIX c. Photography by S. Neustruev (Neustruev, 1970: tablo 49)

Picture 7 – Mangistau. Trade caravan crossing the Kara shungyl, end of XIX c.

E. Smirnov wrote: «Kazakhs of the Kazaly, Perov, Turkestan, and Chimkent districts set up a large-scale cargo-carrying business. First of all this is favored by abundance of camels in the region. At the start this was the business of the *shomekei* tribe who carried loads on caravan routes connecting Siberia with Bukhara and Khiva; then other tribes of the Younger and Middle Zhuz got involved in this occupation. To carry load on camels is much more effective than on carts (*arba*) because a heavily loaded camel could cross without much pain

reed thickets, depressions, hilly deserts and sandy spaces (Smirnov 1887: 158). The author continues saying that, provided that the packing is done correctly, one camel can deliver 40 to 50 poods of load (Smirnov, 1887: 159). A.P. Smirnov stated that the barter trade is well developed in the **Turkestan**, **Siberian**, and **Orenburg** regions of the Kazakh steppes, therefore Kazakhs are engaged as carriers with their own camels (Smirnov, 1897: 26-27). In absence or shortage of own camels, carriers or caravaneers were renting them.

Picture 8 – The load carrying business. RK Central State Archive of Cinema & Photographic Documents and Sound Records

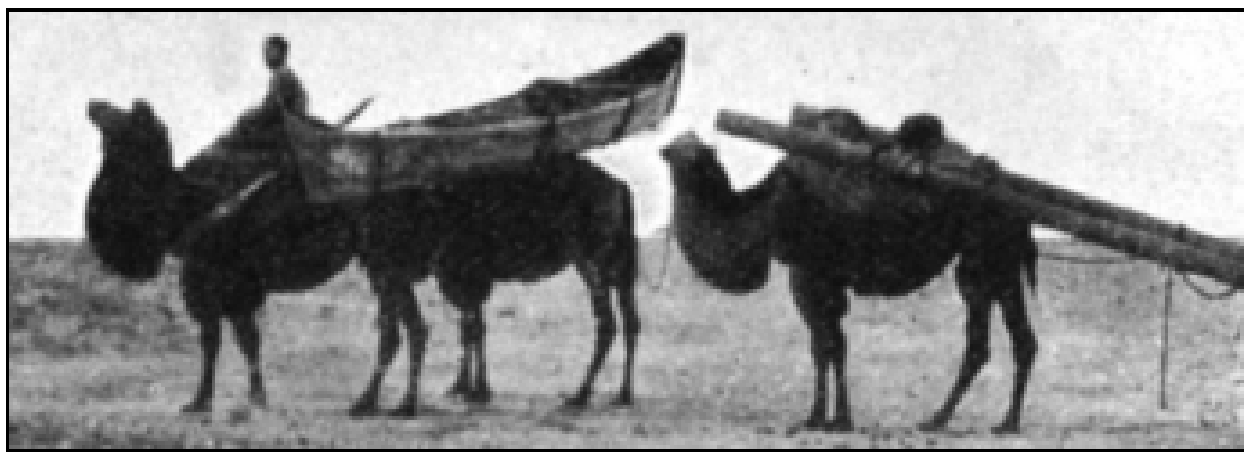
Ch. Valikhanov wrote: «Cargos are delivered across the Syrdaria on flat punts. A camel or horse pack is charged 1 tenge, or 20 kopeeks, payed in silver coins (Valikhanov, 1985: 172). Some traders hired sail assistants among locals and kept their trade here throughout the year. In 1865, 1500 camels were rented for a caravan from the Kazaly fort to Orenburg, and 7 roubles were paid for each camel. One Kazaly caravaneer charged up to 10-12 roubles per camel for carrying packs from the Syrdaria to Bukhara and Khiva. On the way back, delivering

the caravan from Bukhara to Orsk or Orenburg, its caravan-bashi charged 18 rubles in silver coins per one camel pack. At that, he did not pass the liability for the cargo to other person.

Because of the priority of camel breeding in the Aral region, in the low course of the Syrdaria camels were in use in many aspects of the Kazakh household, in particular for carrying firewood and hay and for fishing (Pictures 9-12), and also for transporting the dotal property or the body of a deceased.

Picture 9 – The ride to the Perovsk bazaar. The hay trade, October 1910 («Materials on kirgiz land use», 1912: 96a)

Picture 10 – Carrying boats on camels. Aral region, end of XIX c. (Aziatskaya Rossia, 1914: II)

Picture 11 – Ride to the Kamystybas lake to fish.
Reconstruction from a photography by Zh. Shaiken

Picture 12 – Haymaking with the help of camels.
End of XIX c.

Camel was a vehicle for delivery of dead bodies to a remote burial place (if a tomb was near, the body was placed on a *kerege* (section of the wooden lattice of a yurt's wall) and in that way brought to the tomb. (Grodekov, 1889: 256; Kustanayev, 1894: 48. Picture 13).

Picture 13 – Delivery of a dead to a burial place
on a camel, end of XIX c. – begin. of XX c.
(Aziatskaya Rossia, 1914: I, 162)

Some features of care after camel

Around springs, places with vegetation of particular harm to the camel's stomach were avoided. For example, along the Syrdaria, spots of concentrated old dung give rise to grasses called *ireuik* and *kara soran* (black saltwort). Both of them are very bad for the camel's health so, from the start of year to the moment of appearance in the sky of the Pleiads (i.e. the 10th July), camels were guarded from such grass.

The quality of water was also a point of concern. From early May to August, camels were guarded from drinking stagnant water (yellow water) (Zagryazhsky, 1903).

Grass eatable by camel is classified in two types: *ak ot* (white grass) and *ashchi ot* (bitter grass). Of the two, the latter is the most preferable for a camel. The so-called white grass does not satisfy it and even causes it to wither, so that to the camels grazing on it was additionally given salt or some other feed in order to support their energy.

Camels suffer *katpa* (infections) from numerous bites of wasps and mosquitos, which leads to tightening and hardening of the camels' liver. Camels suffering *katpa* are beating their own liver with the front leg, until crushing it. In that case Kazakhs would put the camel on their knees and make it drinking a lot of cold water.

Frequent eating of *karasor* (cánnabis) and *alabota* (atriplex) causes a disease named *zhershe* manifesting in liquid stool and repeated intestinal discharge. In that case the camels are sent to graze in different pastures, or are tied to a rope and given other types of vegetation.

Camel wool and skin products

In the Syrdaria-Aral and Mangistau regions, where camel breeding is a popular occupation, the camel wool is widely used in households.

The treatment of camel wool consists of the following manipulations: damping in water, then during 7 days keeping in sour airan (kefir) mixed with water, salt and flour; then drying, rubbing and softening with a dough pin.

The wool is used to make *shekpen* (wool raincoats, water-resistant homespun caftan), *kurteshe* (jackets), *keudeshe* (waistcoats), *shulyk* (socks); the wool itself is used to fill in *körpe* and *körpeshe* (blankets, mats). A *shekpen* is **heat and cold resistant** as well: in old times, while selling a *shekpen*, this one was spread on a floor and poured with a basket of water to show its non-permeability. *Mutara* is a water container only found in some areas of the low-course Syrdaria: it is tightly knit from camel wool and anointed from outside with sheep grease and can keep warmth in the cold and cool in the heat (EMA).

Tuye moinak is a leather bottle made of camel's neck skin, precisely the neck skin from the throat to the ears. Since only camels have the *moinak*, camels themselves are called 'moinaks'. The neck skin is treated and kept longtime with salt (Pictures 14a,b). It was the material for making *taspa* (laces) necessary for assembling the *kerege* (the yurt's wooden lattice sections). The laces in the *kerege* loop are called *керегениң көгі*, or «the blue of the *kerege*» (Pictures 14c,d). **Such rawhide ribbons have especially lasting durability.** In ancient times, camel's shoulder-blade had a function of a writing board. Kazak children went to yurt-schools, and both students and mullah teachers wrote on such shoulder-blades upon necessity, since paper didn't exist as material in the kazak society (Pictures 14f). In wintertime a camel stomach, cleaned from intestinal

villi, was spread as a glass on the window frames of earthen houses (EMA).

Camel as kun, award, and exchange value

From ancient times, the Kazakh society used the camel in order to value exchanges of goods and even a human life: i.e. it was used as «*kun*» (persian word) to reward, donate, and swap goods. One camel was equated to two horses or twenty sheep.

A camel was the principal part of the *kalyn mal* (dowry animals) given for a bride. Its main part, *bas zhaksy*, consisted of 9 camels, 8 mares with colts (16 heads), 3-year mares (8 heads), 2-year horses (7 heads), 7 yearlings, a farrow pastured mare, plus a good horse or camel, and one furrow pastured mare. The final part, *ayak zhaksy*, was made of 1 camel, 1 horse, 1 cow and a gun (Kustanayev, 1894: 24). Besides, the groom would give the bride's mother a present called «a pay for the mother's milk», consisting of a camel and one carpet (Grodekov, 1889: 78-79). On the bride's send-off day, the groom would bring to matchmakers, besides the rest of the bribe, a 2-year camel. Because in the Aral and Kazaly regions the camel is considered a chief animal, «a camel with colt» was the principal donation in the marriage brokerage. In the Aral region, when receiving the relatives of the daughter-in-law, the husband's side donates them a *kiiit*, meaning the 10-15 to 25-30 gift kits, and, in addition, if available, he promises to present also a female camel with colt (EMA).

According to Ibirai Altynsarin, the relatives of a dead, when arriving to the reading of prayers, drove with themselves 2-3 and up to 10 camels or horses to compensate the funeral costs, and that was called *aza* (Altynsarin, 1870: 4). To persons who departed at a venerable age or held in high esteem was dedicated a *as*, i.e. a funeral feast with a camel as main prize.

Human murder was also penalized with *kun*. The killing of a man had to be paid with 1000 sheep, or 100 horses, or 50 camels, the killing of a woman was half-cheaper. A broken arm had to be compensated with 250 sheep or 25 horses or 12-13 camels.

Togyz («nine») was a penalty consisting of nine animals. The list was always headed by three camels, a horse and a bull.

A good *erne* (golden eagle) had the value of 5-6 camels, a falcon of 1-2 camels, a hawk was cheaper (Narody Rossii, 1879: 21).

In the Kazakh steppes, *barymta* (herd stealing, abaction) was generally concerned with horses, while in the Aral region and in the Karakum desert it was about camels as well (EMA).

Pictures 14 – a, b) the treated camel neck skin, preserved with salt;
c,d) raw hide lace, cut for the kerege loop; e) kerege nodes, made with taspalaces;
f) The camel shoulder-blade used as writing board . Middle ages, Shu-Talas region.
(from the findings of the archaeological expedition of the Al-Farabi Kazakh National University);
g, h) A ritual candlestick that is burned after the funeral ceremony of the deceased,
which is connected to the belief that the deceased is sent to the next world with a camel
(Ancient Turkic period, settlement of Aktobe.
From the findings of the archaeological expedition of the Al-Farabi Kazakh National University)

Popular beliefs related to the camel

The Kazakh beliefs concerning camels are very peculiar. Fearing the evil eye, they would avoid a direct naming of the camel's name or camels' number or. Instead of «I have 5-6 camels», they would say

evasively «I have a few moinaks». It is forbidden to beat camels with a stick. A man would lead his camel keeping both hands on its back. If a she-camel resisted milking or did not accept its own colt, her eyes and udder were washed with some salt that laid on the chest of a deceased and the colt was made

to cry. In cases when a *bura* (male camel) becomes extremely aggressive towards people and bites, one shall not run away but stand still, otherwise the camel would chase and trample him to death. If a camel was sold, its *bida* (lead, rope) was to be preserved or a wool lock would be cut from its hump for good luck. A buyer of the camel had to come with his own *bida* (camel's rope) made of camel or sheep's wool from spring clipping.

White camels were in special esteem and cherish by Kazakhs. A Kazakh would say about a happy day: «*Ak tuyenin karny zharylğan kün*», that is «the day when the white camel's stomach blew out». A

aruana (one-humped white she-camel of the best breed) was highly guarded from the evil eye by putting a neck pendant of a shoe insole (Picture 15a). It was also believed that the just born white camel colt is subject to the evil eye, and a spoke bone or a red cloth was to put on its neck as amulet (Picture 15a,c,e).

The head of a camel, killed during the winter *sogym* (slaughter) in order to preserve it from spoiling, was hanged in the animal enclosure (Picture 15b). Before migration, in order to leave behind the evil spirits in the old place, camels were threaded through fire (Picture 15d).

Picture 15 – a) a white camel with a tribal mark on its shoulder and an insole on its neck as an amulet;
b) camel's skull in an enclosure (EMA); c) white colt with a spoke bone hung on its neck;
d) purification of camels with fire (reconstruction of a photography by Zh. Shaiken; e) camel with amulet

Pregnant women were not allowed to eat camels' meat. This is connected to the fact that the camel is a languid dignified animal that bears its child long time, during 12 months. A woman who ate camel's meat and, as a result, experienced long birth pangs, was approached by a camel and had to step three times over the *bida* (camel's rope). The event was accompanied with cries: «Hey Allah, give luck, give luck!» (EMA). According to A. Divayev, in antiquity, if a pregnant woman could not deliver in time,

a *bura* (male camel) was brought to her with a white cloth around its neck, and the woman had to step over the camel's neck (Divayev, 1896: 57-58).

Sacrificial offering and prayers for help are customs rooted in immemorial times. Reading «The book of Korkyt Ata» one learns that the ancient Oguz people, when praying for progeny, sacrificed a stallion, a *bura* (male camel), and a *koshkar* (ram); when seeing a hungry person, they would feed him/her; when seeing a naked person,

they would provide him/her with cloths. When taking their 15-year old boys to hunt with hunting birds, in honour of that event, the boy's mother would sacrifice a stallion, a bura and a koskhar in order to wish festively the lucky start of the hunting («Korkıt Ata» ensiklopediyalı cinak, 1999: 132).

The shape of the camel's sole (*tuye taban*) and eye (*tuye köz, bota*) are ornaments and artistic patterns applied in jewellery and embroidery. The representation of the camel in the ornaments of domestic items is a sample of sacral relicts linked to fertility cults and serves as home amulet, *oshak* (hearth). Also the custom to attach a piece of camel wool to a child's cloth is intended for protection (Argynbayev, 1975: 195-196).

Conclusion

The camel played a crucial role in the life of the Central Asia nomads. More in general, a sort of camel cult was widely spread among the peoples of the East, connected to ancient pre-Islamic beliefs and to the worships of various powers and natural phenomena.

Traditional skills of nomadic animal husbandry are well preserved in the Kazakh culture, being passed from generation to generation, so that the lasting influence of nomadic livestock breeding is imprinted on both the material and the spiritual aspects of their cultures.

Done according to the target program «History and culture of the Great Steppe».

References

- Aleksandrov N.N. (1920). Zemledelie Syrdar'inskoy oblasti. Chast I. Obshhie priemy zemledeliya. [Agriculture of the Syrdarya region. Part I General methods of farming.]. Tashkent.
- Altynsarin Ibirai (1870). Ocherki obychaev pri pohoronah i pominkah u kirgizov Orenburgskogo vedomstva. [Sketches of customs at the funeral and funeral at the Kirghiz Orenburg department]. Mashinopisnaya rukopis'. Otdel rukopisei i redkih knih Nacional'noi biblioteki. Orenburg.
- Argunbayev Khalel (1969). Kazakhtyng mal sharuashylygy zhayinda etnographicalyk ocherk. [Ethnographic essay about Kazakh livestock breeding]. Almaty: Gylm.
- Argynbayev Khalel (1975). Narodnye objachai i pover'ia kazahov, svyazannye so skotovodstvom. [Embrace and beliefs of the Kazakhs, connected with cattle breeding]. V knige: Hoziastvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana. Moskva: Nauka. S.194-205.
- Aziatskaya Rossia. (1914). [Asian Russia]. Sankt-Piterburg: V tipografii tovarichestva A.F.Marsa. T.1-3.
- Baimukanov A. and Meredov B. (1989) Two-humped camels, In N. G. Dmitriev, L. K. Ernst eds., Animal genetic resources of the USSR, FAO, ROME, 345-351
- Divayev Abubakir (1896). Primety. Sbornik dliya statistiki Syr-Dar'inskoi oblasti. []. V tom. Tashkent: Tipo-litografiya torgovogo doma F i G. Br. Kamenskogo. S. 56-59.
- Documents, Afro- Eurasian inner dry land civilization collection 15:49-86.
- EMA – Expedition materials author
- Faostat (2015) <http://faostat.fao.org/>
- Faye B., Konuspayeva G., Messad S., Loiseau G. (2008) Discriminant milk components of Bactrian camel (*Camelus bactrianus*), dromedary (*Camelus dromedarius*) and hybrids, Dairy Sci. Technol. 88: 607-617.
- Gallacher D.J. and Hill J. P. (2006) Effects of camel grazing on the ecology of small perennial plants in the Dubai (UAE) inland desert, Journal of Arid Environments 66 (4): 738-750.
- Geyer, Ivan (1909). Turkestan. Tashkent: Izd. Kirsner.
- Geyns Aleksandr (1898). Sbranie literaturnykh trudov. [Collection of literary works]. Tom II. Sankt-Peterburg. Tipografiya M.M.Stasyulevicha.
- Grodekov Nikolai (1889). Kirgizi i karakirgizi Sır-Dar'inskoy oblasti. Yuridicheskiy bit. T.1. [Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region. Legal life]. Tashkent: Tipo-litografiya S.İ.Lahtina.
- Imamura K., Amanzholova A., Salmurzauli R., (2016) Ethno-terminology of Camels by Kazakh Language, Journal of Nagoya Gakuin University, humanities and natural sciences: 52(2): 65-81
- Karuts Rihard (1910). Sredi kirgizov i turkmenov na Mangishlake. [Among the Kirghiz and Turkmens in Mangyshlak.]. Translated from german by E. Petri. Sankt-Peterburg: Edition A. F. Devriyeva.
- Konuspayeva G. and Faye B. (2004) A better knowledge of milk quality parameters: A preliminary step for improving the camel milk market opportunity in a transition economy: The case of Kazakhstan, Saving the camel and peoples' livelihoods, India, 28-36
- Kostenko Lef (1880). Turkestansky kray. Opyt voenno-staticheskoy obozreniya. Turkestansko-voennogo okruga. Materialy dlya geographii i statistiky Rossii. [Turkestan Territory. Experience military statistic review. Turkestan Military District. Materials for geography and statistics of Russia]. Tom 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografiya i Hronolitografiya A.Transheliya.
- «Korkıt Ata» ensiklopediyalı cinak (1999). [«Korkyt Ata» encyclopedic collection]. Almaty: Kazakh ensiklopediyası.

- Krasovsky M. (1868). *Materialy dlya geographiy i statistiky Rossii, sobrannye ofitseramy generalnogo shtaba. Oblast Sibirskikh kirgizov.* [Materials for the geography and statistics of Russia, the collected officers of the General Staff. Region of the Siberian Kirghiz]. Part 1-3. Sankt-Peterburg.
- Kustanayev Hudabay (1894). *Etnograficheskie ocherki kirgiz Perovskogo i Kazalinskogo uezdov.* [Ethnographic essays of Kirgiz Perovsk and Kazalinsk districts]. Tashkent: Tipo-Litografiya Br. Pertsebih.
- Masson I. L. (1979) Origin, Evolution and distribution Of Domestic Camels, In Cockrill, R.W. ed., *The Camelid: All-purpose animal*, Proceedings of the Khartoum Workshop on camels, December 1979, Uppsala, 16-35.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dariyinskaya oblast. Perovskiy uезд* [Materials on kirgiz land use. Syrdarya district]. (1912). Tashkent: Tipo-litografiya V.M.Iliyina.
- Narody Rossii. (1879). *Kirgizy. Istorichesky ocherk and narodny character.* [The Kirghiz. Historical essay and folk character.]. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishstvo «Obshestvennaya polza».
- Nebolcin Pavel (1855). *Ocherky trgovly Rossii so Sredney Aziey.* [Essays on the trade of Russia with Central Asia]. ZIRGO. Knizhka 10. Sankt-Peterburg. V tipografiyi Imp.A.Sc.
- Neustruev S.S. (1911). *Zona iuzhnoi polupustyni. Perovskii uезд Syrdarinskoi oblasti.* [Zone of the southern semi-desert. Perovskiy district of Syrdarya region]. Sankt-Peterburg.: Tipografiya Ju.N.Jerlih.
- Pallas Petr (1773). *Puteshestviye po raznym provintsiyam Rossiskoy imperii.* [Travel to different provinces of the Russian Empire]. P.1. *Putishestviye 1768-1769 y.y.* Translation of O.Tomsky. P.2. *Putishestviye 1772-1773 y.y.* Sankt-Peterburg: Tipog.Imp.A.Sc.
- Potanin Georgii (1916). *Kazakho-kirgizskye i altayskiye predaniya, legendy i skazky.* [Kazakh-Kirghiz and Altai legends, legends and fairy tales]. Zhyvaiya starina. T. XXV. Petrograd. Tipografiya V.D.Smirnova. 45: 47-198.
- Sala R. (2017) The history of camel domestication from literary sources and archaeological Documents. *Afro-Eurasian Inner Dry Land Civilizations Kollektion* 15. P. 49-88. Japan.
- Smirnov A.P. (1897). *Byt i nruvy kirgizov.* [Life and customs of the Kirghiz]. 2-oe izdanie. Sankt-Peterburg. Tipografiya F.Akiefieva i I.Leont'eva.
- Smirnov E. (1887). *Syrdarinskaya oblast'.* [Syrdaryn region]. Sankt-Peterburg. Tipografiya M.M.Stasjulevicha.
- Ualikhanov Shokan (1985). *Sobranie sochinenii.* [Collected works]. Volume 4. **Almaty: Glavnaya redakciya Kazahskoi sovetskoi enciklopedii.**
- Zagryazhsky Georgi (1903). *Ocherky Perovskogo uezda.* [Essays Perovsk County]. *Turkestanskiye vedomosty.* Tashkent. 58: 358.

Karibaev B.B.

Corresponding member of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

KAZAKH KHANATE AND MAWARANNAHR AT THE END OF THE XVI CENTURY: PROBLEMS OF POLITICAL RELATIONS

In the article, the author examines the problems of the relationship between the Kazakh Khanate and the Mawarannahr Shayban dynasty of the late 16th century. The core of this relationship was the struggle for Turkestan. In the article the author, relying on sources, examines the history of these battles, investigates the facts that Tauekel Khan in the struggle with the Shayban ruler Abdullah II Khan sent an ambassador, and also about establishing a connection between the Kazakh ambassador, the Iranian ambassadors in Moscow and the people of Abbas Shah. Even in the struggle against Mawarannahr, there is a possibility that a military alliance between the Kazakh Khanate and Iran can be established. The reasons for the effectiveness of Tauekel Khan's campaigns are the personal qualities of the khan, the unity of the Kazakh society. Because of this campaign, the Turkestan region finally became a part of the Kazakh Khanate.

Key words: Deshti-Kipchak, Tauekel Khan, Mawarannahr, campaign, Turkestan, embassy.

Кәрібаев Б.Б.

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

XVI ғасырдың соңындағы Қазақ Хандығы және Мәуереннахр: саяси қарым-қатынастар мәселесі

Автор мақаласында Тәуекел хан тұсындағы Қазақ хандығының Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен екі жақты қарым-қатынастарының басты мәселесі – Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлер мәселесін қарастырады. Мақалада автор сол күрестердің тарихына шолу жасай келе, Қазақ хандығы үшін шайбанилық әулетпен күресте өте қолайлы жағдай атқарған факторға – Мауереннахр билеушісінің өзінің оңтүстік-батыстағы көршісі – Ирандағы сефевилік әулетпен жаулық қарым-қатынасын ашып көрсетеді. Бұл көршілер арасындағы қарым-қатынастардың басты өзегі тағы да территория болды. Тәуекел хан жорығының нәтижелі болуының себептеріне ханның жеке басындағы қасиеттері, қазақ қоғамындағы бірлікті жатқызады. Осы жорық нәтижесінде Түркістан аймағы Қазақ хандығының құрамына түпкілікті енеді.

Түйін сөздер: Дешті-Қыпшақ, Тәуекел хан, Мәуереннахр, жорық, Түркістан, елшілік.

Карибаев Б.Б.

член-корреспондент НАН РК, доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Казахское ханство и Мауереннахр в конце XVI века: проблемы политических отношений

В статье автор рассматривает проблемы взаимоотношений между Казахским ханством и шайбанской династией Мауереннахра конца XVI века. Ядром этих отношений была борьба за Туркестан. В статье автор, опираясь на источники, рассматривает историю этих сражений,

исследует факты о том, что Тауекел хан в борьбе с шайбанским правителем Абдуллой II ханом отправил посла, а также об установлении связи между казахским послом, иранскими послами в Москве и людьми Аббас шаха. Даже в борьбе против Мауереннахра существует вероятность того, что между Казахским ханством и Ираном может быть установлен военный альянс. Причинами эффективности походов Тауекел-хана являются личные качества хана, единство казахского общества. В результате этого похода Туркестанский регион, наконец, вошел в состав Казахского ханства.

Ключевые слова: Дешт-и-Кипчак, Тауекел хан, Мауереннахр, поход, Туркестан, посольство.

Introduction

The main goal of the foreign policy of the Kazakh khans in the 15th-16th centuries was the completion of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people. Since most of the residents of Deshti-Kipchak were engaged in nomadic pastoralism, winter pastures along the middle and lower reaches of the Syrdarya river were also important as summer pastures along the middle reaches of the Tobol and Yesil rivers in the northern part of the territory. The territory of Deshti-Kipchak was a completely ethnic territory for local residents, who developed the traditional form of farming for several thousand years. At the same time, some areas of Deshti-Kipchak became very special. In the XIV-XVI centuries such regions were located along the middle and lower currents of the Syrdarya, which is considered the Turkestan region.

It is well known that the cities located in the Turkestan region had economic, political, administrative, spiritual, cultural and geopolitical significance in the 13th and 15th centuries for Ak-Orda, then for the Abulkhair Khanate and for cities and regions of the Kazakh Khanate (Karibaev, 2015: 28-72). In this regard, for several centuries, the struggle for the region was waged between the rulers of Deshti-Kipchak and the rulers of Mawarannahr.

At the end of the XIV century, the main cause of Timur's wars with the khans of Ak Orda, Tokhtamysh Khan with Timur, Barak Khan and Ulygbek was the desire to dominate the region. In the early 70s of the 15th century, the Kazakh Khanate, which dominated most of Dashti-Kipchak, was to return winter pastures, lands and cities located on the average flow of the Syrdarya.

In the last quarter of the 15th century, this struggle was continued by the successors of Kerey and Zhanibek Khan – Burindyk Khan and Qasim Khan. During the «temporary easing» of the Khanate, the region became dependent on the Shaibanids in Mawarannahr. It is known that during the reign of Haknazar Khan, a long struggle for the return of the region continued. At the end of the century, the Kazakh Khan Tauekel continued this struggle and

eventually achieved a positive result. As a result of his campaigns to Mawarannahr in 1597-1598, the territories under the Syrdarya were fully and finally annexed to the Kazakh Khanate. Thus, the territory is formed as an ethno territory of the Kazakh people. The main reason for the conversion of these territories on the ethno territory of the Kazakh people is the long-term policy of Tauekel Khan and his campaign to Mawarannahr in 1597-1598. Therefore, in this work, we set ourselves the goal of revealing the course and significance of Tauekel Khan's campaigns to Mawarannahr.

The Main Part

Ignoring the question of how Tauekel Khan came to power, we must immediately move on to the policy pursued by the ruler of Mawarannahr Abdallah II, in those years.

The main roots of bilateral relations were the cities and regions of Turkestan. And the Khorasan region is geopolitically and economically an ancient battle front between the rulers of the Mawarannahr and the ruling elite in Iran. And in the last twenty years of the 16th century, between the Shaibanid rulers and Safavid dynasties, there was a tense struggle for the cities of Khorasan.

Abdallah II who overcame all his opponents in Mawarannahr officially declared himself as a khan in 1583 after the death of his father and went on a campaign to the regions of Khorasan, Badakhshan and Khorezm. He conquered Badakhshan in 1584, Herat in 1588 and Khorezm in 1595 (Gafurov, 1989: 274). In 1587, the famous Safavid ruler Abbas Shah uses diplomatic, military means to return the territory of Khorasan. In order not to wage war on two fronts, he came to a peace agreement with the Ottoman Empire in 1590. At the end of 1593, he sent his embassy to Moscow. As was said above, Ambassador Tauekel-khan Kul-Muhammad met with the embassy in Moscow in January 1594 and held talks on fighting the Bukharian khan. We said earlier that in October, 1595, the representative of the Iranian ambassador who was in the Horde Tauekel Khan returned to Moscow together with Velyamin

Stepanov. It can be said that the representative of the Iranian Embassy returned home the following year, that is, in 1596. It is clear that he told Abbas Shah all the details of the results of the talks with Tauekel Khan.

At this stage, we would like to mention the following question. May 30, 1594, the Russian king Fyodor Ivanovich, in response to the embassy Abbas Shah in Moscow, sent to Iran an embassy headed by Prince A.D.Zvenigorodsky. On November 6, 2011, the Iranian Shah received the Russian ambassador in his palace and asked questions about the relationship between the Russian king and Turkey, the Crimea, the German Emperor Rudolf, the King of Lithuania, the Nogai Horde, the ruler of Dagestan Shevkal, the Bukharian khan and other countries (Korsakova, 1916: 313). But there is no question about the Kazakh Khanate, especially about the attitude of the Russian Tsar to Tauekel Khan. We will try to explain it this way.

As we already mentioned, an agreement was reached between Abbas Shah's Ambassador and Tauekel Khan's Ambassador Kul Muhammad that each side send its representatives to the Kazakh steppe and to Iran. We said earlier that one of the representatives of the Iranian embassy, along with V.Stepanov, had already visited Tauekel Khan. A representative of the Kazakh Embassy is not mentioned anywhere. But this does not mean that the representative of the Kazakh embassy did not come to Iran. In our opinion, the representative of Kazakh Khanate arrived in Iran with Iranian Ambassador Azi Khusrau. The embassy of Prince A. Zvenigorodsky arrives in Iran on September 22, 1594, the ship of the Iranian ambassador for 7 days later, because of headwinds. The Russian ambassador will be received by Shah in a month and a half (Korsakova, 1916: 311). Meanwhile, the people of Abbas Shah or Abbas Shah himself learned about the relations between Tauekel Khan and the Shaibanids in Mawarannahr and with the Russian Tsar from the representative of the Kazakh Kaganate who was in the embassy of Azi Khusrau. Therefore, it can be argued that Abbas Shah did not ask the Russian ambassador for information about the Kazakhs.

In general, as a result of the Kazakh-Iranian diplomatic relations of these years, we see that the Kazakh khan and the Iranian Shah fought against the Shaibanite dynasty in Mawarannahr. In historical science, in the late 90s of the XVI century, Tauekel-khan's campaigns to Mawarannahr were rather well researched. (Velyaminov-Zernov, 1864: 345-352; Yudin, 1969: 83-91; Abuseitova, 1981: 124-141). When we look at the facts in history and

compare them with each other, we see that at the end of the XVI century Tauekel Khan's campaigns on Mawarannahr occurred twice, in 1597 and 1598, the first was during the life of Abdallah and the other after the death of Khan of Bukhara. Most medieval data speak of the campaigns of 1598. Only in two sources – a short description of the campaign of Tauekel Khan at the end of 1597 and the beginning of 1598 in Iskander Munshi's History of Alamar-i-Abbasi and the History of Kipchaki by Hijam-i-Balkhi (Velyaminov-Zernov, 1864: 342-343; Tarikh-i Kipchaki, 1969: 394-395). A brief summary of the information given in the historical-and-Kipchaks looks as follows: «Kazakh sultans raised their voices in hearings about the clash between the father and son [Abdallah Khan and Abd-al-Mumin-khan]. Tauekel Khan is trying to conquer Bukhara with many troops. Abdallah Khan brings [his] commanders into battle. In this battle, many prominent Uzbeks were killed. The fleeing army arrived in Bukhara. This incident [for khan] was a bit of sorrow. He mustered troops and went to Samarkand to repulse the Kazakh warrior. At that moment, he began to suffer from grief and sorrow, and died in one thousand seventh (1598/1599). He was buried in Hoja Nakshbandi in Bukhara...» (Tarikh-i Kipchaki, 1969: 394-395). V.Velyaminov-Zernov thus translates the campaigns of Tauekel Khan in 1597-1598 on the research of Iskander Munshi «The Kazakh sultans who lived to the point of fear of Abdullah rebelled when the news of hostility between father and son spread to Turkestan». One of them, Tauekel-Sultan, who owns the rank of khan, comes to Tashkent with a large number of Kazakh troops. Abdullah Khan does not consider him a worthy opponent, and sends the sultans of his dynasty and the amirs of the border regions and only part of his troops. Two armies met between Tashkent and Samarkand and waged a bloody battle. The undefeated army of the Khan lost. Most emirs and commanders and several sultans were killed, and the rest of the army fled to Bukhara in a very bad and miserable state. Khan, who was offended by his son's actions before, was even more exhausted by this situation... He focused only on the army and decided to go to war. In order to avoid the danger caused by Tauekel Khan's army, he went to Samarkand, but disobedience to his son and defeat from the Kazakhs worsened his health. He fell ill and soon died» (Velyaminov-Zernov, 1864: 342-343).

As can be seen from the above two facts, Khan II Abdullah is still alive during this campaign of Tauekel Khan. The actual date and time of death of the Shaiban khan is well known in science, it was

February 8, 1598 (Mukhammed-Yusuf Munshi, 1956: 69). Therefore, the data presented indicate that the campaign of Tauekel Khan was at the end of 1597 and at the beginning of 1598.

It is widely known that the son and successor of Abdallah Khan, Abdul-Mumin became a khan of Bukhara after the death of his father. When the Iranian Shah heard about the death of II Abdallah he immediately prepare for the return of Khorasan, and on April 9, 1598, he went from Isfahan to Herat (Mukhammed-Yusuf Munshi, 1956: 90). The journey of Tauekel Khan to Mawarannahr begins six months after the assassination of Abd al-Mumin Khan. This was written by the author of the history of «Tarih-i Kipchaki» when he heard about the death of Abd-al-Mu'min-khan ... Tauekel-Khan began the conquest of Tashkent and Mawarannahr» (Tarikh-i Kipchaki, 1969: 395).

The above data indicate that the struggle between Tauekel Khan and Abbas Shah against the Shaibanid rule in Mawarannahr and in Khorasan was the result of a preliminary bilateral agreement. This agreement is understood as a result of the work of the representative of the Iranian embassy in Tauekel Khan's Horde and the representative of the Kazakh ambassador in Iran. If, according to the agreement, Tauekel-khan conducted the first campaign in Mawarannahr in 1597 during the life of II Abdallah Khan, Abbas Shah did this in 1598, after the death of the ruler of Bukhara. In 1598, Tauekel-Khan's next campaign was after the death of the successor of II Abdullah Khan. Thus, Tauekel Khan's struggle against the power of the Shaibanid dynasty in Mawarannahr, raises his authority not only in the history of the Kazakh people, but throughout the Central Asian region at the end of the 16th century.

Let us turn now to the campaign of Tauekel Khan in Mawarannahr in 1598 and its significance in the history of Kazakhstan.

As we have already noted, the campaign of Tauekel Khan begins in late summer, in 1598, after the assassination of Abdul Mumin. Local emirs killed him secretly after six months of his reign in Bukhara. Interestingly, according to the descriptions of Muhammad Yusuf Munshi, one of the organizers of the killing was the Kazakh. He states: «... His (Abd al-Mumin-khan) power lasted for six months. Abd al-Mumin knew that the Bukharans are used to the kindness of his father and will be ungrateful in their actions and can do something bad. He wanted to destroy the most reputed people. However, they found out about it and secretly gathered and pondered the plan of action and declared their readiness to do a great job. Among the audience was one Ka-

zakh aksakal, who said: «So it is impossible to say». He stood up and touched each of the participants in the meeting one by one, when it came to embodying our thoughts, your hearts beat harder. And looking at two people: «Your hearts are calm,» said the aksakal. These two were instructed to do the job» (Mukhammed-Yusuf Munshi, 1956: 69). These two people kill Abd al-Mumin and cut off his head (Mukhammed-Yusuf Munshi, 1956: 69-70).

We do not know how was close the unknown elder in the source to the Tauekel khan. Nevertheless, given the fact that Tauekel Khan, since the beginning of the 1580s, was in Mawarannahr, openly and secretly pursued a policy with Bukhara, and that his main rival was the Shaibanid dynasty since 1594, one can say that the Kazakh aksakal is not a simple person, but one of the trusted people of Tauekel Khan in Bukhara. And he was not alone. According to «Tarih-i alamara-yi Abbasi», Abd ul-Uashi bi was one of the most reliable and well-known emirs of II Abdallah Khan, and after the death of the khan, he defected to Tauekel Khan's side and was one of the organizers of Abd al-Mumin's assassination and persuaded Tauekel Khan attack to Mawarannahr (Velyaminov-Zernov, 1864: 351). Based on this information, we see that Tauekel Khan was influential in Mawarannahr and his capital, Bukhara. These factors are one of the reasons why the cities of Tashkent, Akhshi, Andijan and Samarkand went to Tauekel Khan's side without a fight in 1598.

As was mentioned above, information about Tauekel Khan's last campaign in 1598 in Mawarannahr is well described in the works of Tarih-i Alamar-i Abbasi and Tarih-i Kipchaki. Let's look at the battle process by comparing the data from both sources.

In the campaign, Tauekel Khan went to the last month of the summer. According to Iskandar-bey Munshi, Tauekel Khan had more than one hundred thousand soldiers, and all the troops were formed from the territory of Dasht-i-Kipchak and Turkestan (Velyaminov-Zernov, 1864: 347-348). According to the information, Tauekel Khan's troops were «collected from the tribes of Turkestan and nomadic Uzbeks». Here, «nomadic Uzbeks» – the collective name of the Dasht-i-Kipchak tribes before the formation of the Kazakh Khanate, especially in the second quarter of the 15th century. After the formation of the Kazakh Khanate, all tribes in the majority of the Dasht-i-Kipchak, dominated by the Kazakh khans, began to be called Kazakhs. The term «nomadic Uzbeks» is often used by the Persian authors of that period. And as the Turkestan tribes, Iskander-bey Munshi speaks of semi-settled and

semi-nomadic tribes along the middle stream of the Syrdarya River.

Conclusion

Iskander-bek Munshi further says: «The residents of the local district surrendered without a fight to the huge army of Tauekel Khan. In a short time, he conquered major cities and regions of Central Asia, such as Tashkent, Ahshi, Andijan, Samarkand and the city of Bukhara, in Myankal. In Samarkand, with 20,000 troops, he left his brother Sultan Yesim, and himself went to Bukhara with 70-80 thousand troops. Since there are no more than 15,000 soldiers in Bukhara, Mohammed Khan and emirs fortify the city fortress and towers. Tauekel Khan approached the city, divided the army into several parts and surrounded the city. Bukharians attacked every day from different gates of the city, inflicted damage on their number. It lasted about eleven days. On the twelfth day, all the troops in Bukhara left the city and fought from sunrise to sunset. On this day the

Bukharians won. And Tauekel Khan will have to retreat. From retreat, some troops will reach Samarkand and Yesim Sultan knows about everything.

When he heard this news, Sultan Yesim sent a message to his brother: «It is a shame to lose with a large number of troops to a small army and if a Khan comes to Samarkand a riot will begin here. Let the Khan stop the retreat and come back I will join him with my troops». Tauekel Khan accepted his brother's advice and went back to Bukhara. Soon Sultan Yesim joins him. Bukharans will also receive reinforcements from Balkh. The troops of the two sides meet in the area of Uzunsakal in Miankal. The battle lasts about a month. The fighting sides could not achieve the final victory. At that moment, Tauekel Khan started the fight himself. The Bukharans had a lot of losses. In this battle, Tauekel Khan himself suffered serious injuries. After the khan's wounding, Kazakh troops return to Tashkent. Soon Tauekel Khan died (Velyaminov-Zernov, 1864: 350-351).

Done according to the target program «History and culture of the Great Steppe».

Әдебиеттер

- Абусейтова М.Х. (1985). Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 104 с.
 Абусейтова М.Х. (1981). Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 192 с.
 Вельяминов-Зернов В.В. (1864). Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. Санкт-Петербург, 498 с.
 Гафуров Б.Г. (1989). Таджики. кн. II. – Душанбе: Ирфон.
 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (1961). Сборник материалов и документов. Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата,
 Кәрібаев Б. (2015). Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). Алматы: «Сардар» баспа үйі, 176 б.
 Корсакова В. (1916) Звенигородский, Андрей Дмитриевич. Русский биографический словарь: в 25 томах. Жабокритский-Зяловский. Петроград, 588 с.
 Мухаммед – Юсуф Мунши. (1956). Муким-ханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели профессора А. А. Семенова. ИВ АН УзССР. Ташкент.
 Тарих-и Кипчаки. (1969). Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 652 с.

References

- Abuseitova M.H. (1985). Kazhskoe hanstvo vo vtoroy polovine XVI veka [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-Ata: Nauka, 104 s.
 Abuseitova M.H. (1981). Iz istorii kazhsko-sredneaziatskih otnosheniy: sobyitiya 1598-1599 godov [From the history of Kazakh-Central Asian relations: the events of 1598-1599]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 192 s.
 Velyaminov-Zernov V.V. (1864). Isledovanie o Kasimovskikh tsaryah i tsarevichah [The study of Kasimov's tsars and princes]. Ch.2. Sankt-Peterburg, 498 s.
 Gafurov B.G. (1989). Tadjhiki [Tajiks]. kn. II. Dushanbe: Irfon.
 Kazhsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. (1961). [Kazakh-Russian Relations in the 16th-18th centuries] (Sbornik materialov i dokumentov). Izdatelstvo Akademii Nauk Kazhskoy SSR. Alma-Ata,
 Karibaev. B. (2015). Kazakh handygynyn kusheiu (XV g. sony – XVI g. algashky shirekteri) [Enhancement of the Kazakh Khanate (the first quarter of the XV century – the first quarters of the XV century)]. Almaty: Sardar. 176 b.
 Korsakova V. (1916). Zvenigorodskiy, Andrey Dmitrievich. Russkiy biograficheskiy slovar : v 25 tomah [Russian Biographical Dictionary]. Zhabokritskiy-Zyalovskiy. Petrograd, 588 s.
 Muhammed – Yusuf Munshi. (1956). Mukim-hanskaya istoriya. Perevod s tadjhikskogo, predislovie, primechanie i ukazateli professora A. A. Semenova. IV AN UzSSR. Tashkent.
 Tarih-i Kipchaki. (1969). Materialyi po istorii Kazhskih hanstv XV-XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries] (Izvlcheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy). Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pischulina, V.P. Yudin. Alma-Ata, 652 s.

Teleuova E.T.

Candidate of historical sciences, Associate Professor,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: teleuova@mail.ru

SOCIAL STRUCTURE AND SOCIAL STRATIFICATION OF TRADITIONAL SOCIETY

This article surveys the social stratification of traditional society. It is noted that the nature of social stratification was influenced by the nomadic way of life and the collectivism, community psychology, and ancestral ownership of the land intrinsic to nomadic civilization. The author concludes that the social differentiation of traditional society had a complex structure and represented an open type of social stratification. Despite traditionalism, society was dynamic; individuals could advance in the social sphere, changing their position and status. Traditional society, which was founded upon patriarchal and tribal traditions, was focused primarily on the preservation of the existing social structure and way of life which had prevailed for many centuries, and was permeated with the ideology of unity and solidarity of the race. The article reveals the dominating conservatism in lifestyle, style of thought, and the preservation of stereotypes present in Kazakh society. Blood relations were the foundational principle for the existence of society, and collective psychology largely dominated public consciousness.

Key words: tradition, stratification, structure, society.

Телеуова Э.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: teleuova@mail.ru

Дәстүрлі қоғамның әлеуметтік құрылымы және әлеуметтік стратификациясы

Мақалада дәстүрлі қоғамның әлеуметтік санаттарға бөліну ерекшеліктері қарастырылады. Әлеуметтік стратификациядағы номадтық цивилизацияға тән көшпелі өмір сүру дәстүрінің ықпалы, оның ішінде қауымдық психология, ұжымдық, рулық меншік түрі жан-жақты талданады. Автор дәстүрлі қоғамның күрделі сипатына талдау жасап, әлеуметтік дифференциацияның ашық түрі болуын көрсетеді. Дәстүрлілікке қарамастан қоғам ішіндегі индивидтер еркін қозғалыста болып, әлеуметтік кеңістікте өздерінің статусын және орнын алмастыруға мүмкіндігі болды. Дәстүрлі қоғамның әлеуметтік құрылымы ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық қатынастарды, өмір сүру тіршілігі мен бірлік идеологиясын сақтап қалуға бағытталды. Дәстүрлі қоғамның ерекше көрінісі ретінде қазақ қоғамының консерватизмі, индивид арасындағы қатынаста әлеуметтік шығу тегін баса назарға алу көрініс тапты. Туыстық қатынас және қауымдық психология дәстүрлі қоғамға тән құбылыс ретінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: дәстүр, стратификация, структура, социум.

Телеуова Э.Т.

кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: teleuova@mail.ru

Социальная структура и социальная стратификация традиционного общества

В данной статье рассматривается социальная стратификация традиционного общества. Отмечается, что на характер социальной стратификации влиял кочевой образ жизни и

присущая кочевой цивилизации общинная психология, коллективизм, родовая собственность на землю. Автор приходит к выводу, что социальная дифференциация традиционного общества имела сложную структуру и представляла собой открытый тип социальной стратификации. Несмотря на традиционализм, общество было динамичным, индивиды могли перемещаться в социальном пространстве, меняя свое социальное положение и статус. Традиционное общество, основанное на патриархальных, родоплеменных традициях, было ориентировано в первую очередь на сохранение сложившегося общественного уклада и образа жизни, господствовавшего в течение многих столетий, пронизанное идеологией единства рода и родовой солидарности. Раскрывается консерватизм в образе жизни, стиле мышления, сохранение социальных стереотипов, которые во взаимоотношениях между людьми были доминантами в казахском социуме. В основе бытия общества лежал принцип кровнородственных отношений, в общественном сознании в целом доминировала общинная психология.

Ключевые слова: традиция, стратификация, структура, социум.

Introduction

Society does not appear as something homogeneous and monolithic, but as something internally dissected into different social groups, stratas and communities of people. All of them are in a state of objectively conditioned connections and relations between each other – socio-economic, political, spiritual. Moreover, only within the framework of these connections and relations they can exist, and manifest themselves in the society. This determines the integrity of society, its functioning as a single social organism. The social structure of society is the complex of connections and relations into which social groups and communities come together regarding to economic, social, political and other conditions of their life activity. The objectives of the work are to reveal the concept of social structure and social stratification, to define the features of the stratification processes of traditional society. Interaction usually leads to the formation of new social relations. The latter can be represented as relatively stable and independent links between individuals and social groups.

The system of social relations in the Kazakh society is expressed through military-potestas structures that were previously formed in the steppe territory. In this system, there was a division into social groups based on genealogical principles. The social structure of the Kazakh society relied on generic relations, which determined legal advantages. Power relations in the Kazakh society were also determined by the origin of tribes and dynasties. In the Khan's time, the existence of an organized hierarchical structure was an integral part of the Kazakh society. In Kazakh society, in addition to the economic advantages of some individuals, political activity and legal status were also taken into account.

Methodology and sources

Studying of social phenomena and processes must be based on the principles of historicism. This means that, firstly, all social phenomena and processes are considered as systems having a certain internal structure; secondly, the process of their functioning and development is studied; thirdly, specific changes and patterns of their transition from one qualitative state to another are revealed. The most common and complex social system is society, and its elements are people whose social activities are determined by the specific social status they occupy, the social functions they perform, the social norms and values adopted in the system, and individual qualities. The social system can be represented in three aspects. The first aspect – as a set of individuals, at the basis of interaction of which underlie one or another general circumstances; the second – as a hierarchy of social positions that occupy the personalities involved in the activities of this system, and the social functions that they perform on the basis of social positions; the third – as a set of norms and values that determine the nature and content of the behavior of the elements of a given system. The first aspect is connected with the concept of social community, the second with the notion of social organization and the third with the concept of culture. Thus, the social system acts as an organic unity of the three sides – social community, social organization and culture. Here we consider the social structure and stratification.

Social groups and categories of the Kazakh society

It is necessary to abandon the point of view common in many researches that the social structure of Kazakh society was not simple. In the Kazakh society, social groups mutually complemented

each other, performing certain functions. Because their social characteristics were determined by legislative norms. Among them, there were different groups of economic dependence. Despite this, the legal advantages in the rules of each group were clearly observed. A distinctive feature of the social division of Kazakh society was the differentiation of individuals into those who call themselves «ak suyek» and «kara suyek». «Ak suyek» – is a closed social group, depending on the origin. This category consists of a tore, sayida and kozha. They were determined by political and legal features in the structure of public relations. Formation of the term «ak suyek» in the Kazakh society can be attributed to the first years of the history of the Kazakh Khanate.

The members of the open social group of individuals «kara suyek» in the Kazakh society included biys, batyrs and aksakals. Their activities in society were determined by a legal aspect. The genealogical principle has not been realized here. To join this social group could be possible based on the personal qualities of a member of society. In the Kazakh community, there was a dependent social group. In many studies, Kazakhs, not belonging to the descendants of the Genghizids, were called «kara suyek», «commoners», «karasha». In fact, all these names were not characteristics of the Kazakh community.

Since the time of the historical formation of the Kazakh state, the power was in the hands of the descendants of Genghis Khan, along the line of the Djuchids. The attitude to power in the nomadic Kazakh society, including state power, is distinguished by ideological transparency and purity. Denial of the authority of the descendants of Genghis Khan was considered as discourtesy in the Kazakh society. In the Kazakh society they were called «Tore». The tore is the rulers of the Kazakh society, who led their ancestry from Genghis Khan, and were not the part of the tribal structure of the tribe of the Kazakh community. Descendants of Genghis Khan Descendants were called «Tore» or «Sultans». «Sultan» originally meant the notion of domination, ruler, and the state. The first person who was called «Sultan» was the ruler of the state in the Ottoman Empire. There is an opinion that in Kazakhstan and Central Asia the term «sultan» referred to each representative descendant of Genghis in the XV century. The term «oglan» or «tore» was used for each of the descendants of Genghis, along with the name «sultan», although they were not in power. V.V. Radlov points out that the name «tore» in the ancient Turkic language, means the prince. In ancient Uighur language this

word has the same meaning. In the classification of the tore and the study of their history, a special place is occupied by the work of Kurbanali Khalidi. In his valuable work titled «Tavarikh-i hamsa-i Sharki» (Five stories of the East), published in 1910, Kazakh khans are also called the tore white banner and red banner. In addition, in this work several options are given about the origin of this name. At one time the word «tore» was the name of the code of laws of Genghis Khan, and then it became the name for his descendants. He further explains that the word «tore» is translated from the Persian language as «punishments by rods». Since the tore were exempted from all forms of punishment, according to Kazakh traditional law, their privilege was to decide the form of punishment. The privileges of the tore in the social life of the Kazakhs extended not only in the sphere of the traditions of the nomadic population, but also in the area of steppe etiquette. In the XVII-XVIII centuries tore was used to refer executives, including officials, and members of the judiciary. In general, the term tore in the Turkic tribes means the most honorable place in the house. The Turks called «tore» descendants of Genghis Khan.

The sultans implemented state control and leadership of the ulus. Based on this, every respected sultan took control of the ulus in his own hands. The power granted the Sultan the military and political right to own pastures and water wells. Each sultan did not inherit the administration of the ulus and the command of the army.

The right to choose the sultan of the ulus was only with the khan. The legalized forms of punishment for crimes for all social groups of society differed significantly from the punishment of the sultans and the descendants of Genghis Khan as a whole. Thereby, «Zheti zhargy» says that «for killing khans or sultans, it is necessary to pay kun as for killing seven people for each», «for slandering the sultans and kozha it is necessary to pay nine ayyps.» The unevenness of punishments, prescribed in the law and applied to the members of society, depended on the place and role in society. The Sultans were not held accountable. Another advantage of the sultans in front of other members of the society was that they were exempt from physical punishment and the judgment of the biys.

The descendants of Genghis could only be punished by the khan or the higher sultans. The subordinates of the sultans did not have the right to call them by name. The advantage of the sultans was that they were respected by putting them on white felt especially at public gatherings and other

celebrations. Thus, according to «Zheti Zhargy», the «tore» is a social group of the Kazakh society. In «Zheti Zhargy» special conditions for sultans were noted, for example, the size of the cost of kuna for the death of the Sultan is set seven times as much as the cost of a simple Kazakh. Another evidence of the privileges of the Sultans is that they were exempt from paying taxes, according to the law of Tauke Khan, and the obligatory for all free Kazakhs. For example, every armed member of society (except the sultans) must pay the Khan and the rulers of the people a tax of 20 percent of all their property each year. However, despite all the existing privileges, the political power of the khan depended on representatives of the steppe ruling elite. In the Kazakh society, the sultans differed in their legal status. Together with this, their legal advantages were transferred from generation to generation. Political rights of sultans: the exercise of state power; participation in local government; possession of the ulus lands. Some problems of the internal life of the Kazakh Khanate are still unknown to us. For example, there is no information about where the sultans studied. In the sources there is a small amount of information showing that the Kazakh sultans had an education. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani left in his work «Notes of the Bukhara Visitor» interesting information that part of the Kazakh aristocracy is giving its children to schools. There are no sources of information about the degree of education of the Kazakh sultans. But Hafiz-i Tanysh says that in some sources, it is said that Shygai Khan composed poems, and the people remember, in the memory of the people Tauke Khan remained not only a batyr, but also had the ability to skillfully oratory. Sources show the numerous descendants of Genghis Khan in the Kazakh steppes. In the records of Muhammad Avaz it is said about the arrival of Tauekel Khan and 120 Kazakh sultans. According to the stories of Kadyrgali Jalairi, the Kazakh sultans had many wives and children. For example, it is known that Shigai Khan had thirteen children; in the oral history of the Kazakhs people named the names of eight children of Tauke Khan.

Another group that belongs to the «asyl suyek» of the Kazakh society is «kozha». Kozha, occupied a special place in the Kazakh society, but their actions in the system of power were concentrated in the settled areas of the Kazakh land. Since they were representatives of religion, they occupied a special place in the spiritual life of the Kazakhs. They engaged in medical matters, were the keepers of the basic principles of Islam.

Their dominance in power was particularly

strong in the settled countries of Central Asia. For example, from Eastern Turkistan to Zhangir Khan came ambassador Zhunis kozha. Kozha lived in the south of Kazakhstan, on the shore of the Syrdarya, in border areas with the countries of Central Asia. This excerpt proves that the power of the kozha in the cities of Turkestan was special: «Turkestan is an old metropolitan city. Sarts live there. This city is governed. The kozha lives in the lower part of Sirdary.»

In researches, representatives of this social group of the Kazakh society were called «asyl syek». Now, through a brief description of the origin of the kozha, you can determine the time of their penetration into the Kazakh society and the implementation of spiritual activities. They come to the territory of modern Central Asia and Kazakhstan among the first Arabs to spread the Islamic religion. The influence of Arab campaigns to South Kazakhstan and Zhetysay, which began in the first half of the VIII century, left a trace in the ethnic, social and religious-cultural processes in this territory. As a result of the spread by the Arabs of the Muslim religion in Central Asia and Kazakhstan, subethnic groups – kozha appeared. In comparison with sayids, the kozha does not have a single origin. Kozha in the territory of Kazakhstan is the descendants of Azireth Ali, Aziret Omar and Aziret Abubakir. The spread of the Muslim religion in the territory of Kazakhstan is closely connected with the names of Iskak Baba (South-Kazakhstan oblast, Baba Ata in the territory of Sozak aul), Abdirahim Bab (Aulie Ata in Taraz) and Abdijamil Bab (Syrdaria region), Korasan Ata in ancient Uzgent. «Kozha» is not only a subethnic group among the Kazakhs, but it can be regarded as a social group. Their special right in the Kazakh society is clearly marked in the «Zheti Zhargy». The articles of «Zheti Zhargy» determined the benefits that were given to the kozha. The third article of this code states that «if someone kills the kozha, he will pay for each kun of seven people,» or «if someone insults the skin, let him pay with livestock», if they inflict beatings, he should pay ninefold ayyap. The kozha for centuries kept their social group closed, not accepting anyone from the side. They wanted to avoid marital relations from outside. This was also preserved until the end of the twentieth century in the densely populated areas of Kazakhstan, where the kozha lived.

Kozha were exempt from taxes and only the power of the sultans was spread over them. Among the steppe Kazakhs, the kozha did not have political power. In the early XIX century, they began to manage the Kazakh clans. In general, the general

legal advantage of kozha among the Kazakhs did not strengthen their authority in political power. The main reason for this is directly related to the traditional life of the Kazakh society. On the territory of Kazakhstan, their power was spread unevenly, depending on the region, so they can be defined as a socio-territorial group. In the cities of Turkestan, the kozha had political power. Here they owned the land, ruled the city and were social groups that had other statuses. As in all of Central Asia, the influence of the Muslim clergy on urban and settled life is based on the high role of religious leaders in this region. The Muslim clergy persuaded the rulers to support a new contender for power in the region, and the local population obey their ruler. Each of the new rulers, was it the Uzbek khan or the Kazakh khan, received a charter confirming the right to the waqf's lands. In Turkestan, there was a large number of irrigated fertile land given to the waqf areas, which was the reason for the existence of large landowners. They did not pay taxes, buying waqf's land from the local religious clergy; sometimes they received them in the form of a reward from the khans. The landed property of the Muslim clergy influenced the formation of private property in the Turkestan region. Therefore, the social impact of the kozha here was special. On the one hand, they were rulers, landowners, and were included in other categories of society.

In the Muslim world, descendants from the daughter of Prophet Muhammad Fatima and the fourth Caliph Ali were called Sayids. Sayids, in comparison with the Khojas had a higher status before them, and were connected by marriage to the ruling dynasties. Sayids, equated in the minds of Muslims to the saints. For Muslims, they represented an example of religiosity. They did not apply the death penalty. They were advisers to the supreme rulers of the state. When Islam was proclaimed the state religion, the Sayids entered the struggle for power. According to the information from «Muntahab at-Tavarikh-Muini» Mahmud Sayid criticized the actions of Aziz Khan of Altyn Orda and pointed out the right way for him. Attention was paid to his move with his family in the first quarter of the 18th century from Turkestan to Western Kazakhstan, following Abulkhair Khan. There were made an analysis regarding the status of the sayids in the Kazakh society. Sayids took wives of girls from any group of society, but did not seek to marry their daughters for representatives of other social groups. The reason was that the husband immediately acquired all the rights and privileges inherent to the Sayids, no matter what social group

he came from. The descendants of Genghis, in order to strengthen their power, in some cases, forcibly took the daughters of the Sayids as wives, adding the «sayid» to their titles, sacred to the Muslim world. The Sayids, unlike the kozha, were considered descendants of the Prophet Muhammad, therefore according to the norms of customary law they possessed the highest rights and occupied a special place in the society.

In the late middle ages, a group appeared in Kazakh society that came to power through the principles of open meritocracy. These included biys, batyrs, zhyrau, myrza, aksakals. They were considered a political and social group of the Kazakh society. This period stands out because along with the aristocratic descendants of Genghis Khan, the steppe rulers of the Kazakh community received access to power.

The social stratification in Kazakh society was influenced by the division of the khan's power in the XVII-XVIII centuries. Representatives of the steppe elite sought to gain political power. A significant group of the steppe elite became «biys». The origins of the social group of biys take their beginning from the Turkic period in the territory of Desht-i Kipchak. The appearance of the term «biy» signified the changed name of the Turkic word «bek». In Turkic the word «bek» also refers to the concept as Mongolian noyon, the Arabian-Persian «emir». This term also occurs in some Turkic peoples who were formerly part of the Golden Horde. In this regard, it should be noted that the Uzbek Khan (1312-1340) gave the noyon Turkic name «bek» to distinguish those who accepted the Muslim religion. «Biy» and «beks» were a fairly large stratum of society. A similar meaning of the term «biy» with the concept of «bek» was also noted by V.V. Barthold. «Such hakids or beks, speaking the Kazakh biys, obeyed the khans and ataliks.» The place of biys in the Kazakh society depended on their personal qualities, this is noted by Valikhanov: «To become a biy, he took part in the oratorical art competition and had to demonstrate knowledge of the law before the Kazakh people.» At the same time, Valikhanov points out that the position of the biys in the Kazakh society was not inferior to the descendants of Genghis Khan. Biys were the leaders of their families and tribes. As a result of the practice of solving various social problems, they created a reputation for themselves.

In connection with the origin of the name «Biy» you can quote the records of D.Andre: the meaning of the word «biy» in the Kyrgyz language does not have any meaning. According to the Horde's citizens, «biy» – takes second place in power after

the Khan, as it was a letter in the Arabic alphabet.» The internal situation in the Khanate at the end of the XVII century – the beginning of the XVIII century during the reign of Tauke Khan is characterized by the strengthening of the authority of biys and batyrs as an opposition force against the Sultans to stop the process of fragmentation. Usually the biys were part of the people's council, and often influenced the policy of the khans. At the end of the XVII century – the beginning of the XVIII century, the «biys» headed the clan, supported the khan's power, served as judges and, if necessary, headed the embassies. For example, it should be noted that Kaz Dauysty Kazybek, Shakshakuly Janybek were ambassadors to the Kalmyks, and the embassy to the Russian land was headed by Kabay biy. A characteristic feature of the Kazakh biys was that they perfectly mastered the oratorical art or classical allegory. In his work L. Balliusek highly appreciates the status of «Biy»: «Biy is not only a living legend of his people and a lawyer who knows the law, but he was an eloquent politician who knows the language well and quickly finds the right words, is familiar with life and the traditions of his people.» In the XVIII century in the Khanate between the biys and the sultans strengthened the struggle for political power. During this period biys dominated as a social group, along with khans, as regulating legal and economic relations. «Biy» along with the khans and sultans decided cases, participated in the profit section. The «Biys' Council» had a state status, since internal and external political decisions were made with the approval of the «Biys' Council», and it was also the highest judicial body that was formed in accordance with the traditional nomadic way of life. The emergence of edifying words is directly connected with the Kazakh consciousness and influenced the norms of customary law. In fact, the decision of the judges in the Kazakh society is preceded by a precedent, and these decisions were recognized by the people, and were also adopted and evaluated as a law. Proof of this, the adoption on the council of biys of the law ««Zhety Zhargy»».

In the middle ages the term «Myrza» is often encountered. This term was introduced after the unification of Kazakh and some Nogai tribes. Tausha mergen reports in his response that Sary and Keldey, sent as ambassadors to Russian land, had the title of «Myrza». Meanwhile, in oral historiography, we find that the name «Myrza» in the Kazakh family is usually used for honorable people.

In the external and internal political conditions of the Kazakh Khanate in the XVI-XVII centuries, the role of the social group of «batyrs» is growing.

The defensive function in the Khanate belonged to the Bатыrs. The sultans and khans could have the title of «batyrs». The concept of «batyr» and their way of life was often used in the folklore of Kazakhs.

In this period, this concept became the name of a social group of society, and was used in a specific historical section. Bатыrs in the khan's council played an important role. There is a lot of information about the batyrs after the Kazakh-Dzungarian battles. Bатыrs were often the leaders of clans. They were part of the embassies.

In Soviet historiography, «Biy» is the designation of the post, and «batyr» is the designation of the status. There is no doubt that the term batyr was used not only as a social status, but also in everyday life. According to information from sources of the XIX century, the burial ceremony of the batyrs differed from the others. Bатыrs existed in the Turkic and Mongolian period, but for the most part they did not have any other power in the society, except for that which their personal qualities give them. You can learn about the role of batyrs in society through epic works of nomads.

Bатыrs can be considered as a social group from the time of the Kazakh Khanate. This is confirmed by information about the availability of private property for livestock. In the period under consideration, the favorable economic situation of biys and batyrs is determined by the large number of cattle, while the absence of their own land plots. The institute of the batyrdom dates back to ancient times. Initially, «batyr» meant a brave man, a hero who challenges a rival before the battle. This honorary title was conferred by the khans for personal courage during battles or valiant leadership of military operations. «Bатыrs» were the mainstay of nomadic society.

One of the features of the nomadic society is that the khans should have been not only rulers, but also batyrs. That is why the stability of the Khan's power was guaranteed by his success in the battles. To become a strong ruler of the nomadic Kazakh society, courage and braveness were required. Therefore, the authority of Kazakh khans increased with the manifestation of heroism. This is confirmed by the words of A.I. Levshin that in the XVIII century Kazakhs from their khans «demanded to be heroes» (Levshin A, 1996: 656).

The unifying power of the Khanate is the batyrs, without which it could not exist. Khan was the commander of the troops during the war.

Thus, in the Kazakh society, along with the descendants of Genghis Khan, the social elite – the «steppe elite» – formed social groups «biys», «batyrs» and «myrza».

The most numerous in the Kazakh society were Bais. The origin of the term «bai» in Kazakh society, orientalist-turkologists refer to the word «bek», «bey», «beg». But «Biy» and «Bai» had different social significance. It is very difficult to view the concept of «bai» as a social group. Since its general common name is widespread. Many Kazakhs, Uzbek, Uighurs, Turkmens, Tatars, consider the term «bai» as the husband, and «katyn» as the wife. Until today, among the Turkic peoples, in the conversation with people, the addition of the word «bai» to its name has been preserved. Researchers point out that the «bai» social group was formed in the XIX century. But in folklore there are legends, where the bais are shown as the owners of wealth.

V.V. Barthold notes that the Muslim author Juvaini shows the social status of the Karakitay Vizier as Mahmud Bai. Ibn Ruzbihan refers to the bais as an «influential person» with a large number of livestock and property, including a «house on wheels». For the steppe inhabitants cattle was the main source of wealth (Barthold V, 1963: 64). In Russian studies of the XIX century, it is said that Kazakhs considered wealth as herds of horses, flocks of sheep or a livestock of cattle. In fact, all exchange transactions, taxes, payment of value, honors associated with customs-traditions in the Kazakh society were carried out by livestock. In the nomadic Kazakhs society, rich people made up a significant part of population. However, it should be noted that the bais were among sultans, biys, batyrs and among ordinary nomads. Undoubtedly, the wealth of material wealth provided great advantages of being in society, but was not a guarantor of gaining the power. For example, the Sultan could economically be poor, but enjoy all the legal privileges that he had under his social group.

A special social group with political power in the Kazakh community is «aksakals». According to medieval data, the elders occupied an important role in the political life of the Kazakh society. In most cases it was shown that they solved the problems of the relationship between clans. By definition of V.V. Barthold, «aksakals» are «persons who, in fact, do not have certain legal powers, enjoying respect for their age, wealth, and former merits.»

We want to draw attention to the fact that the social division of Kazakh society into categories gives them rights depending on the person's age. When studying the internal structure of Kazakh society, it clearly defines the direction of social classification.

Nomadic cattlemen did not belong to the «aristocracy» group. In the sources there is the term

«karachu», which was used in two meanings: to denote commoners and the population of the state, not belonging to the khanate clan. Often met the name «karashy» in the Kazakh language coincides with the Mongolian word «khorachu». The free nomad had property in the form of cattle. They could express their will, carry out military service. The term «bukara» was often used by the Uzbek and Kirghiz peoples. We do not know the true meaning of this term, whether it was used to refer to the notion of «people».

According to the data of Russian ambassadors, Kazakhs under Tauke Khan were familiar with agriculture, and lived in cities. In the Kazakh horde there are more than 32 cities, and the people living there grew wheat, barley, millet, and blacksmiths lived in these cities. The economic situation led the free nomads to the fact that they were separated from the nomadic way of life, and began to develop lands and engage in trade. In this case, urban residents made a significant contribution to the development of trade. The household of the Kazakh people did not have a single economy because of geographical factors. The culture of sedentary agriculture in the settlements of the southern regions of Kazakhstan, including in the Turkestan region, was widely developed. It should be noted that in some settlements of the Syrdarya region certain types of economic activity were not clearly defined.

The basic elements of the Kazakh society of the XVII-XVIII centuries allow to correctly identify a group of famous people (biys, batyrs, etc.), and there is no classification among ordinary Kazakhs. In «Jeti Zhargy» there are no articles about the common people, there is information related to the classification of the population. In fact, in the middle of the XVIII century in the works of Russian researchers it can be clearly seen that the bottoms of Kazakh society are divided. These components are jataks, who have their own households, but did not have the opportunity to roam and went to sedentary households. In historiography, the term refers to the XIX century. However, it is clear that, from the interpretations of the historian B.B. Kumekov, who wrote that in the IX-X centuries, among the Kimaks, there were jataks («yatuks»).

A group of Kazakhs who could not have their own household were called «konsy» (poor). S. Tolybekov notes that the «konsy» in the nomadic society spread in the early XX century (Tolibekov S, 1971: 321). In translation from the Turkic language, «konsy» meant a subordinate person. «Konsy» cannot be defined as a social group in

the XVII-XVIII centuries. The term «konsy» also has the meaning of «housing in a new place». In the XIX century a social group was singled out, which engaged in agriculture (konsy, jatak), unlike all nomadic Kazakh communities. The cultivation of agriculture formed a new type of ownership of land. Land use was achieved through an agreement between the landowner and the farmer.

Another social group in the Kazakh society can be considered as «tolenguts». The initial designation of the word «tolengut» is the people of military service with the Khan and the Sultan. Their earlier function consisted in protecting the sultans in their own detachment. They were forced to abandon their tribal and military tamga. Sh. Valikhanov attributed them to the dependent category. The Sultans held armed force from trusted tolengutes. The Tolengutes were dependent on their aristocrats; they were always ready to defend them.

At the end of the XVII – beginning of the XVIII century on the Kazakh land there were two ways of conducting trade exchange. Initially, from ancient times, the sale of its products to the countries of Central Asia: cattle, meat, wool, as well as captives. The second trade route was closely connected with the Russian government. The growth of trade relations contributed to the social classification of Kazakh society. In the nomadic Kazakh society there were «aristocracy», «common people», «rich and poor» and kul-kun (male and female slaves), deprived of their liberty. The concept of «kul» is encountered even before the formation of the Kazakh nation. The main proof of this is the existence of this term in ancient sources. Since the formation of the Kazakh Khanate, the kul (slaves) were in the Kazakh society. Their appearance can be traced by historical legends, epic poems and proverbs. For example, according to the latest research in the epic poem «Koblandy batyr», the term «slave» is repeated 13 times, «poor» 6 times, «commoner» 3 times, «nuker» 8 times. Since ancient times, «slaves» was a group of people without the will. During the Kazakh Khanate, the Kazakhs themselves were not slaves. The Kalmyks and Russians, who were captured during the wars, fell into the slavery. They cared for livestock, melted lead and prepared ammunition. Therefore, the Russian government tried to return the prisoners. The main purpose of the embassy Vasily Kobaykov 1692-1695, Fedor Skibin in 1694 was the return of prisoners. The Kazakhs had the right to add to the kalym and to give the bought or captured slaves.

However, the Kazakhs did not made their own people «slaves». This would be a manifestation of disrespect for their people, as evidenced by a passage from Kraft's work. It is difficult to determine the extent of the spread of slavery in the Kazakh society, but their position and status is revealed by the code of laws «Zhety Zhargy». They are represented as a group that did not have any rights. The owner was responsible for their actions. The slave became the property of his master. Since the use of slave labor in the Kazakh society was ineffective, they were sold or exchanged mainly in the markets in Bukhara and Khiva for profit.

Conclusion

Thus, the social structure of the traditional Kazakh society was not unified. In this society, we clearly see the social structure that reflects grouping in the first place in accordance with the genealogical principles, secondly, the legal and third characteristics of the individual. They conflicted for centuries. Among the free nomads there was also a classification. The nature of this classification was different. They differed from the genealogical social groups of the Kazakh society.

Social structure means the objective division of society into separate strata, groups, different in their social position, in their relation to the mode of production. This is a stable connection of elements in the social system.

Among many types of social communities, such as the family, the labor collective, groups of joint leisure activities, as well as various socio-territorial communities, are of particular importance in terms of influence on performance.

Stratification – inequality in income, power, prestige and education, arose together with the birth of human society. Social stratification – social doctrine of the structure of society.

The concept of social stratification includes the division of society into groups, stratas and classes, depending on their social and economic situation. Stratification arose simultaneously with the birth of human society. Social stratification is characterized by mobility, volatility, as it depends on social mobility, that is, the movement of people from one country or class to another. All these parameters existed in the Kazakh society.

Done according to the target program «History and culture of the Great Steppe».

Әдебиеттер

- Масанов Н.Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Москва: Горизонт, 319 с.
- Марков Г.Е. (2000). Проблемы развития общественной структуры кочевников Азии. Москва, 278 с.
- Ерофеева И.В. (2003). Родословные казахов и кочевников XVIII-XIX вв.(история, историография, источники). Алматы, 178 с.
- Оразбаева Алтай. (2004). Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы, 206 б.
- Сборник статей(2006). Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград, 560 с.
- Khazanov, A. M. (1984). Nomads and the Outside World. Cambridge: Cambridge University Press, 369 p.
- Khazanov A. M. (1990). Pastoral Nomads in the Past, Present and Future: A Comparative View. In: The Struggle for Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World. Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London, University of Nebraska Press, 461 p.
- Carneiro, R. L. (1970). A Theory of the Origin of the State. *Science* 169 (3947): 733–738 pp.
- Claessen, H. J. M., and Skalnik, P. (1981). The Study of the State. The Hague: Mouton, 535 p.
- Muller, J.-C. (1985). Political Systems as Transformations. Development and Decline (62–81). Ed. by H. J. M. Claessen, P. van de Velde and M. E. Smith. South Hadley, 535 p.

References

- Masanov N.E. (1995). Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of Kazakhs: the foundations of vital activity of a nomadic society]. Moskva: Gorizont, 319 s.
- Markov G.Ye. (2000). Problemy razvitiye obshchestvennoy struktury kochevnikov Azii [Problems of the development of the social structure of the nomads of Asia]. Moskva, 278 s.
- Yerofeyeva I.V. (2003). Rodoslovnyye kazakhskikh khanov i kozha XVIII-XIX vv.(istoriya, istoriografiya, istochniki) [Pedigrees of Kazakh khans and leather of the XVIII th- XIX th centuries (history, historiography, sources)]. Almaty, 178 s.
- Orazbayeva Altay. (2004). Dastyrlı kazak, qoǵamyna tan biler instituty. [Institute in traditional Kazakh society]. Almaty, 206 s.
- Sbornik statey (2006). Ranneye gosudarstvo, yego al'ternativy i analogi [Early state, its alternatives and analogues]. Volgograd, 560 s.
- Khazanov, A. M. (1984). Nomads and the Outside World. Cambridge: Cambridge University Press, 369 p.
- Khazanov A. M. (1990). Pastoral Nomads in the Past, Present and Future: A Comparative View. In: The Struggle for Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World. Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London, University of Nebraska Press, 461 p.
- Carneiro, R. L. (1970). A Theory of the Origin of the State. *Science* 169 (3947): 733–738 pp.
- Claessen, H. J. M., and Skalnik, P. (1981). The Study of the State. The Hague: Mouton.
- Muller, J.-C. (1985). Political Systems as Transformations. Development and Decline (62–81). Ed. by H. J. M. Claessen, P. van de Velde and M. E. Smith. South Hadley, 535 p.

Kartabaeva E.T.¹, Nurtazina N.D.²

¹Candidate of Historical Sciences, associate Professor, e-mail: kartabayeva66@gmail.com

²Doctor of History, professor, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE ROLE OF SUFISM IN THE DEVELOPMENT OF THE MUSICAL ART OF THE KAZAKH NOMADS

This article is devoted to the issue of the influence of Sufism on the development of the musical art of the Kazakh people. As we know, in the development of the spiritual culture of the Turkic peoples Sufism played a special role. Sufism, as an esoteric aspect or, inward, deep essence of Islam, unlike lawyers who considered only the outer shell of Islam, did not prevent the development of the traditional spiritual culture of the peoples who adopted Islam. On the contrary, it formed conditions for its further growth, now enriched by the rich spiritual treasure of Islam.

As a result of the research, the authors come to the conclusion that Sufism, due to its flexibility with respect to local traditions, formed conditions for the preservation and further development of the musical art of the Turkic peoples. At the same time, as a result of the interaction of the rich spiritual culture of the Turkic peoples with its special relation to the musical art and Sufi traditions, a special spiritual culture of the people was formed, free from dogmatism and stagnation. And these features of the spiritual culture of the medieval Turkic peoples were inherited by the Kazakh people, who for a long time (until the beginning of the 20th century) retained their traditional (nomadic, semi-nomadic) way of life.

Key words: Sufism, nomads, Turks, music, makamat, hal, kui.

Қартабаева Е.Т.¹, Нұртазина Н.Д.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: kartabayeva66@gmail.com

²тарих ғылымдарының докторы, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Көшпелі қазақтардың музыкалық өнерінің дамуындағы сопылықтың рөлі

Мақала қазақ халқының музыка өнеріне сопылықтың тигізген ықпалы мәселесіне арналады. Исламның эзотерикалық бағыты ретінде сопылық, исламның сыртқы қабатын ғана, біржақты қабылдаған заңгерлерден ерекше, түркілердің ертеден келе жатқан рухани дәстүрлерінің дамуына еш кедергі келтірмеді, керісінше оның ары қарай, енді исламның рухани мол қазынасымен толыға отырып, дамуына жағдай жасады.

Зерттеудің нәтижесінде авторлар, жергілікті дәстүрлерге бейімделгіштігімен ерекшеленген сопылық түркі халықтарының музыка өнерінің одан әрі дамуына жағдай жасаған деген қорытындыға келеді. Сонымен бірге, музыка өнеріне айрықша оң қатынасымен ерекшеленген түркі халықтарының бай рухани мәдениетінің сопылық дәстүрлермен өзара әрекеттестікке түсуінің нәтижесінде халықтың догматизм мен қасаңдықтан еркін ерекше рухани мәдениеті қалыптасқандығын көреміз. Ортағасырлық түркі халықтарының рухани мәдениетінің осы ерекшеліктерін дәстүрлі (көшпелі, жартылай көшпелі) өмір салтын ұзақ уақыт сақтаған (XX ғ. басы) қазақ халқы мұраланды.

Түйін сөздер: сопылық, көшпелілер, түркілер, музыка, макамат, хал, күй.

Картабаева Е.Т.¹, Нуртазина Н.Д.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: kartabayeva66@gmail.com

²доктор исторических наук, профессор, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Роль суфизма в развитии музыкального искусства казахов-кочевников

Данная статья посвящается проблеме влияния суфизма на развитие музыкального искусства казахского народа. Как известно, в развитии духовной культуры тюркских народов суфизм играл особую роль. Суфизм, как эзотерический аспект или же, внутренняя, глубокая сущность ислама, в отличие от законовеев, которые рассматривали только внешнюю оболочку ислама, не воспрепятствовал развитию традиционной духовной культуры народов, принявших ислам. Напротив, он создавал условия для ее дальнейшего роста, теперь уже обогащенной богатым духовным сокровищем ислама.

В результате исследования авторы приходят в исследовании к выводу, что суфизм, благодаря своей гибкости в отношении местных традиций, создавал условия для сохранения и дальнейшего развития музыкального искусства тюркских народов. Вместе с тем, в результате взаимодействия богатой духовной культуры тюркских народов с ее особым отношением к музыкальному искусству и суфийских традиций формировалась особая духовная культура народа, свободная от догматизма и косности. И эти особенности духовной культуры средневековых тюркских народов унаследовал казахский народ, который долгое время (до начала XX в.) сохранил свой традиционный (кочевой, полукочевой) образ жизни.

Ключевые слова: суфизм, кочевники, тюрки, музыка, макама, хал, кюй.

Introduction

In modern conditions of dynamic development of all spheres of public life, a critical rethinking of cultural heritage and the restoration of the spiritual experience of peoples. A careful study of the historical heritage is very important for determining the ways of searching for cultural identity, preserving the uniqueness of the national culture. In the spiritual culture of the Turkic peoples from antiquity a special place is occupied by musical art. The nomadic civilization of the Turkic peoples, due to their mobility and the corresponding conditions of life, could not develop those genres of art that require stationary conditions and urban life, such as painting (although there are rock paintings), monumental architecture and sculpture, and genres of theatrical art. This same reason served as the basis for the development of oral artistic creativity. That is why all the spiritual and cultural energy of the nomadic civilization was concentrated in music, word and ornament. Therefore, probably, none of the peoples, standing at the same stage of development as the Turks, paid so much attention to musical art (Kazakh music, electronic resource).

At the same time, it should be noted that among the numerous constructs of preserving cultural identity, religion is on the forefront, and in the cultural space of the Turkic peoples since the Middle Ages Islam plays an important role, and in particular Sufism as a form of being of Islam. The attitude of

Islam to music was not unambiguous. Despite this, the musical art of the Muslim peoples did not in any way lag behind the nations that did not accept Islam. In this connection, in this article an attempt is made to analyze this question, which is still controversial in science, that is, the development of musical art in the context of the canons of Islam is considered, and in particular the influence of Sufism on the development of this art among the Turkic peoples is studied.

The literature related to the study of various aspects of this issue seems to be very extensive. Some aspects of the issue were considered in the works of H.G. Furmer (Furmer, 1942), E.A. Bertels (Bertels, 1965), Idris Shah (Idris Shah, 1994), B. Babadzhanov (Babadzhanov, 1998), A. Jumaeva (Jumaev, 2001), A.A. Khismatulina (Khismatulina, 2008.), K. Ernst (Ernst, 2002). Among the works devoted to music in Sufism, the works of the Indian musician-Sufi Hazrat Inayat Khan stand out. American scientist of Iranian origin S.Kh. Nasr studied the problem of the influence of Sufism on traditional Persian music (Nasr, 2009, 2010). Among recent works in the field of musicology, we note studies devoted to the issues of Muslim musical culture, T.M. Jani-zade (Jani-Zade, 2007), I.L. Inozemtseva (Inozemtsev, 2007), and others. Borodovskaya (Borodovskaya, 2004), M.I. Shamsutdinova (Shamsutdinova, 2002), A.B. Sofia (Sofiyskaya, 2007), G.R. Tuymova (Tuymova, 2008), T.S. Sergeeva (Sergeeva, 2009), G.B. Shamili (Shamili, 2009). However, there are no

special works devoted to the study of the musical art of the Kazakh people in the context of the Sufism.

The methodological basis of the research was the ideas necessary for the realization of the process of comprehending the essence of music in Sufism, primarily the philosophical ideas of Orientalists M.T. Stepanyants, K. Ernst, A.B. Smirnov, I.R. Nassyrov, M.T. Makhmadzhanova, who consider Sufism as one of the leading religious and philosophical trends that emerged within the framework of Islam. While studying the problem, the authors used an interdisciplinary approach, in particular, along with a review of the issue from the historical and philosophical point of view, also data from studies in the field of musicology were used. When writing the article the authors adhered to the principles of scientific, objectivity, historicity, the comparative method and methods of deduction and induction, analysis and synthesis were used.

Music in the context of the canons of Islam

In order to understand more deeply the processes that took place in the musical culture of the medieval Muslim world, it is necessary at least superficially to consider the disputes of Muslim ulema (scholars) about the permissibility or illegality of music in Islam. As is known, Islam, as a religion, completely and totally covers all spheres of life and activity of Muslims, and its main law – the Sharia considers all the most significant issues of Muslim society. However, there were questions that aroused controversy among Muslims. Disputes arose, usually on issues that the Quran and the Sunnah did not have direct and unambiguous answers. Music belongs to this category.

Those who declare forbidden music cite the following verses of the Quran as evidence: «Among people there are also those who gather empty words, idle stories (without relying on any evidence) in order to mislead [people] from the way of Allah by their ignorance, ridiculing this way. Such people have a humiliating punishment» (Quran, Surah «Lukman», 6-Ayat). If we take into account the explanations of some interpreters of the Quran, here we mean different kinds of verbal art: prose, poetry, satire, humor, including music. Some of the Prophet's companions (sahab) and scholars (ulama) used this verse to prove the prohibition of singing.

However, not all theologians agree with this opinion. The famous faqih and the theologian Ibn Hazm wrote in his book «Al-muhalla»: «In this verse there is no evidence of the prohibition of singing. The context of the verse and the text itself

clearly confirm this, for the continuation of the verse reveals the purpose for which «entertaining speech is bought» (See: Alyautdinov, an electronic resource). Indeed, if we go deeper into the essence of the verse, we can understand that the permissibility or prohibition of anything is determined by the intention and form of their application. Hence it is clear that the described action refers to the atheist, and not to the ordinary atheist, but to the one who pushes others into disbelief! He fulfills his religious duties (farz) before the Most High and finds time for rest and entertainment, not to the detriment of serving God, the fulfillment of His commandments, he is a muhsin (righteous)» (see: Al-Kardavi, 1996: 689).

If we consider the reason for sending this verse, we can see that this verse does not qualify as «haram» (forbidden) music in general. The Meccan idol worshiper named Nadr ibn Haris, having gone with trade to Iran, brought from there a book full of entertaining stories. Reading the stories from this book, he said: «If Muhammad tells you the stories of the Adiyit and the Samudites, then I will tell you about the history of Rome and other countries». Thus, he tried to turn the people away from the divine revelation of the Koran. Ayat was revealed in connection with this incident (Zholdybauly, 2010: 98).

Secondly: if you pay attention to the text of the verse, then it says «... those who collect empty words, idle stories (without relying on any evidence), in order to mislead (people) from the way of Allah, deriding this way». That is, it's not just about those who collect empty words, idle stories, namely, those who do it in order to drive people off the path of Allah, to seduce people from the righteous path and who makes fun of the verses of the Koran and the way of the Prophet (salih as salam). And all that is done with the intention to seduce people from the righteous path, to alienate them from the Koran, from religion, is undoubtedly a manifestation of godlessness («kufr»). Thus, this verse has no relation to the Muslims and to the right and useful music. If music is used against religion, to ridicule religion, then this will indeed be within the scope of this verse and will be a clear «haram».

Some Muslim theologians believed that the ban on music was also noted in the hadith (sayings) of the Prophet Muhammad. As an example, they quoted the following statements of the Prophet: «There will appear in my community people who will allow adultery, silk, alcohol and music»; «There will be earthquakes at the end of the world, the falling of stones from the sky and the transformation of

people into pigs and monkeys, when music, singers and wine appear»; «My Lord forbade me alcohol, gambling, drum and ud» (Al-Bukhari, 1997: 1794). From these hadiths it can be seen that the wide distribution of music is treated as one of the signs of the end of the world. As we see, in these hadiths, the inadmissibility of music is indicated in the context of obvious sins – adultery, drinking alcohol, natural silk for men, because there are unequivocal bans in both the Quran and the authentic Sunnah regarding this, and there is no prohibition of music, which no one refute will not. Therefore, all available arguments on the prohibition of music are indirect, imaginary, and not unambiguous.

According to the medieval Afghan author Khushhal Khan Khattak (XVI century), the absence of a direct ban on musical performance in the Quran, as well as grave sins that were a direct consequence of playing music (drunkenness, debauchery) were the main reason for the creation of the hadeeth according to which it is forbidden to use musical instruments (to sing never and nobody forbade) (See: Inozemtsev, 2007: 314).

Due to the fact that there are such different opinions about music, some Muslim scholars have developed fatwas prohibiting music, and others have developed fatwas according to which music useful to humans is considered permissible, while harmful and detrimental is considered forbidden (Mahmud Shaltut, 2004: 355).

One of the important reasons for such a long dispute around this issue (the issue of the permissibility or prohibition of music in Islam still provokes heated discussion among Muslims), in our opinion, follows from the inherent flexibility of Islam its basic canons (unlike Christianity, Islam does not have strict orthodoxy, requiring firmness and strict observance of the canons). In the history of Islam, there were many philosophical, dogmatic, and legal issues that were discussed for a long time in various circles, among Muslim ulema. And this feature of Islam led to the formation of four legal schools (madhhabs) within the framework of Sunnism, which do not contradict and do not deny each other; on the contrary, they coexist peacefully among «faithful» Muslims.

However, not all Muslims correctly understood this positive feature of Islam. The words of the Prophet Muhammad, expressed by him regarding the first Muslims, namely, that it is impossible to consider all the people who were members of the Muslim community (umma) as true believers, that among them there are those who simply formally entered the Ummah, and those who became real

Mumeens, i.e. truly believers, have retained their importance in the following times. In this regard, it will not be unnecessary to recall that if a person's thinking is not flexible, then for such a person all canons will turn into unshakable dogmas.

The above examples are sufficient to prove the haste and one-sidedness of the judgments of some Muslim ulema about the complete prohibition of music in Islam. Human nature, its inner world and spiritual feelings require many things. For example, he enjoys the beautiful view of nature. The croaking of the river has an extraordinary influence on it. The raging sea, the beautiful voices of songbirds, the nightingale pipe in the woods give him an incomparable sense of pleasure and his soul finds pacification. Therefore, the soul and inner peace of man constantly yearn to admire the beauty of nature, to listen to the murmur of water, the beautiful singing of birds. Islam did not come to impose chains on similar human feelings, so characteristic of a person, or to destroy them. On the contrary, Islam came in order to regulate the inner feelings of a person and give them the right direction (Mahmoud Shaltut, 2004: 355).

So, studying this issue about the permissibility or falsification of music in Islam, we come to the conclusion that the main thing in its definition is not music itself, but the method of its creation and use, as well as the intention of both performers and listeners.

The place of al-Farabi in the formation of a scientific approach to music in the medieval Muslim world

In the medieval Islamic world there was also a third, different from these, two opposite directions, a view of the place of music in Islam. In the opinion of the English scholar G. Farmer, «they held the middle ground in a dispute, expressing the usual, everyday, secular view» of music (Farmer, 1942: 21). For example, the author of the treatise *The Beautiful Necklace*, Ibn Abd Rabbiha (860-940) views music «as a phenomenon capable of exerting an exciting effect on the mind in itself» (quoted in Farmer, 1942: 21). At the sources of secular (scientific) consideration of music in the medieval Muslim world stands a Muslim scholar, a native of the Turks, Abu Nasr al-Farabi. The scholar in his works showed the place of music in the spiritual and aesthetic education of man. Aesthetic views of al-Farabi were systematized in his fundamental work «*The Great Book of Music*» (Al-Farabi, 1993) and in some other treatises (Al-Farabi, 1983). The aes-

thetics of Abu Nasr are developed and generalized thoughts about beauty and art. In his opinion, various kinds of science and art (poetry, music, visual arts and architecture, dance, etc.) are various forms of cognition of objective reality. A separate kind of art gives knowledge of the single, different facets of what is displayed, and art as a whole, through philosophy and logic, gives knowledge of the common (Burabayev, 1993:10).

Many sources testify that al-Farabi was an excellent performer on various instruments (raba, gipzhak (kipshak), nai, ud, dombra, etc.) and he was good at singing art. Al-Farabi created dombra – his musical instrument of the thinker. Subsequently, dombra became a virtuoso philosophical instrument of the Kazakh, it embodies the symbolism of al-Farabi's teaching about music as the highest abstraction accessible to human understanding.

In his music studies, al-Farabi expressed and comprehensively substantiated the provision on the therapeutic properties of music, and also emphasized her educational role. The thinker emphasized the great emotional impact of music on the listener. Abu Nasr distinguished three kinds of music according to the degree of influence on man: music of the first kind calms and delights; music of the second kind sublime – expresses (and evokes) passions; music of the third kind is cheerful – it arouses our imagination. Al-Farabi believes that music, possessing all three qualities, is most perfect, most beautiful and impressive (Al-Farabi, 1993: 100-101).

Proceeding from the position of opposites and contradictions in the being of every thing, in any phenomenon, al-Farabi believed that any action can equally serve both good and evil, be accordingly good and evil, beautiful and ugly. So, good and evil in art do not depend on its subject, but on its purpose, that is, on its purpose. from what feelings – joy, pleasure, fear, sadness, vexation and the like – are generated under their influence. Art will be beautiful and will answer good if the emotional states of the person they are generated are themselves kind, for example: admiration for the beauty of natural phenomena, architectural structures, melodies, respect for close and «virtuous» people, admiration for the skill of poets, rhetors, musicians, etc. An example of an unworthy feeling, i.e. Evil is worship of unworthy images, a call to immorality, to «bad actions», that is, to recklessness, deceit, wars, robbery, etc. Consequently, not only the moral principle, but also the public utility, serve, according to al-Farabi, as a source for distinguishing what is useful and harmful, good and evil in art. «Bad temper is a spiritual affliction» (Al-Farabi, 1994: 21). Since by nature

nothing can be evil, the freedom of choice between good and evil depends on the person himself.

Al-Farabi made a significant contribution to musicology. His works played an outstanding role in the development of the science of music in the East and in Renaissance Europe. At that time, the eastern science of music was so much more European than that, according to the figurative expression of the English explorer Farmer, the treatises on the music of Farabi and Ibn Sina seemed «oases in the desert» (Furmer, 1942: 31).

The role of Sufism in the development of the musical art of medieval Muslims

Its new formants music could only be acquired after the appearance in culture of new ideas about the processes of movement and development. Under the conditions of Muslim culture, they were most pronounced in Sufism, which closely interacted with art. Sufism, as an esoteric or internal essence of Islam, unlike dogmatists or scholastics who perceived only the outer shell of Islam, did not prevent the development of the spiritual culture of peoples who have been going from time immemorial, on the contrary contributed to its further development, now enriched by the rich spiritual treasury of Islam. In the disputes about the value of music that began in the 9th century, two opposite trends gradually began to appear: if the line of «ascetics» completely denied the value of music, the other direction, which was mainly represented by Sufi sheiks, defended the right of music, because it was able to strengthen mystical ecstasy (Jani -Zade, 2007: 321), to which the Sufis sought.

According to some researchers, the phenomenon of Makamat, which is still preserved in the musical art of the peoples of the Near and Middle East, is peculiarly intertwined with the notions of poppies (Jani-zade, 2007: 324). To describe the artistic principles of music attributed to the art of makamat, it is necessary to rethink the concepts of makam and hal, used in Sufism, into the concepts of musicology.

As is well known, maksam and hal are different in Sufism as two types of spiritual states on the path of mystical knowledge of God. Makam (Arabic – «place») is a Sufi term denoting spiritual way (tariqat) of the knowledge of God. It begins with a simple asceticism, and ends with an approach to God. Each maqam is achieved by one's own efforts along the way. And the concept of hal (in the plural – ahhval) means a state granted to the mystic from above on its way of approaching God. Unlike rationalistic knowledge, it generates the Divine Light,

which as a result of emanation (flowing out) descends into the soul of mysticism.

So, the permissiveness of music in Sufism is justified by its ability to «put the soul into motion». Since the Sufis fix attention on the changes taking place in the human soul, the music that awakens these movements deserves encouragement. Al-Ghazali, we meet such a description: one person was asked: «Do you like to hum?» – «No», he replied. Then he was given the following answer: «So you are without a heart, for he who has a heart and who knows nature knows that poems and melodies drive him either with his voice or with the voice of someone else» (Al-Ghazali, 1980: 123). When listening to music (as-sama) for the Sufi, his spiritual state (ahhval) is important. Since the soul of the Sufi is in constant movement, the music imbues him with the variety of sensual images transmitted by her. Moreover, they are isomorphic to those mystical states experienced by the Sufi in the process of their spiritual ascent. Al-Ghazali writes: «The murid, undoubtedly, has a goal that is the object of his intention. His intention is the knowledge of Allah, the meeting with Him, coming to Him with the help of secret contemplation and the opening of the veil. He has in his intention the way he goes, the behavior he steadfastly adheres to, and the states through which he passes in his behavior. If he hears the mention of retribution, preaching, acceptance, answering, merging, parting, intimacy or removal ... and the like that is usually described in verse, then some of it must correspond to the state of murid in his search. It is like flint, cutting sparks from the fire of his heart, and then his fire flares up, the radiation of passion and excitement intensifies. Because of this, he is ruled by conditions different from his ordinary, and before him opens a wide opportunity to apply sounds to his states» (Al-Ghazali, 1980: 97-98).

In the poetry of the great Sufi Jalaladin Rumi, music is presented as love and a means of understanding God, helping to «feel the breath of a Friend». This is not only about singing, but also about instrumental music: with his blessing, the reed flute – nai became a Sufi symbol expressing man's aspiration to God. In the brotherhood of Maulavia founded by J. Rumi the practice of ritual ecstatic dance accompanied by music was established. Rumi called this dance «the dance of planets and angels» (Dzhani-zade, 1996). According to the son of the poet, Sultan-Valad, «he never, even for a moment, stopped listening to music and dancing» (Eliade, 2002: 136).

The special role of Sufi music is explained by the fact that it is less connected with the world of

material forms than all other arts and is connected in a more direct way with the world of spiritual essences. Its purpose is to immerse the person in harmony of spiritual feeling and raise it on the wings of this feeling. In musical cadences, according to Rumi, the secret is hidden, the opening of which would help him to turn the world around. At the same time, the poet does not doubt the harmony of the universe.

The influence of Sufism on the development of the musical art of the Kazakh people

Sufism played a particularly important role in the development of the musical art of the Turkic peoples. This problem can be explored comprehensively by studying the peculiarities of the musical art of one of the Turkic peoples, namely the Kazakh people, which retained the main features and peculiarities of the spiritual culture of the Turkic nomadic civilization. In general, the traditional ethno-cultural consciousness of Kazakhs is inconceivable without Sufism and the Muslim spiritual factor, in particular Kazakh poets-zhyrau and singers were closely connected with Sufi traditions (Zhaksylykov A., 2013)

The word *kui* from a number of Turkic peoples is an ethnomusic term. Its essence is connected with the psychoemotional beginning and correlates with the concept of «state», «mood» (*kui* state). This circumstance proves the connection between the *kui* genre and Sufism. *Kui* is designed to reflect the state of the human soul, the experience of a person, joy and pain, reflections on the meaning of life. *Kui* is a story embedded in sounds. The inherent psychology of the genre, its nature reflects all the movements of the human soul. However, emphasizing the deep connection between the *kui* genre and Sufism, we do not assert that this genre of musical art arose as a result of the spread of Sufism among the Turkic peoples, *kui* has been in the people since time immemorial. On the contrary, the opinion is correct that the Sufi soul's storehouse was inherent in the people by nature, which gave rise to this genre.

There is no reliable information when the genre of *kui* was born. Some researchers erect its genesis to very old times – the Hunnic, ancient Turkic period. Others say that this music was mass, widespread among the entire population – from Karakorum to Udaly (Volga) in the Middle Ages. One way or another, archaic stories of legends accompanying a number of *kuis*, their content and vocabulary, traces of ancient beliefs in these subjects, as well as the musical structure of *kuis* themselves, seem to be very reliable evidence of the antiquity of their origin.

From ancient times to the present day Kazakh folk legend has reached about the unearthly, supernatural origin of music. It tells us that the divine song soaring high in the sky, flying over the great steppe of the nomads, has fallen very low, so the people who heard it are naturally endowed with a great musical gift and abilities. And still people say: «God put into the soul of every Kazakh a particle of kui from the moment of his birth». It is no coincidence that the people from the outside, who observed the life and way of life of the Kazakhs in the sixteenth and nineteenth centuries, not without surprise and admiration, noted the people's greatly striking ability for creativity, rapid musical and poetic improvisation, broad involvement in the sphere of musicianship of the entire population – from babies to deep elders. The well-known researcher of musical art A. Zataevich wrote that music has acquired an exceptional value in the life of Kazakhs, in any case – more than any other people standing at the same stage of spiritual development... Kazakh musical creativity becomes a property of the entire people, musically so receptive» (Zataevich, 1963: 13-14). For the Kazakh people, mastery of the musical art is the same as the ability to ride a horse – and every nomad can do it.

Each age-gender group had in the Kazakh traditional society a corresponding set of musical instruments and genres, a repertoire and performing forms. Through the performance of children's songs and musical games, the mother's lullaby and the songs of the teachings of grown men (the deer is swaying), the children learned about the surrounding world and became full members of their socio-cultural community. Further independent life gave new artistic knowledge and experience through participation in youth games and entertainments with compulsory participation of music – *kaiym-aitys*, *tartys*, dialogical singing of domestic songs – *kara olen*. The repertoire of the «young years» was enriched with love lyrics and various songs and rituals of the multi-color Kazakh wedding with mourning farewell farewells of brides and vigorous youth heat-fires – *zhar-zhar*, signal fight of shock – *dabyt*, *dauylpaz*, or *shyndaul* during hunting for a beast or during a military campaign. In this respect, «maturity», bearing balance and experience, was called upon to accomplish large state and public affairs, to protect the interests of the clan in intergenerational song and poetry competitions – *aitys* and to send people's rituals and ceremonies as *a jarshy*, the organizer and performer of the ritual. And «old age» and «wisdom» were accompanied by musical and poetic instruction by the young, the singing of phil-

osophical thought songs about the meaning of life and irretrievably gone youth, about the sweet and quickly past time when your age is only twenty-five (*zhiyrma bes*).

Such was the eternal musical life cycle of the nomadic Kazakh, invariably reproduced from year to year, from generation to generation, ensuring the full-blooded functioning of various folk musical traditions and giving rise to the famous lines of the great Abai: «... The doors to the world opened a song for you. The song takes the dust to the ground, grieving. The song is the eternal companion of the joys of the earth, So listen to it sensitively and appreciate, loving!».

All the spiritual heritage of the ethnos developed in the non-written form until the beginning of the 20th century and was transmitted «from mouth to mouth» from father to son, from teacher to student, from past to future. The nomadic and semi-nomadic type of management predetermined the uniqueness of folk instruments and musical traditions, their «built-in» into the life and life of Kazakh society and the inseparability from other forms of artistic creativity – verbal and poetic. The oral musical art of the Kazakhs left a certain imprint on the relationship between the artist-performer and the audience, removing all contradictions between the way art exists and its inner essence. Here the musician is an artist who creates «publicly». Feelings conveyed by Kazakh music are feelings ennobled, strict, enlightened, embodying the experience of the Kazakh people as beautiful and harmonious, reflecting the state of the human soul, tuned to the harmony of the whole world. Traditions of song and poetic art have survived to this day, largely due to the successive ties of folk musicians and performers. After all, their work combined music and ritual, and poetry, and often elements of stage and dramatic art. All folk performers – *akyns*, *zhyrshy*, *dombrists* possessed an exclusive associative instinct, a subtle perception of the world and a unique memory, thanks to which many kinds of traditional art remained in the musical history of the Kazakhs.

Conclusion

So, studying the issue of the permissibility or prohibition of music in Islam, we came to the conclusion that the arguments of some ulema about the complete prohibition of music in Islam are hasty and one-sided, as human nature, its inner world and spiritual feelings require many things, among them there is also music. Islam did not come to impose fetters on such feelings, so characteristic of a person,

or to destroy them. On the contrary, Islam came in order to raise and refine the inner feelings of a person and give them the right direction. The main thing in determining the prohibition or permissiveness is not the music itself, but the method and purpose of its use, as well as the intention of both performers and listeners.

The main conclusion, which was made as a result of the research, is the positive influence of Sufism on the development of the musical art of the Turkic peoples, including the Kazakh people. This was facilitated by such a feature of Sufism as a respectful attitude and flexibility to the traditions of non-Arab peoples. One of the main reasons for

the spread of Islam among the Turkic peoples in the form of Sufism was, in our opinion, the closeness of the people by their nature to the musical art. At the same time, as a result of the interaction of the rich musical culture of the Turkic peoples and Sufi traditions, a special spiritual culture of the people was formed, free from dogmatism and stagnation. These features of the spiritual culture of the medieval Turkic peoples were also inherited by the Kazakh people, who for a long time (until the beginning of the XXth century) retained their traditional (nomadic, semi-nomadic) way of life.

Done according to the target program «History and culture of the Great Steppe».

References

- Al-Gazaly Aby Hamid (1980). Voskresenie nauk o vere [The resurrection of the religious Sciences]. M: Nauka.
- Al-Imamaul-akbar Mahmud Shaltut (2004). Al-Fataua [the Fatwa]. Kayr: Darush-shuruk
- Al- Bukhari M. (1997). Sahih al-Bukhari. Beyrut: al-Maktaba al-asrya. In 5 t. T 4.
- Al-Qaradawi, Y. (1996). Fatawa mu'asira. Beirut: al-Qalam. In 2 t. T. 1.
- Al-Farabi (1983). Socialno-eticheskie traktaty [Social and ethical treatises]. Alma-Ata: Nauka.
- Al-Farabi (1993). Traktaty o muzyke i poezii [Treatises of music and poetry]. Almaty: Gylym.
- Al-Farabi (1994). Socialno-eticheskie traktaty [Social and ethical treatises]. Almaty: Gylym.
- Alyautdinov S. Muzika i Vera [Music and faith] / <http://umma.ru/fetvi/obshchee/4812-muzyka-i-vera>. 03.03.2017.
- Bertels E.E. (1965). Sufizm i sufiiskaja literature [Sufism and Sufi literature]. T.3. M.: Nauka.
- Borodovskaja L.Z. (2004). Tradicii sufizma v tatarskoj muzyke [Traditions of Sufism in the Tatar music]. Dissertation of the candidate of art history. Kazan.
- Burabayev M.S. (1993). Filosofija iskusstva Aby Nasra al-Farabi [Abu Nasr al-Farabi's philosophy of art]. al-Farabi. Traktaty o muzyke i poezii. Perevod s arabckogo. Almaty: Gylym.
- Jani-Zade T. (1996). Poetika muzyki v Islame. [Poetics of music in Islam (to comprehension of ritual and music in Sufism)]. Neverbalnoe pole kultury. Telo. Vesh. Ritual. Moscow: Rossijski gos. gumanitarny universitet. P.102-109.
- Jani-Zade T. (2007). Hal-makam kak princip iskusstva makamar [Hal-Maqam as the principle of makamat art]. Sufizm v Irane i Centralnoi Azii: Materialy mejdunar. konf. (2-3 may 2006 year.) S.Abdullo. –Almaty: Dyke Press.
- Zhaksylykov A.Zh. (2013). Comparative typology of images and motifs with religious content in the works of Kazakh literature. Aesthetics, genesis. Almaty: Kazakh universyteti.
- Javelidze E. D. (1979). U istokov tureckoi literatury [At the origins of Turkish literature]. Tbilisi: Meznieraba.
- Joldybauly Q. (2010). Din men dil [Religion and mentality]. Almaty: Daur.
- Zatajevich A.V. (2004). 1000 pesen kazachskogo naroda [1000 songs of the Kazakh people]. Almaty: Dyke Press
- Inozemcev I.L. (2007). Hushhal-han Hattak o musulmanskoj muzyke [Hushhal-han Hattak about muslim muzic]. Sufizm v Irane i Centralnoi Azii: Materialy mezhdunar. konf. (2-3 maya 2006 g.). Almaty: Dyke-Press.
- Idris Shah (1994). Sufizm [Sufism]. – Moscow: Klyshnikov, Komarov i K
- Kazahskaya muzyka. Etapy razvitiya kazahskoi muzyki. / Elektronnyi resurs. <http://www.bilu.kz/muzyka.php>.
- Mahmodzhanova M.T. (2007). Religiozno-filosofskaya koncepciya Dzhalloluddina Rumi [Religious-philosophical concept of Jaloluddin Rumi]. The author's abstract of the dissertation of the doctor of philosophical sciences. Dushanbe.
- Nasr S. H. (1987). Islamic art and spirituality. New York: State University of New York Press.
- Nasr S.H. Vlianiye sufizma na tradicionnuju persidskuju muzyku [The influence of Sufism on traditional Persian music]. / Elektronnyi resurs. <http://prt.sufism.ru/index.php/sufism/2010>
- Abu Ali Ibn Sina (1980). K 1000-letiu so dnya rozhdenia [To the 1000 anniversary of his birth]. Tashkent: Fan.
- Sergeeva T.S. (2009). Rozhdeniye zapadno-arabskoj muzykalnoi klassiki [The birth of the West-Arab musical classics]. Dissertation for the degree of Doctor of Arts. Moscow.
- Sofiiskaya A.B. (2007). Muzykalnye aspekty religioznyh prazdnikov, tatar-musulman Povolzhia [Musical aspects of religious holidays, Tatar-Muslims of the Volga region]. Dissertation of the candidate of art history. Kazan.
- Tuimova G.R. (2008). Religioznye muzykalno-poeticheskie zhanry v tradicionnoj muzyke krymskih tatar: mavlid i ilyakhi [Religious musical and poetic genres in the traditional music of the Crimean Tatars: mawlid and ilaha]. Dissertation of the candidate of art history. Moscow.

Hismatulin A.A. (2008). Sufizm [Sufism]. – Saint Petersburg: Publishing House «Azбука-klassika»; «Peterburgskoe Vostokovedenie».

Shamili G.B. (2009). K istorii zarozhdeniya muzykalnoi kultury islamskoi civilizatsii (610-661) [To the history of the birth of the musical culture of Islamic civilization (610-661)]. Vestnik Chelyabinskogo universiteta. № 38. Seriya filologiya. Iskusstvovedeniye. P. 178-184.

Shamsutdinova M.I. (2002). «Maulid-bairam» u tatar – musulman Rossii: esteticheski aspekt [«Maulid-Bayram» of Tatar-Muslims of Russia: aesthetic aspect]. Islamskoye iskustvo v Volgo-Ural'skom regione (Materialy Vserossiiskoi konferencii). – Kazan. P.149-153.

Eliade M. (2002). Ot Magometa do reformatsii [From Magomet till reformation]. Istoriya very i religioznykh idei: In t 3. T 3: Moscow: Kriterion,

Karl V. Ernst. (2002). Sufizm [Sufism]. Moscow: Fair-Press.

Furmer H.G. (1942). Music: The Pricelles Jewel. From the Kitab al-Farid of Ibn Abd Rabbihi. Bearsden.

Әдебиеттер

Ал-Газали Абу Хамид (1980). Воскрешение наук о вере. Москва: Наука.

Ал-Имам-ақбар Махмуд Шалтут (2004). Ал-Фатаауа. Каир: Даруш-шурук.

Аль-Бухари М. (1997). Сахих аль-Бухари. Бейрут: аль-Мактаба аль-‘асрийя,. В 5 т. Т. 4.

Аль-Кардави Ю. (1996). Фатава му‘асыра. Бейрут: аль-Калям. В 2-х т. Т.1.

Аль-Фараби (1983). Социально-этические трактаты. Алма-Ата: Наука.

Аль-Фараби (1993). Трактаты о музыке и поэзии. Алматы: Ғылым.

Аляутдинов Ш. Музыка и вера. /Электронный ресурс. <http://umma.ru/fetvi/obshchee/4812-muzyka-i-vera>. 03.03.2017.

Бертельс Е.А. (1965). Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т. 3. Москва: Наука.

Бородовская Л.З. (2004). Традиции суфизма в татарской музыке. Казань.

Бурабаев М.С. (1993). Философия искусства Абу Насра аль-Фараби. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. Алматы: Ғылым.

Джани-заде Т. (1996). Поэтика музыки в Исламе. Невербальное поле культуры. Тело. Вещь. Ритуал. Москва: Российский гос. гуманитарный университет. С.102-109.

Джани-Заде Т. (2007). Хал-макам как принцип искусства макама. Суфизм в Иране и Центральной Азии: Материалы междунар. конф. (2-3 мая 2006 г.). Алматы: Дайк-Пресс.

Джавелидзе Э. Д. (1979). У истоков турецкой литературы. Тбилиси: Мецниереба.

Жаксылыков А.Ж. (2013). Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. Алматы: Қазақ университеті.

Жолдыбайұлы Қ. (2010). Дін мен діл. Алматы: Дәуір.

Затаевич А.В. (2004). 1000 песен казахского народа. Алматы: Дайк-Пресс.

Иноземцев И.Л. (2007). Хушхал-хан Хаттак о мусульманской музыке. Суфизм в Иране и Центральной Азии: Материалы междунар. конф. (2-3 мая 2006 г.). Алматы: Дайк-Пресс.

Идрис Шах (1994). Суфизм. Москва: Клышников, Комаров и К

Казахская музыка. Этапы развития казахской музыки. / Электронный ресурс. <http://www.bilu.kz/muzyka.php>.

Махмоджанова М.Т. (2007). Религиозно-философская концепция Джалолуддина Руми: Автореферат диссертации доктора философских наук. Душанбе.

Nasr S. H. (1987). Islamic art and spirituality. New York: State University of New York Press.

Наср С.Х. Влияние суфизма на традиционную персидскую музыку / Электронный ресурс. <http://prt.sufism.ru/index.php/sufism/2010>

Абу Али Ибн Сина (1980). К 1000-летию со дня рождения. Ташкент: Фан.

Сергеева Т.С. (2009). Рождение западно-арабской музыкальной классики. Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Москва.

Софийская А.Б. (2007). Музыкальные аспекты религиозных праздников, татар-мусульман Поволжья. Диссертация канд. искусствоведения. Казань.

Туймова Г.Р. (2008). Религиозные музыкально-поэтические жанры в традиционной музыке крымских татар: мавлид и иляхи. Диссертация канд. искусствоведения. Москва.

Хисматулин А.А. (2008). Суфизм. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение».

Шамили Г.Б. (2009). К истории зарождения музыкальной культуры исламской цивилизации (610-661). Вестник Челябинского университета. № 38. Серия филология. Искусствоведение. С. 178-184.

Шамсутдинова М.И. (2002). «Маулид-байрам» у татар – мусульман России: эстетический аспект. Исламское искусство в Волго-Уральском регионе (Материалы Всероссийской конференции). Казань. 149-153.

Элиаде М. (2002). От Магомета до реформации. История веры и религиозных идей: в 3 т. Т. 3: Москва: Критерион,

Карл В. Эрнст. (2002). Суфизм. Москва: Файр-Пресс.

Furmer H.G. (1942). Music: The Pricelles Jewel. From the Kitab al-Farid of Ibn Abd Rabbihi. Bearsden.

Smakhanova Zh.S.

Doctoral student of the Department of Eurasian Studies,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
e-mail: z.deil@mail.ru

SOME FEATURES OF HISTORY TEXTBOOKS PUBLISHED IN THE SOVIET PERIOD

In the following years, it is important to pay attention to the history of the history textbooks, especially when it comes to our history. We will consider these inheritance issues and apply it to future practice. The article considers some peculiarities of history textbooks published in the Soviet period. The effect of the time in which the textbook is written is determined. Notwithstanding the great majority of the study period, textbooks of that time are not paid much attention. The article focuses on the historic principle and the influence of the Soviet government's policy on history.

Key words: history, textbook, Soviet power, author.

Смаханова Ж.С.

Еуразиялық зерттеулер кафедрасының докторанты,
А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: z.deil@mail.ru

Кеңестік кезеңде жарық көрген тарих оқулықтарының кейбір ерекшеліктері

Кейінгі жылдары мемлекет тарапынан тарихымызға ерекше көңіл бөлініп отырғанда тарих оқулықтарының жүріп өткен жолына назар аударудың маңызы зор. Осы асыл мұраға байланысты мәселелерді қарастырып, болашақ тәжірибесіне пайдалана аламыз. Мақалада кеңестік кезеңде жарық көрген тарих оқулықтарының кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Оқулық жазылған уақыттың оған әсері айқындалады. Аталған кезеңді зерттеудің көптігіне қарамастан, сол уақыттың оқулықтарына жете көңіл бөлінбей отыр. Мақалада тарихилық қағида басшылыққа алынып, кеңес өкіметінің тарихқа қатысты ұстанған саясатының әсері айтылады.

Түйін сөздер: тарих, оқулық, кеңес өкіметі, автор.

Смаханова Ж.С.

докторант кафедры Евразийских исследований,
Евразийский национальный университет им. А.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,
e-mail: z.deil@mail.ru

Некоторые особенности учебников истории, изданных в советский период

Важно обратить внимание на становление учебников истории, особенно сейчас, когда уделяется внимание со стороны государства. Мы, рассмотрев становление учебника, можем применить их в будущей практике. В статье рассматриваются некоторые особенности учебников истории, изданных в советский период. Определяется влияние времени, в которое написан учебник. Учебникам того времени не уделяется много внимания. Статья написана по историческому принципу, автором говорится о влиянии политики советского правительства на историю.

Ключевые слова: история, учебник, советская власть, автор.

Introduction

Writing a textbook has its own problem. It is especially difficult to record a history of the past in the history of the country, as well as periodicals. The significance and meaning of past history of human history to future generations will remain relevant. History is a combination of politics and ideology, and estimation of historical events depends on the political system of the times. Therefore, it is possible to notice that the history books published in our country have been evaluated by different generations.

The textbooks that are being taught in high school have a lot of news today. Today, while textbooks of new generation are written in each class, history textbooks are constantly changing. Historical events and data should be viewed in a number of ways and should not be limited to the same opinion and must be accurate to the story's perceptions.

The content of education is determined by the state educational standards, curricula and textbooks on the basis of state strategic documents. The standard defines the mandatory minimum content of education as well as the level of students' knowledge, skills, competence and competence. And the textbook is the main textbook in education. The textbooks usually refer to the textbook as «Textbook is a book that describes the content of a particular subject matter on a scientific basis, systematic, according to curricula and didactic requirements, learning objectives.»

It is possible to see that the history of the textbooks is still not sufficiently studied during the restoration of history due to the peculiarity of the country's past. Historical textbooks can not be avoided by the scientific heritages of national intelligentsia. Because the spirits are actively involved in the most important events in the life of the community.

Main part

History textbook not only educated but also learned that it is important to educate the country, heroic spirit. Asfendiarov, M. Tynyshpaev, E. It is possible that national intellectuals, such as Bekmakhanov, laid the foundations of history textbooks. Of course, it is difficult to say that the teaching materials at that time are fully in line with the above tutorial. However, their educational editions were written in the Kazakh steppes and were systematized. Any of the authors of the textbooks had a profound knowledge of history and

were fruitful and fruitful in educating the Kazakh people.

Historical events in the life of the society also affect education. Changes the requirements for the education system and quality as well. Since the establishment of the Soviet Union in the country, only the history of the USSR has been trained. Later on, the history of the world started to be added further. But they were translated textbooks.

In 1934-1935, according to the decision of the People's Commissariat of People's Commissariat of Kazakhstan, for the first time the schoolbook «History of Kazakhstan» (Aspendiyarov, 1993: 62) and «Essays of Kazakhstan History» manual were published. Sanzhar Aspendiyarov was the author of this program and essay written during the difficult times of the Soviet era. If you look at this program that is guided by the textbook, the program is divided into 24 hours in Kazakh history. This subject was not read individually but only in addition to the general history. The program's welcome speech is in line with the requirements of that time. This program, written in Soviet times during the history of the nation, has nowhere to be assessed indefinitely. On the contrary, it should be borne in mind that writing the «Kazakh History Program» at that time was a great feat. After all, the historian is dependent on his time, which can be traced back to his views and ideologies in his work.

The history of the Kazakh history is divided into three epochs: the history of the Kazakhs' pre-capital development (XVIII century), the colonial rule of Kazakhstan and the October revolution in Kazakhstan (XVIII-XX centuries) and the prosperity and tendency of the Socialist Revolution in Kazakhstan (Aspendiyarov, 1993: 62). Topics covered during the first episode include Starting from the III century. Then he will consider the Mongolian epoch, the origin of the Kazakh language, the construction of the people and the social construction.

In the second epoch of XVIII-XIX centuries, the Kazakh steppes devoted to the capture of Russia's Capitalism and the causes of the October Revolution in Kazakhstan. Third century began with the theme of the February Revolution and graduated from Kazakhstan in the Soviet Union republics.

Our review is a summary of the first program of Kazakhstan's history.

For the first time a talented scientist wrote the history and program of the history of Kazakhstan about AS Sh. Tazanov says: «Professor Aspendiyarov is the founder of Kazakhstan's history and has started teaching secondary schools and higher education institutions. It has covered the

whole history of Kazakhstan and has brought it into a system «(Takenov, 1994: 45).

Aspendarius's «History of Kazakhstan History» textbook is classified in three chapters. In the first chapter – the old epoch of the history of Kazakhstan, the second chapter – the history of the Kazakh Khanate, the rule of the Kingdom, national liberation movements against it, and the third chapter – about the colonial rule of the kingdom of Kazakhstan.

Unfortunately, in 1937, Because of the repression of Aspendiyarov, this work has left the readers unprotected.

Writing a program, a school curriculum in the history of Kazakhstan in the years of persecution, despite the pressures in the era of totalitarianism. Aspendiyarov's love for the people of Kazakhstan was the same.

After the 1937 uprising, the history of the Kazakh History was merely a subject of the history of the USSR, mixed with the Central Asian states. Thus, only the history of the Russian state was studied in the USSR. He was only studied before and after the revolution. Only in the educational institutions were trained «History of the USSR». That is, the main idea was to be a united country and to be a single one. Particular ideologists took strict control of historical science.

In the winter of 1941, the arrival of a group of evacuated Russian scientists to Almaty accelerated the writing of the history of Kazakhstan, previously established by the People's Commissariat of Education. At the end of this case, the commissariat's employee, the young historian, who graduated from the Voronezh Pedagogical Institute in 1937, Bekmakhanov was there. It was during these years that the history of the Kazakh SSR started taking into consideration the importance of historical science in patriotic spirit, especially in the conditions of war. This book was the first work on the history of the private republic in the Soviet Union at that time and raised the suspicion of the supreme.

The content of the textbooks in the 40's depicted the level of time.

School education is a channel that connects historical science with the public, and can be found in history textbooks as well as the level of development of historical science at that time. At the same time, the history textbooks also serve as a historical data service.

It was re-opened in the 1940s (December 15, 1941) and re-opened (April 1, 1943). The Altynsarin Pedagogical Research Institute opened the «History, USSR Constitution and Geography» sector and provided methodological assistance in teaching

history. In accordance with the Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of October 8, 1959, «History of Kazakhstan» for the first time in the schools of the republic has been taught as a course in the history of the USSR. During these years, the Ministry of Education and the Kazakh SSR. Research Institute of Pedagogical Sciences named after Altynsarin prepared the curriculum, textbooks, manuals.

From 1958 to the Kazakh state pedagogical publishing house. Bekmakhanov, A.P. Chizhov, S.K. Ibragimov, H.M. Adilkereyev's author published the textbook for the 8th grade of the secondary school «History of the Kazakh SSR (from very early times to the XVIII century)». The textbook was approved by the Ministry of Education of the Kazakh SSR. This year, in the 1958-1959 academic year, the 8th grade of the country's secondary schools began to teach the history of the Kazakh SSR. He was trained in connection with the history of the USSR. This booklet was only 54 pages long, and the history of the Kazakh language was shorter.

In 1959, under the authorship of the historian-scientist, the first methodologist of the history of Kazakhstan, Bekmakhanov was the author of the textbook for the 8-9th class of the history of the Kazakh SSR, in 1960, the textbook for the history of the Kazakh SSR in 10 classes, in 1962, 7-8 classes, and in 1963 the textbooks for 9-11 grades of the eleven-year school were published annually.

In 1959, E. Bekmakhanov's textbook for the 8-9 class of the Kazakh SSR history is published in the above-mentioned issue. In designing this tutorial, the scientist was guided by the first volume of the academic publication of the 1957 edition of the History of the Kazakh SSR. The first chapter of the handbook is called the Very Early Man's Society. According to the requirements of that day, Lenin and Marx referred to Engels' work. «The Kazakh masses were illiterate. Only Bai-feudal shrines and Muslim religious leaders could read and write. In the Muslim schools, only children from feudal shrines were educated. It was only the learning of religious dogma. There were no general disciplines. The basics of scientific knowledge in Kazakhstan began to grow after Kazakhstan joined Russia. The first Russian language classes taught in Orenburg and Omsk. Only Kazakh children from Kazakh feudal lords have been trained. In 1789, the «Asian School» was opened in Omsk, where the interpreters were prepared for colonial administrations. In this school, along with general education disciplines, some Oriental languages have been taught ... In 1841 the school was opened in Bokei Horde to train

akims from the Kazakh feudal thugs, such a school was opened in 1850 in Orenburg (Bekmakhanov, 1959: 84) In the section of culture it is necessary to give information about the educational and educational needs of that period. This publication, covering Kazakh history from the first community to the second half of the XIX century, consisted of 128 pages. The textbook addresses historical issues that should be studied in the textbooks and explains some of the historical events and facts that existed before the end of Kazakhstan's accession to Russia. The methodological basis of the textbook corresponds to Marxism of that era. Therefore, from the standpoint of today's agenda some issues are discussed. For example, the relationship between ancient feudal states in the Kazakh land, their socio-economic structure is brief. Less drawings (no illustrations are available for illustrations), lack of drawings, lack of maps describe methodological shortcomings of this textbook. A brief summary of homework and chapters is not available. However, despite these shortcomings, the textbook taught students the systematic history of their country.

In 1962, the 8th edition of the 8th edition of the school edition for the 7-8th grades has questions to fix the subject. Some chapters include supplemental documents which should be present in the follow-up. However, it does not specify where the documents were obtained. For example, pages 31, 38, 47, 57 of the manual read historical documents under the title «Document Material». The titles and stages of the two manuals, that is, the textbooks for grades 7-8 and 8-9 are one. It is widely used in some texts only.

In 1963, a joint authorship with Naila Bekmahanova, the daughter of the textbook for 9-11 grades of the eleven year school. This publication was reprinted, reprinted, reprinted and reprinted in the «School» publishing house. In this class the history of the Kazakh SSR dates back to the twentieth century.

After the death of Bekmakhanov, his daughter Naila Bekmahanova pursued her father's footsteps and upgraded her textbooks in line with modern requirements.

From the 1961-62 school year For the first time for the 4th grade T.Turlugul was published the textbook «Episode Stories from the History of the Kazakh SSR».

The textbook did not have a faded version or condition at that time. Therefore, it is not necessary to critically evaluate the content and style of the modern one.

The connection between science and ideology varies in different social eras. Sometimes,

ideologies intensify the development of science, and sometimes, on the contrary, constrains science. It depends on the dominant ideology. An example of this is the history of Soviet history. He used his weapon for his own advantage. This, in turn, has a negative impact on the objective evaluation of the event. But there is no need to worry that such a thing happened in the Soviet era. This was stated by Professor M.-A. Asylbekov says: «In recent years, the leaders and scientists of four Russian historical institutions have been denied the scientific community for many years. They want to say that Russia was not a colonial empire, and that Russia, like Kazakhstan, did not become a colonist in the history of historic documents and genuine historical events, and wanted to confess it to the historians and historians of the colonial states. This led to the elimination of the movement, causes, motives, essence and crucial issues of the national liberation movements against the colonial oppression (from the rebellion of Syrym Datov to the 1916 uprising) or to the peasant movement inside the Russian Empire (Stepan Razin, Emelyan Pugachev,..) (Asylbek, 2014: 8). Therefore, in the 9th grade textbook, which addresses these issues, Kazakhstan should become a colony of Russia, its difficult situation, and the national liberation movement. We need to keep track of the unity of our land, the content of the national liberation rebellions, and the negative consequences of the Great Patriotic War.

Conclusion

While writing the ideology in the Soviet era, history textbooks gave young people an insight into the history of the country. Thanks to this, the history of the people has been systematically erected. When we look at the textbooks of the early twentieth century, this is what we are doing. The problem of the development of national historical knowledge in the early years of the Soviet era began with the rapid collection of materials related to the history of the Kazakh people, based on authoritative methods. History of Kazakhstan, which has been added to the history of the USSR in schools, has become a tool for promoting Soviet-ideological history. Since 1934 the history of Kazakhstan has been studied with the history of USSR history. The first essay on the history of Kazakhstan and the first program on the history of Kazakhstan was made. In Soviet times, the school hours devoted to the history of Kazakhstan were distributed, textbooks were written. It is difficult to critically examine the textbooks during the analysis period.

References

- Asylbek M.-A. (2014). Tarihty tarazylaý – ardyń isi [Weighing the history is an arbitrary one]. Qazaq úni, №18, b.8
- Aspendiıarov S. (1993). Qazaqstan tarihyńyń programmy [Program of history of Kazakhstan]. Qazaq tarihy, №2, b. 62
- Aspendiıarov S. (1994). Qazaqstan tarihyńyń ocherkteri [Sketches of history of Kazakhstan]. Almaty: Sanat.
- Bekmahanov E. (1959). Qazaq KSR tarihyńyń 8-9 klastarǵa arnalǵan oqý quraly [The textbook for the 8-9 classes of the history of the Kazakh SSR]. Almaty.
- Bekmahanov E. (1960). Qazaq SSR tarihyńyń 10 klasqa arnalǵan oqý quraly [The textbook for the history of the Kazakh SSR for the 10th class]. Almaty.
- Bekmahanov E. (1962). Qazaq SSR tarihyńyń 7-8 klastarǵa arnalǵan oqý quraly [The textbook of the Kazakh SSR history for 7-8 classes]. Almaty.
- Bekmahanov E. (1963). Qazaq SSR tarihyńyń 9-11 klastarǵa arnalǵan oqý quraly [The textbook for the 9-11 classes of the Kazakh SSR history]. Almaty.
- Tákenov Á.S. (1994). Elýinshi ǵasyrdyń basynda qazaq tarihy qalaı qyspaqqa alyndy? [How was the history of the Kazakh people suppressed at the beginning of the 20th century?]. Qazaq tarihy, №1, b. 45

Mominova G.T.

Doctoral student of the Eurasian national university L.N. Gumilev,
Kazakhstan, Astana, e-mail: MG_29@mail.ru

TERRITORIAL DIVISION AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL PECULIARITIES OF KAZAKH LAND (XVIII-XIX)

The article deals with the history of territorial division and historical and geographical features of Kazakh lands. In addition, the results and consequences of 1822, 1824, 1867-1868, 1886, 1891 years of the reforms adopted by the Russian Empire, with the intention to conquer the Kazakh lands, are shown. The main goal of the reforms was the destruction of the Kazakh state, the creation of administrative-territorial divisions, the definition of borders and the full use of natural resources. In the research work, static data are provided on the division of Kazakh lands into administrative-frontier areas, and tables and maps showing the territories of the governor-general are given.

In this paper, historico-geographical features, nature, land, and economy of Kazakhstan have been studied in different ways. Information is given on the social situation and living conditions of the Kazakh people, who at the same time were engaged in cattle breeding and farming. In addition, the territories, borders and centers of oblasts, which were divided after the reforms, were considered.

Key words: territorial division, geography, the Kazakh people, the Russian Empire, colonial policy, reform.

Моминова Г.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: MG_29@mail.ru

Қазақ жерінің аумақтық бөлінісі мен тарихи-географиялық ерекшеліктері (XVIII-XIX ғғ.)

Мақалада қазақ жерінің аумақтық бөлінісінің тарихы мен тарихи-географиялық ерекшеліктері баяндалады. Сонымен қатар, Ресей империясының қазақ жерін отарлау мақсатында 1822, 1824, 1867-1868, 1886, 1891 жылдары қабылданған реформалардың салдары мен нәтижесі көрсетілген. Реформаларды жүргізудегі басты мақсат – қазақ мемлекеттілігін жойып, әр түрлі әкімшілік-аймақтық бөлініс жасап, шекараларын белгіліп, табиғи байлығын толықтай игеру болатын. Зерттеу жұмысымызда қазақ жерінің әкімшілік-шекаралық бөлінісіне қатысты статистикалық мәліметтер мен генерал-губернаторлыққа бөлінгендігін көрсететін кесте және карта берілген.

Зерттеліп отырған тақырыпта Қазақстанның тарихи географиялық ерекшеліктері, табиғаты, жері, шаруашылығы жан-жақты зерттелген. Сондай-ақ, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын қатар алып жүрген қазақ халқының әлеуметтік жағдайы мен тұрмысы, реформа нәтижесінде бөліске түскен облыстардың шекарасы, жер аумағы мен орталығы қарастырылған.

Түйін сөздер: аумақтық бөлініс, география, қазақ халқы, Ресей империясы, отарлық саясат, реформа.

Моминова Г.Т.

докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: MG_29@mail.ru**Территориальное разделение и историко-географические особенности
казахских земель (XVIII-XIX вв.)**

В статье рассматривается история территориального разделения и историко-географические особенности казахских земель. Кроме того, показаны результаты и последствия принятых Российской империей реформ в 1822, 1824, 1867-1868, 1886, 1891 годах, с намерением завоевать казахские земли. Основной целью реформ было уничтожение казахского государства, создание административно-территориальных делений, определение границ и полное использование природных богатств. В исследовательской работе приводятся статические данные, касающиеся разделения казахских земель на административно-пограничные части, а также даны таблицы и карты, показывающие территории генерал-губернаторств. В данной работе разносторонне исследованы историко-географические особенности, природа, земля, хозяйство Казахстана. Даны сведения о социальном положении и условиях жизни казахского народа, которые одновременно занимались скотоводством и земледелием. Кроме того, рассмотрены территории, границы и центры областей, разделившихся в последствии реформ.

Ключевые слова: территориальное разделение, география, казахский народ, Российская империя, колониальная политика, реформа.

Introduction

It is necessary to clarify the boundaries, regional and administrative divisions of the Kazakh people first. The vast, vast Kazakh land was completely part of the Russian Empire in the second quarter of the XIX century. There was a task to introduce a huge area management system. To fulfill these tasks, the Russian Empire introduced reforms in the Kazakh land. These reforms were carried out in 1822, 1824, 1867-1868, 1886, 1891. The goal was to develop natural resources of the Kazakh land. Introduced the common imperial land management system of the Kazakh land. The basis of our research is to disclose the changes and territorial divisions of the Kazakh land as a result of these reforms.

Methodology

The methodological basis of the research is historiography, regularity, objectivity. Based on interdisciplinary research in our research, we were guided by common methods: analysis, generalization, chronological, historical-comparative, graphs, mapping techniques.

Main part

The main reason for the colonial policy of the Russian Empire was the deprivation of state independence of the Kazakh land. That's it. Its clearest is the Charter of the Siberian Kazakhs of 1822 and the Charter of the Orenburg Kazakhs of 1824.

In 1822, Siberia was divided into two sections: East Siberia: the center in Tobol, West Siberia: (from 1839) the center of Omsk. The western Siberia included Tobol, Tomsk and Omsk regions, and the Omsk region included part of the Middle Ages of the Kazakh steppes and part of the Great Silk settlement. That place was named as the «Siberian Kyrgyz Region». According to the Charter «Siberian Kyrgyz Region» was divided into external and internal districts. Outside counties included Kazakhs immigrating to the Irtysh. The districts were divided into settlements, the colonial villages. The division was mainly based on a non-territorial (territorial) tribal principle. That is why the name of the wolf was named after them, for example: Kenzhegaly, Karzhas and others. During the implementation of the new law, the foundations of rarity were severely corrupted. The transition from a certain administrative framework of the Kazakhs to the territory of the second administration was limited, and the old order of immigration was violated.

And in accordance with the Charter of the Orenburg Kazakhs in 1824, the Junior Zhuzy was administered through the Orenburg Border Commission. According to the Charter Junior hundred was divided into three parts. These units were headed by the Sultans appointed by Orenburg governor and divided into parts distances. The distance was between the fortifications. The distances were divided into villages. Distances were headed by the chief of the distance, and the village was headed by the forests. All this was assigned by the border commission (e-history, 2013).

On the basis of this Charter the Kazakh statehood was abolished. The Kazakh land was separated from each other in political, administrative and territorial terms. Political-administrative reforms of the Russian land to the Kazakh land have been continuing until 1897 with several changes in

accordance with the influence of various political and economic factors (N. Shayakhmetov, 2010).

According to the Temporary Provision of 1867-1868, the territory of the Kazakh land was included in the general governorship of Orenburg, West Siberia and Turkestan.

Table 1 – General-governors, provinces, counties, divided by Temporary Provisions of 1867-1868

Orenburg general-governor		Turkestan general-governor		West-Siberian general-governor	
Ural region	Turgay region	Zhetysu region	Syrdarya region	Akmola region	Semey region
-Ural -Guriev -Kalmykov -Jem	-Elex -Kostanai -Irgyz -Turgay	-Sergiopol -Capal -Verny -Issyk-Kul	-Kazaly -Perovsk -Turkistan -Shymkent -Aulieata -Tashkent -Hodjent -Jizzak	-Kokshetau -Ommce -Petropavlovsk	-Bayanaul -Zaysan -Pavlodar -Ust-Kamenogorsk

As we have seen above, the main purpose of unification of the general governors was to increase the huge natural and other wealth of the Kazakh land. In 1881 the Orenburg Governor-General was liquidated and the Ural and Turgay oblasts were transferred to the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. In 1882, the Western Governor-General was downgraded, and the Dalai General-Governorate was replaced. At that time, King Alexander III signed a decree on June 2, 1886, about the governance of the Turkestan Empire. According to the New Rules, the Turkestan General-Governorate was divided into three provinces: Syrdarya, Ferghana and Samarkand. Later, in 1897, the Zhetysu Oblast was also transferred to the new general-governor (History of Kazakhstan, 2010).

During the past period, the principle of distinction has been preserved, and significant changes have been made in the historical and geographical point of view: the Syrdarya region – 5 counties, the Auliye Ata county – 7800 sq km, the Perovsky county – 105,525, the Kazaly county – 59,550, Shymkent – 91 025, the Tashkent district – 32 100 square kilometers (History of Kazakhstan, 2010: 432).

Established in 1868, the Turkestan General-Governorate became a part of the Syrdarya and Zhetysu regions and the capital of Tashkent. Subsequently, the Governorate of the Caspian Sea and Central Asia became Russia's new conqueror. 818,479 people lived in the Syrdarya region in the XIX century. 20th century At the beginning of

the Syrdarya region, the area was 343367 square kilometers (T. Kartayeva, 2015).

The borders of the boundaries of the Turkestan Territory were revised in 1867. The Turgay region of the Syrdarya region and the border of the Syrdarya region to the Perovskoye river, continued to the Termembe mountain, Terekty, Kalmass mountain, Muzbel gorge, Akkum, Shubartobe mountains, the right border of Moiynkum, from the Mynbulak river to the intersection of Sarysu and Shu rivers (T.Kartaeva, 2015: 40-41).

In the Akmola region – 5 counties, Omsk – 41,048, Petropavlovsk – 60953, Kokshetau – 63,688, Atbasar – 114,549, Akmola – 198,986 square kilometers. The center is Omsk. In the administrative context, the Omsk district is divided into two parts: Kazakh cemeteries and Cossack towns. The area bordering the big region ranges from Kokshetau to the north of the Shu River, in the west to Atbasar district, to the east with the Semipalatinsk region. XVIII century – XIX century Until the middle of the year in Akmola region 375 370 people were living, including the number of Kazakhs -273 460 (M. Mukanov, 1991).

Akmola region consisted of: Akmola – 19 bolys, 134 villages, Atbasar – 9 bolys, 55 villages, Kokshetau – 8 bolys, 69 villages, Petropavlovsk – 8 bolys, 69 villages, Omsk – 5 bolys, 32 villages (N.Shayakhmetov 2010: 72). The largest territory in the region is Akmola county. Atbasar county takes the second place with 118.298 square kilometers.

The largest river in Ak-mola region is Yesil and Kalmyk, Nura, Terisakkan, Silt, Asli and other large rivers. Natural and geographical peculiarities of the region are high in the area of high natural

healing properties and saline lakes. For example, Zhamantuz, Kyzylkak, Alabotka, Toke and others. The territory of the region is rainy, hot summers and winter cold.

Card 1 – The Map of the Kyrgyz Republic in the XVIII century (Kazakh-Autonomous Republic).
On the basis of the expedition to the Kazakh land of the Russian Geographical Society. Designed by A.N. Sidelnikov.
The material was taken from www.elib.shpl.ru (The Russian State Historical Library)

Card 2 – The frontier of Kazakhstan in the XIX century and the borders of oblasts.
Map of Kazakhstan History (from antiquity to the present). Five volumes. Volume 3. 431 pages

Territorial-administrative borders of Akmola and Turgay oblasts were established on June 7, 1838. Turgay region includes Aktobe, Turgai, Kostanay and Irgiz districts. The territory of the region is 400 830 sq. km. In the northern part of the Turgay region borders with the Chelyabinsk, Troitsk, Verkhneural'sk and Ore Regions of the Orenburg Province, in the north-east with the Petropavlovsk county of Akmola region, in the west to Irgiz and Aktobe in the west, and Turgay county in the south. Orenburg is the administrative center of Turgay region.

The population of Turgay region in the census of 1877 reached 303,470 people, and by 1900 reached 461,000 people. And the number of Kazakhs in it was 420 292. M. Mukanov wrote in his book: «The Kustanai district is the northeastern East Turgay region. The Northern Hemisphere was the throne of the owl, with the northeastern coast surrounding the area called the «millionth carvings in the trunks» which had been abandoned by the rebels. The southern part of the world has ten white granules in the Irgiz and Aktobe Turgay Regions, and in the East of the Akmolinsk Region. We were welcomed by 10 bolos who lived in 81,441 kazakh» (M. Mukanov, 1991: 42-43).

Aktobe county borders with Orenburg North and Northwestern, bordering the Irgiz River in the east, and the Ural region in the south and southwest. The number of Kazakhs in the county reached 104,441 people. The soil in the region was fertile and suitable for agriculture. The territory of the district flows through Or, Elek, Uralsk, Kyzyl, Burli, Burde, Alimbet, Terekty rivers. And the Irgiz district occupies 32.5% of the southern part of the Turgay region. It borders the Syrdarya region in the south. There were 12 bolys and 72 villages in the district. Most of the territory is inhabited by younger Kazakhs. There are plenty of people from Alimulin. There are also found in the rivers formed from snow melting from the Mugalzhar mountains: Bad, Ashysai, Taldysai, Kumsai, Kaindy and others.

In the Turgay county, there were 72,889 people living in 1893 (Volosie and the village of 1893, 1894). The district territory is 113,000 square kilometers. Turgay county borders Kostanay in the north, Irgiz in the west, Syrdarya region in the south, Atbasar, Petropavlovsk county of Akmola region. Administrative structure consists of 11 bolys and 63 villages. The largest river in the Turgay county is Turgay. Also, rivers Teke, Kartat, Naurzum, Karasu and Kabyrga flow. The soil is clayey.

Semipalatinsk region: Semipalatinsk, Kokpekty internal districts, parts of the territories of Sergiopol,

Bayanaul, Akmola, Karkaraly districts. In line with these reforms, committees were established to determine administrative borders. For example, after the formation of the Akmola and Semipalatinsk regions, a special committee was formed under the direction of the head of the headquarters of the Western Siberian military district to determine administrative borders. According to the Rule adopted by this Committee, the boundaries between the regions were proposed to be based on natural moods, with the opinion of the Kazakhs (N. Bekmakhanova, 1986).

There were protests related to the definition of boundary ranges among the Kazakh tribes. Because mistakes made during the border delimitation have led to a land dispute. This situation has also caused great discomfort for the people who have access to areas that are comfortable for their livelihoods.

To clarify the territorial division of the Kazakh land, we would like to draw your attention to our research: Semipalatinsk region occupies the largest area of the steppes. The territory of the region borders with the Tobol Province in the north, the Akmola region in the northwest, the province of Tom in the northeast, China in the southeast, and the Zhetisu region in the south.

The structure of the Semipalatinsk area includes: Karkaraly – land area: 18991.025; Pavlodar – 103788.2; Semey – 64786.9; Ust-Kamenogorsk city – 41487.7; Zaysan – 36.120 (square kilometers) counties. In the region, Karkaralinsky county possesses a large territory. The population of the city reached 155,444 as of 1898. V.P. Semenov-Tien-Shansky, «Russia. A complete geographical description of our homeland» in the work of Semey district: «Semipalatinsk is located mainly on the right bank of the river Irtysh. The main mass of inhabitants are petty bourgeois and Kirghiz, engaged in horticulture (in the Belagach steppe) and a little trade. Semipalatinsk county occupies 64,786 square miles; in natural-historical relations, it is almost monotonous everywhere: the clay steppe prevails here, on the southeastern outskirts hilly with small mountains» (V.P. Semenov, 1903).

Also, according to the natural and geographical features, the western part belongs to the steppe zone. The eastern part is mountainous. They are Altai and Tarbagatai mountains. Another feature of the territory is the underground waters. The Irtysh River runs through the territory of the region for a long time. VP Semenov-Tian-Shansky has shown the territorial boundary map of the Semipalatinsk region.

Card 3 – Border zone of Semipalatinsk region. Map of V.P. Semenov-Tyan-Shansky's «Russia. Full geographical description of our father land» KYRGYZ DISTRICT. T.18. M. 1903. p. 501 (432).

Card 3 – 1890 Map of Uralsk and Turgay oblasts. Compiled by: Russian explorer, geographer, cartographer Yu.M. Shokalsky (Yu. M. Shokalsky, 1926)

Located in the north-west of the Kazakh land, the Ural region is divided into two parts by natural geographical location through the Ural River. Uralsk region: Uralsk, Emba (Temir), Guryev, Kalmykov (Ilbaichi). The population of the region was 414 32 people in 1872, the number of Kazakhs was 315 440. And according to the 1897 census, there were 645 121 people in the region.

The administrative division of the Uralsk region according to the 1870s: Uralsk – 1 city, 8 bolys, 86 villages; Kalmykov District – 1 city, 8 bolys, 92 villages; Guriyev county – 1 city, 7 bolys, 56 villages; In Emba (Temir) district – 7 bolys and 37 villages (N. Shayakhmetov, 2010: 86-87).

The largest territory in the Ural region is Temir county. The area is 12274,476 dysetina. The district borders with the Aktobe county of the Turgay region and the Ural district, in the west with the Iliganich and Guriyev counties, in the east by the Irgiz district of the Turgay region, and in the south with the Zakaspy region.

The population of the Guriyev county was 86758. The number of Kazakhs reached 70921 people. Livestock breeding was also developed in the region, and the farming was slow. Because of the soil in the form of solonchaks, the crop was inconvenient.

The territory of the Kalmykov district of the Ural region is 3240522 dysetina. The population

was 169,673 in the census of 1897. Of these, the number of Kazakhs has reached 144. 257 (Materials of the Impact of Landmine, 1914)

The climate of the region is characterized by the continental climate in accordance with the geographical location. The region is cold and summer is hot. There are also large-scale: Akyl, Ashy, Sagiz, Shalkar, Zhayik, Elek, and other river lakes. The region is inhabited by younger Kazakhs.

Conclusion

Political-administrative reforms of the Tsarist government to the Kazakh steppe have yielded results. During the implementation of the reform, the Kazakh land was declared as the state property of the Russian Empire and pasturelands were withdrawn. All these factors weakened the welfare and social status of the people. It also affected its natural state. Basically, administrative division of the Kazakh steppes was the most effective way of managing the Kazakh steppes. The Russian Empire, which captures various forms of control, has reached the goal of reforming the Kazakh land. However, Kazakhs became territorial and divisional leaders who took power in the area. Unfortunately, we can not deny that the Kazakh people were driven to each other.

References

- e-history.kz (2013) Orta jane Kishi juzde xandiktin joilyi. 3 qurquiek [The destruction of the kingdoms in the Middle and the Little Hundred. September 3]
- Shayakhmetov N. (2010). Izmeneniye agrarnogo peyzazha stepnykh oblastey Kazakhstana: istoriko-geograficheskiy analiz (II pol. XIX –nach. XX v.v.) [Changing agricultural landscape of the steppe regions of Kazakhstan: historical and geographical analysis (II half of XIX-beginning of XX centuries)] Dissertatsiya na soiskaniye uchennoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Almaty. 290 p.
- Qazaqstan tarihi (2010) Qazaqstan tarihi (kone zamannan buginge dein) [History of Kazakhstan (from antiquity to the present). Five volumes. Volume 3. Almaty: «Atamura». 768 pages.] A.-768.
- Kartaeva T. (2015) Syr onirynin dasturli etnografiyasi [Traditional ethnography of Syrland. Monograph. – Almaty: «Arys» publishing house. -448 pages] Almaty. 448.
- Mukanov M. (1991) Etnicheskaya territoriya kazakhov v XVIII – nachale XIX vekov.[Ethnic territory of Kazakhs in the XVIII – early XIX centuries. -Alma-Ata: Kazakhstan. C.64.] Alma-Ata: Kazakhstan. S.64.
- Volosti i naselennyye mesta 1893 g. Vyp.14. Turgayskaya oblast'. [Volosts and settlements in 1893. Issue 14. Turgai region. St. Petersburg., 1894]. Sankt-Peterburg,1894.
- Bekmakhanova N. (1986) Mnogonatsional'noye naseleniye Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-ye gody XIX v.-1917),[The multinational population of Kazakhstan and Kirghizia in the epoch of capitalism (60s of the XIXth century-1917)] Moskva. S. 242.
- Semenov V.P. (1903) Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisanie nashego Otechestva Kirgizskiy kray.[Russia. Full geographical description of our Motherland. Kirghiz Region. T.18. MS 501] T.18. M. S. 501.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelskogo rajona. Lbishhenskiy uезд [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Lbishensky uезд]. (1914). Orenburg, 412 p.
- Shokalsky Yu.M (1926). Iz istorii geografii [From the history of geography]. Leningrad: Gos. Izd. 86 p.

Әдебиеттер

- e-history.kz (2013) Орта және Кіші жүзде хандық биліктің жойылуы. 3 қыркүйек.
- Шаяхметов Н. (2010) Қазақстанның далалық облыстарының аграрлық келбетінің өзгеруі: тарихи-географиялық талдау (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы). Тарих ғылым. докторы дәрежесі үшін дайын. диссертация. – Алматы. – 289 бет.
- Қазақстан тарихы (2010) Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра». – 768 б.
- Қартаева Т. (2015) Сыр өңірінің дәстүрлі этнографиясы. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, – 448 бет.
- Муканов М. (1991) Этническая территория казахов в XVIII – начале XIX веков. – Алма-Ата: Казахстан. – С. 64.
- Волости и населенные места 1893 г. Вып. 14. Тургайская область. – Санкт-Петербург, 1894.
- Бекмаханова Н. (1986) Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в.- 1917). – М. – С. 242.
- Семенов В.П. (1903) Россия. Полное географическое описание нашего Отечества Киргизский край. Т. 18. – Москва. – С. 501.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Лбищенский уезд. (1914). – Оренбург. – С. 412.
- Шокальский Ю.М. (1926) Из истории географии. – Ленинград: Гос. Изд., С. 86.

Омарбеков Т.

т.ғ.д., профессор,

«Орталық Азиядағы өркениеттерді зерделеу» тарихи-зерттеу орталығының директоры,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: talas_1948@mail.ru

АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН АЛШЫН АТАУЫ

Мақалада Қазақ халқының Кіші жүзінің құрамындағы Алшын тайпалар одағының атауына байланысты тарихи әдебиетте таралып кеткен аңызға талдау жасалады. Мұндайда автор Алшын тарихи атауын Ашина әулетіне байланысты атаумен салыстыра талдаулар жасай келе Алшын атауының да VIII ғасырлардан бастау алатын көне атау екенін көрсетпек болған. Мұндайды Алшын деген тарихының аңыз бойынша Қалша (Алшын) Қадыр аталғаны атап көрсетіледі. Бұл кісі атының көнелігін автор VIII ғасырдағы Күлтегіннің бас киіміндегі құс бейнесін мысалға ала отырып, шөлден және аштықтан қаталап, әскерден қалып қойған және өлім аузында жатқан осы Қалша (Алшын) Қадырды аспаннан қалықтап түскен ақ қаз (қаз ақ) құтқарып алыпты деген аңызды басшылыққа алады. Автордың Ашина деген кісімен Қалша (Алшын) Қадыр тағдырындағы ұқсастықтарды салыстыра талдауы шынында да бұл аңыздарда сюжеттік ұқсастықтар бар екендігін аңғартады. Аңыз дерек негізінде Алшын атауының көнелігін дәлелдемек болған автор бұл атаудың «қазақ» этнонимі қалыптаса бастаған тұстағы қазақ тайпаларының басын қосудағы маңызына да тоқтала кетеді. Мұндайда Қазақ хандығы тұсында қалыптасып біткен шежірелік деректерге сүйенген автор осы тайпалық одаққа біріккен Байұлы, Әлім және Жетіру тайпаларының бас қосу тарихына да шолу жасауды ұмытпайды. Бұрын тарихи әдебиетте зерттеушілер назарларын аудара қоймаған бұл мәселе зерттеушілер үшін маңызды болса керек.

Түйін сөздер: Кіші жүз, Алшын, қазақ, тайпа, аңыз.

Omarbekov T.

Dr., professor, director of the Historical and Research Center for the Study
of Traditional Civilization in Central Asia,
Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: talas_1948@mail.ru

The Legendary name of Alshyn

The article analyzes the legend, which has become widespread in historical literature, about the name of the tribal association Alshyn in the Junior Zhuz. In this case, the author compares the historical name Alshyn with the dynasty of Ashin, and intends to show that Alshyn is a very ancient name dating from the 8th century. It states that Alshyn, according to legend, was called Kalsh (Alshyn) Kadir. The author shows the ancient origin of this man, citing as an example the image of a bird on the head-dress of Kültigin in the 8th century, and relying on the legend of how Kadyra, rescued from the army by Kalsh (Alshyn), is rescued by a white goose (Oaz aq). The author comparing the fate of Ashin and Kalsh (Alshyn) Kadyr finds similarities in the plot lines of these legends. Based on the legend, the author not only notes the ancient origin of the name Alshyn, but also emphasizes its importance for the unification of the Kazakh tribes, at a time when the ethnonym Kazakh was being formed. At the same time, based on genealogical sources that ended during the Kazakh Khanate period, the author also does not ignore the unification of the tribes of Bayula, Alim, and Zhetyra into one tribal union. Earlier in the historical literature this issue was not of interest to researchers, but this problem is of great importance for research.

Key words: The Junior zhuz, Alshyn, kazakh, tribe, legend

Омарбеков Т.

д.и.н., профессор, директор Историко-исследовательского центра
по изучению традиционных цивилизации Центральной Азии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: talas_1948@mail.ru

Легендарное название Алшын

В статье анализируется легенда, получившая распространение в исторической литературе, о названии племенного объединения Алшын в составе Младшего жуза. Автор сравнивает историческое название Алшын с династией Ашина и показывает, что истоки названия Алшын восходят к VIII в. Здесь отмечается, что Алшыном по легенде назывался Калша (Алшын) Кадыр. Древнее происхождение этого человека автор доказывает, приводя в качестве примера изображение птицы на головном уборе Кюльтегина в VIII в., и опираясь на легенду о том, как израненного и голодного, отставшего от войска Калша (Алшын) Кадыра спасает спустившийся с неба белый гусь (қаз ақ). Автор, сравнивая судьбу Ашина и Калша (Алшын) Кадыра, находит сходство в сюжетных линиях этих легенд. На основе этой легенды автор отмечает не только древнее происхождение названия Алшын, но и подчеркивает его значение в ходе объединения казахских племен, во времена формирования этнонима «казах». В тоже время, опираясь на генеалогические источники, окончательно сформировавшиеся в период Казахского ханства, автор также не обходит своим вниманием объединение в один племенной союз племен Байулы, Алимұлы, и Жетіру. Ранее в исторической литературе данный вопрос не интересовал исследователей, но данная проблематика имеет важное значение для исследования.

Ключевые слова: Младший жуз, Алшын, казах, племя, легенда.

Кіріспе

«Алшын» этнонимі қазақ шежіресіндегі әйгілі атау. Кіші жүз қазақтарының үш бөліктен тұратын құрылымы, яғни, Байұлы, Әлімұлы және Жетіру ортақ атпен жанама түрде алшын аталатыны белгілі (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2006: 26). Бүгінде қазақ Алшындары мекендейтін аймақта «Атырау энциклопедиясы» атты еңбекте осыған байланысты мынадай жолдар бар: «Алшын – Кіші жүз руларының атасы. Сондықтан да бірқатар тарихи деректерде Кіші жүзді кейде алшын деп те атайды. Жазба шежірелік деректерге қарағанда, Алшын есімді адам басқарған бір бөлек тайпаның ежелгі мекені бүкіл түркі тайпалары сияқты осы күнгі Алтай өлкесі деседі» (Атырау: энциклопедия, 2000: 63).

«Алшын» атауының шығу төркіні туралы деректер

Ия, қазіргі тарихшылар «алшын» атауын осылай түсіндіреді. «Алшын» атауының бір кездері, дәлірек айтсақ, Қазақ хандығы құрылған алғашқы ғасырларда этноним ретінде де әрекет еткенін байқаймыз. Кіші жүздің рулары ежелгі ортағасырлық деректерде ортақ «алшын» атауымен көрініс береді. Мысалы, «алшын» атауы туралы алғашқы деректерде – XV-XVI ғғ. Дешті Қыпшақтағы тайпалардың құрылымын көрсететін «Маджму ат-тауарих» дерегінде

(МИКК, 2002: 217-220) және «Насаб-наме-ий узбек» атты шығармада, «Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек» (Ахмедов, 1985: 130-131) дерегінде, «Тухфат ат-тауарих-и хани» (Султанов, 1982: 46) атты шығармада жеке тайпа атауы ретінде беріледі.

Дегенмен де бұл деректерде «Маджму ат-тауарихтан» бастап алшындар жалайырлармен, арғындармен, қоңыраттармен, наймандармен, қыпшақтармен, қаңлылармен және т.б. қатар берілетін болса, кейіннен Жетіруды құраған тайпалар, дәлірек атап айтар болсақ, керейіт, табын, тама, рамадан, телеу, кердері Алшын одағынан бөлек және онымен қатар жеке тайпалар ретінде көрсетілген. Мұның өзі Алшын одағына шын мәнінде, алғашқы кезде Байұлы мен Әлімұлы рулар бірлестігі мүше болған, ал Жетіру Тәуке ханның тұсында ғана қалыптасып, бір тайпа бірлестігін құрап, Кіші жүз құрамына кірген деп көрсеткен М. Тевкелевтің дерегі дұрыс болып табылатынын байқатады. Бір сөзбен айтқанда, Алшын шежірелік деректерде бүкіл Кіші жүздің түп атасы ретінде көрсетіледі (Материалы..., 1908: 224).

Тегінде, бұл атау тым ертеде Түрік қағанатының тұсында өмірге келсе керек және ол Ұлы Даланың батысында біртіндеп орныққан тәрізді. Халықтың тарихи санасы ежелгі түркі дәуірінен бастап кейінгі Қазақ хандығы тұсына дейін Алшын атауын негізінен шежірелік деректерде елге қадірлі тарихи тұлға ретінде түсіндіріп келді (Кердері Әбубәкір шежіресі,

2006: 369). Сандаған ғасырлар тезінен өтіп, ауызша тарихтың тұрақты кейіпкеріне айналған бұл есім ел арасында аңызға айналды.

Қазақ шежіресі бойынша, Алшыннан жалғыз ұл – Қыдуар есімді бала дүниеге келген. Қыдуардан Әлқожа, Асанқожа туады. Әлқожадан – Нәдірқожа, Сәдірқожа туады, Асанқожадан – Ерқожа, Қыдырқожа, Елтай, Естай, Ата, Қалпақ туады. Нәдірқожадан алты аталы Әлім, Сәдірқожадан жеті аталы Жетіру тарайды. Ерқожадан – Ожырай, Жаппас, Қыдырқожадан – Қыдырсиық, Сұлтансиық, Бақытсиық, Ысық, Мысық, Майса туады. Елтайдан – Адай, Естайдан – Беріш, Атадан – Есентемір, Қалпақтан – Таз туады. Қыдырсиықтан – Шенеш, Шеркеш, Сұлтансиықтан – Алаша, Масқар, Байбақты, Тана, Қызылқұрт туады. Бақытсиықтан бала болмай, інісі кей шежіреде – қызының баласы делінеді. Ысықты бала ретінде тәрбиелеп, одан Ысық Бақытсиықтан тараған болып есептеледі.

Қыдырқожадан он екі бала туған. Осы Қыдырқожа тарихи деректерде Байұлы деген атпен белгілі. Бұл он екі ата Беріш, Байбақты, Адай, Есентемір, Алтын, Алаша, Қызылқұрт, Тама, Таз, Жаппас, Ыстық, Серкеш (Шеркеш, Черкес) деп таралады. Сонымен бірге Қыдырқожадан Байсары, Әлім, Шемен деген балалар дүниеге келген. Осылардың үлкені Байсарыдан – Бозаншар, Майлыбай, ал екіншісі Әлімнен – Жаманак (Шекті), Қарамашақ (Төртқара), Айнық, Ұланак, Тегінболат, Тайқожа (Тоққожа) деген балалар тараған. Ал үшінші бала Шөменнен – Шөмекей, Дойт туған (Атырау: энциклопедия, 2000: 63). Алайда осы шежірелік деректер айна қатесіз шындық деп айтуға болмас. Біз әңгімелеп отырған қазақ шежіресі негізінен алғанда өткен заманның, нақтылай түссек, XVI-XVII ғғ. ауызша тарих айту дәстүрінің нәтижесі болып табылатындықтан онда бұрмаланған тұстар кездеседі. Ауызша тарих айтудың да

арғы тарихты «естен шығарып алатын», немесе кейбір аталарды «аттап» кетіп санайтын кемшін тұстары баршылық. Бұл, әрине, «Алшын» одағына кіретін руларға да қатысты. Бұл тарихи-этникалық бірлестік негізінен Қазақ хандығы тұсында қалыптасып бітті. Алайда бұдан Алшын одағын құраған рулар да осы кезеңде қалыптасты деген қате пікір тумауы керек. Бұл одаққа кіретін жекелеген рулардың таңбалары мен ұрандары олардың кейбірінің арғы тарихы жоғарыда айтқанымыздай, ежелгі түркі дәуірінен бастау алатынын байқатады. Шағын мақалада Алшын одағын құраған рулардың әрқайсысының қалыптасу тарихының өзіндік ерекшеліктерін жеке баяндап шығуға әрине, мүмкіншілік жоқ. Дегенмен де, тарихшылардың және ататек шежіресімен айналысатын зерттеушілердің ғылыми еңбектері бұл атаудың тарихи тамырының шынында да тереңде жатқанын мойындайды. Оның көнелігін «Алшын» атауының шығуына байланысты әртүрлі аңызға негізделген көзқарастар да дәлелдей түсетіндей. Мұндайда, әрине, ең назар аударарымыз – ол аңызға айналған Алшын атты жеке тұлға мәселесі болып табылады (Потанин, 1917: 60). Қазақ шежірелері әдетте, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Кіші жүз руларын Алшын атты нақты кісіден (тайпадан емес) таратады. Бұл кісі тегінде, Екінші Шығыс түркі қағанатымен қанаттас өмір сүрген Түргеш (Сарыүйсін) қағанаты заманында өмір сүрген тарихи тұлға болса керек. Бұған дәлел іздеп тарихи аңыздарға жүгінсек, кейде Қалша (Алшын) Қадыр деп те аталатын Алшын деген тұлға мен ежелгі түркіттердің мемлекетін ұйымдастырған Ашина (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2006: 29) есімді дара бейне тағдырында өзара мазмұндық ұқсастықтар бар екендігін аңғарар едік. Салыстырмалы және қысқаша түрде олардың мағынасын төмендегіше қарастыруға болады:

Ашина туралы аңыз	Қалша (Алшын) Қадыр туралы аңыз
Аңыз – түркіттерге (түріктерге) қатысты	Аңыз – Сарыүйсіндерге қатысты
Ашина – Батыс теңіздің жоғарғы жағындағы мемлекет билеуші рудың баласы.	Қалша Қадыр – Сарыүйсіннің баласы болыпты.
Түркіттерді көршілес мемлекет талқандаған соң, адамдарын қырып, бір ер баланы ен далаға тастап кетіпті.	Қалша (Алшын) шөлден және аштықтан қаталап, әскерден қалып қойыпты және өлім аузында жатыпты.
Бір қаншық қасқыр үнемі ет әкеліп беріп тұрды, соны өлжал еткен бала, өлмей аман қалды.	Бірақ оны аспаннан қалықтап түскен ақ қаз (қаз ақ) құтқарып алыпты.
Кейін келе ол қасқырмен жақындасып, оны буаз қылды.	Ақ қаз өте мейірімді екен және Қалша Қадырмен жанасыпты
Қасқырдан туған он ұлдың біреуінің әулет есімі Ашына еді.	Қалша Қадырдың осыдан туған ұрпақтары қазақ атала бастапты.

Бұл аңыздарды тағы да жақындата түсетін нәрсе, Ашина (Ашына) да, Қалша (Алшын) Қадыр да өте ақылды, ерекше жандар, сондықтан да болар, олар ел басқарушылар (қағандар) болып табылады. Мазмұн жағынан аса жақын бұл аңыздардың шын мәнінде, ортақ халықтық логикалық жүйеге құрылғанын және бір сарынды білдіретінін байқау қиын емес деп ойлаймыз. Ежелгі түріктердің кезінде шамамен VI-VII ғғ. таралған Ашина туралы аңыз кейіннен бұл билеуші әулеттің биліктен ығыстырылуына байланысты, тіптен Ашина әулеті басқа әулеттерге сіңісіп, тарих сахнасынан кеткен IX-XIII ғғ. да халық санасында аңыз түрінде қатталып, сақталып қалған.

Мұндайда мынаны да ұмытуға болмас: ежелгі түркілерде қасқыр, дәлірек айтар болсақ көк бөрі адамдар табынатын тотемдік ерекше аң болған (Козьмин, 1925: 11). Сондықтан да алғашқы аңызда Ашинаны асырап-сақтаушы да осы көк бөрі. Алайда шығыс түркілері VIII ғасырға қарай қасқырды емес, құсты өзінің төтеміне айналдыра бастады. Мұны біз Екінші Шығыс Түрік қағанатының қайраткері Күлтегіннің бас киімінде нақышталған құс бейнесінен аңғара аламыз. Бұл жерде Қалша (Алшын) Қадырды құтқарған аққу құс туралы аңыз тағы да еріксіз еске түседі. Сондықтан да жоғарыда атап кеткеніміздей, бұл қахарманымыз да осы заманның адамы болуы әбден мүмкін.

Түркі қағанаттарын VIII ғасырдың ортасында Ұйғыр қағанаты күйретіп, түрік атауын ұйғыр атауы ауыстырып, алғашқысының тарих сахнасынан кетуіне және арада біраз уақыттан соң манжүртілдес жаңа билеушілердің жаңаша моғолдық шежірелік жүйеге негізделген билігінің орнығуына байланысты, ежелгі түркілерді билеген әулеттің қасқырдан таралғаны туралы аңыз түркітілдестер дүниесінде біртіндеп ұмытыла бастады. Тіптен, аңыз тұрмақ бұл заманда Ашына руының әйгілі елі – түркіттердің өздерінің атауы да атаусыз қалды. Түркілер енді оғыз, қарахан, қыпшақ, найман, керей, монғол, алаш аталып, әртүрлі тайпалық және әулеттік ұлыстарға ыдырап кетті. Халықтың санасында сақталып, жадында ұмытылмай қалған нәрсе – ол түркілердің бабасы болып табылатын Ашинаның қалай өмірге келіп, адам болғаны туралы аңыз ғана еді. Оны көршілер, қытай жылнамашылары қағазға түсірді.

Алайда жаңа жағдайда жаугершілік қарым-қатынастың азая түсуіне байланысты ұшқан құсты табынатын тотемге айналдыру кең тарала бастады. Осындайда қасқырдың орнын

енді киелі құс – аққу (ақ қаз) ауыстыра бастады. Осының нақты көрінісі – қытайдың «Суйшу» жылнамасында айтылатын ағайынды төрт ұлдың бірінің аққуға айналып кеткені туралы аңыз әңгіме. Осы мәселені талдаған Н. Аристов бұл жерде аңызға айналған ұлдың көшіп-қонған тайпаны білдіретінін атап көрсеткен еді (Петров, 1964: 89). Мәселенің байыбына нақтырақ бару үшін Қытайдағы бауырларымыз тікелей қазақ тіліне аударған осы аңыздың толық нұсқасын «Солтүстік әулеттер тарихының 99 бумасындағы» «Түрік, Батыс Түрік, Телек» тарауынан келтіре кетелік. Онда мұнадай жолдар бар: «былай деп те айтады: Түріктердің арғы аталары Ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шықты. Олардың ұлыс көсемі Адам бек деп аталды. Олар жетпіс ағайынды еді. Оның біреуі-Іді Нышида деген, ол қасқырдан туды. Адам бектер тумасынан өте ақымақ болды да оның мемлекеті жойылып кетті. Ал Нышиданың табиғаттың өзгеше қасиетін сезетін қасиеті бар еді. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын еді. Нышида екі әйел алды. Оның бірін жаз бен қыс тәңірінің қызы дейді. Ол бір жолда төрт егіз ұл тапты. Оның бірі *аққуға* (бөліп көрсеткен біз – авт.) айналды. Біреуі Абасу мен Кем өзендері арасынан Қырғұр деген мемлекет құрды; енді бірі Чатша судың бойынан мемлекет құрды; тағы бірі Басчатшаш тауында мекендеді. Бұл оның үлкен ұлы еді. Осы тауда Адам бектің ұрпақтары да болды. Олар көбіне аш-жалаңаш жүруші еді. Үлкен ұлы от шығарып олардың бойын жылытты, асырады, барлығына қолғабыс тигізді. Осылайша олар үлкен ұлды құрметтеп, өздерінің көсемі етіп сайлады. Бұған «Түрік» деген атақ берілді. Оның өз аты – Нағыз Түрік шад еді. Түріктің он әйелі болды. Балаларының барлығы шешелерінің әулет есімімен аталды. *Ашына* (бөліп көрсеткен біз – Т.О) – оның кіші әйелінің баласы еді. Түрік өлгеннен кейін, он әйелдің балалары өздерінің ішінен біреуді таққа отырғызуды ұйғарды. Олар бір бәйтеректің түбіне жиналды. Олар «қайсысымыз осы бәйтерекке жоғары секірсек, сол таққа отырады» деп уәделесті. Ашына жасының кішілігіне қарамай, бәрінен биік секірді. Сонан бауырлары оны Ағын шад деген лауазыммен қошеметтеп, таққа отырғызды. Айтылуы әртүрлі болғанымен, бұл аңыздардың барлығының түйіні Түріктің арғы тегі қасқырдың тұқымы дегенге саяды» (Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006: 109).

Сонымен бұл аңыздан байқап отырғанымыз, «түріктердің арғы аталары Ғұндардың солтүс-

тігіндегі Сақ елінен шыққан» Іді Нышида деген кісі екен, оның төрт ұлының бірі аққуға айналып кетіпті-мыс. Осы ұлдардың үлкенінің есімі – Нағыт Түрік шад екен. Оның он әйелінің ең кішісінен Ашына туып, ол патша тағына Ағын шад лауазыммен отырыпты. Білетініміз, осы Ашына (Ашина) әулеті олардан билікті ұйғырдың яғлахар әулеті тартып алғанша (VIII ғасырдың ортасына дейін) түркілерді биледі. Ал біз әңгімелеп отырған Алшынның (Қалша Қадырдың) тағдырындағы аққудың осы аңызда тағы да кездесуі, жоғарыда біз айтқандай, бұл кісіні де сол заманмен байланыстырады.

Мұндайда айтпай кетуге болмайтын тағы бір мәселе, ақ қаз немесе аққу туралы аңызды кейбір зерттеушілердің «қазақ» қазақ деп оқуға әуестенуі дер едік. Мұндай пікірдің қисынсыздығы және күшпен бұрмаланып жасалғандығы бір ғана мәселеден айқын көрінеді. Қазақ тілінде «ақ қаз» атты құсты еш уақытта керісінше, сөздердің орнын ауыстырып, «қазақ» деп айтпайтынын осындай аңыздан «қазақ» этнонимін шығарып алуды ойлаған зерттеушілер ұмыта береді. Өкінішке орай, мұны кейінгі замандағы көптеген зерттеушілеріміз де аңғармай отыр. Тегінде бұл жерде әңгіме ақ қаз туралы емес, ежелгі түркі аңызында айтылатын, біз жоғарыда мазмұнын қытай жылнамасы негізінде баяндаған аққу туралы болса керек. Дегенмен де осындай қорытындыны жасай отырып, жоғарыда айтылған түркі халқының шығу тегін қасқырдан, немесе аққу, ақ қаз тәрізді құстардан тарататын мұндай аңыздардың деректік тұрғыдан негізсіз емес екендіктерін де айтпай кетуге болмас. Ежелгі Байкал бойындағы түркілердің кейбір руларының бірнеше аң-құстардан әртүрлі тәңірілер жасап, политеистік бағыттар ұстанғандарын кезінде Л.Н. Гумилев та нақты жазған еді. Мысалы, буряттар осындай 99 тәңіріге сыйынған екен. Аталмыш ғалым осыған байланысты өзінің пікірін төмендегіше негіздейді: «С такой развитой системой политеизма сопрягается реминисценция тотемизма, священнослужитель (которого назвать шаманом нельзя) носить на одежде бляху с изображением зверя (например, волка, лебедя, гуся и т.д.). Это изображение указывает лишь на принадлежность к данному роду, восходящему к мифическому прародителю-зверю» (Гумилев, 1993: 81).

Қорытынды

Сонымен қорытып айтар болсақ, жоғарыда әңгімеленген «алшын» этнониміне байланыс-

ты ғылыми тұжырымдарымызды төмендегіше нақтылап қойғанымыз жөн болар: «Алшын» атауы шын мәнінде, өзінің шығу тарихы жағынан ежелден бастау алатын түркіттердің ашын (ашина) әулеті атымен замандас. Оның үстіне жоғарыда айтқанымыздай, бұл атауларды шежіре мен аңыз деректерге сүйеніп жеке адамның есімі ретінде қарастырсақ та, және аңыз-деректерді тарихи салыстырмалы түрде зерттеп, талдасақ та, олардың жақын, туыстас, қатар шыққан және уақыт өте келе аздап өзгеріске түскен сөздер екендігін байқай түсеміз. Мұндай өзгерістің орын алуына байырғы ашындардың (Ашиналардың) Түргеш қағанаты аумағында биліктен кетіп, бірнеше ғасырлар бойы олардың шын мәнінде, жеке әулет ретінде өмір сүруден қалып, тарихи санада аңызға айналған түсінік түрінде сақталып қалуы ықпал жасаған деп ойлаймыз. Ал бірнеше ғасыр өткен соң, кейінгі Қазақ хандығының ұйысуының алғашқы кезеңіндегі батыс Қазақстан территориясындағы ордаежендік тайпаларды қолдаған қазақ ру-тайпаларының осы аймақты билеуші маңғыт және ноғай тайпаларына қарсы күресінде қалыптасқан тайпалардың жаңа бірлестігін ежелгі тарихи санадағы тарихи тұлға туралы түсініктің негізінде «алшын» деп атай бастағанын мойындауымыз керек тәрізді. Уақыт өте келе, Жәнібек пен Керей бастаған Қазақ хандығының Батыс Қазақстан территориясына қанат жая бастауы алшындрдың (Байұлы және Әлімұлы тайпаларының) осы мемлекеттік құрылым құрамына еніп, қазақтар атана бастағанын аңғаруға болады. Дегенмен де Батыс Қазақстандағы аталған тайпалар бірлестіктері (Байұлы, Әлімұлы) жаңа мемлекеттің – Қазақ хандығының құрамында да өздерінің «алшын» атауынан ажырай қойған жоқ (Материалы по истории Казахской ССР, 1940: 58). Оның үстіне, Тәуке ханның тұсында Алшын одағына Жетіруға құралған тайпалар кірме болып кіріп, алшындрдың қатарын көбейте түсті (Сәдібеков, 1994: 119).

Қазақтың XVI ғ. орта шенінен бастап XVII ғ. басына дейінгі кезеңде үш ордаға бөлінуінің аяқталуы да «алшын» этнонимінің Кіші жүз территориясында сақталып қалуына, орныға түсуіне жағдай жасады (Аманжолов, 1959: 14). Сондықтан да тайпалық одақтарды біріктірген, және осы одаққа енген рулардың өздері ортақ аталары ретінде мойындаған «алшын» атауы көрші халықтар, ата жауымыз шайбандық өзбектер өздерімен шатастырмай ажырату үшін ойлап шығарған жалпыұлттық «қазақ» этнониміне қайшы бола қойған жоқ. Алшындр

өздерімен туыстас және рухтас қазақ руларымен бірге жаңа ұлттық мемлекетке бірікті, яғни қазақтар атанды (Омарбеков, 2017: 134-135). Мұндайда қастерлі де қасиетті Алшын аты да естен шыға қойған жоқ. Ол бұрынғысынша тайпа бірлестігінің аты ретінде Кіші жүз қазақтарын бірігуге, туысқандыққа және бауырластыққа шақыратын этникалық құрылым және ортақ рухани негіз болып сақталып қалды.

Әрине, мұндайда «қазақ» атауының халықтық және мемлекеттік мағынада қолданылғандықтан «алшын» атауынан үстемдік алып, қазақты құраған ру-тайпалардың басын біріктіруде үлкен маңызды рөл атқарғанын, халқымыздың

біртұтас ұлт болып қалыптасуына, ұлттық мемлекетін нығайтуына жол ашқанын, алғышарттар қалағанын әсте де ұмытуға болмайды (Қазақтың көне тарихы, 1993: 103). Сондай-ақ «алшын» атауының да батыс Қазақстандағы қазақ ру-тайпаларының рухани, этно-саяси ынтымағын нығайтуда белгілі бір тарихи кезеңдерде (XV-XVII ғғ.) маңызды ұйыстырушы ықпал жасағанын тарих әрқашан есте сақтайды (Исин, 1988:25).

«AP05135345 – Түркі халықтары әлемінің этнотарихи сипатын қалпына келтірудегі мифологиялық универсалдар мен рухани тәжірибелер» іргелі-зерттеу жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». (2006). Керейт IV том. Алматы: «Алаш тарихи-зерттеу орталығы».
- Атырау: энциклопедия. (2000). Алматы.
- МИКК. (2002). Бишкек.
- Ахмедов Б.А. (1985). Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент.
- Султанов Т.И. (1982). Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). Москва.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные по исследованию степных областей. (1908). Тургайская область. Кустанайский уезд. Том V -й. 1908.
- Кердері Әбубәкір шежіресі (2006). Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Рамадан VII том. Алматы: «Алаш тарихи-зерттеу орталығы».
- Потанин Г. (1917). Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Петербург.
- «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». (2006). Кердері III том. -Алматы: «Алаш тарихи-зерттеу орталығы».
- Abul-Ghazi Bahadur-khan. (1996). Family tree of Türks. Moskva- Tashkent. Bishkek.
- Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). (2006). 2-кітап. Алматы.
- Аристов Н.А. (1895). Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и каракиргизов. Санкт-Петербург.
- Козьмин Н.Н. (1925). Хакасы, Иркутск. Y11 б.
- Петров К.И. (1964). К этимологии термина «кыргыз». Советская этнография. №2. 1964.
- Гумилев Л.Н. (1993). Древние тюрки. Москва.
- Материалы по истории Казахской ССР. (1940). T.IY. Москва-Ленинград.
- Сәдібеков З. (1994). Қазақ шежіресі. Ташкент.
- Аманжолов С. (1959). Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы, ч. I.
- Омарбеков Т. (2017). Қазақ мемлекеті: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны. Алматы.
- Қазақтың көне тарихы. (1993). Алматы.
- Исин А. (1988). Взаимоотношения между Казахским ханством и Ногайской Ордой в XVI в. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата.

References

- «Kazak, ru-taypalarynyn tarikhy»(2006). [«History of the Kazakh tribes»]. Kereyt IV tom. -Almaty: «Alash tarikhi-zertteu ortalygy».
- Atyrau: entsiklopediya. (2000). [Atyrau: Encyclopedia]. Almaty.
- MIKK. (2002). [MIKK]. Bishkek.
- Akhmedov B.A. (1985). Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVII v.(Pis'mennyye pamyatniki). [Historical and geographical literature Middle East XVI-XVIII cent.(written monuments)]. Tashkent.
- Sultanov T.I. (1982). Kochevyye plemena Priaral'ya vXV-XVIII vv. (Voprosy etnicheskoy i sotsial'noy istorii). [Nomadic tribes of the Aral Sea regionin XV-XVIII cc. (Questions ethnical and social history)]. Moskva.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu sobrannyye i razrabotannyye po issledovaniyu stepnykh oblastey. Turgayskaya oblast'. Kustanayskiy uyezd. (1908). [Materials on the introduction of the surveyed and developed research in the steppe regions. Turgay region. Kostanay county].Tom Y -y.

- Kerderi Abubakir shezhiresi. (2006). [Chronicles of Abubakir]. Kazak, ru-taypalarynyn tarikhy». Ramadan VII tom. -Almaty: «Alash tarikhi-zertteu ortalıǵy».
- Potanin G. (1917). Kazak-kirgizskiye i altayskiye predaniya, legendy i skazki. [Kazakh-Kirghiz and Altai Precedents, legends and tales]. Peterburg.
- «Kazak, ru-taypalarynyn tarikhy». (2006). [History of the Kazakh tribes». Kerderi III tom. -Almaty: «Alash tarikhi-zertteu ortalıǵy».
- Abul-Ghazi Bahadur-khan. (1996). Family tree of Türks. Moskva.- Tashkent. Bishkek.
- Kytay zhylnamalaryndaǵy kazak, tarikhyynyn derekteri (b.z. 275-840 zhyldary). (2006). [The history of the Kazakh history in Chinese annals (275-840 CE)]. 2-kitap. Almaty.
- Aristov N.A. (1895). Opyt vyyasneniya etnicheskogo sostava kirgiz-kazakhov Bol'shoy Ordy i karakirgizov. [The discourse is based on the ethnic composition of the Bolshoi Orda and Karamagizov]. Sankt-Peterburg.
- Koz'min N. N. (1925). Khakasy [Khakassians]. Irkutsk. V11 b.
- Petrov K.I. (1964). K etimologii termina «kyrgyz». [The etymology of the term «Kyrgyz»]. // Sovetskaya etnografiya. №2.
- Gumilev L.N. (1993). Drevniye tyurki. [Ancient Turks]. Moskva.
- Materialy po istorii Kazakhskoy SSR. (1940). [Materials on the history of the Kazakh SSR]. T.IV. Moskva-Leningrad.
- Sadıbekov Z. (1994). Kazak shezhiresi.[The Kazakh Chronicle]. Tashkent.
- Amanzholov S. (1959). Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka. [Issues of dialectology and the history of the Kazakh language.]. Almaty.
- Omarbekov T. (2017). Kazak, memleketi: kaǵanattar, ulustar men khandyktar bayany. [Kazakh state: the story of Kaganates, Native people and Khanates]. Almaty.
- Kazaktyn kone tarikhy.(1993). [The Ancient History of the Kazakhs].Almaty.
- Isin A. (1988). Vzaimootnosheniya mezhdru Kazakhskim khanstvom i Nogayskoy Ordoy v XVI v.[The relationship between the Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the XVI in]. Avtoref. kand. diss. Alma-Ata.

Жұмағұлов Қ.¹, Әбдімомынов Н.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
e-mail: nurtas-24@mail.ru

АЛТЫН ОРДАНЫҢ САУДА-САТТЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ (XIII ғ. – XV ғ. басы)

Мақалада Еуразия даласындағы сауда-саттық байланыстарының Алтын Орда дәуіріндегі тарихы қарастырылған. Сонымен қатар, Алтын Орда тарихының шеңберінде Еуразия даласындағы сауда-саттық қатынастарының дамуы мен құлдырауына ықпал еткен факторлары талданған. Мақаланың бастапқы бөлігінде моңғол шапқыншылығы және оның Еуразия даласындағы сауда-саттық жүйесіне ықпалы, моңғол ұлыстарының сауда бағыттарына бақылау орнатуы сипатталған. Ал негізгі бөлігінде Еуразия даласының басым бөлігіне сауда-саттық гегемониясын орнатқан Алтын Орданың экономикалық саясаты, негізгі сауда бағыттары мен негізгі кезеңдері талданған. Соңғы бөлімінде XIV ғ. соңына қарай Еуразия даласындағы сауда-саттық қатынастарының құлдырауы мен оған ықпал еткен себептері ғылыми тұрғыдан талданған. Мақаланың дерек көзі болып табылатын ортағасырлық тарихи деректер мен отандық және шетелдік зерттеушілердің ой-пікірлері ғылыми тұрғыдан сарапталған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, моңғол шапқыншылығы, Еуразия даласы, Жібек жолы, сауда-саттық.

Zhumagulov K.¹, Abdimomynov N.²

¹Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²PhD, Taraz University of Innovation and Humanities, Kazakhstan, Taraz,
e-mail: nurtas-24@mail.ru

Main Trends of Trading Relationships of the Golden Order (XIII-XIV ad)

The article examines trade relations in the Eurasian steppes in the era of the Golden Horde. At the same time, within the framework of the history of the Golden Horde, factors that contributed to the development and decline of trade relations in the Eurasian steppes are analyzed. The beginning of the article describes the Mongol invasion and its impact on the trading system, the establishment of Mongolian ulus control over trade routes of Eurasia. In the main part of the article, authors made an analysis of economic policies, the main trends and periods of trade of the Golden Horde in the Eurasian steppes. In the final part, the problems and reasons for the fall of trade relations are analyzed from the scientific point of view by the end of the 14th century. Medieval sources, works and views of domestic and foreign researchers that are used in the writing of the article have been scientifically proscribed.

Key words: Golden Horde, Mongolian invasion, steppes of Eurasia, Silk Road, trade.

Жумагулов Қ.¹, Абдимомынов Н.²

¹профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²PhD, Таразский Инновационно-гуманитарный университет, Казахстан, г. Тараз,
e-mail: nurtas-24@mail.ru

Основные направления торговых связей Золотой Орды (XIII – начало XV в.)

В статье рассматриваются торговые связи в евразийских степях в эпоху Золотой Орды. Вместе с тем, в рамках истории Золотой Орды анализируются факторы, способствовавшие развитию и падению торговых отношений. В начале статьи описывается монгольское нашествие и его влияние на систему торговли, установление Улусом контроля над торговыми маршрутами Евразии. В основной части статьи делается анализ экономической политики. В заключительной части анализируются с научной точки зрения проблемы и причины падения торговых отношений к концу XIV в. Средневековые источники, труды и взгляды отечественных и зарубежных исследователей, которые использованы в написании статьи, были проанализированы с научной точки зрения.

Ключевые слова: Золотая Орда, монгольское нашествие, степи Евразии, Шелковый путь, торговля.

Кіріспе

XIII ғасырдағы моңғол жаулаушылық жорықтары Еуразияның сауда-саттық жүйесіне айтарлықтай ықпал етті. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары Қытай, Орталық Азия, Шығыс Еуропа мен Таяу Шығыстың айтарлықтай бөлігін бағындырған соң, бұл аймақтар арқылы өтетін керуен сауда жолдарының жүйесі – Ұлы Жібек жолы Моңғол империясы мен оның ұлыстарының бақылауына өтті. Ал моңғол жорықтарының қарқыны басылған соң, XIII ғ. 50-60-шы жылдарынан бастап, моңғолдар бағындырған аймақтарда Тынық мұхитынан Шығыс Еуропаға дейін, Батыс Сібірден Парсы түбегіне дейін Шығыс пен Батысты жалғастырған «еркін сауда кеңістігі» қалыптасты (Қинаятұлы, 2010: 578). Еуропалық тарихнамада «*Rex mongolicus*»¹ деп аталатын бұл кезеңде моңғолдар билік құрған аймақтардың шекаралары шетелдік көпестер мен жүргіншілер үшін айқара ашылды. Моңғол ұлыстарының билеушілері өз иелігіндегі аймақтарға шетелдік көпестердің кіруіне жай ғана рұқсат беріп қана қойған жоқ, сонымен қатар оларға жеңілдіктер мен артықшылықтар берді. Отандық зерттеуші З. Қинаятұлының айтуынша, мемлекеттің қаржы көзі саналатын сауда-саттық пен саудагерлер «Ұлы жасақ» заңы

бойынша үкімет орындарының қатаң бақылауы мен қамқорлығында болды. «Ұлы жасақ» заңында «Саудагерлерді жан-жақты қорғау керек. Олар алғаш рет ұтылса көмектесу, екінші рет ұтылса ұтылғанын төлету, үшінші рет ұтылса басы алынсын» деп көрсеткен дейді. Өйткені, Шыңғыс-ханның айналасындағылар үкіметтің қаражат қоржыны табыстан құрылатынын сол кезде жақсы түсінген дейді. Сонымен қатар, моңғол тарихшысы Б. Сайшалдың «Ұлы жасақты» талдауында сауда-саттық туралы 2 бап, жол мен қатынас туралы 2 бап бар десе, қытай тарихшысы Ли Зу Фин «Ұлы жасақты» сегізге жіктеп, оның жетінші бөлігі «Сауда туралы Заң» болған дейді (Қинаятұлы, 2010: 248, 250). Осылайша, шетелдік көпестердің орасан зор территорияға созылған транзиттік аймақтан емін-еркін өтуі мен олардың қауіпсіздігі мемлекеттік деңгейде қамтамасыз етілді.

Алтын Орданың сауда-саттық байланыстарының қалыптасуы

Моңғол дәуірінде Ұлы жібек жолы Шығыс пен Батыс арасындағы негізгі транспорттық магистралға айналып, сауда-саттық байланыстарының географиясы да бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда айтарлықтай кеңейді. Империя құрамына кірген аймақтардағы сауда жолдары да бұрынғы кезеңмен салыстырғанда қауіпсіз болды. XIII ғ. 50-ші жылдары мен XIV ғ. аралығында Шығыс пен Батысты жалғастырған негізгі сауда жолы солтүстік бағытқа ауысып, Моңғол империясының солтүстік-батыс бөлігі –

¹ *Rex mongolicus* – латын сөзі, «моңғол тыныштығы, моңғол бітімі» деген мағына береді. Бұл термин ежелгі Рим империясы кезеңіндегі *Rex Romano* атауының баламасы ретінде еуропалық тарихнамада моңғол шапқыншылығынан кейінгі XIII ғ. екінші жартысы мен XIV ғ. Еуразия даласындағы сауда-саттық пен халықаралық байланыстардың дамуына қатысты қолданылады.

Жошы ұлысының² территориясы арқылы өтетін болды. Бұл XII-XIII ғғ. Палестинадағы крестшілердің толық жеңілісі, Ирандық Елхандар мемлекеті мен Мысыр мәмлүктері арасындағы үздіксіз соғыстар әсерінен еуропалықтардың Таяу Шығыс арқылы өтетін ескі сауда жолын жоғалтуына байланысты болды (Недашковский, 2016: 277). Осыған байланысты Жошы ұлысы Қытайдан Қара теңіздің порттарына дейінгі трансконтиненталдық сауда жолында негізгі транзиттік аймаққа айналды. Ал Жошының ізбасары Батудың³ қолбасшылығымен моңғолдардың Батысқа жасаған ұлы жорығынан (1236-1242) кейін, бұл ұлыстың территориясы кеңейіп, халықаралық аренада күш-қуаты артты. XIII ғ. 40-шы жылдарында Жошы ұлысы Шығыс және Батыс елдерімен енді ғана сауда байланыстарын орната бастаса, 50-ші жылдардан бастап Алтын Орда – Шығыс пен Батыс арасындағы халықаралық сауда-саттық жүйесіне ықпал етуші ірі сауда империясына айнала бастады. Жазба деректер, археологиялық және нумизматикалық деректерге сәйкес, Алтын Орданың экономикалық жағынан дамуының шарықтау шегіне жеткен кезеңде Жошы ұрпақтары бірнеше

бағыттарда сауда байланыстарын орнатты. Батыс бағытында Венгрия, Польша, Молдова, Литва Ұлы княздығы, Венеция, Генуя, Пизамен, тіпті Испаниямен, солтүстікте Русь княздықтары, Ливониямен, оңтүстікте Византия, Трапезунд империясымен, Мысыр мәмлүк мемлекетімен, Хулагулық Елхандар мемлекеті және оның вассалдық аймақтары Грузия, Коний сұлтандығы, Армения, Әзірбайжанмен, шығысында Моңғолия, Қытай, Индиямен сауда-саттық байланыстарын орнатты. Неміс зерттеушісі А. Каппелер айтқанындай, «Шыңғыс ханның немересі, Жошының ұлы Бату, XIII ғасырдың 40-шы жылдарында негізін қалаған Жошы ұлысы, яғни орыстар Алтын Орда деп атаған мемлекет ортағасырлық кезеңде әлемдік держава болды. Оның саяси және экономикалық байланыстары Қытайдан Италияға дейін, Литвадан Египетке дейін созылып жатты» (Гатин, 2006: 84).

Алтын Орданың геосаяси орналасуы да, инфраструктурасы да халықаралық сауда байланыстарын кеңейтуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Алтын Орда хандарының экономикалық саясаты да сауданың дамуына әсер етті. Жошы ұрпақтары Батудан бастап, Тоқтамыс ханға дейін халықаралық сауда жолдарының дамуына қолайлы жағдайлар жасауға тырысқан. Мемлекет ішінде ақша-монета жүйесін бір ізге түсіру, сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сауда жолдарының бойында керуен-сарайларын салу, қызмет көрсету сервистерін жақсарту, транзиттік сауда тауарларына салынатын салықтың төменгі деңгейін белгілеу, шетелдік көпестерге жеңілдіктер мен артықшылықтар беру сияқты іс-шаралар жасалды. Бұл іс-шаралар нәтижесі болып, Алтын Орда территориясы арқылы өтетін халықаралық сауда жолдарының дамуына үлкен септігі тиді. Ірі сауда орталықтары қалаларда шоғырланды. Сауданың дамуына байланысты Алтын Орда территориясындағы қалалардың даму деңгейі жоғары болды. Қалалардың басым бөлігі Алтын Орда құрылғанға дейін өмір сүрген. Дегенмен, ірі сауда орталықтары болған Кафа (Феодосия), Судак, Қырымдағы Керчь, Азов теңізіндегі Азак, Хорезм орталығы Үргеніш, Бұлғар, Биляр моңғолдар кезінде айтарлықтай дамыды; ал басқалары, мысалға Қырым (Ескі Қырым), Сарай Бату мен Сарай Берке, Солтүстік Кавказдағы Маджар және басқалары қысқа мерзімде бой көтерді (Якубовский & Греков, 1950: 141).

² Жошы ұлысы, Алтын Орда (1224-1503) – бастапқыда Моңғол империясының құрамында Дешті Қыпшақта құрылған ұлыс (мемлекеттік бірлестік). Хорезм жорығы және кіші Батыс жорығында (1219-1224) бағындырылған территорияны Шыңғыс-хан ұлыстық бөлініске салған кезеңде (1224) тұңғыш ұлы Жошының билігіне Ертістен, батысқа қарай Қап таулары, Саксин, Бұлғарға дейінгі ұшы-қиырсыз аймақ берілді. Жошы қаза болған соң, оның мұрагері Батудың Батысқа ұлы жорығы (1236-1242) нәтижесінде территория батысқа қарай қанат жайды. Осы кезеңде Жошы ұлысының қалыптасу үдерісі аяқталды. Елдің шеп-шекарасы әйгіленіп, империя құрамындағы кіші державалық мемлекеттік сипатқа ие болды. Территориясы Ертістен Дунайдың төменгі ағысы, шығысы Дербент (Дағыстан) пен Арраннан (Әзірбайжанның шығысы), батысы Еділ бұлғарларына дейін шығысынан батысына дейін 5600 верст, оңтүстігінен солтүстігіне дейін 4000 верст (1 верст = 1,1 шақырым) ұлы сахараны алып жатты (Қинаятұлы, (2010): 537).

³ Бату – Жошының екінші ұлы даңқты қолбасшы, XIII ғасырдың 40-50-ші жылдары Еуразияның ең ықпалды саяси тұлғаларының бірі болған. Замандастары Сайын хан, яғни қайырымды, әділ билеуші деп атаған. Бату хан тарихта ең алдымен моңғолдардың ұлы Батыс жорығын (1236-1242) басқарып, Қыпшақ даласынан бастап, Адриатика теңізінің жағасына дейінгі ұшы-қиырсыз аймақтарды бағындырған даңқты қолбасшы, тек соғысқұмар қиратушы ғана емес, өмірінің соңғы 13 жылын халықаралық сауда жолдарының, қалалардың, мәдениеттің дамуына айтарлықтай ықпал еткен жасампаз билеуші болды. Сонымен қатар, ортағасырлық қуатты Алтын Орда мемлекетін ұлыстық деңгейден державалық деңгейге жеткізген көреген саясаткер ретінде тарихта қалды.

Алтын Орданың сауда-саттық байланыстарының негізгі бағыттары

Алтын Орданың сыртқы сауда байланыстарының қалыптасуы XIII ғасырдың 40-шы жылдарынан басталады. Батыс жорығын (1236-1242) аяқтап, Еділ бойында Сарай қаласының негізін қалаған Бату өмірінің соңғы жылдарында мемлекетті нығайту шараларын, әсіресе сауда жолдарының дамуына үлкен көңіл бөлген. Тарихи деректерге сүйенсек, Бату Жошы ұлысының инфраструктурасы мен оның территориясы арқылы өтетін халықаралық сауда жолдарын дамытуға көп күш салған. Соның нәтижесінде сауда-саттық Алтын Орданың барлық өңірлерінде дамыды. Моңғол шапқыншылығы кезеңінде қираған қалалар қысқа ғана уақытта қайта қалпына келтіріліп, ірі сауда орталықтары қалыптасты. Алтын Орда территориясы мен вассалдық аймақтарында ірі сауда-саттық орталықтары: оңтүстікте Кафа, Азак; батыста – Ақ-Кермен; солтүстікте – Смоленск, Новгород; шығыста – Хорезм, Сығанак, Отырар сияқты қалалары болды. Мұның барлығы Алтын Орда империясының халықаралық аренадағы беделі мен экономикалық күш-қуатының артуына ықпал етті. Крест жорықтары кезеңінде Сирия арқылы қатынайтын сауда жолдарының әлсіреуіне байланысты Қара теңіз сауда жолдарының маңыздылығы артты. Қара теңіз аймағы Мысыр, Сирия немесе Анатолиядан кейінгі үшінші маңызды сауда жолдарының біріне айналды.

Солтүстік Қара теңіз аймағындағы сауда орталықтары көне замандардан Еуразияның трансконтиненталдық сауда байланыстарында маңызды рөл атқарды. XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Солтүстік Қара теңіз мен Қырым аймағы Алтын Орданың Батыс әлемімен сауда қатынастарын байланыстыратын қақпасы болды. Бұл аймақтың ерекшелігі құрлық арқылы келетін керуен сауда жолдары тікелей теңіз жолымен жалғасатын еді. Қара теңіздің солтүстік аймағындағы Алтын Орданың басты сауда серіктестері итальяндық сауда республикалары: Венеция, Генуя, ішінара Пиза болды. Бұл теңіз республикасының көпестері мен қаржыгерлері өз заманындағы жетік дамыған сауда қызметімен айналысты. Венеция мен Генуя көпестері Жерорта теңізі, Қара теңіздің Солтүстік және Оңтүстік аймақтарында сауда-саттықпен белсенді түрде айналысып, ірі халықаралық сауда орталықтарының негізін қалады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, Қара теңіз аймағындағы сауда жолдары – Жошы

ұлысы мен итальян сауда республикаларымен байланыстырған сауда жолы – Алтын Орда экономикасының күре тамыры болғандығы даусыз. Алтын Ордада Мөңке-Темір билігі кезеңінде (1266-1280) генуялықтар Кафада, 1274 жылы Судакта, ал XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасыр басында Танада орнықты; 1289 жылы генуялықтар Кафада өздерінің консулдық қызметін құрды (Сафарғалиев, 1960: 63).

Бұл аймақтарда генуялықтар өз сауда-саттық факторияларын салып, аймақтағы сауда қызметі бойынша жетекші орынды иеленді. Генуялықтар Мөңке-Темір билігі кезінде тіпті Каспий теңізі мен оған іргелес жатқан аудандарға да сауда экспедицияларын жүзеге асырған. Қара теңіздегі итальян сауда республикаларының колониялары Алтын Орда экспортының батыс бағытының айтарлықтай бөлігін бақылауға алды. Итальян республикаларының сауда факториялар Алтын Орда қалаларының экспорттаудың порттары болды. Тана мен Кафа Шығыс пен Батыс арасындағы транзиттік сауданың шеткі нүктесі, Батысқа шығатын қақпасы болды.

Алтын Орданың сыртқы сауда-экономикалық байланыстары дамыған аймақтың бірі Таяу Шығыс болды. Мұсылмандықты қабылдаған Берке Таяу Шығыстың мұсылман мемлекетінің билеушілерімен қатынасқа түсе бастады. Ал XIII ғасырдың 50-ші жылдарының соңына қарай Таяу Шығыста Алтын Орданың оңтүстігінде саяси және экономикалық жағынан бәсекелес Хулагулық Елхандар мемлекеті құрылған соң, Жошы ұрпақтарының бұл бағыттағы саясатын да күшейе түсті. Алтын Орда мен өзінің оңтүстіктегі бәсекелес көршісі болған Хулагулық Иран мемлекеті арасындағы талас-тартыстар бір жарым ғасырға созылды. Бұл екі моңғол билігіндегі мемлекеттер арасын бөліп жатқан шекараның нақты межелеңбеуіне байланысты территориялық келіспеушіліктен, яғни Әзірбайжан және Арран жері үшін талас-тартыстан басталды.

Екі мемлекет арасындағы Кавказ жерінде түйісетін шекаралық аймақтағы Әзірбайжан және Арран жері географиялық орналасуы, жайлы климаты мен шөбі шүйгін жайылымы Жошы ұрпақтарының да, Хулагу әулетінің де қызығушылығын туғызды. Сондай-ақ, бұл аймақтың басты маңыздылығы қазіргі зерттеушілер көрсеткендей, түсімі мол трансконтиненталды сауда жолының оңтүстік бағыты өтіп, Әзірбайжан жерінің билеушісі экономикалық жағынан табыс көзі ретінде аса тиімді пайдаланатын еді. Осы себептерге байланысты

екі моңғол мемлекеті арасында соғыс ұзаққа созылды. Алтын Орда мен Хулагулық Иран арасындағы шиеленістері территориялық келіспеушіліктен басталып, соғыстың басты себептері геосаяси және геоэкономикалық мүддеге негізделді, ал әулет аралық келіспеушіліктер соғыстың жанама себептері ғана бола алады. Әзірбайжан жері – Жошы ұрпақтары мен Хулагу әулеті арасындағы ұзаққа созылған таластар тартыстар объектісі болды, бұл моңғол билігіндегі екі мемлекеттің арасындағы жауластық Хулагулық Иран мемлекеті құрылған кезден басталып, оның құлауына дейін бір жарым ғасырға созылды. Дегенмен, әскери қимылдар екі мемлекет арасындағы сауда қатынастарына кедергі бола алмады (Тизенгаузен, 1884: 76). Соғыстың арасында бейбіт кезеңде екі мемлекет арасында сауда-саттық қатынастары қайта жанданып отырды. Осы кезеңде Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк мемлекеті арасында қатынас орнады. Берке-хан мен сұлтан Бейбарыс кезеңінен басталған қатынас Тоқтамыс кезеңіне дейін жалғасын тапты.

Екі мемлекеттің сауда байланыстары негізінен XIV ғасырдың соңына дейін «құл саудасы» арқылы байланысып отырды. Өйткені, Мысыр мәмлүк мемлекетінің күш-қуаттығын мәмлүктер (ақ құлдар) есебінен элиталық армия құрған еді, ал бұл мемлекетті сақтап қалған мәмлүктер әскері өмір сүріп тұрған кезеңде құлдарға деген сұраныс жыл сайын артып отырды. Алтын Орда билеушісі Тоқта хан билігі кезеңінде (1291-1312 ж.) әкімшілік жүйе реттелді және жалпы мемлекеттік ақша реформасын жүргізілді. Мұны археологиялық және нумизматикалық деректер растап отыр. Бұл сауда-саттықтың дамуына ықпал етті. Сауда саттықтың дамуы Алтын Орда билеушілер Өзбек пен Жәнібек хандар кезеңінде гүлденді. Өзбек хан кезеңінде сауда-саттыққа үлкен көңіл бөлінді. Жәнібек хан билігінен кейінгі Бердібек-хан кезеңінде Алтын Орда сыртқы саудасы да дағдарысқа ұшырайды. Бұл ең алдымен мемлекеттің ішіндегі және Моңғол әлеміндегі саяси тұрақсыздыққа байланысты болды. Сонымен хронологиялық жағынан Алтын Орданың сауда байланыстарының тарихын төмендегідей кезеңдерге бөлуге болады:

1) Моңғол шапқыншылығынан кейін құлдыраған экономика мен сауда-саттық қатынастарының қалпына келу кезеңі (XIII ғ. 20-50-ші жылдары). Бұл кезеңде негізінен моңғол жорықтары кезеңінде қираған қалалар қалпына келтірілді. Ірі сауда орталықтарының қызметі қайта жандана бастады. Батудың батысқа

жасаған жорықтары нәтижесінде Алтын Орда территориясы батысқа кеңейді. Халықаралық сауданың негізгі бағыттары бақылауға алына бастады. Батудың экономика мен сауда-саттыққа қатысты саясатының нәтижесінде керуен жолдарының қауіпсіздігі қамтамасыз етілді, жаңа қалалар салына бастады.

2) Алтын Орданың Шығыс және Батыс елдерімен сауда-экономикалық байланыстарының қалыптасуы мен даму кезеңі (XIII ғ. 50-шы ж. мен XIV ғ. басы). Бұл кезең негізінен Берке хан кезеңіндегі Алтын Орданың Таяу Шығыс мұсылман елдерімен саяси, дипломатиялық, сауда байланыстарының орнауы, Мөңке-Темір кезеңіндегі Солтүстік Қара теңіз аймағындағы итальян сауда республикаларының қызметінің жандануы мен олармен сауда келісімдері жасалды, Алтын Ордада ақша жүйесіне реформа жүргізілді. Жошы ұрпақтары түсімі мол сауда бағыттарына бақылауды күшейтіп, халықаралық сауданың дамуына ықпал етті. Еділ бойы, Қырым, Солтүстік Қара теңіз аймағы, Солтүстік Кавказ, Хорезм, қазіргі Оңтүстік Қазақстан аймағындағы қалаларда сауда-саттық дамыды.

3) Алтын Орданың халықаралық сауда-экономикалық байланыстарының гүлденген кезеңі (XIV ғ. басы мен 50-шы жылдарына дейін). Бұл кезең негізінен Алтын Орданың дамуының шарықтау шегіне жеткен Өзбек-хан билігі кезеңімен ерекшеленеді. Бұл кезеңде Алтын Орда Шығыс пен Батысты жалғастырып тұрған ірі сауда империясына айналды.

4) Шығыс пен Батыс арасындағы сауданың дағдарысы мен Алтын Ордадағы «Ұлы Дүрбелең» кезеңі (XIV ғ. 50-70-ші жылдары). Бұл кезеңде ең алдымен Жәнібек-ханның итальян сауда республикалары қарым-қатынастарының шиеленісуі, ішкі және сыртқы факторларға байланысты халықаралық сауданың дағдарысы және соңғысы Бердібек-ханның өлімінен кейінгі Алтын Ордадағы «Ұлы дүрбелең» кезеңімен ерекшеленеді.

5) Тоқтамыс хан кезеңіндегі сыртқы сауданың қысқа мерзімді жандану кезеңі (XIV ғ. 80-90-шы жылдары). Бұл кезең күллі Жошы ұлысының басын біріктіріп, оның күш-қуаттығын қалпына келтірген Тоқтамыс хан есімімен байланысты. Тоқтамыс хан Алтын Орданың сырты саясатын жандандыру кезеңінде, мемлекеттің сауда байланыстары да қалпына келтіру жұмыстарын да жүргізді. Дегенмен, Темірдің бірнеше жорықтарынан кейін Алтын Орда өзінің Шығыс пен Батыстағы қуатты сауда империясы деген

мәртебесінен айырылып, екінші деңгейлі мемлекетке айналды.

6) Алтын Орданың экономикасы мен сыртқы сауда байланыстарының ақырғы түрде құлдырау кезеңі (XIV ғ. 90-шы жылдары мен XV ғ. басы). Бұл кезеңде Алтын Орда тек экономикалық жағынан құлдырау ғана емес, саяси жағынан ыдырау кезеңін басынан кешірді.

Еуразия даласындағы сауда-саттық қатынастарының құлдырау кезеңі (XIV ғ. соңы мен XV ғ. басы)

XIV ғасырдың соңынан бастап, Еуразия даласындағы сауда-саттықтың әлсіреуіне моңғолдар билік еткен бірқатар ірі мемлекеттердің ыдырауы мен тарих сахнасынан кетуінің нәтижесінде болған саяси өзгерістердің ықпалы болды. Бұл кезеңге дейін Орта Азиядағы Шағатай ұлысы ақырғы түрде Моғолстан мен Мәуераннахр тәуелсіз иеліктеріне ыдырады. Сол сияқты Елхандар мемлекеті де өзінің өмір сүруін тоқтатып, бір-бірімен өзара жауласқан шағын бөліктерге ыдырап кетті. Сондай-ақ, Қытайда моңғол билігіне қарсы ірі көтеріліс оты тұтанып, нәтижесінде 1368 жылы билікте болған моңғолдық Юань әулетінің күйреуіне алып келді. Моңғол әлемінде болған күрделі өзгерістер тек саяси жағынан ғана емес, экономикалық жағынан да трансазиялық және трансконтиненталдық сауда-саттыққа кері әсерін тигізді. Ал халықаралық сауда-саттық дағдарысы оған бақылау орнатқан бірқатар ірі мемлекеттердің ішкі саудасына да әсерін тигізетіні белгілі. Осы орайда, бұл жағдайдың Алтын Орда экономикасының тұрақсыздығы мен әлсіреуіне ықпал еткені байқалады. Сондықтан бір мемлекетте болған саяси тұрақсыздықтар бүкіл әлемдік саудаға өз әсерін тигізді. Ал ол өз кезегінде басқа мемлекеттердің ішкі қатынастарында әлеуметтік тұрғыдан саяси дағдарысқа алып келуіне септігін тигізді. Өйткені сауданың әлсіреуі тек қалалық қолөнершілер мен көпестерге ғана кері әсерін тигізіп қойған жоқ, сонымен қатар халықтың барлық әлеуметтік топтарына өз әсерін тигізді (Миргалеев, 2003: 22).

Сонымен қатар, бұл кезеңде 20 жылға созылған Алтын Ордада саяси билік дағдарысы болды. Осы Алтын Орда ішіндегі «саяси дүрбелең» кезеңінде Алтын Орда территориясы арқылы өткен сауда жолдары өзінің толық функциясын атқара алмады. Батыс көпестері үшін бұл жолдар қауіпсіз болмауы қолайсыздық

жасады. Өзен арқылы қатынайтын жолдар да қауіпсіз болмады. Осындай қауіпті түсінген батыс көпестері Шығыс елдерімен сауда жасаудың баламалы жолдарын іздей бастайды. Осылайша, 1346 және 1367 жылдары Венеция Трапезунд империясымен сауда келісімдерін жасады. Одан әрі Жалайырлар мемлекетімен қатынасқа түсті. Шығыс базарларымен Трапезунд империясы Понтий Альпісі, Понтий қақпасы асуынан өтті, Аргирполге (Гюмюшхан), Пайперту (Байбурт), Эрзурум мен Тебризге алып келді (Арсланов, 2015: 92). Дағдарыс Қырым түбегіне де ықпал етті. Қырымның саяси және экономикалық орталығы Солхат генуялық Кафамен бәсекелестікке түсе алмады.

Оның себебі Солхаттың теңізге шығатын жолы болмады. Сауда қатынастары негізінен құрлық арқылы жүрді. Дегенмен, бұл кезеңде итальян республикаларымен сауда қатынастары құлдырағанымен Краков және Львов қаласымен сауда қатынастары жақсарды. Бұл қалаларда көпестер қызметінің жандануына байланысты Алтын Орданың батыс аймақтары мен маңызды сауда серіктесіне айналды. 1372 жылы Мұхаммед Бұлақ хан Мамайдың ұсынысымен Кафада Краков көпестеріне жеңілдіктер мен артықшылықтар берсе, 1379-80 жылдары Тоқтамыс хан Львов көпестеріне айрықша құқықтық мәртебе берді. Алтын Ордада «саяси дүрбелең» кезеңінде де халықаралық сауда қатынастары тоқтаған жоқ. Дегенмен сауданың ауқымы мен масштабы азайды. Дегенмен, XIV ғасырдың 80-ші жылдарының басында Тоқтамыстың билікке келуіне байланысты Алтын Орда халықаралық аренадағы рөлі мен сауда байланыстары қайта қалпына келтіріле бастады. Тоқтамыс үкіметі үшін мемлекеттің экономикалық жағынан күш-қуаттығын қалпына келтіру мақсатында халықаралық сауданың ірі бағыттарын бақылауға алу маңызды болды. Осы экономикалық мақсатты жүзеге асыру үшін Тоқтамыс үкіметі Дешті Қыпшақ территориясынан өтетін трансконтиненталды сауданың солтүстік бағытындағы Ұлы Жібек жолының маңызын қайта көтеріп, оны ары қарай дамыту мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуді көздеді. Тоқтамыс үкіметінің алғашқы қадамы да сыртқы және ішкі сауда қатынастарын жақсарту болды. Сондықтан 1380 жылы Тоқтамыс ақша реформасын жүргізген. Оны нумизматтар растап отыр (Арсланов, 2015: 93).

1380-1381 жылдары Кафадағы генуялықтар мен Тоқтамыс хан арасында жаңа сауда регламенттері жасалды. Бұл келісімге сәйкес

генуялықтардың Алтын Ордадағы артықшылықтары басым болып, Қырым жағалауындағы олардың иеліктері кеңейді. Осы кезде Қырым оңтүстік жағалауы Чемболодан (Балоклова) Судакка дейін олардың пайдаланылуына берілді (Арсланов, 2015: 96). Бұл әрекеттер қысқа мерзім болса да, Алтын Орда мен Батыс арасындағы транзиттік сауда-саттық қатынастары жандануына ықпал етті. Дегенмен, сауданың посткризистік жандану кезеңі ұзаққа созылмады. Оған Алтын Орда мен Темір державасы арасындағы соғыстар өз әсерін тигізді.

Тарихи деректерде Еуразияның сол заманындағы ірі екі державасының билеушілері Тоқтамыс пен Темір арасындағы жауласудың тұлға аралық қарама-қайшылығы сипатталған, бірақ олардың ымыраға келмей соғысуының негізгі себептері геосаяси және экономикалық аспектілеріне байланысты болды (Миргалеев, 2003: 99). Тоқтамыс пен Темірдің жауласуы жоғарыда айтылған Әзірбайжан жерімен бірге, Хорезм аймағы үшін де қарсыласқаны көрініп тұр. Енді мәселенің түйінін шешіп, басын ашып алу үшін бірқатар мәселені қарастыру қажет. Хорезм – Алтын Ордаға сонау Жошы заманынан еншілес аймақ болып саналатын. Әзірбайжанды да Жошы ұрпақтары тартысқа толы болса да, заңды түрде өз иелігі санайтын. Солтүстік Хорезм Үргеніш атты бас қаласымен Алтын Ордаға тиесілі саналатын. Дегенмен, Хорезм бастапқы кезеңде Темірдің ықпалында болғаны айқын. Мәскеуді ықпалына түсірген, Қырымды қосқан Тоқтамыс хан үшін, енді атқарар екі мемлекеттік іс қалды: біріншісі, Алтын Орда тарихында орны ерекше, ірі өркениет ошағы саналатын Хорезмді, екіншісі, Батыс пен Шығыс арасындағы маңызды сауда жолдарының торабында орналасқан Әзірбайжанды Алтын Орда құрамына қосу міндеті тұрды. Жошы ұрпақтары үшін қай кезде де Хорезм мен Әзірбайжан жері геосаяси және геоэкономикалық жағынан маңызды аймақ болып саналды.

Бұл екі өлкенің басты артықшылықтары ретінде географиялық орналасуының тиімділігі мен маңызды сауда тораптарының түйісуін атап өтуге болады. Өйткені, бұл екі өлке солтүстік пен оңтүстіктің бір-біріне түйіскен жерінде орналасқан және қоңыржай жылы климатқа ие болды. Азияның өнімдері осы аймақтар арқылы солтүстікке қарай шығатын. Солтүстік өлкелерінің сауда бағыттарының түйісетін жері Кавказдан немесе Қара теңіз порттарынан батысқа қарай жіберілетін. Бұл өлкелер әр заманда, талас-тартыс аймағы саналатын. Иран,

Алтын Орда және Мәуераннахрға әр заманда билік жүргізген мемлекет билеушілері бұл екі өлке үшін ғасырға жуық уақыттар бойына соғысып келді. Оның бір көрінісі – Берке хан мен Хулагу билігі кезеңінен басталған талас-тартыстар Жәнібек хан билігіне дейін созылды. Ол араға уақыт салып, Тоқтамыс хан кезіндегі оның Темірмен күресі осы аймақтар үшін қайта күшіне енді. Бұл күрестер ағымы бітісімен, Османлы билеушісі Фатих Сұлтан Мехметтің Қырымды иеленуге әрекеттенуі, Ресей патшалығының Қазанды қолға қаратқаннан кейін, шұғыл түрде Қырымға көз тігуі, Қырымды иеленгеннен соң, жаулап алушылық саясатының Каспийге бағытталуы, барлығы бұл өлкелердің геосаяси және геоэкономикалық маңыздылықтарын айғақтап берді. Сонымен қатар Темірдің Иран мен Әзірбайжан жерін жаулап алуы Алтын Орданың территориясындағы халықаралық сауда жолдарының солтүстік бағытына үлкен соққы болатын еді. Өйткені, Темір мемлекеті трансконтиненталдық сауданың оңтүстік бағытын толықтай бақылауды қолына алатын болса, онда көпестер үшін оңтүстік бағыты солтүстік бағытына қарағанда аса тиімді болатын еді. Өйткені шекаралық аймақтағы баж салықтарына шығындалмайтын еді. Бұл жағдай Алтын Орда мемлекетінің экономикасы үшін аса тиімсіз болды.

Тоқтамыс Алтын Орданың ертеден территориялық талас-тартыс аймағы болып саналатын Әзірбайжан жері үшін (1385 және 1387), Хорезм және Сырдариядан төмен Бұхараға дейінгі аймақты (1388) иемдену мақсатында кезінде қамқоршысы болған Темірге ашық түрде қарсы шықты (Atwood, 2004: 543). Тоқтамыс пен Темір арасындағы алғашқы әскери қақтығыстар 1386 жылдан 1391 жылдың жазына дейін жалғасып, Тоқтамыстың Қондырша өзені бойындағы ірі жеңілісінен кейін ғана бірінші кезеңі аяқталды. Тоқтамыстың Темір агрессиясына қарсы күресінің екінші кезеңі – 1395-1396 жылдары жүргізілген ақтық шайқастарымен аяқталды. Темірдің жорықтары кезінде Алтын Орданы жүйелі түрде қиратып, оның саяси-экономикалық күш-қуаттығын әлсіретіп, екінші деңгейлі мемлекетке айналдыруды көздегені байқалады. Осыған байланысты, Темірдің Дешті Қыпшақ территориясына жасаған жойқын жорықтары экономикалық жағынан үлкен алапаттар алып келіп, мемлекеттің сауда-саттық байланыстарын әлсіретті. Темірдің 1395 жылдың басы мен 1396 жылы Алтын Ордаға жасаған қуатты соққылары мен мемлекеттің экономикалық

орталықтарын талқандауы кезінде Еуразия даласында аса қуатты болған мемлекеттің ыдырауының алғышарты болды. Осыдан кейінгі Ұлы жібек жолының негізгі трассасы Жошы ұлысы территориясынан оңтүстікке қарай Темір империясының территориясына ауысып, Орта Азия және Иран жері арқылы өтуі Алтын Орда қалаларындағы сауда және жалпы экономикалық өмірінің құлдырауына алып келді. 1395 жылы Темірдің жасаған жойқын жорықтары мен қуатты соққыларынан кейін, Алтын Орда мемлекеті бұдан бір жарым ғасырға жуық бұрынғыдай күш-қуатынан айырылған еді (Абдимомынов, 2014: 272-273).

Түрік жиһанкезі Әвлиа Челеби XVII ғ. бұрынғы Алтын Орда территориясын аралап шығып, Темірдің талқандаған қалаларын көрген. Ол өз жазбасында былайша айтып өткен: «Бұл аймақты Темір-хан қираған үйінділерге айналдырды, ал халқын отқа өртеген. Темір «бұл айбынды қаланы тонап, талқандаған, ал тұрғындарын кесекше турап тастаған». Ал Сарай қаласындағы қираған үйінді орны XVII ғасырдың өзінде-ақ, «екі күндік қашықтықтан байқалады», – деп қынжыла отырып баяндады. Әвлиа Челебидің айтқандары көптеген археологиялық мәліметтермен де расталады (Миргалеев, 2003: 134). Э.С. Кульпин айтқандай, Темір Алтын Орданың саяси, экономикалық және мәдени орталығына өте үлкен соққы жасаған еді (Кульпин-Губайдуллин, 2011: 109). Сонымен қатар, Маджар, Азак, Қажы-Тархан, Сарай әл-Джедид және басқа да қалалар талқандалған. Әвлиа Челеби, шамасы алтынордалық бір деректерге сүйене отырып, тіпті нақты санын да көрсетеді: «...бүкіл Дешті Қыпшақ жерінде 170 қала болған. Бұл қалалардың барлығын күдіретті Темір талқандаған» (Челеби, 1999: 143).

Темір жорық барысында Жошы ұлысы территориясы арқылы өтетін халықаралық сауда жолының маңыздылығын жою арқылы Алтын Орда мемлекетін экономикалық жағынан құлдыратуға ұмтылыс жасағаны байқалады. Ол жөнінде А.Ю. Якубовскийдің пікірінше, Еділ бойындағы маңызы бар қала орталықтарын, Шығыс Еуропаны Орталық Азия және Қытаймен Алтын Орда арқылы өтетін сауда керуен жолында маңызды рөл атқарған Хорезм орталығы Үргеніш сияқты шығыстың ең ірі қалаларын қирату фактісі Темірдің шынайы әрекетінің көрінісін береді. Темір Еуропа мен

Қытайды Қырым, Төменгі Еділ және Хорезм арқылы байланыстырып жатқан керуен сауда жолын мейлінше талқандауға ұмтылыс жасады. Тоқтамыстың жеңіліске ұшырауынан кейін бұл бай қуатты аймақтың экономикалық жағдайы құлдырауға ұшырады дейді (Якубовский & Греков, 1950: 376). Қалаларды талқандай отырып, Темір Хорезм және Қырым арқылы жүретін керуен сауда жолдарын құлдыратып, бұл бағыттарды, Қытаймен, Үндістанмен Батысқа Каспий мен Қара теңіздің солтүстік аудандары мен Иран мен Сирия арқылы өзгертуді мақсат еткен (Арсланов, 2015: 97). Сондай-ақ, XV ғ. Оңтүстік-Шығыс Еуропаны аралаған венециялық саудагер және дипломат Иосафат Барбароның мәліметі бойынша, Темірдің Астрахан жерін талқандауына дейін жібек және көптеген тауарлар осы қала арқылы өткен. Бұл жерден тауарлар Азовқа (Тана) барып, одан ары қарай галера арқылы теңізбен Италияға жеткізілген. И. Барбароның мәліметіне сәйкес, XV ғ. 30-40-шы жылдарында бұл жердегі сауда жолы тоқтатылып, Еуропадан Қиыр Шығысқа шығатын сауда жолы Сирия арқылы өтетін болды дейді (Якубовский & Греков, 1950: 377).

Қорытынды

Алтын Орда дәуірінде Еуразия даласындағы сауда-саттық қатынастардың гүлденуінің шарықтау шегіне жеткен және ақырғы рет құлдырау кезеңі болды. Сауда-саттық құлдырауына ең алдымен, Темірдің жорықтары мен Қытайды Еуропамен байланыстыратын теңіз жолының дамуы тікелей ықпал етті. Темірдің жорықтары Алтын Орда мемлекетінің халықаралық аренада күш-қуатынан айырылып, ыдырауының алғышартын жасады. Халықаралық сауда жолдарына бақылау өз деңгейінде жасалған жоқ және осыған байланысты сауда-саттықтың арқасында дамыған қалалар құлдырай бастады. Ал Қытай мен Еуропаны жалғастырған теңіз жолының дамуына байланысты Еуразия даласы арқылы өтетін керуен сауда жолдарының жүйесі өзінің маңызын жойды. Осылайша, XV ғасырдың бас кезінен бастап, қуатты Алтын Орданың ыдырауымен қатар, Ұлы жібек жолының сан ғасырлық тарихындағы соңғы өрлеген кезеңі де аяқталды.

«Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc., New York.
- Абдимомунов, Н.Т. (2014). Алтын Орданың сыртқы саясатының өзекті мәселелері (XIII-XIV ғғ.), Тараз: ТИГУ баспасы.
- Арсланов, А. М. (2015). Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада: (вторая половина XIII-XIV вв.). Диссертация ... кандидата исторических наук. Казань. 230 с.
- Гатин, М. С. (2006). Проблемы истории Улуса Джучи и постордынских тюрко-татарских государств Восточной Европы в немецкой историографии XIX-XX вв. Казань.
- Кульпин-Губайдуллин, Э. С. (1998). Золотая Орда. Москва: Московский лицей
- Қинаятұлы З. (2010). Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы: Тарих тағылымы.
- Миргалеев, И. М. (2003). Политическая история Золотой Орды периода Токтамыш-хана. Казань: Алма-лит.
- Недашковский, Л. Ф. (2016). Международная и внутренняя торговля. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 608-616.
- Сафаргалиев, М. Г. (1960). Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство. 279 с.
- Тизенгаузен, В. Г. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб. 588 с.
- Челеби, Э. (1999). Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.). Симферополь: Дар.
- Якубовский, А. Ю., & Греков, Б. Д. (1950). Золотая Орда и ее падение. М: Изд. АН. СССР.

References

- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc., New York.
- Abdimomynov, N.T. (2014). *Altyn Ordanyň syrtky sayasatynyň ozekti maseleleri (XIII-XIV ғғ.)* [Actual problems of the foreign policy of the Golden Horde (XIII - XIV centuries)], Taraz: TIGU publishing house.
- Arslanov, AM (2015). [Torgovo-ekonomicheskiye svyazi Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) s zapadnymi stranami: (vtoraya polovina XIII-XIV vv.)] [Trade and Economic relations Ulus Dzhuchi (Golden Horde) with Western countries: (the second half of the XIII-XIV centuries.)]. Thesis ... Candidate of Historical Sciences. Kazan. 230 s.
- Gatin, MS (2006). *Problemy istorii Ulusa Dzhuchi i postordynskikh tyurko-tatarskikh gosudarstv Vostochnoy Yevropy v nemetskoy istoriografii XIX-XX* [The problems of the history of Ulus Dzhuchi and Postordian Turkic-Tatar states of Eastern Europe in the German historiography of the XIX-XX centuries]. Kazan.
- Kulpin-Gubaidullin, ES (2011). *Zolotaya Orda [Golden Horde]*. Moscow: Moscow Lyceum
- Kynayatuly Z. (2010). *Shyngys khan zhane Kazakh, memleketi [Genghis Khan and the Kazakh state]*. Almaty: Tarih takylymy.
- Mirgaleev, IM (2003). *Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy perioda Toktamyskh-khana [Political history of the Golden Horde period Toktamyskh Khan]*. Kazan: Alma-liter.
- Nedashkovsky, LF (2016). *Mezhdunarodnaya i vnutrennyaya trgovlya. Zolotaya Orda v mirovoy istorii* [International and domestic trade. The Golden Horde in world history]. Collective monograph. Kazan: Institute of History. Sh. Mardzhani, Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, 608-616.
- Safargaliev, MG (1960). *Raspad Zolotoy Ordy [The collapse of the Golden Horde]*. Saransk: Mordovian book publishing house. 279 p.
- Tiesenhausen, VG (1884). *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy* [Collection of sources relating to the history of the Golden Horde]. Volume. I. St. Petersburg.
- Chelebi, E. (1999). *Kniga putesthestviya. Turetskiy avtor Evliya Chelebi o Kryme (1666-1667)*. [Book of travel. Turkish author Evliya Chelebi about the Crimea (1666-1667)]. Simferopol: Dar.
- Yakubovsky, A. Yu., & Grekov, BD (1950). *Zolotaya Orda i yeye padeniye [The Golden Horde and its fall]*. Moscow: Academy of Sciences of the USSR.

Кумеков Б.Е.¹, Кузембаев Н.Е.², Кумекова Р.Б.³

¹профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Bulat.Kumekov@kaznu.kz

²доцент, Павлодарский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Павлодар, e-mail: nkuzembaev@yandex.ru

³научный сотрудник, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Raikhan.Kumekova@kaznu.kz

**КИПЧАКОВЕДЕНИЕ В ЕВРАЗИИ.
ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
(научно-аналитический обзор)**

Изучение средневековой истории тюркских родственных этносов кипчаков, куманов и кимеков, объединенных на протяжении веков территорией расселения, типом хозяйства, языком (диалектами кипчакской группы), культурой и общностью исторической судьбы, составляет основу концептуального научного направления кипчаковедения. Значимость кипчакских племен для истории многих народов Евразии определяется как несомненным их вкладом в процесс сложения тюркоязычных народов, так и важностью их роли в истории стран Восточной Европы и Арабского Востока. В настоящей статье представлен научно-аналитический обзор истории изучения кипчакской проблематики в исторической науке и видение перспектив развития кипчаковедения. Научные центры по разработке истории, географии и культуры кипчакских племен находятся в Венгрии, России, Казахстане, Украине, Болгарии и в известном смысле в США. В меньшей мере кипчаковедческие исследования развивались в Германии, Англии, Франции, Польше, Румынии, Египте и Турции, а также в республиках СНГ – Киргизии, Узбекистане, Азербайджане, Грузии.

Ключевые слова: кипчаковедение, кипчаки, куманы, кимеки, мусульманские источники, Дешт-и Кипчак.

Kumekov B.E.¹, Kuzembayev N.E.², Kumekova R.B.³

¹Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Bulat.Kumekov@kaznu.kz

²Associate Professor, Pavlodar State Pedagogical University,
Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: nkuzembaev@yandex.ru

³Researcher, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Raikhan.Kumekova@kaznu.kz

**Kipchak Studies in Eurasia. History and Prospects of Development
(scientific-analytical review)**

The study of the medieval history of Turkic related ethnic groups Kipchaks, Kumans and kimeks, United over the centuries by the territory of settlement, type of economy, language (dialects of the Kipchak group), culture and common historical destiny, is the basis of the conceptual scientific direction of Kipchak studies. The importance of Kipchak tribes for the history of many peoples of Eurasia is determined by their contribution to the process of formation of Turkic-speaking peoples, and the importance of their role in the history of Eastern Europe and the Arab East. This article presents a scientific and analytical review of the history of the study of Kipchak problems in historical science and vision of the prospects of development of Kipchak studies. Research centers for the development of history, geography and culture of Kipchak tribes are located in Hungary, Russia, Kazakhstan, Ukraine, Bulgaria and in a sense in the United States. To a lesser extent, Kipchak studies were developed in Germany, England,

France, Poland, Romania, Egypt and Turkey, Georgia, as well as in the CIS republics – Kyrgyzstan, Uzbekistan, Azerbaijan.

Key words: Kipchak studies, Kipchaks, Kumans, Kimeks, Muslim sources, Desht-i Kipchak.

Көмеков Б.Е.¹, Кузембаев Н.Е.², Көмекова Р.Б.³

¹профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Bulat.Kumekov@kaznu.kz

²доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., e-mail: nkuzembaev@yandex.ru

³ғылыми қызметкер, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Raikhan.Kumekova@kaznu.kz

Еуразиядағы Қыпшақтану. Тарихы және даму келешегі (ғылыми-аналитикалық шолу)

Ғасырлар бойы орналасу аумағы, шаруашылық типі, тілі (қыпшақ тобының диалектілері), мәдениеті және тарихи тағдыры ортақ болған туысқан түркі этностары қыпшақ, құман және кимектердің ортағасырлық тарихын зерттеу қыпшақтанудың тұжырымдамалық ғылыми бағытының негізін құрайды. Еуразияның көптеген халықтарының тарихында қыпшақ тайпаларының орны түркі тілдес халықтардың қалыптасу үдерісіне қосқан үлесімен, Шығыс Еуропа және Арабтық Шығыс елдерінің тарихында маңызды рөл алуымен анықталады. Мақалада қыпшақ мәселесінің зерттелу тарихына ғылыми-аналитикалық шолу жасалынып, қыпшақтанудың даму келешегі сараланды. Қыпшақ тайпаларының тарихын, географиясын және мәдениетін зерттеумен айналысатын ғылыми орталықтар Венгрия, Ресей, Қазақстан, Украин, Болгария және белгілі мағынасында АҚШ-та орналасқан. Германия, Англия, Франция, Польша, Румыния, Египет және Түркия, Грузия, сондай-ақ Қырғыз, Өзбекстан, Әзірбайжан сынды ТМД елдерінде қыпшақтану бойынша зерттеулер аз жүргізілген.

Түйін сөздер: қыпшақтану, қыпшақтар, құман, кимек, мұсылман деректері, Дешті Қыпшақ.

При изучении истории кипчакской проблематики в исторической науке и выявлении научных центров кипчаковедения прослеживается общая закономерность углубленного исследования кипчакского наследия учеными соответственно месту расселения кипчакских племен в Евразии. Прежде всего, это Казахстан, Венгрия, Россия, Украина и Болгария, исключение составляют США. В меньшей степени кипчаковедческие исследования развивались в Германии, Англии, Франции, Польше, Румынии, Египте и Турции, а также в республиках СНГ – Киргизии, Узбекистане, Азербайджане, Грузии. Отдельные аспекты политической и историко-культурной истории кипчаков изучались также в Индии, Иране, Китае, Израиле.

Одними из первых кипчакскую проблематику стали исследовать в Венгрии и России в связи с изучением истории этих государств. В Венгрии этот интерес имел и практическую плоскость, так как на территории страны проживали этнические куны, потомки куманов, интересовавшиеся своим историческим прошлым, начиная с истории их появления в Венгрии, заканчивая вопросами изучения куманского языка. Если в российской исторической науке изучение кипчаков велось в курсе исследования истории Российского государства, то в венгерской историче-

ской науке этому были посвящены специальные изыскания краеведческого, исторического и филологического характера. При этом ряд выдающихся венгерских кипчаковедов были кунями (куманами) по происхождению.

Несколько позже появляются первые исследования в украинской и казахстанской исторической науке. Если на Украине изучение кипчаков изначально носило вспомогательный характер в связи с написанием истории государства, то в Казахстане оно имело практический характер, и было подчинено главной цели – эффективной колонизации Казахской степи для нужд Российской империи.

С открытием и введением в научный оборот материалов латино-кипчакского словаря «Codex Cumanicus» в западноевропейской науке окончательно оформился интерес к языку куманов. Появляется ряд важных научных исследований, посвященных изучению информации словаря, однако все они носили преимущественно филологический характер. Однако словарь не исследовался как ценный исторический источник. Одной из первых материалы словаря привлекла российский археолог С.А. Плетнева при изучении материальной и духовной культуры кипчаков-половцев (Плетнева 1958; Плетнева 1974; Плетнева 1990).

В российской исторической науке интерес к истории кипчаков был обусловлен изучением исторического прошлого Российского государства, особенно периода Киевской Руси, вплоть до монгольского нашествия, когда кипчацкие племена господствовали в южнорусских степях. Эти события были отражены в русских летописных сводах и зафиксированы в образцах древнерусского фольклора. Вхождение в состав Российской империи башкир, татар, казахов, узбеков, каракалпаков, алтайцев, народов Кавказа выдвинуло на первый план внешней политики самодержавия проведение реформирования традиционных устоев посредством введения институтов гражданского общества, юридического права, европейского просвещения и культуры. Для этого было необходимо изучить историю, традиции, обычаи, родоплеменной состав, родовой быт и их хозяйство (Кузембаев 2011, с. 157-158).

Подлинное научное изучение кипчацких племен в российской исторической науке начинается с трудов академика В.В. Бартольда. Ему принадлежит заслуга в проведении основательной источниковедческой и историографической интерпретации мусульманских письменных памятников. С легкой руки В.В. Бартольда в русском, а затем в советском, востоковедении утвердились положения о тюркоязычности кипчацких племен, о едином этническом происхождении кипчаков, кимеков, куманов и половцев, а также о том, что кипчаки составили ядро казахского народа и явились важным этническим компонентом в образовании современных тюркоязычных народов, прежде всего говорящих на языках кипчацкой группы (Кузембаев 2011, 170, 172).

Особое значение имеют труды Д.А. Расовского, специально посвященные проблемам кипчаковедения. Ученый одним из первых стал рассматривать половцев как самостоятельное объединение кочевников с уникальной культурой, а не периферию крупных соседних государств. По мнению исследователя, куманы(кипчаки), занимая территорию между Киевской Русью, Венгерским королевством, Византийской империей и государствами Северного Кавказа, сыграли большую роль в межкультурном обмене в качестве крупного военного союзника, с одной стороны, или же соперника – с другой, а то и равноценного партнера в международной политике (Расовский 1929; Расовский 1935-1940; Расовский 1939; Расовский 1940).

В связи с изучением истории отдельных республик и становления исторической науки на национальных окраинах СССР проводятся археологические, этнографические и исторические исследования кипчаков, доказывається родственный характер тюркских народов, входящих в кипчацкую группу языков, в составе которых имеется кипчацкий этнический компонент, активизируется процесс накопления научного материала по кипчацкой проблематике. Последующие поколения ученых в лице С.А. Плетневой, Г.А. Федорова-Давыдова, Н.А. Баскакова, А.Н. Кононова, Л.П. Потапова, С.Г. Кляшторного, Р.Г. Кузеева, И.Г. Добродомова, И.Г. Коноваловой развивают научные гипотезы предшественников и разрабатывают актуальные вопросы, связанные с уровнем материальной и духовной культуры кипчаков, этимологией этнонимов кипчак и куман, алтайской прародиной куманов, этнической взаимосвязью кипчаков с сирами древнетюркских рунических надписей, локализацией Белой и Черной Кумании, кипчацкими заимствованиями в русском языке и древнерусской литературе, равно как обращают внимание на межэтнические брачные связи знати половцев и русских (Кононов 1976; Плетнева 1974; Федоров-Давыдов 1966; Потапов 1969; Кузеев 1978; Добродомов 1964; Добродомов 1978; Кляшторный 1986; Кляшторный 2005; Баскаков 1984; Баскаков 1985; Коновалова 1999). Определена кимекская атрибуция археологических материалов Западной Сибири и Северного Алтая. Так, было показано, что сросткинская культура связана с культурой племен кимеко-кипчацкого объединения (Могильников 1981; Худяков 1986; Савинов 2005).

Большие успехи были достигнуты венгерскими учеными-куманологами. Научный интерес к куманам был связан с тем, что кочевники неоднократно переселялись на территорию Венгерского королевства и сыграли важную роль в общественно-политической и культурной жизни государства. На протяжении более полутора веков, благодаря трудам известных исследователей Г. Куна, Д. Немета, Л. Рашоньи, Д. Дьерффи, К. Цегледи, Т. Халаши-Куна, Л. Селмеци, А. Палоци-Хорвата, И. Вашари, К. Мандоки, И. Зимони Венгрия стала крупнейшим научным центром по изучению кипчаков в мировой науке. Работы венгерских ученых были преимущественно посвящены проблемам изучения языка письменного памятника «Codex Cumanicus», кипчацкой этнонимии, куманской топонимии и антропонимии, перипетий исторической судьбы кума-

нов и татар на Балканах, духовной культуры, археологических артефактов куманов, их военно-политической истории в Венгрии, взаимоотношениям с Византийской империей, Киевской Русью и Золотой Ордой (Кун 1981; Немец 1940; Рашоньи 1967; Рашоньи 1970; Рашоньи 1981; Дьерффи 1948; Цегледи 1949; Цегледи 1973; Халаши-Кун 1950; Халаши-Кун 1975; Селмеци 1974; Палоци-Хорват 1974; Палоци-Хорват 1989; Вашари 1988; Вашари 2005; Вашари 2007; Мандоки 2017; Зимони 2001; Зимони 2014).

Весомый вклад в развитие кипчаковедческих исследований внесли болгарские ученые. Интерес к куманам был обусловлен тем фактом, что куманы, братья Петр и Асень, основали Второе Болгарское царство, избавив болгарский народ от оккупации Византийской империей, а также тем, что куманы прочно обосновались на территории страны. Поэтому изучение куманской проблематики в болгарской исторической науке шло в рамках изучения средневековой истории Болгарского государства. В области куманологии следует выделить М. Моллову, В. Стоянова, П. Павлова, А. Николова, которые разрабатывают вопросы, связанные с «Codex Cumanicus», с историографией кумановедения, ролью куманов в истории Болгарии, Венгрии, Киевской Руси и Византии, историческими процессами на Балканах в период монгольского нашествия, с куманской ономастикой (Моллова 1981; Моллова 1987; Стоянов 2006; Стоянов 2009; Павлов 1988; Павлов 1991; Nikolov 2005).

Развитие исследований кипчаков на Украине дает основание считать ее одним из научных центров кипчаковедения. Одним из первых в украинской исторической науке специальное исследование, посвященное истории и культуре кипчаков-половцев и куманов, написал историк П.Б. Голубовский (Голубовский 1884). Основательны исследования Т.И. Грунина по армяно-кипчакскому языку и армяно-кипчакским письменным памятникам (Грунин 1967). Значимы археологические изыскания половецких кочевий, проведенные А.В. Евглевским, представляют интерес исторические труды Я.В. Пилипчука, В. Половец и Ю.А. Евстигнеева. Историография изучения половцев в украинской и российской историографии разрабатывалась Н.Е. Миненковой (Миненкова 2005; Половец 2007; Пилипчук 2011; Пилипчук 2013; Евглевский, Данилко 2012; Евглевский, Пилипенко 2012; Евстигнеев 2013).

В США О. Прицак внес вклад в изучение взаимосвязей половцев и Руси, а также обратил

внимание на вопросы происхождения и этимологии кипчаков, кимеков, куман, кунов (Прицак 1967; Прицак 1982). Особо следует выделить научные изыскания в области кипчаковедения американского ученого П.Б. Голдена. Его фундаментальные статьи посвящены различным аспектам военно-политической и этнической истории, материальной и духовной культуры кипчакских племен (Golden 1979-1980; Golden 1984; Golden 1986; Golden 1990; Golden 1991; Golden 1992; Golden 1992; Golden 1995-1997; Golden 1998; Golden 2006-2007; Golden 2017). Особо необходимо отметить его труд обобщающего характера «An Introduction to the History of the Turkic Peoples», в котором рассматриваются вопросы этнологии и культуры тюркских племен в эпоху древности и средневековья, в том числе кимеков и кипчаков (Golden 1992). По существу многогранная и плодотворная научно-исследовательская деятельность П.Б. Голдена представляет собой, безусловно, самостоятельный центр по разработке проблемных вопросов кипчаковедения.

В немецкой исторической науке, после известного труда Й. Маркварта «Über das Volkstum der Komanen», не было ни одного фундаментального исследования, посвященного истории кипчакских племен (Marquart 1914). Исследователи А. фон Габен и К.Г. Менгес занимались преимущественно филологической разработкой памятника «Codex Cumanicus» и выявлением тюркизмов в «Слове о полку Игореве» (Gabain 1959; Менгес 1979). Английский ученый В.Ф. Минорский уделил немало внимания разработке вопросов источниковедения и истории кипчаков и кимеков. Ему принадлежат капитальные труды, связанные с переводом арабских и персидских письменных источников и проведением исследований, которые имеют общее значение (Minorsky 1937; Minorsky 1942; Minorsky 1948). Французские ученые П. Пельо и Ж. Дени пытались выяснить ранние этапы этнической истории кипчаков, обрисовать фон исторических событий в средневековой евразийской степи в период и после монгольского нашествия, изучали армяно-кипчакский язык (Pelliot 1920; Pelliot, Hambis 1951; Deny 1921).

Немалое научное значение имеют работы польских ориенталистов Т. Ковальского и А.А. Зайончковского по армяно-кипчакскому языку и памятнику письменности «Codex Cumanicus», а также истории и культуре половцев (Kowalski 1928; Kowalski 1936; Zajaczkowski 1938; Zajaczkowski 1949; Słownik 1954;

Zajaczkowski 1958). Значимы исследования румынских ученых – тюрколога В. Дримбы по куманской этимологии и по датировке, текстологии и языку памятника «Codex Cumanicus», археолога П. Диакону по изучению археологических древностей куманов. Медиевист В. Спинеи выявил роль и место этнической общности куманов в Румынии (Drimba 1965; Drimba 1970; Drimba 1970; Drimba 1973; Drimba 1979; Diaconu 1978; Diaconu 1994; Diaconu 1979; Спинеи 2008; Спинеи 2009). Отмечая ценность и важность проведенных разработок в области кипчаковедения, следует, впрочем, констатировать, что эти исследования не позволяют выделить Германию, Англию, Францию, Польшу и Румынию как сложившиеся научные центры по изучению проблем кипчаковедения.

Создание кипчаками мамлюками в Египте государства, которое оказалось единственной силой на Ближнем Востоке, способной противостоять монгольским завоевателям и наследникам первых крестоносцев, привело к появлению в науке оригинальной арабской историографии. Состояние нового этапа исследований Мамлюкского государства, в том числе истории правления кипчакских султанов, в новейшее время отражено в трудах Салим Махмуд Ризк (1962), Ашур Саида Абд ал-Фаттах (1963; 1976), Абд ад-Даим Абд ал-Азиз Махмуд (1983), Сурур Мухаммад Джамал ад-Дин (1993; 1997), Закламан Ануара (1995), Таккуш Мухаммад Сухайл (1997). Взаимоотношения между Мамлюкским государством и Дешт-и Кипчаком, равно как описание обычаев и традиций кипчаков Египта, нашли отражение в оригинальном исследовании ал-Холи Амин (1964).

Средневековые огузо-кипчакские историко-культурные связи явились предтечей проявлению интереса к истории кипчаков в Турции. В стране, по сложившейся традиции, проводились издания средневековых трудов мусульманского круга, в которых содержались сведения и о кипчакских племенах. Историческая судьба кипчаков восточной Анатолии была прослежена А.Н. Курат. М. Кырзыоглу изучалась история кипчаков бассейна Куры, Кубани и прилегающих земель Анатолии. В исследовании М. Сафран проанализирована политическая, хозяйственная, социальная и культурная терминология «Codex Cumanicus» и мамлюко-кипчакских словарей. История кипчаков и куманов рассмотрена в работе А. Гёкбель. Общая информация о кипчакских династиях и их региональных объединениях представлена А. Ташагыл (Курат 1972;

Кырзыоглу 1992; Сафран 1993; Гёкбель 2002; Ташагыл 2013).

Немалые успехи в разработке кипчакской проблематики были достигнуты в республиках СНГ – Киргизии, Узбекистане, Азербайджане, Грузии. Благодаря этнографическим исследованиям киргизских этнографов С.М. Абрамзона, С.К. Алымкуловой и историка Р.А. Абдуманова, узбекского этнолога К.Ш. Шаниязова, была выявлена степень участия кипчакского этнического компонента в этногенезе и культурогенезе киргиз и узбеков (Абрамзон 1960; Абрамзон 1971; Алымкулова 2013; Абдуманов 2015; Шаниязов 1974). В Азербайджане большое внимание уделялось переводу средневековых арабских памятников на русский язык. В исторических и географических сочинениях содержалась информация о кимеках и кипчаках (Бунятов 1973; Велиханова 1986; Асадов 1993). Известный тюрколог и сиролог Р.А. Гусейнов проводил изыскания о взаимоотношениях огузов и кипчаков, а грузинские ученые З.В. Анчабадзе и М.П. Мургулия уделяли внимание вопросам военно-политической истории кипчаков в истории Грузии. (Гусейнов 1960; Гусейнов 1980; Анчабадзе 1959; Анчабадзе 1960;).

В целом, однако, научные разработки в области кипчаковедения, проведенные в Египте, Турции, Киргизии, Узбекистане, Азербайджане и Грузии, не носили комплексный и системный характер, вследствие этого в этих странах также не сложились научные центры кипчаковедения.

На сегодняшний день приоритет в разработке концептуальных проблем кипчаковедения по праву принадлежит казахстанской исторической науке. Казахский кипчаковед Б.Е. Кумеков на надежной базе письменных памятников мусульманского круга впервые в историографии открыл существование Кимекского государства, и кроме того, выявил куманов как самостоятельную этническую общность, входившую, наряду с кипчакским объединением, в состав Государства кимеков. Впоследствии куманы находились под политическим влиянием кипчакских ханов, отдельные группировки куманов вошли в родоплеменной состав кипчаков (Кумеков 1972; Кумеков 2001).

Казахстанские ученые Б.Е. Кумеков, А.К. Курышжанов, Ю.А. Зуев, Ф.Х. Арсланова, С.М. Ахинжанов, А.Н. Гаркавец, А.Ш. Кадырбаев, С.Д. Кудасов, К. Саки, Б. Батыршаулы, К.С. Анарбаев, Н.Е. Кузембаев рассматривали проблемы этногенеза и родоплеменного состава кипчакских племен, раннего этапа истории

имеков(кимеков), сложения и развития кимекской конфедерации, этнического объединения куманов, образования Кимекского каганата, взаимоотношений восточного Кипчакского ханства и государства Хорезм, становления кипчакского фактора на просторах Дешт-и Кипчака, истории кипчаков в составе Монгольской империи при династии Юань. Вместе с тем внесен вклад в сравнительное изучение тюрко-арабских и кумано-латинских, армяно-кипчакских письменных памятников, в изучение «Codex Cumanicus» как исторического источника, в разработку историографии кипчаковедческих исследований в России, равно как проводились исследования археологических памятников кимеко-кипчакского периода, рассматривались международные связи Мамлюкского государства и Дешт-и Кипчака, а также изучалась культовая архитектура кипчаков-мамлюков Египта и Сирии (Кумеков 1972; Кумеков 1987; Кумеков 2001; Кумеков 1994; Курышжанов 1970; Курышжанов, Жұбанов, Белботаев 1978; Зуев 1962; Зуев 1992; Зуев 2012; Арсланова (2013); Ахинжанов 1979; Ахинжанов 1999; Гаркавец 1980; Гаркавец 1981; Гаркавец 2014; Кадырбаев 1990; Кудасов 1990; Саки 2006; Кумеков, Саки 2010; Батыршаулы 2006; Кумеков, Батыршаулы 2011; Кумеков, Кумекова 2010; Кузембаев 2006; Кузембаев 2011; Кузембаев 2011а; Кузембаев 2011б; Зимони, Кузембаев 2014; Көмеков, Анарбаев 2018).

Многолетние научные исследования ученых-кипчаковедов, традиции преемственности в передаче знаний, созданные востоковедная и археологическая школы по изучению кипчакского историко-культурного наследия в рамках степной цивилизации сформировали фундамент для открытия единственного в мире Международного института кипчаковедения в Казахском национальном университете им. аль-Фараби под руководством академика НАН РК Б.Е. Кумекова. Тем самым за Казахстаном был окончательно закреплен статус ведущего научного центра по изучению проблем кипчаковедения.

Кипчаковедение: научные направления

На современном этапе исследование проблем кипчаковедения, связанных с евразийским историко-культурным наследием, целесообразно проводить в рамках трех взаимодополняющих научных направлений: 1. Кипчаки и Тюркский мир; 2. Кипчаки и Арабский Восток; 3. Кипчаки и народы Восточной Европы.

Кипчаки и Тюркский мир. Историческая родина кипчаков находится в Казахстане. Здесь они создали государство, в рамках которого в XI-XIII вв. **сформировалась этническая территория** кипчаков, впоследствии она явилась надежной основой для этнической территории казахского народа. В Кипчакском ханстве происходит сложение литературного кипчакского языка – основы казахского языка, создание кипчакских литературных памятников – предтечи казахской литературы, окончательное складывание присущих казахам антропологических черт. Сложившаяся кипчакская этническая общность была самым непосредственным образом связана с этногенезом казахского народа, ибо само слово «казак» возникло в кипчакской среде. Однако завершающий этап формирования кипчакской народности был прерван монгольским нашествием. Между тем консолидация в XI – XII вв. кипчакских племен, обитавших как в степной зоне, так и земледельческих оазисах с поселениями и городами и представлявших в рамках нескольких хозяйственно-культурных типов целостную и единую систему жизнедеятельности их общества, была важнейшим этапом в сложении казахской народности. На базе развития этнических процессов в Кипчакском ханстве складывается этническое ядро казахского народа. Тем самым обнаруживается прямая связь между активизацией исследований в области истории, языка, литературы и культуры кипчаков и адекватным обеспечением научных изысканий на поприще этногенеза, политогенеза, глоттогенеза и культурогенеза казахского народа.

Впрочем, кипчакский феномен не только и очевидно не столько собственно казахское достояние. Если теперь мы можем говорить в полный голос о тюркском мире, то одним из существенных интегрирующих и консолидирующих элементов в нем являлся кипчакский фактор. Так, кипчаки сыграли значительную роль в сложении целого ряда тюркоязычных народов: кыргызов, каракалпаков, башкир, татар, ногаев, кумыков, карачаев, балкар, узбеков, азербайджанцев, турок, алтайцев.

Научные изыскания, связанные с Тюркским миром, имеют непреходящую значимость, ибо они содействуют выявлению общих исторических судеб тюркских народов, культурного и духовного наследия, способствуют дальнейшему их сближению и интеграции с другими странами и народами.

Кипчаки и Арабский Восток. Инфильтрация отдельных группировок кипчакских племен в

арабские страны происходило в среде религии ислама и синкретической мусульманской культуры с IX в. Дисперсное расселение кипчаков усилилось вследствие монгольского завоевания. Они оказались за пределами Дешт-и Кипчака в отдаленных странах вплоть до Египта и северной Индии, где возвысились до высот власти. В середине XIII в. в Египте кипчаки стали правителями Мамлюкского государства, видными военачальниками, строителями великолепных мечетей и мавзолеев, учеными и поэтами. Традиции степной цивилизации были продолжены кипчаками в Египте в военной организации, материальной и духовной культуре, в нравственных и поведенческих нормах. Кипчаки-мамлюки, как правило, дорожили своей самобытностью, их этническое самосознание было высоким, вдали от исторической родины, окруженные иноязычной и иноэтнической средой, сохраняли привычные обычаи и традиции. Кипчакские султаны, а также видные представители военной знати явились создателями великолепных мечетей и мавзолеев, в художественно-оформительном декоре которых нашла место своеобразная атрибутика кочевой культуры «көшқар мүйіз» (роговой орнамент). Историко-культурный симбиоз мусульманской синкретической культуры и степной цивилизации придал новое звучание ярким и оригинальным творениям зодчих эпохи мамлюков. Вместе с тем кипчакскими учеными создавались военные трактаты, грамматические пособия, кипчакско-арабские словари, литературные произведения, а также развивались традиционные формы устного народного творчества.

Кипчакский фактор, наряду с религией ислама, сыграл решающую роль в установлении союзнических отношений и дружеских связей между двумя крупными державами – Дешт-и Кипчаком и Мамлюкским государством, у истоков которого стоял знаменитый султан Байбарс, кипчак по происхождению из Западного Казахстана. Эта коалиция была направлена, на почве общей вражды, против монгольских Хулагуидов Ирана. Именно кипчаки-мамлюки стали единственной силой, способной противостоять как монгольским завоевателям, так и наследникам первых крестоносцев.

Арабский Восток и мусульманская культура примечательны также тем, что ее рукописные фонды и библиотеки содержат наиболее информативные, по сравнению с другими зарубежными источниками, письменные памятники по истории и культуре кипчакских племен. В этой связи одной из главных предпосылок успешных

исследований проблем кипчаковедения является создание надежной источниковедческой базы, которая предполагает тщательный сбор и критическое использование уже известных, доступных источников, а также вовлечение в научный оборот письменных материалов, хранящихся в рукописохранилищах Стамбула, Каира, Тегерана, Лондона, Парижа, Санкт-Петербурга. Необходимо активизировать источниковедческие изыскания в особенности в Турции и Египте, которые располагают ценнейшими в мире фондами арабских, персидских и тюркских рукописей. К примеру, количество арабских рукописей в Турции превышает 160 тыс. Собранные в них рукописи, что чрезвычайно важно, в значительной своей части представляют большую научную ценность, так как среди них встречается целый ряд редких экземпляров и единственных в своем роде средневековых сочинений, материалы которых проливают свет на историю и культуру кипчакских племен. Многие известные нам рукописи нуждаются в сопоставлении с аналогичными зарубежными списками, что может быть полезным для расширения не только чисто источниковедческих исследований, но и общих знаний по этнической, политической и социальной истории кипчаков. На современном этапе развития историко-востоковедческих исследований основным является направление исчерпывающего привлечения всех доступных источников во всей их гамме разновременных, разнохарактерных и нередко противоречивых.

Кипчаки и народы Восточной Европы. На пространстве евразийской Великой степи кипчакские ханы находились в тесных взаимосвязях и взаимоотношениях с сопредельными странами Восточной Европы. Правители Болгарии, Венгрии, Византии часто прибегали к помощи кипчаков для защиты своей страны, совершения походов и в ходе внутренней борьбы за престол. Кипчаки сыграли судьбоносную роль в спасении Византийской империи от печенегов, в утверждении Болгарской династии и укреплении власти венгерских королей. Отдельные группировки кипчаков вместе с ханами оставались в этих странах, на отведенных им для поселений землях. Кипчаки оставили заметный след и в истории Польши, Германии, Чехии, Литвы. Римская курия придавала особое значение кипчакской политической гегемонии в Причерноморье, неоднократно направляя в кипчакскую среду своих миссионеров для религиозной пропаганды. Важные тракты торгового пути, пролежавшие через земли Дешт-и Кип-

чака из Восточной Европы в Среднюю Азию, Передний и Дальний Восток, находились в руках военно-племенной знати кипчаков, которые вносили немалые пошлины на товары с проходящих караванов. В силу политической мощи Кипчакского государства и осуществления кипчакскими ханами контроля над всеми сухопутными и водными торговыми путями Дешт-и Кипчака, знание кипчакского языка было необходимым, и он стал международным койнэ. Вследствие распространения и установления кипчакского фактора в Восточной Европе с необходимостью возник в конце XIII в. ценный кипчакский словарь «*Codex Cumanicus*», предназначенный для познания кипчакского языка широким кругом народов и стран этого региона. В этом историко-культурном памятнике кипчаков отразились лингвистические атрибуты степной цивилизации, материальной и духовной культуры кипчакских племен, их образа жизни и нравственных норм. Интенсивны были

и этнокультурные связи кипчаков-половцев с населением Украины, в чьих сказаниях и песнях отложились имена ряда деятельных кипчакских ханов Боняка, Тугар-хана и др. В огромном количестве великолепные кипчакские каменные статуи оставались в степях Украины вплоть до XVII в. Особо тесные связи кипчакских племен были с княжествами на Руси. Эти взаимоотношения основывались на экономических, военных, политических, культурных, языковых контактах. Нередко кипчакские ханы и русские князья находились в отношениях свойства. Примеры широких взаимосвязей средневековых кипчаков с евразийскими народами можно приумножить. Но главная суть этих контактов – воссоздать преемственность между прошлым и современностью. Иначе говоря, восстановить прежнюю схему интеграции на принципиально новой основе – международного научного сотрудничества народов Евразии через призму кипчаковедения.

References

- Czeglédy K. (1949): A Kunok eredetéről // Magyar Nyelv, XLV. Budapest. pp. 43-50.
- Czeglédy K. (1973): Gardīzi on the History of Central Asia (746-780 A.D.). Acta Orientalia Hungaricae, 27. Budapest. pp. 257-267.
- Deny J. (1921): Le syndications sur des textes medits en turc-kiptchak ou kiptchak-coman. Journal Asiatique. – S 11 – Vol. 18. – № 1. – P. 134-135.
- Diaconu P. (1978): Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. București, 158 pp. (Ed. Acad. RSR).
- Diaconu P. (1979): À propos de l'invasion Cumane de 1148. Études byzantines et post-byzantines, I. Bucarest, 19-27.
- Diaconu P. (1994): Cumani și familia lui Dobrotita. / Revista istorică, №3-4, 277-288.
- Drimba V. (1965): Etimologii cumane // Omagiu lui Alexandru Rosetti. București, 201-203.
- Drimba V. (1970): *Miscellanea Cumanica (I) [Les ratures des feuillets 61r – 63v 26]. Revue Roumaine de Linguistique (Bucarest)*, 15, 5, 455-459.
- Drimba V. (1970): *Miscellanea Cumanica (II)* [I. Sur deux mots du feuillet 80r, ligne 8; II. La graphie andi = andi ?]. // Revue Roumaine de Linguistique (Bucarest), 15, 6, 579-584.
- Drimba V. (1973): *Syntaxe comane*. Editura Academiei Bucureti. E. J. Brill Leiden.
- Drimba V. (1979): Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung. Stuttgart: Klett-Cotta, 143 S., 1 Tafel, 2 Karten (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien, Bd. 23)
- Gabain von A. (1959): Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, pp. 46-73.
- Golden P.B. (1979-1980): The Polovci Dikii. Harvard Ukrainian Studies. III-IV. pp. 296-309.
- Golden P.B. (1984): Cumanica I: The Qipčaq in Georgia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. IV. pp. 45-87.
- Golden P.B. (1986): Cumanica II: The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. VI. pp. 5-29.
- Golden P.B. (1990): Cumanica III: Urusoba // Aspects of Altaic Civilization, vol. III, ed. D. Sinor (Uralic and Altaic Series, vol. 145, Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies), pp. 33-46.
- Golden P.B. (1991): The Qipčaq of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery, ed. G. Seaman, D. Marks (Los Angeles, Ethnographics Press, Los Angeles), pp.132-157.
- Golden P.B. (1992): An Introduction to the History of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East / Peter B. Golden. – Wiesbaden: Harrassowitz, 484 p.
- Golden P.B. (1992): The Codex Cumanicus. // Central Asian Monuments. ed. by H. B. Paksoy.- Istanbul. pp. 33-63.
- Golden P.B. (1995-1997): Cumanica IV: The Cumano-Qipčaq Clans and Tribes // Archivum Eurasiae Medii Aevi. IX. – pp. 99-122.
- Golden P.B. (2006-2007): Cumanica V: Basmls and Qipčaq // Archivum Eurasiae Medii Aevi. 15. – pp. 13-42.
- Golden P.B. (2017): Cumans, Quns and Qipčaq: A Brief Sketch. In I.M. Kongur. Newcomers from The East. Hungarians and Kipchak-Turks in Europe. Molnar & Kelemen Oriental Publishers. – Budapest. pp. 1-24(324 p.).

- Gögbel A. (2002): Kıpçaklar ve Kumanlar // *Türkler* II, 14. İstanbul-Ankara, pp. 729-756.
- Györffy Gy. (1948): A kun és koman népnév eredetének kérdéséhez. // *Antiquitas Hungaricae*, II – Budapest. – pp. 156-176.
- Halasi-Kun T. (1950): Orta-kipçakça q-, k > 0 meselesi // *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, 1. Ankara. pp. 45-61.
- Halasi-Kun T. (1975): Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I. – pp. 155-210.
- Kirzioğlu M.F. (1993): Yukarı-Kür Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar. Ankara. 302 S.
- Kowalski T. (1928): A propos de Codex Cumanicus // *Rocznik Orientalistyczny*. T. 6. – S. 210-215.
- Kowalski T. (1936): Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku // *Rocznik Orientalistyczny*. t. XI (1935). – 1936. – Lwów, s. 214-219.
- Kumekov B. (2002) Kimeks. // *The Turks*. I, 9. Ankara. pp. 671-679.
- Kurat A.N. (1972): IV – XVII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavımları ve Devletleri. Ankara,
- Kuun G. (1981): Codex Cumanicus. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti. Budapest, 395 p. –
- Mándoky I.K. (2017): Newcomers from The East. Hungarians and Kipchak-Turks in Europe. Budapest. – Molnar & Kelemen Oriental Publishers. – 324 p.
- Marquart J. (1914): Über das Volkstum der Komanen. // *Abhandlung der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. – Bd. XIII. – № 1.
- Minorsky V. (1937): Hudud al-Alam. The Region of the World // *A Persian Geography* 372 A.H. 982 A.D. London.
- Minorsky V. (1942): Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with and English translation and commentary. London.
- Minorsky V. (1948): Tamim ibn Bahr's journey to the Uygurs // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, pt. 2. pp. 275-305.
- Mollova M. (1981): Nouvelle interpretation de 25 devinettes du Codex Cumanicus // *Linguistique balkanique*, 24, №3. – pp. 47-78.
- Mollova M. (1987): Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste // *Linguistique balkanique*, 30, №3. pp. 163-173.
- Németh Gy. (1940): Die Volksname quman und qun // *Körösi Csoma Archivum*. T. 3. Budapest. pp. 93-107.
- Nikolov A. (1996): The cumanic settlement in Bulgaria and Hungary in the thirteenth century and its consequences. A thesis submitted to the faculty of the Medieval Studies Department in candidacy for the degree of master of arts. – Budapest, Hungary, p. 78. pp. 3-5.
- Pálóczi Horváth A. (1974): A kunok megtelepedése Magyarországon // *Archaeologiai Értesítő*, 101. pp. 244-259.
- Pálóczi Horváth A. (1989): Petcheneg, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn. – Budapest: Hereditas Corvina. 143 S.
- Pelliot P. (1920): A propos des comans // *Journal Asiatique*. Ser. 11. Vol. XV. S. 125-185.
- Pelliot P. et Hambis L. (1951): "Histoire des compagnes de Gengizkhan", vol. 1, Leiden.
- Pritsak O. (1967): Non-Wild Polovcians // *To Honor to Roman Jakobson*. The Hague-Paris: Mouton, – pp. 1615-1623.
- Pritsak O. (1982): The Polovcians and Rus // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II. pp. 321-380.
- Rásonyi L. (1967): Les antroponymes comans de Hongrie // *Acta Orientalia Hungaricae*. t. 20, №2. – pp. 135-149.
- Rásonyi L. (1970): Les Turcs Non-Islamisés en Occident (Pécénégues, Ouzes et Qiptchaqs et leur L'apports avec les Hongrois // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. T. 3. pp. 1-26.
- Safran M. (1993): Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Sıyası, İktisadı, Sosyal ve Kültürel Yaşayış. Ankara, XV + 212 pp.
- Safran M. (2002): Kuman/Kıpçaklar//*Türkler* II, 14. İstanbul-Ankara, pp. 785-792.
- Selmeczi L. (1974): Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Foeschung nach den Komanen in Komitat Szolnok // *Móra Ferenc Múzeum Evkönyve*. 2.k.(1971). Szeged. S. 187-197.
- Słownik (1954): Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Warszawa, cz. 1, 1958, cz. 2.
- Spinei V. (2008): The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Leiden-Boston: E.J.Brill, pp. 413-456.
- Spinei V. (2009): The Romanians ans the Turkic nomads North of Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century. – Leiden-Boston: E.J.Brill, 545 pp.
- Vásári I. (1988): Orthodox Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th – 14th centuries // *Central Asiatic Journal*, 26. – pp. 260-271.
- Vásári I. (2005): Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365 – Cambridge: Cambridge Univ. Press, XVI + 230 pp.
- Vásári I. (2007): Turks, Tatars and Russians in the 13th – 16th Centuries. (Variorum Collected Studies Series). – 364 pp.
- Zajackowski A. (1938): Manuel arabe de-la langue des Turcs et des Kipchaks. Warsaw, 93 p.
- Zajackowski A. (1949): Związki językowe polowiecko-słowiańskie, Wr.
- Zajackowski A. (1958): Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk, – Warszawa.
- Zimonyi I. (2001): Göckenjan H., Zimonyi I. Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 54). – Wiesbaden: Harrassowitz.

Литература

- Абд ад-Даим А.М. (1983): ал-Хийал фи хуруб даулат ал-Мамалик. – Каир.
- Абдуманапов Р.А. (2015): Кипчаки в истории кыргызов – Бишкек – 200 с.
- Абрамзон С.М. (1960): Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV. С. 3-104.
- Абрамзон С.М. (1971): Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград: Наука, 404 с.
- Ал-Идриси (1994): Аш-Шариф ал-Идриси. Китаб нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак. Ал-муджаллад 1. Каир.
- Ал-Холи Амин (1964): Силат бейна ан-Нил уа ал-Фулга. – Каир.
- Анчабадзе З.В. (1959): Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). Сухуми, 306 с.
- Анчабадзе З.В. (1960): Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV вв. // О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик, С. 113-126.
- Арсланова Ф.Х. (2013): Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана. 403 с.
- Асадов Ф.М. (1993): Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. с. 56-103.
- Ахинжанов С.М. (1979): Государственное объединение кыпчаков // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том II. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 424 с. – С. 50-68.
- Ахинжанов С.М. (1999): Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. Алматы: Гылым, 296 с.
- Ашур С. (1963): Аз-Захир Байбарс. – Каир.
- Ашур С. (1976): Ал-Аср ал-мамлюки фи Миср уа-ш-Шам. – Каир.
- Баскаков Н.А. (1984): Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика. Алма-Ата: Наука, 248 с. С. 48-77.
- Баскаков Н.А. (1985): Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва: Наука, 208 с.
- Батырша-ұлы Б. (2005): Мысыр Мамлук мемлекетінің Дешт-і Қыпшақпен байланыстары. XIII-XVI ғғ. Зерттеу. – Алматы: Экономика, 352 б.
- Батыршаулы Б., Кумеков Б.Е., Батыршаулы С. (2011): История мамлюкской архитектуры в Египте. На казахском, русском и английском языках. Астана: Сарыарка, 312 с.
- Буниятов З.М. (1996): Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). Москва. 728 с.
- Велиханова Н. (1986): Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Пер. с араб., комментарии, исследование, указатели и карты. – Баку.
- Гаркавец А.Н. (1980): Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII вв. // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 319 с. – С. 81-90.
- Гаркавец А.Н. (1981): Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник 1977. Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 296 с. С. 76-80.
- Гаркавец А.Н. (2014): Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв. Изд. 3-е, доработанное. Алматы: Баур. 106 с.
- Голубовский П.В. (1884): Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. Киев: Университетская типография И.И. Завадского, 254 с.
- Грунин Т.И. (1967): Документы на половецком языке XVI в: (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И. Грунина. Под ред. Э.В. Севортыяна. Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 430 с.
- Гуркин С.В. (1990): К вопросу об исторической географии половецких земель // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. Ростов-на-Дону. С. 82-92.
- Гуркин С.В. (2004): К вопросу о Внешней Кумании и «диких половцах» // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. Вып. 20. С. 480-487.
- Гусейнов Р.А. (1960): «Хроника» Михаила Сирийца // Палестинский сборник. Вып. 5 (68). Москва-Ленинград, С. 85-105.
- Гусейнов Р.А. (1960): Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку: АН Азерб. ССР, 181 с. (АН Азерб. ССР. Ин-т истории).
- Гусейнов Р.А. (1980): Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI-XII вв. (К вопросу об этнических процессах в Азербайджане в XI-XII вв.) // Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюзной тюркологической конференции. – Алма-Ата: Наука КазССР, 430 с. С. 348-352.
- Добродомов И.Г. (1964): Из половецкой ономастики (Таз Боняк) // Известия Академии наук СССР. – Серия литературы и языка. Т. XXIII. Вып. 3. С. 256-258.
- Добродомов И.Г. (1978): О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник 1975. Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 279 с. С. 102-129.
- Евглевский А.В., Данилко Н.М. (2012): Культовый комплекс половецкого времени на Правобережье Днепра // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии, т. 10, Золотоордынское время. А.В. Евглевский (ред.). Донецк: Изд-во ДонНУ, 354 с. С. 117-134.
- Евглевский А.В., Пилипенко Д.В. (2012): Тюркские изваяния «погрудного» типа: Пример практической атрибуции // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии, т. 10, Золотоордынское время. А.В. Евглевский (ред.). Донецк: Изд-во ДонНУ, 354 с. С. 135-148.

Евглевский А.В., Пилипенко Д.В. (2012): Уникальное стеловидное тюркское изваяние из Васильевки (Северное Приазовье). // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии, т. 10, Золотоордынское время. А.В. Евглевский (ред.). Донецк: Изд-во ДонНУ, 354 с. – С. 189-198.

Евстигнеев Ю.А. (2013): Политическая и военная история кипчаков в Индии в XIII в. // Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи Средневековья и Нового времени. Астана, С. 70-79.

Закламан А. (1995): Ал-Мамалик фи Миср. – Каир.

Зимони И., Кузембаев Н. (2014): Монгольское завоевание Дешт-и Кипчака: монография / И. Зимони, Н. Кузембаев. Павлодар: Кереку, 119 с.

Ибн ал-Фурат (1939): Тарих Ибн ал-Фурат. Т.9, Байрут.

Ибн Тагриберди (1936): Ан-Нуджум аз-захира. Т.8, Каир.

Кадырбаев А.Ш. (1990): Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. Алма-Ата: Гылым, 160 с.

Кляшторный С.Г. (1986): Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica. 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, С. 153-164.

Кляшторный С.Г. (2005): Степные империи: рождение, триумф, гибель // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 346 с. – С. 7-180.

Коновалова И.Г. (1999): Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. Москва. 254 с.

Кононов А.Н. (1976): К этимологии этнонимов кипчак, куман, кумык // Ural-Altaisch Jahrbucher (Fortsetzung der «Ungarischen Jahrbucher»). Band 48. Wiesbaden: Otto Harrassowitz – S. 159-166.

Кудасов С.Д. (1990): Армян жазулы кыпшак ескерткіші «Дана Хикар сезіні» тілі. Монография. Алматы: Гылым, 120 б.

Кузеев Р.Г. (1978): Историческая этнография башкирского народа. Уфа: Башкирское книжное издательство, 264 с.

Кузеев Р.Г. (1978): Историческая этнография башкирского народа. Уфа: Башкирское книжное издательство, 264 с.

Кузембаев Н.Е. (2006): Историко-культурное наследие кимаков и кипчаков / Составитель Н.Е. Кузембаев. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 208 с.

Кузембаев Н.Е. (2011) История изучения кипчакских племен в России (XVIII–XX вв.). Алматы: Эрекет-Принт, 158 с.

Кузембаев Н.Е. (2011a): Изучение кипчакской проблематики в исторической науке России в XVIII – конце XX веков // Archivum Eurasiae Medii Aevi. XVIII. pp. 157-197.

Кузембаев Н.Е. (2011b): Историография кипчаковедческих исследований в российской исторической науке (XVIII–XX вв.). – Алматы: Эрекет-Принт, 113 с.

Кумеков Б.Е. (1972): Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 156 с.

Кумеков Б.Е. (1987): К открытию расселения куманов на территории Казахстана (по материалам средневековых арабских источников) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Тезисы докладов советско-французского симпозиума по археологии Центральной Азии и соседних регионов. Алма-Ата: Наука, с. 174-176.

Кумеков Б.Е. (1990): Об этническом составе кипчаков XI – XIII вв. по арабским источникам. // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2. История и археология. Москва: Наука, с. 118-130.

Кумеков Б.Е. (1994): Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. – СПб: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 40 с.

Кумеков Б.Е. (2001): О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: (Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 10 – летию независимости Республики Казахстан, г. Астана, 18-19 мая 2001 г.). Алматы, 584 с. С. 156-163.

Кумеков Б.Е., Саки К.У. (2010): Султан Бейбарс. История, личность, время. Алматы: Аруна, 96 с.

Курышжанов А.К. (1970): Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII века – «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата: Наука КазССР, 233 с.

Курышжанов А.К., Жұбанов А.К., Белботаев А.Б. (1978): Куманша-қазақша жиілік сөздік. Алматы, 277 б.

Махмуд ал-Кашгари. (1915) Диван лугат ат-турк. Т.1, Стамбул.

Менгес К.Г. (1979): Восточные элементы в Слове о полку Игореве. Л.: Наука, 248 с.

Миненкова Н.Е. (2005): Кочовники Південно-Східної Європи X-I пол. XIII ст. в українській і російській історіографії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Донецький національний університет. Донецьк, 14 с.

Могильников В.А. (1981): Кимаки // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. / Отв. ред. С.А. Плетнева. Москва: Наука, 303 с. – С. 43-45.

Мургулия М.П., Шушарин В.П. (1998): Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII – XIII веках. – Москва. 336 с.

Павлов П. (1988): Куманите във военната история на България (1186 г. – краят на XIII в.) // Научни трудове на ВАНУ “В. Левски”, кн. 2, 179-185.

Павлов П. (1991): България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI – първите десетилетия на XIV в.). Кандидатска дисертация. В. Търново, 302 с.

Пилипчук Я.В. (2011): Монгольское завоевание владений восточных кипчаков и Волжской Булгарии // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.). Казань, 220 с. – С. 143-156.

Пилипчук Я.В. (2013): Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX – XIII ст. Київ. 287с.

Плетнева С.А. (1958): Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по истории СССР. № 62. С. 151-226.

- Плетнева С.А. (1974): Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников.— Вып. Е 4-2. 200 с.
- Плетнева С.А. (1974): Половецкие каменные изваяния // Советские археологические источники. — Вып. Е 4-2. — 200 с.
- Плетнева С.А. (1990): Половцы. Москва: Наука, 208 с.
- Половец В. (2007): Половці: культурне життя (XI-XIII ст.) // Сіверянський літопис. №4. С. 14-23.
- Потапов Л.П. (1952): Очерк этногенеза южных алтайцев // Советская этнография. № 3. С. 16-35.
- Потапов Л.П. (1969): Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. — Ленинград: Ленинградское отделение «Наука», 196 с.
- Расовский Д.А. (1929): К вопросу о происхождении Codex Cumanicus. // *Seminarium Kondakovianum*, 3, С. 193-214.
- Расовский Д.А. (1935-1940) Половцы, I-V. // *Seminarium Kondakovianum*, 7, 1935, С. 245-261; 8, 1936, С. 161-182; 9, 1937, С. 71-85; *Ann. Inst. Kondakov*, 10, 1938, С. 155-177; 11, 1940, С. 95-127.
- Расовский Д.А. (1939): Роль Половцев във войнах Асеней с византийской и латинской империями в 1186-1207 г. // Списание на Болгарскую Академию наук, кн. 58, клон истор.-филол. и филос.-общественная 29, С. 203-211.
- Расовский Д.А. (1940): Русь, черные клобуки и половцы в XII в. // Известия на Болгарското историческо дружество, 16-18, С. 369-378 (Сборник в памет на проф. П. Ников).
- Салим М.Р. (1962): Аср салатин ал-мамалик натаидж ал-илми уа-л-адаби. — Каир.
- Савинов Д.Г. (1992): К исторической оценке генеологической легенды о происхождении кимаков // Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений. 1990-1991. Санкт-Петербург. с 27-29.
- Савинов Д.Г. (2005): Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 346 с. — С. 181-342.
- Саки Қ.Ұ. (2006): Қыпшақ мәмлүктер. — Астана: Фолиант, 464 бет.
- Сәки Қ. (2000): Пирамида үстіндегі киіз үй немесе Байбарыс туралы. Астана: Фолиант, С. 258.
- Стоянов В. (2006): Куманология. Опити за реконструкция [Cumanology. Attempts at Reconstructions]. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 358 с.
- Стоянов В. (2009): Куманология. Историографически ескизи. Том 1. София: Институт по история при БАН. — 391 с.
- Стоянов В. (2009): Куманология. Историографически ескизи. Том 2. София: Институт по история при БАН. — 512 с.
- Сурур М.Д. (1993): Даулат аз-Захир Байбарс фи Миср. — Каир.
- Сурур М.Д. (1997): Даулат бани Калаун фи Миср. — Каир.
- Таккуш М.С. (1997): Тарих ал-Мамалик фи Миср уа билад аш-Шам. — Бейрут.
- Федоров-Давыдов Г.А. (1966): Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва: МГУ, 274 с.
- Худяков Ю.С. (1986): Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 268 с.
- Шаниязов К.Ш. (1974): К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент: ФАН УзССР, 342 с.

Мажитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин, Университет «Астана»,
Казахстан, г. Астана, e-mail: mazhitova_69@mail.ru

²канд. истор. наук, доцент, заведующая кафедрой истории Казахстана и философии,
АО «Медицинский университет Астана», Казахстан, г. Астана, e-mail: omarova.bibizhamal@mail.ru

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИНСТИТУТА БИЕВ
(1917 г. – середина 1930-х гг.):
ПОЛЕМИКА ПО ПРОБЛЕМЕ «БЕСКЛАССОВОЕ РОДОВОЕ
ИЛИ КЛАССОВОЕ ФЕОДАЛЬНОЕ КАЗАХСКОЕ ОБЩЕСТВО»**

В статье рассматривается полемика среди советских исследователей о характере общественных отношений в казахском обществе в досоветскую эпоху. Работы авторов выявили неодинаковый подход к этому вопросу: одна группа исследователей считала казахское общество бесклассовым, в котором родовые отношения оставались неизменными и род выступал основным самостоятельным и главнейшим субъектом права; другая часть исследователей была уверена в том, что развитие товарного хозяйства, разные формы внеэкономического принуждения привели к дифференциации общества в классовом отношении на две полярные группы.

Ключевые слова: история Казахстана, советская историография, родовое общество, классовое общество, бий.

Mazhitova Zh.S.¹, Omarova B.K.²

¹Doctor of history, associate professor, professor in humanitarian disciplines at «Astana» University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: mazhitova_69@mail.ru

²Candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy
JSC «Astana Medical University», Kazakhstan, Astana, e-mail: omarova.bibizhamal@mail.ru

**Historiography of the Institution of Biys (from 1917 to mid – 1930s):
Debate on the Issue of «Classless Tribal or Class Feudalistic Kazakh Society»**

The article reviews the polemics among the soviet researchers upon the social relations of Kazakh society in the pre-soviet era. The findings of authors had different approaches regarding this issue: one group of researchers considered Kazakh society classless, with the intact tribal relations, whereat the tribe was the core autonomous subject of law; other researchers believed that the development of commodity exchange economy and different noneconomic forces had led to social class differentiation into two polar groups.

Key words: History of Kazakhstan, Soviet Historiography, Ancestral Society, Class Society, Biy.

Мәжитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.²

¹«Астана» университеті гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан, Астана қ., e-mail: mazhitova_69@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі,
АҚ «Астана медицина университеті», Қазақстан, Астана қ., e-mail: omarova.bibizhamal@mail.ru

**Билер институтының тарихнамасы (1917 – 1930 жж. ортасы):
«қазақ қоғамының тапсыз рулық немесе таптық феодалдық дау» мәселесі**

Мақалада Кеңес зерттеушілерінің арасында кеңес дәуіріне дейінгі қазақ қоғамында қоғамдық қатынастардың сипатына байланысты даулы мәселелер қарастырылады. Авторлардың жұмысы бұл мәселеге әртүрлі көзқарас қалыптастырды: зерттеушілердің бір тобы қазақ қоғамын тапсыз

қоғам, яғни рулық байланыс өзгеріссіз, ал ру негізгі құқықтың дербес субъектісі болып қалды десе, келесі бір зерттеушілер тобы тауарлық шаруашылықтың дамуы, әртүрлі экономикадан тыс мәжбүрлеу қоғамның таптық жағынан екі қарама-қарсы топтың бөлінуіне әкелгеніне сенімді болды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, кеңестік тарихнама, рулық қоғам, таптық қоғам, би.

Введение

В 1920-е гг., период становления марксистской исторической науки, когда ленинские методологические установки и оценки исторических явлений еще не утвердились, допускалась определенная вольность в исторических исследованиях. Уже в 1920-е годы среди исследователей формируются разные подходы к пониманию прошлого казахского народа. Нас, в первую очередь, интересует полемика между двумя наметившимися направлениями по вопросу об общественных отношениях среди казахов досоветского времени: эти отношения трактовались, с одной стороны, как родовые, доклассовые, а с другой – как феодальные, подразумевающие классовое деление общества.

Научный спор возник, на наш взгляд, в связи с теми мероприятиями, которые проводились властью в советских республиках. X съезд Коммунистической партии (1921) взял курс на замену продразверстки продналогом (фиксированному налогообложению). Новая экономическая политика (НЭП) предполагала привлечь крестьянина на сторону Советской власти, заинтересовать его в увеличении производства сельхозпродукции. Либерализация экономической жизни вызвала изменения в общественно-политической жизни, в том числе и кочевников. Первая мировая война, затем две революции 1917 г., гражданская война с продразверсткой подорвали скотоводческое хозяйство кочевников-казахов. Теперь, в условиях НЭПа все элементы традиционной структуры – хозяйства общинников, мелких и крупных скотовладельцев стали возрождаться. В самом скором времени НЭП привел к появлению тех сил (байских хозяйств), борьба с которыми была основным лозунгом большевиков. Проблемы поиска классовых противоречий среди кочевников и живучести «патриархально-родовых пережитков», которые не вписывались в общую картину построения однотипного советского общества, стали предметом дискуссий и критики среди исследователей. Взгляды ученых по этим вопросам можно условно разделить на

два направления: сторонников родовой теории и сторонников классовой природы общества.

Методы

Авторы при написании статьи опирались на общенаучный принцип историзма, который предполагает преемственность в исторических явлениях, неразрывную связь прошлого и настоящего. Подобный метод позволил рассматривать научное знание как целостную систему, в которой каждый предшествующий подход косвенно или прямо влиял на последующий, что в совокупности позволило составить систематический ряд научно-теоретических выкладок по государственно-религиозным отношениям в советский период.

Исследование также основано на другом общенаучном принципе – объективности, требующем рассмотрения всех сторон предмета исследования вне зависимости от этнокультурных предпочтений и политических пристрастий историографа. Этот принцип требует тщательного сопоставления исторических фактов и явлений в совокупности, то есть всестороннего изучения проблемы. В свою очередь, это позволит исследователю избежать предвзятого отношения при интерпретации источников и сделать верные обобщающие выводы по проблеме.

Компаративный метод позволил исследовать историографию проблемы в тесной связи с социально-политической и исторической обстановкой, в результате которой она возникла и действовала.

Результаты

Выводы и результаты историографического исследования, проведенного в рамках данной работы, имеют как теоретический, так и прикладной характер. Научно-теоретические проблемы и разработки, затронутые в статье, могут быть использованы при написании специальных и обобщающих работ по истории и историографии досоветского казахского общества.

Полемика вокруг теории о «родовых» и «классовых» отношениях в казахском досоветском обществе

Суть концепции «родовой теории» заключалась в отрицании самой возможности возникновения феодализма у кочевников, их общественный строй представлялся в виде неизменных родоплеменных и общинных отношений.

Одной из первых этнографических работ по истории казахов является книга историка А.П. Чулошникова, в которой он, основываясь в основном на трудах дореволюционных российских исследователей (Л.А. Словохотова, И. Крафта, Н. Харузина и др.), сделал обзор истории казахов до середины XVIII в. (Чулошников 1924).

А.П. Чулошников утверждал, что общественные отношения в казахском обществе можно охарактеризовать как патриархально-родовые: «...в основе всего социального и правового строя тогдашнего казак-киргизского (казахского. – авторы) союза, как единого национального целого, лежало именно родовое начало, совершенно еще не тронутое никакими другими отношениями ...вплоть до XVIII века» (Чулошников 1924: 200). Род выступал, по мнению ученого, тем основным самостоятельным и главнейшим субъектом права, который обеспечивал жизненную поддержку и условия существования каждому своему члену, без исключения. Все члены рода держались один другого. Родовая солидарность, своеобразные условия скотоводческого хозяйства приводили к нивелировке материальных различий между общинниками, что позволило сделать ученому вывод об отсутствии классовой дифференциации внутри казахского общества.

В середине 1920-х гг. несмотря на относительные успехи советской власти в укреплении аульных советов в городах, в кочевом и полукочевом ауле еще прочно держали позиции родовые отношения. Положение дел на местах выразил секретарь Казахского Крайкома ВКП (б) Ф.И. Голошкеин, выступая перед партактивом республики в 1926 г.: «Мы не учли и не учитываем, при построении совета в ауле, две вещи – живучесть родовых отношений и влияние байства. Мы строим советы в ауле также, как в Курской, Тверской и любой губернии центральной России. В этом, мне кажется, основная ошибка, основной недочет. Если мы этого не учтем, мне кажется, мы будем биться напрасно и все наши хорошие пожелания будут разбиваться об эту

косность, об этот факт в жизни аула» (Советская Степь 1926).

В свете сказанных слов в Казахстан ВЦИК организуется несколько экспедиций в 1925-1928 гг., которым предстояло изучить состояние казахского хозяйства, быт и право кочевников.

В 1925 г. по поручению Казкрайкома ВКП (б) экспедиция О. Джандосова и В.Г. Соколовского обследовала аулы Алма-Атинского уезда. На основании полученных данных была издана работа статистика В.Г. Соколовского, в которой автор поставил задачу «дать настолько сжатый анализ общей обстановки аула, насколько это позволяет необычайная сложность вопроса, общая неосведомленность в нем и недостаток располагаемого мною сейчас времени» (Соколовский 1926: 1).

Исследование аулов подводит В.Г. Соколовского к твердому убеждению, что «родовые моменты не только сохранились, но и, что самое главное, остаются весьма крепкими и настолько жизненными, что рассчитывать на их самопроизвольное исчезновение в сколько-нибудь ближайшем будущем совершенно не приходится» (Соколовский 1926: 7). Важным моментом, на наш взгляд, в работе В.С. Соколовского является положение о том, что родовые отношения не являются закостенелой, статичной системой. Наоборот, подстраиваясь под новые производственные отношения, подразумевающие синтез плановой социалистической экономики и экстенсивного мелкотоварного скотоводческого производства, эти отношения рожают «новых героев», которые сосредоточили в своих руках как старые (родовые), так и новые (социалистические) функции по управлению общиной. Ученый называет этих людей «аткамынерами» (буквально: атка-мынер – сидящий на лошади. – авторы). Являясь представителями родовой администрации, они становятся посредниками между властью и аулом, осуществляют *«все сношения последнего с внешним миром по всем вопросам»* (Соколовский 1926: 21) (курсив автора).

Выводы В.Г. Соколовского наводят на мысль, что в русле принципов обычного права выдвинуты из кочевой среды на основе прежних родственных и клановых сетей сумели включиться в новые правила игры, использовать определенный административный и неформальный ресурс для работы в качестве посредников между партийно-советско-общественными организациями и местным населением. Появление таких выдвинутцев можно наблюдать и в доре-

волюционное время. Тогда их называли «переводчиками», «посредниками».

Во второй половине 1920-х гг. доводы сторонников родовой теории стали постепенно утрачивать позиции. В это время в республике начинается широкомасштабная кампания государства по коллективизации и силовому оседанию кочевников. Задача представлялась трудная, так как, заметил секретарь Казахского крайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекин, выступая перед партактивом республики, «мы встречаемся с сильным сопротивлением экономически и культурно более сильного русского кулачества. С другой стороны, мы имеем и имели со стороны казахских биев и мулл и их идеологов-националистов желание создать привилегии для казахской национальности» (Голощекин 1930: 33). Фронтальное вторжение государства на кочевую периферию с целью изъятия натурального продукта повсеместно могло вызвать протест кочевников. Успех реформы мыслился Ф.И. Голощекину при условии силовой диктатуры в отношении кулачества и байства как класса: «Мы конфискуем бая – главу рода, это труднее чем помещика. Помещик для крестьянина чужой, был понятный враг; в ауле же при родовом патриархальном быте – бай свой, глава своего рода» (Голощекин 1931: 200).

Можно сказать, что коллективизация и массовое оседание кочевников к началу 30-х гг. окончательно решили исход классовой борьбы с байством в ауле и кулаком в деревне в пользу государства. Не случайно в это время все больше ограничивается научный плюрализм, ученые ориентируются на изложение истории в русле ленинско-сталинских положений о роли классовой борьбы и пролетариата в историческом развитии.

Оппонентами сторонников родовой теории в дискуссии об общественном строе казахов стали сторонники классовой природы общества. Одной из первых серьезных работ в этом направлении стала коллективная монография П. Погорельского и В. Батракова «Экономика кочевого аула Киргизстана» (Погорельский, Батраков 1930). В 1927 г. этими учеными в ходе экспедиционного обследования были изучены форма и характер социальной эволюции, организация, экономика хозяйств, расположенных в бассейне реки Су-самыр, Джумгол. Однообразность и специфичность кочевого хозяйства центральноазиатских племен имела естественным следствием появление одинаковых форм социальной организации. Поэтому сведения П. Погорельского и В. Батра-

кова о социальной организации киргиз могут быть вполне отнесены к казахскому обществу.

По мнению ученых, социальная организация киргизов имела ярко выраженную классовую структуру. Развитие товарного хозяйства, разные формы внеэкономического принуждения, дифференциация общества на две полярные группы привели, по мнению П. Погорельского и В. Батракова, к появлению группы биев как кочевой феодальной знати: «Не подлежит никакому сомнению одно, что так называемые бии в свое время представляли собою власть, мало похожую на власть при господстве «родового начала». Власть эта опиралась на силу и принуждение» (Погорельский, Батраков 1930: 140).

Обозначенные этими авторами два исследовательских принципа оказали большое влияние на все последующие работы в данном направлении. Во-первых, классовый подход ученых при характеристике дореволюционного киргизского общества был принят последователями этого принципа как концептуальная установка при исследовании социальных отношений в дореволюционном кочевом обществе. В то же время трудно проследить причины, время и характер трансформации таких институтов, как «батыр – бий – манап» (Манапы – представители киргизской феодально-родовой аристократии, за которыми со стороны членов их рода признавалось право суда и предводительства в военное время. См.: Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959.). Это, в свою очередь, привело к тому, что вплоть до начала 1940-х годов (В начале 1940-х гг. появляются фундаментальные исследования по социально-политической истории Казахстана таких видных ученых, как М.П. Вяткин, А.П. Бернштам, С.Л. Фукс и др.). Вопросы социально-политической истории кочевников, в том числе казахов, оставались слабо разработанными и спорными. Во-вторых, предмет необходимо было изучать в его эволюционном развитии. Впоследствии эта концепция приобрела характер доминирующей парадигмы в советской исторической науке. Речь идет не об авторской концепции П. Погорельского и В. Батракова, а о влиянии монографии этих ученых на утверждение нового концептуального подхода при изучении истории общественных отношений.

Устойчивость позиций родовой аристократии связана с тем, что характерной чертой политико-правовой культуры кочевого общества, несмотря на новую систему власти, оставалась

приверженность к компромиссу, подчинение авторитету таких лидеров, которые, аккумулировав традиции и правовые знания, смогли стать посредниками между общиной и советской бюрократией.

Среди немногочисленных исследований этого направления, посвященных изучению социальной организации кочевников с классовых позиций, следует выделить работы профессора-историка С.Д. Асфендиарова (Асфендиаров 1935; Прошлое Казахстана 1935; Прошлое Казахстана 1936). Его научный труд по истории казахского народа с древности до 1917 г. является обобщающей работой, в которой отразилась концепция о поступательном развитии кочевых народов от первобытного состояния (первобытно-общинного строя) к классовому (капиталистическому) обществу, закрепив марксистские схемы исторического процесса.

С.Д. Асфендиаров относит зарождение классовых отношений к XVI в., когда в плане социально-экономической структуры казахское общество разделилось на два непримиримых лагеря – феодалов и рядовых кочевников. К первым ученый относит хана, батыров, баев, ходжей и, конечно, биев, которые представляли «зародыш государственного аппарата. Бии являлись как бы идеологами казахского феодализма» (Асфендиаров 1935: 90).

В это время под внешней оболочкой родового общества происходит накопление средства производства (скота) в руках родовой верхушки, которая, вступая во внешние торговые сношения, постепенно превращалась в настоящего хозяина этих средств.

Анализ работ С.Д. Асфендиарова наводит на мысль о присутствии едва уловимого двусмысленного подтекста. С одной стороны, всеохватывающее господство идеологических установок определило подход автора к освещению истории казахского общества. К примеру, его критическое отношение к русско-казахским отношениям, которые он описывает как «грабеж», «притеснение», «колонизация казахских земель» со стороны Российской империи (в духе «школы М.Н. Покровского»).

С другой стороны, обвиняя М. Тынышпаева и других представителей национальной интеллигенции в буржуазном национализме, С.Д. Асфендиаров сам не избежал некоторой идеализации при изложении исторического прошлого. Например, он пишет: «...царское правительство расчленило Казакстан, создав условия, затрудняющие национальное объединение ка-

заков» (Асфендиаров 1935: 146); в отношении биев заметны ностальгические ноты: «Каждая Казахская орда имела своих знаменитых биев: Старшая орда – Толе-бия, Средняя – Казбек-бия, Младшая – Айтеке-бия. Бии ...как носители народных традиций сохраняли в народной памяти авторитет со времени первобытной демократии родового общества» (Асфендиаров 1935: 90). Смеем предположить, что проскальзывание «ностальгических» нот среди общепринятых в исторической науке выражений как «колонизация», «феодалы» и т. д. говорило, скорее всего, о научных установках ученого, которые он старался вплести в общую канву изложения материала и придать им характер скрытого предпочтения. Во всяком случае, внимательное чтение работ С.Д. Асфендиарова подводит именно к такому заключению.

Большой вклад С.Д. Асфендиарова в развитие исторической науки Казахстана неоспорим. В частности, он одним из первых показал кочевую культуру как цивилизационную целостность, а его социальная характеристика казахского общества послужила ориентиром в научных исследованиях на долгие десятилетия вперед.

В то же время работа С.Д. Асфендиарова, написанная в традициях проблематики советской исторической науки (колониальные захваты Российской империи, роль классовой борьбы в казахском ауле, критика деятельности алашордынцев и т. д.), подтверждает тезис: «Уже к середине 30-х гг. советская историческая наука при активном участии Покровского была накрепко вбита в прокрустово ложе марксизма-ленинизма» (Российская 1996: 168).

Таким образом, одна группа исследователей считала, что казахское общество, несмотря на все эволюционные процессы, оставалось в своей основе традиционным, бесклассовым (С.Г. Соколовский, Т. Рыскулов и др.). Невольно продолжая традиции дореволюционной историографии, исследователи считали, что любое вторжение в экосистемы кочевников самопроизвольно, с целью самосохранения, приводит к отторжению чужеродных элементов, как негодных в политическом, идеологическом и культурно-ценностном смысле. При этом сохранялись практически в неизменном виде те институты, которые позволяли этнической общности приспособиться к новым социально-экономическим и культурным изменениям. Одним из таких институтов исследователи считают биев, аксакалов, которые рассматривались

как представители родовой демократии. Это они пронесли сквозь время ценностные постулаты народа, укреплявших этнический фундамент кочевников – родоплеменную структуру общества, адаптированную к суровым природным условиям путем экстенсивного скотоводства. Сторонники этой концепции считали, что такое общество не имеет классовых противоречий, следовательно, говорить об эксплуатации трудового народа не приходится. Родовая вер-

хушка рассматривалась как представительница родовой демократии.

Другое направление представлено работами сторонников изложения истории в контексте классовой парадигмы развития (П. Погорельский, В. Батраков, Г.С. Тогжанов). Исследователи пытались выработать систему взглядов на вопрос о классовом содержании общественно-политической жизни номадов, в которую прочно были вплетены родовые формы бытия.

Литературы

- Асфендиаров С.Д. (1935). История Казакстана (с древнейших времен). Т. 1. Алма-Ата: Казакстанское краевое издательство.
- Голощекин Ф.И. (1930). Десять лет пройденных и предстоящие задачи. Алма-Ата: Гос. издательство РСФСР. Казакское краевое отделение.
- Голощекин Ф.И. (1931). Казакстан на путях социалистического переустройства. Москва; Алма-Ата: Объединенное гос. издательство.
- Погорельский П., Батраков В. (1930). Экономика кочевого аула Киргизстана. Москва: Издание Совнаркома К.А.С.С.Р.
- Прошлое Казакстана в источниках и материалах (1935). Сб. 1 / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова. Алма-Ата: Казакстанское краевое издательство.
- Прошлое Казакстана в источниках и материалах (1936). Сб. 2 / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова. Алма-Ата: Казакстанское краевое издательство.
- Российская историография (1996). Москва: Российс. гос. гуманит. ун-т.
- Советская Степь (1926). № 101. 7 мая.
- Соколовский В.Г. (1926). Казакский аул. Ташкент: КазИСУ.
- Чулошников А.П. (1924). Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. 1: Древние время и средние века. Оренбург: Киргизское государственное издательство.

References

- Asfendiarov S.D. (1935). Istoriya Kazakstana (s drevnejshih времен) [The history of Kazakstan (from ancient times)]. Т. 1. Alma-Ata: Kazakstanskoe kraevoe izdatel'stvo.
- Goloshchekin F.I. (1930). Desyat' let projdennyh i predstoyashchie zadachi [Ten years passable and forthcoming tasks]. Alma-Ata: Gos. izdatel'stvo RSFSR. Kazakskoe kraevoe otdelenie.
- Goloshchekin F.I. (1931). Kazakstan na putyah socialisticheskogo pereustrojstva [Kazakstan on the ways of socialistic reorganization]. Moskva; Alma-Ata: Ob»edinennoe gos. izdatel'stvo.
- Pogorel'skij P., Batrakov V. (1930). Ehkonomika kochevogo aula Kirgizstana [Economy of nomadic aul of Kyrgyzstan]. Moskva: Izdanie Sovnarkoma K.A.S.S.R.
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah (1935) [The past of Kazakhstan is in sources and materials]. Sb. 1 / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova. Alma-Ata: Kazahstanskoe kraevoe izdatel'stvo.
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah (1936) [The past of Kazakhstan is in sources and materials]. Sb. 2 / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova. Alma-Ata: Kazahstanskoe kraevoe izdatel'stvo.
- Rossiyskaya istoriografiya (1996) [Russian historiography]. Moskva: Rossijs. gos. gumanit. un-t.
- Sovetskaya Step' (1926) [Soviet Steppe]. № 101. 7 maya.
- Sokolovskij V.G. (1926) Kazakskij aul [Kazakh aul]. Tashkent: KazCSU.
- Chuloshnikov A.P. (1924). Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svyazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugih tyurkskih plemen [Essays on history of Kazak-Kirgiz of people in connection with the general historical fates of other turkic tribes]. CH. 1: Drevnie vremya i srednie veka. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo.

Жаркенова А.М.

доктор исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: zharkenova2710@yandex.kz

ЭТНИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ И КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАКТИКА

Этническая демография является отдельной отраслью научного знания, частью демографии – науки о народонаселении. Кроме того, она представляет и область практической деятельности. Она имеет междисциплинарный характер и тесно связана с такими общественными дисциплинами, как этнология, демография, социология. Казахстан относится к одним из самых полиэтничных государств мира и этнические процессы оказывают влияние на все сферы социально-экономического и демографического развития. Между тем, исследование базовых теоретических и практических аспектов этнической демографии в Казахстане носит эпизодический характер и осуществляется в основном в контексте социально-демографического развития населения. С самого момента провозглашения независимости принципы и направления этнодемографической политики в нашей стране основывались на равноправии всех этносов и сохранении межнационального мира и стабильности. Высшим достижением политики явилась созданная в Казахстане уникальная модель межэтнического согласия, а в перспективе – создания новой гражданской идентичности на базе патриотической идеи «Мәңгілік Ел».

В статье уточнено понятие этноса и этничности, дается определение принципов этнической демографии, раскрывается ее междисциплинарный характер и выявляются практические аспекты реализации этнодемографической политики в Казахстане.

Результаты и выводы исследования позволяют рассмотреть развитие принципов этнодемографической политики в Казахстане в перспективном ключе в современных условиях формирования новой гражданской идентичности, базирующейся на идее «Мәңгілік Ел».

Выводы, полученные в результате исследования, могут быть использованы при изучении этнодемографической структуры казахстанского общества, совершенствовании и развитии этнодемографической политики в стране, в процессе преподавания обществоведческих дисциплин на гуманитарных факультетах высших учебных заведений.

Ключевые слова: этнос, этническая идентичность, этническая демография, этнодемографическая политика, полиэтничное государство, казахстанская модель межэтнического согласия, патриотическая идея «Мәңгілік Ел».

Zharkenova A.M.

Dr. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: zharkenova2710@yandex.kz

Ethnic demography: interdisciplinarity, principles and Kazakhstan practice

Ethnic demography is a separate branch of scientific knowledge, part of demography is the science of population. In addition, it represents a field of practical activity. It has an interdisciplinary nature and is closely connected with such public disciplines as ethnology, demography, sociology.

Kazakhstan is one of the most polyethnic countries in the world and ethnic processes have an impact on all areas of socio-economic and demographic development. Meanwhile, the study of the basic theoretical and practical aspects of ethnic demography in Kazakhstan is episodic and is carried out mainly in the context of socio-demographic development of the population.

Since the moment of the declaration of independence, the principles and directions of ethnodemographic policy in our country have been based on the equality of all ethnic groups and the preservation

of interethnic peace and stability. The highest achievement of the policy was the unique model of inter-ethnic harmony created in Kazakhstan, and in the future – the creation of a new civil identity based on the patriotic idea of «Eternal People»

The article clarifies the concept of ethnos and ethnicity, defines the principles of ethnic demography, reveals its interdisciplinary nature and identifies practical aspects of the implementation of ethnodemographic policy in Kazakhstan.

The results and conclusions of the study allow us to consider the development of the principles of ethno-demographic policy in Kazakhstan in a perspective manner under the current conditions of the formation of a new civil identity based on the idea of «Eternal People».

The conclusions obtained as a result of the research can be used to study the ethnodemographic structure of Kazakhstan society, to improve and develop ethno-demographic policy in the country, in the teaching of social science disciplines at the humanities faculties of higher educational institutions.

Key words: ethnos, ethnic identity, ethnic demography, ethno-demographic policy, polyethnic state, Kazakhstan model of interethnic accord, patriotic idea

Жаркенова А.М.

тарих ғылымдарының докторы, доцент, А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: zharkanova2710@yandex.kz

Этникалық демография: принциптері және қазақстандық практика

Этникалық демография – бұл ғылыми білімнің бөлек бөлігі, демографияның бір бөлігі – халықтың ғылымы. Сонымен қатар, бұл практикалық қызмет саласы болып табылады. Ол пәнаралық сипатқа ие және этнология, демография, әлеуметтану сияқты қоғамдық пәндермен тығыз байланысты. Қазақстан – әлемдегі ең полиэтникалық елдердің бірі және этникалық процестер әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамудың барлық салаларына әсер етеді.

Сонымен қатар, Қазақстанда этникалық демографияның негізгі теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу эпизодтық болып табылады және негізінен халықтың әлеуметтік-демографиялық даму контекстінде жүзеге асырылады. Тәуелсіздік жарияланған сәттен бастап біздің еліміздегі этнодемографиялық саясаттың принциптері мен бағыттары барлық этникалық топтардың теңдігіне және ұлтаралық бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға негізделген. Саясаттың ең жоғары жетістігі – Қазақстанда құрылған этникааралық келісімнің бірегей моделі, ал болашақта – «Мәңгілік Ел» патриоттық идеясына негізделген жаңа азаматтық сәйкестікті құру.

Мақалада этнос және этностық түсінік түсіндіріледі, этникалық демография принциптерін анықтайды, оның пәнаралық сипатын ашып, Қазақстанда этнодемографиялық саясатты жүзеге асырудың практикалық аспектілерін анықтайды.

Зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары «Мәңгілік Ел» идеясы негізінде жаңа азаматтық сәйкестікті қалыптастырудың қазіргі жағдайында перспективада Қазақстандағы этнодемографиялық саясат принциптерін дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар қазақстандық қоғамның этнодемографиялық құрылымын зерттеу, елдегі этнодемографиялық саясатты жетілдіру және дамыту, жоғары оқу орындарының гуманитарлық факультеттерінде қоғамдық пәндерді оқыту процесінде жүзеге асады.

Түйін сөздер: этнос, этникалық сәйкестік, этникалық демография, этнодемографиялық саясат, этникалық мемлекет, этносаралық келісімнің қазақстандық моделі, патриоттық идея «Мәңгілік Ел».

Введение

В условиях формирования новой гражданской идентичности в Казахстане, основанной на идее «Мәңгілік Ел», особую актуальность приобретает изучение этнической демографии. Сегодня крайне важно объективно переосмыслить и всесторонне оценить эту важнейшую проблему с позиции современных методологических подходов и казахстанской практики строительства

этногражданской идентичности. Казахстанское общество сформировалось как полиэтничное и в связи с этим актуальность этнической демографии как научной дисциплины и основы государственной политики крайне высока. Общество представляет собой сложную систему, в которой все процессы взаимосвязаны, что в особенности касается этнодемографических процессов.

При чрезвычайной актуальности проблемы отмечается острый недостаток в научных

исследованиях, изучающих всю совокупность этнодемографических процессов, их генезис и взаимодействие, обусловленность социально-экономических и культурных трансформаций, происходивших и происходящих в Казахстане и его регионах. В связи с этим и была сформулирована цель настоящего исследования – определение теоретических основ, базовых принципов, междисциплинарного характера этнической демографии и практики ее применения в казахстанской государственной политике.

Материал и методы

Методологической основой исследования является системный подход, согласно которому этническая демография выступает как целостная система, обладающая иерархической структурой.

В исследовании применялся метод критического и ретроспективного анализа и синтеза фундаментальных теорий и концепций этничности, этнической демографии. Историографический анализ трудов зарубежных и отечественных авторов позволил выявить степень освоения накопленного опыта, состояние и развитие этнодемографической политики в Республике Казахстан.

Важными источниками при подготовке статьи стали материалы «Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства» и «Доктрины национального единства».

Результаты и обсуждение

Этническая демография является одной из отраслей демографии, определяемой как наука, занимающаяся описанием населения. Этническая демография является сравнительно молодой отраслью знания, возникшей на стыке демографии с другими науками, в данном случае – с этнологией/этнографией, в результате сближения исследовательских задач. Эта наука занимается изучением одного из исторически возникших и устойчиво существующих видов общности людей – народов или этносов (этнических общностей), особенностей их происхождения, специфики традиционного хозяйства в природных условиях этнического расселения (этнической территории) – их культуры и быта, а также процессов изменения этносов во времени, в том числе и в результате взаимодействия с другими этносами.

Демографические процессы представляют собой сложное по своей природе, многообразное

по формам и последствиям социально-политическое явление. Основанием изучения демографических и миграционных процессов является признание их социальным процессом. Это возможно в силу того, что, во-первых, развитие населения представляет собой социальное и территориальное перемещение населения, взаимосвязь которых формирует определенные тенденции; а во-вторых, потому, что они характеризуются протяженностью во времени, последовательностью, определенной непрерывностью.

Главными критериями, на которых базируется типология демографических процессов, являются следующие: формы демографических процессов: конечный результат; осведомленность населения; движущие силы (причинные факторы); уровень реальности: временной диапазон демографических процессов.

Для современных социально-демографических процессов характерны процессы постоянной межэтнической интеграции. Интеграция может быть этнической (национальной), может быть социальной. В ходе этнической интеграции родственные этнические группы или часть одного этноса более глубоко консолидировались в единый народ, нацию. При социальной или социально-политической интеграции разные народы сближаются благодаря общим социальным и государственным целям.

Факторами стимулирования интеграционных тенденций социально-демографических процессов являются экономика, торговля, научно-технический прогресс. Народам необходимо выгодно объединяться, для того чтобы подняться на более высокий социально-экономический и культурный уровень. Нужно учитывать и тот факт, что межэтническая интеграция приносит обществу пользу, если развивается естественно в условиях демократического выбора и свободы. И, напротив, эта интеграция может обернуться несчастьями, если она развивается с насилием в недемократических условиях.

В условиях демократического общества развитие социально-демографических процессов, тенденций к интеграции и глобализации не должны привести к подавлению этносов. Напротив, должны создаваться условия для развития всех этносов, что станет источником прогресса и процветания общества. Демократическая форма организации людей в рамках полиэтнического государства создает прочную основу для возрождения, сохранения и развития этнического многообразия. Универсальный характер полиэтнического демократического государства про-

является в осуществлении мер по сохранению и укреплению единства и стабильности в обществе не на основе политических, этнических или иных пристрастий, а на основе сочетания гражданских прав и национальных чувств людей, их интеграции в синтез оппонирующих друг другу субъектов, в котором они стремятся отыскать общие основания для совместной жизни, не жертвуя при этом суверенностью личности.

Для этнической демографии ключевым является понятие этноса и этничности, которое сегодня по-разному трактуется представителями многочисленных теоретических и методологических школ. Для того, чтобы сформулировать авторский подход к этому понятию, прежде постараемся в общих чертах раскрыть наиболее распространенные подходы к классификации и анализу концепций этничности.

Сегодня существует несколько классификационных подходов, различающихся как по содержанию, так и числу. Характеризуя разницу в классификациях, применяемых российскими и англо-американскими авторами, В.А. Авсентьев отмечает: «Р. Липщун выделяет пять общих теорий этничности – биологическую, примордиалистскую, воображаемого сообщества, защитительную, инструментальную; Д. Лейк и Д. Ротшильд сводят их к трём группам – примордиализму, конструктивизму, инструментализму; Дж. Рекс ограничивается обозначением двух концепций – примордиалистской и ситуационной, или инструментализм». Далее он продолжает: «чтобы отразить современное состояние этнологии, все многообразные концепции этничности можно отнести к двум большим группам: к «традиционным», в которых этнические группы рассматривались как реально существующие (независимо от способа их возникновения и признаков), и «нетрадиционным», или, наиболее корректно, «постмодернистским» (Авксентьев, 2001: 224).

Широко распространена биологическая концепция этноса, согласно которой этнос, этническая группа основана, прежде всего, на общем природно-биологическом происхождении. Безусловно, эта концепция не только имеет право на существование, но и реально оправдана и обоснована естественными причинами. Эту точку зрения разделяют Ч. Кейс и К. Гирц. По мнению первого, чувство этнической общности возникает в результате расширения и распространения кровно-родственных чувств, так он считает, что: «этничность – это форма учета родства, в которой связь с предками или с теми, кто считается

предком, не совпадает в точности с генеалогической линией» (Keyes, 1981:30). М. Бэйнкс полагал, что антропологическая конструкция и выражает суть этничности (Banks, 1996:210).

Л. Белл, А. Коэн, Дж. Окамура, М.П. Фишер, К. Янг относятся к школе инструментализма. Так, Дж. Окамура признает социально-психологическую основу этничности в части ее понимания как средства формирования социальной общности и единения с целью преодоления имеющихся национально-психологических комплексов (Okamura, 1981:452). Иначе понимают этничность представители конструктивизма, которые в это понятие вкладывают учет целого комплекса факторов – биологического, социально-психологического и культурного. Один из самых известных и ярких исследователей этого направления – норвежец Ф. Барт, в качестве основных признаков этничности он называет внешность, самоназвание, язык, культуру и религию (Barth, 2007:16).

Недостаток большинства существующих сегодня теоретических концепций заключается, на наш взгляд, в том, что в них выделяется, подчеркивается и абсолютизируется лишь одна из многочисленных сторон понятия этничности. К примеру, «примордиалисты» объективизируют этничность, считая ее врожденным свойством, заложенным уже в генетическом коде, оставляя за чертой внимания социальную и культурную составляющие. Эта идея лежит в основе концепции Пьера ван ден Берга (Van den Berghe, 1987: 301).

Другими наиболее известными представителями этой теории являются Р. Гамбино, К. Гирц, У. Коннор и А. Прили. Напротив, конструктивисты – Б. Андерсон, Р. Бурдье, Э. Геллнер, Э. Хабсбаум и другие считают, что в этничности первичной является идеологическая основа, формируемая и внедряемая в сознание людей идеологами и средой.

Теория идентичности Э. Эриксона основана на психо-социальной основе, доказывается, что отождествление отдельной личности с этносом происходит в результате совпадения стереотипов индивидуального и этнического сознания (Эриксон, 1996: 340).

Таким образом, в современной западной литературе можно выделить три основных направления – примордиализм, инструментализм и конструктивизм.

Среди русскоязычных исследователей также существуют различные оценки и подходы к определению понятий этноса и этничности. В

связи с разнообразием толкований этих терминов, известный российский этнограф С.В. Чешко предложил не торопиться с их официальным научным оформлением. По его мнению, «то явление, которое обозначается термином «этничность», едва ли можно, по крайней мере, на определенном этапе развития науки, выразить посредством какой-то точной дефиниции. Пытаясь придумать такую дефиницию, мы скорее всего допустим ошибку, абсолютизовав одни стороны этничности и отбросив другие... И крайний субъективизм, и крайняя онтологизация этничности и этноса в равной мере уведут от исследования существа проблемы» (Чешко, 1994: 40).

Тем не менее, уже в советской этнологии и антрологии сложилось определенное представление о становлении и развитии этноса, оформились трактовки терминов и понятий. По мнению С.М. Широкогорова, «этнос является единицей, в которой протекают процессы культурного и соматического изменений человечества как вида, и осознает себя как группу людей, объединенных единством происхождения, обычаев, языка и уклада жизни» (Широкогород, 1923: 136).

П.И. Кушнер расширил представление об этническом сознании, включив в определение совокупность социально-психологических представлений членов этнической общности о своем и других этносах. Он полагал: «Этническое самосознание есть часть этнического сознания, отражающее восприятие и представление индивидов о себе как представителях, определенной этнической общности» (Кушнер, 1951: 280).

В современной научной литературе понятие этнического сознания было вытеснено более точным термином «этническая идентичность».

С.А. Арутюнов и Н.Н. Чебоксаров в своем определении этноса на первое место поставили информацию, которой этносы обмениваются между собой при контактировании. Так, они пишут: «Этносы представляют собой пространственно ограниченные «сгустки» специфической культурной информации, а межэтнические контакты – обмен такой информацией» (Арутюнов, 1972: 31).

Большое значение причинам формирования этнического сознания, с разной интенсивностью и на разных уровнях, проявляющихся в разных исторических условиях и государствах, придавал А.Г. Агаев. По его мнению, «территория ..., язык..., хозяйство..., в сложном переплете исторических, социально-экономических, мировоззренческих, религиозных, этнических, этногра-

фических условий в процессе консолидации и дифференциации смешения и растворения, взаимопроникновения, разъединения порождают сознание этнического единства народа» (Агаев, 1985: 31).

В.И. Козлов, также отмечая важность вышеперечисленных причин, утверждал: «Этническое самосознание возникает в процессе длительной совместной жизни людей под воздействием ряда факторов. Сильное воздействие на его формирование оказывает социальная среда, представление об общем происхождении и общих исторических судьбах и т.д.» (Козлов, 1996: 1998). Он серьезно расширил перечень структурных компонентов этноса, добавив к осознанию принадлежности к этносу, также такие понятия, как этноцентризм, этнические стереотипы, этнические симпатии и антипатии. При этом В.И. Козлов рассматривал этническое сознание в развитии и взаимодействии с этническими процессами. То есть, этническое сознание в его трактовке уходит от статичного понимания и приобретает динамику и цикличность.

На наш взгляд, весьма убедительной и обоснованной является позиция Р. Брубейкера, который считал, что «недостаток... субстанциональной трактовки наций как реальных сущностей заключается в том, что она усваивает категории практики в виде категорий анализа... Возражать против материалистического и субстанционального способа осмысления наций не значит оспаривать реальность национального существования. Это означает, что необходимо отделять изучение национального существования и национальной принадлежности от изучения наций как сущностей, коллективов или сообществ. Это означает фокусировать внимание на национальной принадлежности как на концептуальной переменной... а не на нациях как на реальных общностях. Это означает рассматривать нации не в качестве сущности, а в качестве институционализированной формы; не в качестве общности, а в качестве практической категории, не в качестве данности, а в качестве случайного явления» (Brubaker, 2002).

Таким образом, следует особо акцентировать внимание на том, что анализ этноса, этничности, этнической идентичности, развития этнических процессов в современном мире требует применения полиметодологического подхода, благодаря которому появляется реальная возможность изучения этих феноменов в динамике и трансформационных изменениях. Тем более, что современная реальность наглядно демонстри-

рует динамичность и изменчивость этнических процессов.

В условиях демократического общества развитие социально-демографических процессов, тенденций к интеграции и глобализации не должны привести к подавлению этносов. Напротив, должны создаваться условия для развития всех этносов, что станет источником прогресса и процветания общества. Демократическая форма организации людей в рамках полиэтнического государства создает прочную основу для возрождения, сохранения и развития этнического многообразия. Универсальный характер полиэтнического демократического государства проявляется в осуществлении мер по сохранению и укреплению единства и стабильности в обществе не на основе политических, этнических или иных пристрастий, а на основе сочетания гражданских прав и национальных чувств людей, их интеграции в синтез оппонировавших друг другу субъектов, в котором они стремятся отыскать общие основания для совместной жизни, не жертвуя при этом суверенностью личности.

В современных государствах, которые за крайне редким исключением, относятся к категории полиэтнических, происходит резкая актуализация этничности, что является ответом на демографические и миграционные вызовы и риски. По мнению известного российского демографа А. Вишневого, все современные глобальные проблемы, прежде всего, связаны с демографией. «Что касается современности, то в мировых масштабах соотношение между разными народами после демографического взрыва середины XX в. уже изменилось и продолжает меняться. Еще недавно в развитых странах проживала треть человечества, сейчас – менее 20 процентов, а к концу XXI в. прогнозируется сокращение до 12 процентов. Демографический рост толкает население развивающихся стран из перенаселенных и бедных территорий в богатые и менее населенные регионы мира. Народы неизбежно будут перемешиваться – от этого никуда не уйти. Миграционное давление на Запад продолжит нарастать, принимая самые разные формы» (Вишневский, 2005: 120).

Поскольку этот процесс неизбежен, то и государственная политика должна трансформироваться с учетом сложившихся обстоятельств.

Одним из самых проблематичных в этих условиях является поиск разумного соотношения между стремлением к независимой государственности и демократией. По мнению многих исследователей, это обстоятельство неизбежно

порождает конфликты, поскольку нет демократического способа передела границ. Однако, в этом вопросе мы солидарны с А.Р. Аклаевым, утверждающим, что весь ход современной истории свидетельствует о мирном образовании полиэтнических государств, к которым относятся почти все страны мира, кроме отдельных островных локальных образований (Аклаев, 1997: 380).

Кроме того, главным фактором становится государственная политика, которая и определяет условия для формирования бесконфликтного сосуществования этносов в полиэтнических странах.

А. Лейпхарт реализацию демократических принципов в полиэтнических государствах видит в реализации идеи «демократии согласия, или участия», главный принцип которой – «соучастие во власти» (Лейпхарт, 1987: 286). Согласно этой идее должно соблюдаться право участия и представительства малых этнических групп в системе управления. Кроме того, им предоставляется законодательная и практическая реализация права вето по вопросам культурной автономии, а также «временного вето» по другим вопросам, затрагивающим их интересы.

Таким образом, на наш взгляд, следует разграничивать понятия «нация» и «этнос». В дальнейшем исследовании мы будем рассматривать нацию, как выражение политической и гражданской общности. Этнос же относится к понятию социокультурного порядка. Этнодемографические процессы представляют собой сложное по своей природе, многообразное по формам и последствиям социально-политическое явление, оказывающее огромное влияние на общественное развитие, и в свою очередь испытывающее воздействие политических, социально-демографических и иных трансформаций.

В современном мире существует немало моделей этнополитического устройства, по мнению многих специалистов, политических, общественных и религиозных деятелей казахстанская модель является уникальной и относится к наиболее успешным и эффективным. Н. Мустафаев считает: «В Старом Свете по уровню полиэтничности Казахстан сопоставим лишь с такими «гигантами», как Российская Федерация и Республика Индия. Причём и по сравнению с ними, по реальному, а не формальному признаку, Казахстан выигрывает» (Мустафаев, 2010).

В чем же, по его мнению, заключаются преимущества Казахстана как полиэтнической страны? «Даже в таких наиболее полиэтничных государствах Европы, как Бельгия и Швейцария,

основные этносы представлены лишь 4-мя основными (не менее 1% населения) этническими группами в каждой. В Казахстане таких основных этносов 7 – казахи, русские, украинцы, узбеки, немцы, татары, уйгуры. Еще 7 следующих по численности крупных этносов, – корейцы, азербайджанцы, турки, поляки, дунгане, курды, чеченцы и ингуши, будучи представлены почти во всех регионах, в то же время имеют ареалы компактного проживания» (Мустафаев, 2011).

Таким образом, полиэтничность в открытой форме, без жесткой привязки и локализации этносов в закрытых анклавах, является важным преимуществом Казахстана. А главное, многонациональность расценивается как главный фактор в модернизации и демократизации общества в государственной политике страны.

Реализуемая в Казахстане политика формирования новой гражданской идентичности базируется на принципе «единство в многообразии», при котором гармонично развиваются и взаимодействуют разные этносы и культуры.

Курс на формирование гражданской идентичности нации был закреплён в принятой в 1995 году Конституции Республики Казахстан, «Концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан» (одобрена Распоряжением Президента Республики Казахстан 23 мая 1996 г. N 2995).

На сессиях Ассамблеи народа Казахстана, уникальном органе, не имеющем аналогов в мировой практике, Президент РК Н.А. Назарбаев озвучил принципы этнополитики и формирования новой гражданской идентичности. В качестве первого принципа он выдвигает «этническое, конфессиональное, культурное, языковое многообразие». По его мнению, «оно составляет идеологическую, нравственную, духовную основу нашего общества, постоянно даёт обществу новые силы для развития. ...Исторически сложившуюся полиэтничность и поликонфессиональность мы смогли превратить в наше стратегическое преимущество и национальную силу» (Н. Назарбаев).

Дальнейшее развитие казахстанская этнополитическая модель получила в «Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства» и «Доктрине национального единства». Среди ее главных принципов:

«1) Базовый вектор – общенациональная патриотическая идея «Мәңгілік Ел»;

2) Консолидирующие ценности общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» – гражданское равенство, трудолюбие, чест-

ность, культ учености и образования, светская страна;

3) Фундамент Казахстанской идентичности и единства – общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии;

4) Казахстанская идентичность и единство – это непрерывный поколенческий процесс. Он базируется на том, что каждый гражданин, независимо от этнического происхождения, связывает свою судьбу и будущее с Казахстаном. Единое прошлое, совместное настоящее и общая ответственность за будущее связывают общество в одно целое: «У нас одно Отечество, одна Родина – Независимый Казахстан». Осознанность этого выбора – главное объединяющее начало» (Доктрина национального единства Казахстана).

Как сами казахстанцы оценивают полиэтничность общества, дают представление результаты социологических исследований. Так, комплексное социологическое исследование «Межэтническое взаимодействие: ресурсный и ограничительный потенциал интеграции и дезинтеграции», проведенное в 2009 г. Казахстанским институтом социально-экономической информации и прогнозирования, показало, что 55,4 % респондентов, то есть более половины, считают, что полиэтничный состав является фактором более успешного развития страны. При этом в разрезе 9 опрошенных этнических групп позитивно оценивают многонациональность от половины и выше – до 88,5 % представителей всех этносов. Н. Мустафаев резюмирует результаты опроса: «Как общенациональный, так и специальный опросы показывают, что казахстанское общество расценивает уникальный полиэтничный состав населения как позитивный фактор, способствующий более успешному развитию Казахстана. Это main stream в общественном мнении» (Мустафаев, 2009).

Н. Попов приводит такие данные: «Среди представителей всех национальностей, населяющих Казахстан, широко распространен казахстанский патриотизм. Подавляющее большинство, а точнее 90 %, считает своей родиной Казахстан или СССР, лишь 6 % – Россию. При этом и среди русских считают родиной Россию лишь 13 %, а 85 % – Казахстан или СССР. Казахи испытывают большую гордость от того, что являются гражданами Казахстана, но и среди представителей других национальностей, включая русских, это чувство достаточно широко распространено – его испытывают около 40 % неказахов. Соответственно, значительное боль-

шинство не хотело бы сменить свое гражданство – 78 % хотели бы иметь либо гражданство Казахстана, либо двойное российско-казахстанское гражданство» (Попов, 2011).

Один из последних социологических опросов на тему «Восприятие гражданами институтов государства и представителей власти», проведенный Казахстанским институтом социально-экономической информации и прогнозирования в 2014 г., показал, что «у нас существует достаточно высокий уровень идентификационной связанности населения Казахстана. Так, подавляющее большинство респондентов (92 %) в той или иной степени склонно отождествлять себя с казахстанским государством, причем 64,5 % – безусловно. В разрезе этнических групп: казахи – 96,6 %, русские – 87,2 %, другие – 81,8 %» (Исабаева, 2014).

Приведем для сравнения данные официальных статистических органов стран-партнеров Казахстана по Евразийскому экономическому Союзу – России и Беларуси. Так, в России, являющейся одной из наиболее многонациональных стран в мире, русские по итогам переписи 2010 г. составили 80,9 %, а почти 84 % жителей Беларуси среди заявленных 140 этносов отнесли себя, согласно переписи 2009 г., к коренной национальности.

Заключение

Сегодня большинство государств мира являются полиэтническими по своему составу и тенденция такова, что многонациональность будет расширяться. Поэтому крайне важна выработка и совершенствование эффективной этнодемографической политики, учитывающей этническое разнообразие и равенство прав всех этносов. Актуальность такой политики особенно значима в условиях современных демографических и миграционных вызовов и рисков.

Проведенное исследование позволяет сформулировать вывод о том, что в современном Казахстане происходит творческое обогащение принципов и практики этнической демографии. Так, в Республике Казахстан сформирована уникальная этнополитическая модель, в

которой присутствует не имеющая мире аналогов структура – Ассамблея народа Казахстана, представляющая интересы всех 140 этносов, населяющих страну. Сегодня этнодемографическая политика в РК развивается с учетом особого внимания к полиэтническому составу населения, признанного важнейшим источником успешного развития.

При этом нет никаких оснований считать, что Казахстан станет моноэтническим государством не только в среднесрочной, но и долгосрочной перспективе. Более того, этнодемографическая политика в РК с самого первого момента создания независимого государства была направлена на сохранение этнического разнообразия страны, а главным достоянием казахстанского общества является его полиэтничность. Прочные и дружеские взаимоотношения между этносами стали основой для создания уникальной казахстанской модели межэтнического согласия. В современных условиях именно эта модель стала базовой в дальнейшем укреплении и развитии всего полиэтнического населения Казахстана, главными ценностями которой являются идеи общей гражданской идентичности, патриотизма, духовно-культурной общности, сохранении стабильности, межэтнического и межконфессионального согласия.

Теперь, когда перед Казахстаном стоят новые масштабные задачи по реализации программы совершенно нового уровня и качества, чрезвычайно важно укреплять и развивать демографический потенциал страны. Вхождение в число 30 наиболее развитых государств мира может быть выполнено только с высокоразвитым человеческим капиталом и конкурентоспособными трудовыми ресурсами, в обществе, объединенном едиными целями и сплоченным на базе патриотической идеи «Мәңгілік Ел».

Таким образом, можно с уверенностью говорить о том, что в Казахстане происходит реальное формирование новой гражданской идентичности, базирующейся на общенациональной патриотической идее «Мәңгілік Ел», фундаментом которой являются общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии.

Литература

- Авксентьев В. А. (2001) Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. Ставрополь: Изд-во Ставроп. гос. ун-та. 224 с.
Keyes Ch. F. (1981) The dialectic of ethnic changes // *Ethnic change*. Seattle ; London. P. 4–30.

- Banks M. (1996) *Ethnicity: anthropological constructions*. London; New York : Routledge. VIII, 210 p.
- Okamura J. (1981) Situational ethnicity // *Ethnic a. Racial Studies*. Vol. 4, № 4. P. 452–465.
- Barth F. (2007). Overview: Sixty Years of Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 36: 1–16.
- Van den Berghe, Pierra L. (1987) *The ethnic phenomenon*. New York ; London : Praeger. 301 p.
- Эриксон Э. (1996) Идентичность: юность и кризис : пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва: Прогресс. – 340 с.
- Чешко С. В. (1994) Человек и этничность // *Этногр. обозрение*. № 6. С. 40–43.
- Широкогоров С. М. (1923) Этнос: исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. Шанхай : Сибпресс. 136 с.
- Кушнер П. И. (1951) Этнические территории и этнические границы. Москва: Изд-во Акад. наук СССР. – 280 с.
- Арутюнов С. А. (1972) Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества / С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров // *Расы и народы: современные этнические и расовые проблемы : ежегодник / Акад. наук СССР, Ин-т этнографии*. Москва, Вып. 2. С. 31–42.
- Агаев А. Г. (1985) К вопросу о теории народности. Махачкала: Даг. гос. ун-т. 351 с.
- Козлов В. И. (1996) Национализм и этнический нигилизм // *Свобод. мысль*. № 6. С. 98–104.
- Вишневский А. (2005) Избранные демографические труды : в 2 т. Москва: Наука. Т.1: Демографическая теория и демографическая история. 367 с.
- Аклаев А. Р. (1996) Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов / А.Р. Аклаев, В.В. Коротеева, Г. У. Солдатова. Москва: Мысль. 382 с.
- Лейпхарт А. (1987) Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. // пер. с англ. Б.И. Макаренко; науч. ред. пер.: А. М. Салмин, Г. В. Каменская. – Москва: Аспект-пресс. 286 с.
- Мустафаев Н. (2010) Полиэтничность как фактор развития [Электронный ресурс] // *Zona.kz* : интернет-газ. 12 апр. Режим доступа: <https://zonakz.net/2010/04/12/полиэтничность-как-фактор-развития>.
- Мустафаев Н. (2011) География этносов [Электронный ресурс] // *Zona.kz* : интернет-газ. 10 марта. – Режим доступа: <https://zonakz.net/2011/03/10/география-этносов>.
- Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на сессии Ассамблеи народа Казахстана. // Официальный сайт Президента РК: <https://akorda.kz>.
- Доктрина национального единства Казахстана [Электронный ресурс]: одобр. Администрацией Президента и направл. в Правительство, 29 апр. 2010 г. : одобр. на заседании Совета Ассамблеи народа Казахстана, 19 апр. 2010 г. // ЮРИСТ : комплекс правовой информ. (законодательство) Респ. Казахстан. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158.
- Мустафаев Н. (2009) Этносоциальная стратификация в Казахстане [Электронный ресурс] // *Zona.kz* : интернет-газ. – 16 нояб. – Режим доступа: <https://zonakz.net/2009/11/16/этносоциальная-стратификация-в-каза>.
- Попов Н. (2011) Национальные проблемы в общественном мнении [Электронный ресурс] // *IAC Eurasia*. – Режим доступа: <https://www.neweurasia.info/archive/book/sbornik22.html>.
- Исабаева С. (2014) Как казахстанские русские относятся к Назарбаеву и Путину [Электронный ресурс] // *Central Asia Monitor* : обществ.-полит. газ. – 7 нояб. – Режим доступа: <https://camonitor.kz/14111-mezh-dvuh-prezidentov.html>.

References

- Avksentev V. A. (2001) *Etnicheskaya konfliktologiya: v poiskah nauchnoy paradigmyi*. [Ethnic conflictology: in search of a scientific paradigm]. Stavropol : Izd-vo Stavrop. gos. un-ta.
- Keyes Ch. F. (1981) *The dialectic of ethnic changes. Etnic change*. Seattle ; London. P. 4–30.
- Banks M. (1996) *Ethnicity: anthropological constructions*. London; New York : Routledge. VIII, 210 p.
- Okamura J. (1981) Situational ethnicity. *Ethnic a. Racial Studies*. Vol. 4, № 4. P. 452–465.
- Barth F. (2007). Overview: Sixty Years of Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 36: 1–16.
- Van den Berghe, Pierra L. (1987). *The ethnic phenomenon*. New York ; London : Praeger. 301 p.
- Erikson E. (1996) *Identity: youth and crisis*. per. s angl.; obsch. red. i predisl. A. V. Tolstyih. [Identity: youth and crisis]. Moskva: Progress. 340 p.
- Cheshko S. V. (1994) *Chelovek i etnichnost* [Man and Ethnicity]. *Etnogr. obozrenie*. № 6. P. 40–43.
- Shirokogorov S. M. (1923) *Etnos: issledovanie osnovnyih printsipov izmeneniya etnicheskikh i etnograficheskikh yavleniy*. [Ethnos: a study of the basic principles of changing ethnic and ethnographic phenomena]. Shanhay: Sibpress. 136 p.
- Kushner P. I. (1951) *Etnicheskie territorii i etnicheskie granitsyi*. [Ethnic Territories and Ethnic Borders]. Moskva: Izd-vo Akad. nauk SSSR. 280 p.
- Arutyunov S. A. (1972) *Peredacha informatsii kak mehanizm suschestvovaniya etnosotsialnykh i biologicheskikh grupp chelovechestva* / S. A. Arutyunov, N. N. Cheboksarov // *Rasy i narody: sovremennyye etnicheskie i rasovyye problemy : ezhegodnik* [The transmission of information as a mechanism for the existence of ethnosocial and biological groups of humanity] / Akad. nauk SSSR, In-t etnografii. Moskva: Vyip. 2. P. 31–42.
- Agayev A. G. (1985). *K voprosu o teorii narodnosti*. [To the question of the theory of nationality]– Mahachkala: Dag. gos. un-t. 351 p.
- Kozlov V.I. (1996). *Natsionalizm i etnicheskii nigilizm* [Nationalism and ethnic nihilism] // *Svobod. myisl*. № 6. P. 98–104.
- Brubaker R. (2002) *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press, 342 p.

- Vishnevskiy A. (2005) Izbrannyye demograficheskie trudy [Selected demographic works. Demographic theory and demographic history]: v 2 t. Moskva: Nauka. T. 1 : Demograficheskaya teoriya i demograficheskaya istoriya. 367 p.
- Aklaev A. R. (1996) Demokratizatsiya i obrazyi natsionalizma v Rossiyskoy Federatsii 90-h godov [Democratization and images of nationalism in the Russian Federation of the 1990 y]. Moskva: Myisl. 382 p.
- Leyphart A. (1987) Demokratiya v mnogosostavnyih obschestvah. Sravnitel'noe issledovanie. // per. s angl. B. I. Makarenko; nauch. red. per.: A. M. Salmin, G. V. Kamenskaya. [Democracy in multi-component societies. Comparative study]. Moskva: Aspekt-press. 286 p.
- Mustafaev N. (2010) Polietnichnost kak faktor razvitiya [Polyethnicity as a factor of development] [Elektronnyiy resurs]. Zona.kz: internet-gaz. 12 apr. Rezhim dostupa: <https://zonakz.net/2010/04/12/polietnichnost-kak-faktor-razvitiya>.
- Mustafaev N. (2011) Geografiya etnosov [Geography of ethnic groups] [Elektronnyiy resurs]. Zona.kz : internet-gaz. 10 marta. Rezhim dostupa: <https://zonakz.net/2011/03/10/geografiya-etnosov>.
- Vyistuplenie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva na sessii Assamblei naroda Kazahstana. [Speech of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the session of the Assembly of the people of Kazakhstan.]. Ofitsialnyiy sayt Prezidenta RK: <https://akorda.kz>.
- Doktrina natsionalnogo edinstva Kazahstana [Elektronnyiy resurs] [The Doctrine of National Unity of Kazakhstan]: odobr. Administratsiye Prezidenta i napravl. v Pravitel'stvo, 29 apr. 2010 g. : odobr. na zasedanii Soveta Assamblei naroda Kazahstana, 19 apr. 2010 g. // YuRIST : kompleks pravovoy inform. (zakonodatel'stvo) Resp. Kazahstan. – Rezhim dostupa: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158.
- Mustafaev N. (2009) Etnosotsialnaya stratifikatsiya v Kazahstane [Ethnosocial stratification in Kazakhstan] [Elektronnyiy resurs] // Zona.kz : internet-gaz. – 16 noyab. – Rezhim dostupa: <https://zonakz.net/2009/11/16/etnosotsialnaya-stratifikatsiya-v-kaza>.
- Popov N. (2011) Natsionalnyie problemyi v obschestvennom mnenii [National problems in public opinion] [Elektronnyiy resurs] // IAC Eurasia. – Rezhim dostupa: <https://www.neweurasia.info/archive/book/sbornik22.html>.
- Isabaeva S. (2014) Kak kazahstanskije russkie otnosyatsya k Nazarbaevu i Putinu [How Kazakh Russians treat Nazarbayev and Putin] [Elektronnyiy resurs] // Central Asia Monitor : obschestv.-polit. gaz. – 7 noyab. – Rezhim dostupa: <https://camonitor.kz/14111-mezh-dvuh-prezidentov.html>.

Мұхатова О.

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**АЗАТТЫҚ ҮШІН АЗАПҚА ТӨЗГЕН
(Ж. Сәбитованың жеке тектік қоры құжаттары бойынша)**

Мақалада 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына байланысты өзінің көзқарастарын білдірген ұлтжанды, батыл әйел Жансая Әлкейқызы Сәбитованың Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архивіндегі №369 жеке тектік қорының құрылуы және құрамы көрсетіледі. Автор Жансаяның өмірбаянына тоқталады. Қоғам қайраткерінің желтоқсан оқиғасына қатысуы және айыпталуына байланысты құжаттар талданады. Ж. Сәбитованың 17, 18, 19, 20 желтоқсан күндері көрген және бастан кешірген оқиғалар баяндалады. Көтеріліске қатысты Жансая дайындаған үнпарақтардың мазмұны ашылады. Ж. Сәбитоваға Қазақ ССР Қылмыстық істер кодексінің 60 және 65 бабы бойынша «желтоқсан оқиғасының ұйымдастырушысы, арандатушы және белсенді қатысушысы» айыбының тағылу себептері анықталады. Жансаяның түрмеге жабылуы, онда көрген азабы мен қорлығы қор құжаттары негізінде көрсетіледі. Абақтыдан босатылуы, педагогикалық қызметіне қайта оралуы, Алматы қалалық қуғын-сүргін құрбандары қоғамының төрайымы қызметін атқаруы туралы айтылады. Кеңес Одағы деп аталатын алып империяның ыдырауын жеделдеткен тарихи көтерілістегі Ж. Сәбитованың рөліне баға беріледі.

Түйін сөздер: желтоқсан оқиғасы, қазақ жастарының көтерілісі, Жансая Сәбитова, жеке тектік қор, қоғам қайраткері, айыптау, түрме, қасірет, азаттық.

Mukhatova O.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, g. Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**Post-war radio freezes
(By the documents on a private J. Sabitova)**

The statue is represented by the creation and the formation of a single archive of the archive in the background №369 in the central state archive of the city of Almaty Zh. Sabitovoy revived his wife for the 1986 events, her favorite family, hero wives. The author goes on a biography of Zhansei. The document on the social worker 's paper is analyzed and part of the content. The events are being investigated. Sabitova saw and resided in 17, 18, 19, 20 December. Find out the contents of the list, which is a reflection of the Zhansaya. They will be distributed as follows: Sabitov on the 60th and 65th Criminal Code of the Kazakh SSR as «organizer, provocateur and activist of the December events.» Zhansei 's utterance in turmeric, stagnation and deconstruction are presented on the basis of documents on white background. Explaining the burden of turmericism, returning to pedagogical work, leading to the dismissal of the chairman of the city of Almaty city political repressions. Дается оценка роли Ж. In the historic revival of Sabitovoy, he was sacked by the mighty power of the Soviet Union.

Key words: December events, uprising of the Kazakh youth, Zhansaya Sabitova, a private foundation, social worker, wine, torment, compassion, freedom.

Мухатова О.

доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**Пострадавшая ради свободы
(по документам личного фонда Ж. Сабитовой)**

В статье рассматривается создание и состав личного архивного фонда №369 в Центральном государственном архиве города Алматы Ж. Сабитовой, выразившей свои взгляды на декабрьские события 1986 года, любящей свой народ, героя-женщины. Автор останавливается на биографии Жансаи, анализирует документы общественного деятеля, касающиеся ее участия и обвинения. Излагаются события, которые Ж. Сабитова видела и пережила 17, 18, 19, 20 декабря. Раскрывается содержание листовок, относящихся к восстанию, которые готовила Жансая. Определяются причины обвинения Ж. Сабитовой по статьям 60 и 65 уголовного кодекса Казахской ССР как «организатора, провакатора и активного участника декабрьских событий». Заключение Жансаи в тюрьму, страдания и унижения показываются на основе документов фонда. Рассказывается об освобождении из тюремного заключения, возвращении в педагогическую деятельность, исполнении должности председателя Алматинского городского общества жертв политических репрессий. Дается оценка роли Ж. Сабитовой в историческом восстании, которое ускорило распад могущественной державы как Советский Союз.

Ключевые слова: декабрьские события, восстание казахской молодежи, Жансая Сабитова, частный фонд, общественный деятель, мучения, тюрьма, сострадание, свобода.

Кіріспе

1986 жылғы желтоқсан оқиғалары немесе желтоқсан көтерілісі тәуелсіздіктің жаршысы саналатындығы белгілі. Желтоқсан көтерілісі 1986 жылы 17-18 желтоқсан аралығында Алматыда болған қазақ жастарының КСРО үкіметінің отаршылдық, әміршіл-әкімшіл жүйесіне қарсы наразылық іс-қимылдары (<https://kk.wikipedia.org/wiki>) деп сипатталады. Ол бостандыққа, тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы тарихындағы елеулі оқиға болып табылады. Оқиға Қазақ ССР-нің астанасы Алматыдан басталғанын да қазіргі орта және аға буын ұрпақ өкілдері ұмыта қойған жоқ. Алматыдағы оқиғалар Кеңес Одағы коммунистік партиясы Орталық комитетінің небәрі он сегіз минутқа созылған пленумында Дінмұхаммед Қонаевтың Қазақстан коммунистік партиясы орталық комитеті бірінші хатшысы қызметінен алынуы және Сібірден келген партиялық функционер, «сыбайластыққа қарсы қатаң шараны қолдаушы» ретінде белгілі және осы стандарттарға сәйкес «реформатор» болып көрінген Г.В. Колбиннің сайлануы туралы ресми хабарлама берілген сәттен бастап қарқын алды (Қазақстан тарихы. 5-т. 2010: 94). Сол кезде желтоқсан оқиғасы бұқаралық ақпарат құралдары арқылы «бұзақылардың», «арамтамақтардың», «қоғамға жат ұлтшыл элементтердің» әрекеті ретінде бағаланды. 1987 жылы 16 шілдеде КОКП ОК «Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру

жөніндегі жұмысы туралы» қаулы қабылдады. Онда жоғарыда айтылған айыптаулардың бәрі келтірілді және орын алған оқиғаларға: «өткен жылдың желтоқсанында Алматы қаласында болған тәртіпсіздіктер қазақ ұлтшылдығының көрінісі болды» (Казахстанская правда. 1987, 16 июля) деген баға берілді. Алайда шындық басқаша еді.

Қазақстан тәуелсіздігін алған соң Желтоқсан көтерілісі туралы шындық қалпына келтіріліп, бұл жөнінде «Желтоқсан. 1986. Алматы» (құрастырылған Т. Өтегенов, Т. Зейнәбілов), «Желтоқсан құрбандарын жоқтау», «Ер намысы – ел намысы» жинақтары, К. Тәбейдің «Мұзда жанған алау», Т. Бейісқұловтың «Желтоқсан ызғары» кітаптары мен «Желтоқсан» (бас редакторы Х. Қожа-Ахмет) газеті жарық көрді, «Аллажар» (1991, реж. Т. Теменов), «Қызғыш құс» кинофильмдері түсірілді. Алайда іргелі ғылыми зерттеулер жарық көре қоймады, себебі көтерілістің құпиялары толығымен ашылған жоқ.

Мәселені зерттеудің методологиялық ұстанымдары

Мәселені эволюционизм теориясының ауқымында зерттеу желтоқсан оқиғаларының алғы шарттарын, себептерін, дамуына ықпал еткен факторларды, маңызын ашуға септеседі. Сонымен қатар ұлттық көзқарасын танытқан Жансая Сабитованың өмірі мен қызметін айқындауға мүмкіндік береді. Жансаяның жазаға

тартылу, түрмеге жабылу, одан босатылуы, Алматы қалалық қуғын-сүргін құрбандары қоғамының төрайымы қызметін атқаруы үрдістерін анықтауда да осы теорияның көмегі зор. Өркениет теориясын пайдалану Жансаяның әрекеттері мен бастан кешкен қасіретін бүгінгі күннің көзқарасымен емес, оқиға болған кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, зерттеуге мүмкіндік тудырады. Бұл ұстаным елінің ертеңіне алаңдаған арудың «қылмыстық» ісіне қатысты түрлі пікірлерді қарастыруға жол ашады. Өркениеттілікке тарихилық, объективтілік принциптері мен жүйелілік, біртұтастық, т.б. тәрізді әдістер жинақталған. Солардың арасында тарихилық принцип желтоқсан оқиғасының құрбаны Ж. Сәбитованың көтеріліс кезіндегі өзіндік ұстанымдары мен көзқарасын түсінуге және оларға баға беруге мұрындық болады. Тарихты зерттеудегі ұлттық мүдде авторға объективті тұжырымдар қалыптастыруға жағдай жасады. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде талдау, жүйелеу, хронологиялық, ретроспективті, индукция, дедукция тәрізді әдістер қолданылды.

Жансая Сәбитованың жеке тектік қорының құрылуы және құрамы

Жеке тектік қорды құру және онымен жұмыс жасау ведомстволық архивтерден бастап орталық мемлекеттік архивтерде жүргізілді. Бұл – күрделі әрі аса маңызды іс, өйткені белгілі мемлекет және қоғам қайраткерінің, танымал тұлғаның немесе ғалымның қорын құру оның әдістемелік негіздерін меңгеруді талап етеді. Қор құрудағы қиындықтардың бірі иесі жөнінде құжаттар, материалдар, мәліметтер жинау болып табылады. Болашақ қор иесінің ғұмыры, қызметі тарихи-ғылыми тұрғыдан келгенде мемлекет, қоғам үшін құнды болып саналуы басты шарттардың бірінен саналады. Сонымен қатар құжаттарының құндылығымен қатар сирек кездесетіндігі әрі бұрын-соңды жеке тектік қордың болған, болмағандығы ескеріледі. Нәтижесінде қор иесі құжаттарының архивте бар немесе жоқ екендігі анықталады. Аталған жайттар анықталғаннан соң қор иесімен байланыс орнатылып, тікелей қарым-қатыныс жасала бастайды, қор иесінің келісімі алынады. Ж. Сәбитова және Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архиві арасында келіссөздер жүргізілгеннен кейін қоғам қайраткерінің жеке қор құжаттары мекемеге 2001 жылдың қараша айынан бастап келіп түсе бастады. 2004 жылы Ж. Сәбитованың

жеке тектік қоры құрылды (369-қ. 1-тізімдеме. 31 іс).

Жансая Сәбитова

Жансая Сәбитова – 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына қатысып, кеңестік отаршылдық күштердің зорлық-зомбылығына қарсы тұра білген қазақ әйелі. Қайсар ару 1948 жылы 24 қаңтарда Алматы облысы Балқаш ауданының Көкжиде ауылында туған. Әкесі Сегізбай мен анасы Нәзила сегіз бала тәрбиелеп өсірген ардақты ата-ана. Жансая Әлкейқызы 1966 жылы Баканас орта мектебін тәмамадап, 1966-1968 оқу жылдары екі жыл мектепте бірнеше пәндерден сабақ берді. 1968 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының физика факультетіне оқуға түсіп, 1973 жылы Балқаш ауданындағы Бакбақты елді мекеніне жұмысқа жіберілді. 1975 жылы Алматы қаласы Медеу ауданындағы №18 кешкі мектепте, бұдан кейін №19 орыс мектебінде өз мамандығы бойынша физика пәнінен дәріс берді.

Алматы қаласы ОМА-не келіп түскен Ж. Сәбитованың құжаттары ғылыми-техникалық өңдеуден өткізілді. Өңдеу «Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения» (Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения. 1990) бойынша жасалды. Ғылыми-техникалық өңдеуден өткен құжаттар №369, яғни Сәбитова Жансая Әлкейқызы (1948 жылы туылған), қоғам қайраткері, «Алматы қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары» қоғамының төрайымы деп аталатын қордың №1 тізімдемесінде (жеке адамның қалыптасуы 1973-2004 жылдар) көрсетілді. Ол 6 бөлімнен тұрады. Қор 2004 жылы құрылды. Тізімдеменің екінші және үшінші бөлімдерінде Жансаяның желтоқсан оқиғасына қатысуы және айыпталуына байланысты құжаттар жинақталып, тұрақты

сақтауға алынған. Екінші бөлімінде 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына байланысты үн қағаздарының Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының Ж. Сәбитованың өтінішіне орай өзіне қайтарылған көшірмесі, желтоқсан оқиғасын пайымдау қағаздары, баспасөзге дайындалған материалдары, күнделік парақтары, педагогика және физика саласында дайындалған әдістемелік құралдарының қолжазбалары жинақталған. Үшінші бөлім – хаттар бөлімі. Ж. Сәбитова қапаста болған екі жылда жұбайы Шәміл мен туыстарының, осы уақыт аралығында мектепке барып хат таныған жалғыз қызы Маржанның хаттарымен жігерленіп, елдегі жағдайдан хабар алып отырған. Бұл хаттар қарапайым тілмен жазылса да сол кездегі халықтың әлеуметтік жағдайынан да малұмат береді. Сонымен қатар бұл бөлімде Ж. Сәбитованың бостандыққа шыққаннан кейінгі ізденіс хаттары, қоғам қайраткерлеріне әртүрлі жағдайларға байланысты жазған хаттары топтастырылған. Аталған құжаттар төменде талданатын болады.

Алматыдағы Желтоқсан оқиғалары Жансая Сәбитова

1986 жылы 17 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 8-де қаладағы Л.И. Брежнев атындағы алаңға (қазіргі Республика алаңы) саяси тәуелсіздікті талап еткен ұрандармен алғашында 300-дей адам жиналып, кешкісін көтерілісшілер саны 20 мыңға жетті. Жиналған жастар заңдарды және қоғамдық тәртіпті бұзбаған, олар тек Орталық Партия Комитеті пленумының асығыс шешімі жөнінде түсінік берілуін талап етіп, мұндай шешіммен өздерінің келіспейтінін білдірді. Бірақ республика басшылығы жастармен тең құқылық келіссөз бастағысы, олардың пікірін тыңдағысы келмеді. Саяси, бейбіт шеруді – билікті қорлау, өздеріне төнген қауіп деп санап, оларға қарсы күш қолданумен жауап берді, тіпті бой көтерулерді тұрақты армия бөлімдерін қолдана отырып басып-жаншу туралы шешім қабылдады (<https://abai.kz/post/11610>).

Алайда бейбіт шеруге алматылықтардың барлығы бірдей қатыспады. Біреулері көтерілістің басталғаны туралы естімеді, өйткені бұқаралық ақпарат құралдары жұмған ауыздарын ашпады. Тек «Огни Алатау» және «Вечерняя Алма-Ата» газеттері қысқаша ақпарат берді. Бұл газеттерді біреу оқыса, енді біреулері назар да аудармады. Көтерілістің орын алып жатқанын білгендердің біреулері мансабын ойлады, біреулері «пәледен» аулақ болуды жөн

санады, енді біреулері пәтерлерінің балкондарынан сығалап қарап тұрды. Ал Жансая оны өзгелерден естіді. Ол турасында Жансая былай деп жазды: «Мен 17 желтоқсан күні түстен кейін жастардың алаңға жиналып жатқандығы туралы азық-түлік дүкенінде кезекте тұрып естідім. Үйге келіп ақпарат құралдарын тыңдадым, бірақ ешқандай хабар болмады. Ертеңіне 18 желтоқсан күні қаланың шығыс бөлігіндегі облыстық ауруханада жатқан жездеме баруға үйден шықтым. «Саяхат» автовокзалына жете бере қазіргі Сүйінбай даңғылымен көтеріліп келе жатқан әскерлер керуені жолымызды бөгеді. Оларды өткізу үшін бірталай тосып тұрдық. Мұздай қару асынған әскерлер түрі сұсты еді» (АОМА. 369-қ. 29-іс: 3). Шындығында да 18 желтоқсан күні алаңға қайта жиналмақ болған көтерілісшілерге қарсы әскер күші қолданылды. Көтерілісшілердің қалған топтарын ығыстыру үшін жедел отряд, милиция мен жасақшылардан арнайы топтар құрылып, қала көшелеріне аттандырылды. Осы сәтте ұлтжанды әйелдің санасын мынадай сойқан күштің алаңдағы жастарды қырып тастайтындығы туралы ой мазалаған, өзін-өзі ұстай алмай егіліп жылаған. Сондай дел-сал күйде жүріп, алдымен ауруханадағы жездесінің, содан соң құрылыс техникумында оқитын жиенінің жағдайын білген. Үйіне келгеннен кейін кешкісін Мәскеуден берілетін соңғы хабарды тыңдаған. Бұл жайында Жансая былай деп еске алады: «Кешкі сағат сегізде Мәскеуден берілетін соңғы хабарды тыңдадық. Онда былай деп хабарлады: кеше кешкісін және бүгін күндіз Алматыда ұлтшыл элементтер арандатып салған оқушы жастар тобы көшеге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жуырда болған Пленумының шешіміне наразылық білдірді. Бұл жағдайды бұзақылар, арамтамақтар және қоғамға жат басқа да адамдар пайдаланып, правоға қарсы әрекеттер жасады. Сондай-ақ азық-түлік дүкенін, жекеменшік автомобильдерді өртеді, қала азаматтарына қарсы намысты қорлайтын әрекеттер жасады» (АОМА. 369-қ. 29-іс: 3). Коммунистік идеологияның өтірікті шындай, ақсақты тыңдай ететін «қас шеберлігін» көпшіліктің назарына ұсынылған ақпараттан анық көруге болады. Алайда көкірегі ояу, саналы, ұлтжанды азаматтар орын алған ахуалды өздері ой елегінен өткізіп, таразылап жатты. Солардың бірі Жансая болатын. Ол күндізгі көрген жайт пен теледидардан естігенін салыстырды. Ақ пен қараны, әділеттілік пен әділетсіздікті қарама-қайшы қойды, сөйтіп, әрекет етуге көшті. Әрекетін ол

былайша түсіндірді: «Осыны естіп отырып, күндізгі көрген жастардың бейбіт шеруі мен керісінше мұздай қаруланған әскерлердің бір-біріне қарама-қарсы көріністері менің санамда керемет ашу туғызды. Жастарға тағылып отырған жалған айып аздай, маскүнем, нашақор, бұзақы деген сияқты жөнсіз атақ қоса айтылып жатты. Өтірікке, жалғандыққа, әділетсіздікке төзбейтін табиғатым маған тағат тапқызбады. Әсіресе, жастарға тағылған жалған айыпқа төзе алмадым. Бүкіл бір халықтың намысын қорлайтын іс істеліп, сөз айтылып жатқанда үйде тыныш отыра алмадым» (АОМА. 369-қ. 29-іс: 4). Осы бір айтылғандардың арасында Жансаяның «тұтастай халыққа қара күйе жағылып, қорлап жатқанда» деген ойының астары кең, құндылығы баға жетпес. Автордың елін сүйетін, оның абыройын жоғары қоя алатын қасиетін анық көрсетіп тұр.

Ашу-ыза кернеген Жансая үнпарақ жазуға отырған. «Бар ашу ызамды төгіп. Үндеу қағаз (листовка) әзірледім. Онда қоғамның бет пердесін сынадым. Сонда да көңілім тыншымады. Түнде тұрып плакат толтырдым. Таңертең сол плакатты ұстап қала басшыларына баруды ойладым» (АОМА. 369-қ. 29-іс: 4). Үнпарақтардың мазмұны мынадай еді: «Подлые русские! У Вас вранье всегда было способом существования! Хватит развращать народ! Выступающие вовсе не группа. Они вовсе не пьяные и не накуренные, а говорящие к Вам ненавистью масса. Да масса. И трудящиеся полностью поддерживают их. А не Вас. Убирайтесь вон!» (АОМА. 369-қ. 16-іс: 2). Үнпарақтан Жансаяның кешкі жаңалықтарды тыңдағаннан кейінгі ой-әлемін анық көруге болады. Мектепте орысша оқыған арудың сол кезде қазақ тілінде жазуы мүмкін емес-ті. «Кемелденген социализм» кезеңінде «коммунизмге апаратын» тілді меңгеруге ұмтылыс күшті болатын. Сондықтан да орта білімді орыс тілінде алу, орысша сөйлеу дәреже саналатын.

Жансаяның келесі бір үнпарағынан оның ашуымен қатар билікке деген наразылығы айқын байқалады. «Русски! Во-о-он из Казахстана.

Долой Горбачева! Долой Колбина!

Вам достаточно с казахов защиты Москвы.

Достаточно хлеба казахстанского. Вы поели.

Теперь хватит, убирайтесь вон.

Долой! (Осы сөз жеті рет жазылған).

Вон! Долой! Горбачев подлый дурак! Долой! (соңғы сөз үш рет жазылған) (АОМА. 369-қ. 16-іс: 4), – осының айғағы. Тағы бір үнпарағы «Нечестивые русские!» деп басталған (АОМА. 16-іс: 5). Үнпарақтар Жансаяның батылдығынан,

өзіндік ұстанымынан хабар береді. Бұндай мазмұндағы басқа үнпарақтар желтоқсан оқиғалары кезінде жазылмаған.

Жансаяның желтоқсан оқиғаларының құрбанына айналуы

Тарихтан мәлім, желтоқсан көтерілісшілерінің Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы қызметіне орыс ұлтының өкілі емес, қазақты немесе қазақстандықты тағайындау жөніндегі талап-тілектері аяқ асты етіліп, «бұзақыларды» күшпен тарату мақсатында алаңға құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен арнайы әскери күштер тобы жеткізілді. КСРО ІІМ-нің бұйрығы негізінде дайындалған «Құйын-86» операциясы бойынша көтеріліс қатыгездікпен басып жаншылды. Бұл 18 желтоқсан күні болған жағдай. Ал біз сөз етіп отырған Жансая Сәбитованың халі нешік еді?

Жансая түнде үнпарақтарды дайындады да, таңертең ахуалды бағамдауға көшті. Өзінің айтуынша «Таңғы сағат 7-де көршілерге барып, көзқарастарын байқадым. Оның алдында дос-құрбыларыммен пікір таластырып, жұмыста әріптестерімнің де ой-өрістерін байқағанмын. Бұл әрекетімнің мәні ой бір жерден шығып жатса жастарды қорғаушы әйелдер қозғалысын ұйымдастыру еді. Өкінішке орай, жақтайтын жан таба алмай, жеке бас көтеруге мәжбүр болдым. Көзіммен көрмесем де жастарды ұрып-соғып жатқанында еш күмәнім болмады» (АОМА. 369-қ. 13-іс: 6). Жансаяның ойы биік болатын. Қазақ халқының арын қорлап, намысын аяққа таптап жатқанда ол қарап қала алмады. Жансая ішкі жандүниесімен көтерілісшілер жағында еді. Кейін осынау қасіретті жағдайды былайша қағазға түсірді: «Балаларға алаңда көрмегенді көрсетіп жатқанын бүкіл болмысыммен сезініп отырдым. Әділет іздеген жастар ұзақ жылдар тұтас бір халық айта алмай келген кеселді түйінді алаңға алып шыққанына жазықты ма?! Соғыс кезінде немістер қолға түскен біздің солдаттардың үстіне суық су құйып, жауап алғанын «фашизм» дедік. Ал өзіміздің жастарға бейбіт уақытта не көрсетпей жатыр?! Әйелдер, аналар, біз осыған неге жол береміз деп жар салғым келді. Қақаған қатты аязда мұздай су шашу, қыз балаларды мұз үстіне етпетінен жатқызып қою, басын көтерсе шашынан сүйреп сабау, итке талату, жанды жерінен, талма тұстан күрекпен, темір сойылмен ұру – ешбір ақтауға жатпайтын қатыгездік қой» (АОМА. 369-қ. 13-іс: 7), – деген шындықты ешкім де ашып айта алмайтын еді. Бұл нағыз ба-

тыл әйелдің, халқын сүйетін, ұлтын ардақтайтын тұлғаның көзқарасы.

19 желтоқсан күні Жансая Алматыдағы мемлекеттік опера және балет театрына келіп, концерт тамашалаудың реті жоқ деп санаған ол алдын ала сатып алған билеттерін тапсырды. Ол 20 желтоқсанға белгіленген Әлібек Дінішевтің концерті болатын.

20 желтоқсан күнгі оқиғалар Жансаяның жадында мәңгі сақталып қалған, өйткені оларды көз алдына талай рет келтіріп, әрбір сәтін зердесінде таразылаған. Кейін тергеуде де, сотта да бірнеше рет қайталап айтып берген. Сол бір өкініш пен үрейге толы күндегі оқиғаларды Жансая былайша еске алады да, тұла бойы түршігеді. «20 желтоқсан күні құрылыс техникумының жатақханасына бет алдым. Жатақханаға жақындай бере қолдарына қызыл белгі таққан екі жігітті көрдім. Оларға: «Студенттерді неге жәбірлеп жатырсыңдар?» – дедім. Біріншісі шамданып, жауап қайтарып жатты, екіншісі аса мән бере қоймады.

Жиенім Әбіл аман-есен жатақханада екен, оны шақыруға кезекші кетті. Келгенше, студенттерді күзетіп отырған мұғалімдермен сөйлесіп, олардың да іштері қазандай қайнап жүргенін сездім. Сөйтіп далаға шықсам милиция машинасы дайын тұр екен. Маған: «Отырыңыз!» – деді де, машинаға отырғызып алып жүре берді (АОМА. 369-қ. 13-іс: 7).

Не үшін ұсталғанымды сотта бірақ білдім ғой. Милицияға біреу: «Осындай жерде бір қазақ әйелі совет өкіметіне қарсы үгіт жүргізіп жатыр», – деп телефон шалыпты. Кімнің қоңырау соққаны туралы дерек жоқ» (АОМА. 369-қ. 29-іс: 4).

Жансая ұсталған кезде сөмкесінен өзі дайындаған 27 ұнпарақ табылды. Бұлар айып тағушылар үшін бұлтартпас дәйек болып саналды. Ақырында Ж. Сәбитоваға Қазақ ССР Қылмыстық істер кодексінің 60 және 65 бабы бойынша «желтоқсан оқиғасының ұйымдастырушысы, арандатушы және белсенді қатысушысы» деген айып тағылды (АОМА. 369-қ. 29-іс: 5).

Жалпы, Желтоқсан оқиғасы бойынша кезінде республикада 707 адам әкімшілік қамауға алынған, партия қатарынан 57 адам алыстатылған, 210 адам партиялық жазалауға іліккен, комсомолдан 758 адам, жоғары және орта оқу орындарынан 266 студент шығарылып, 1164 жастар комсомолдық жазаға тартылған. Желтоқсан оқиғасынан кейін қазақ жастарын жоғары оқу орындарына қабылдау да қиындай түсті. Мыса-

лы, 1985 жылғы Қарағандыдағы жоғарғы милиция мектебіндегі абитуриенттерінің 61 пайызы қазақтар болса, келесі 1986 жылы оның саны 27,5 пайызға дейін кеміген. Қазақ жастарын ішкі істер органына қабылдау күрт азайған. Тіпті Шымкентте облыстық ішкі істер басқармасы алдында «Қазақтарды ішкі істер органына қабылдамаймыз» деген жарнама ашық жазылып қойылды. 1987 жылы 90 мыңнан астам қазақ жастары елден кетіп, басқа республикаларда жұмыс істеуге мәжбүр болды (<https://abai.kz/post/11610>).

Қорлық пен азапқа толы жылдар

Алдын ала қамау камерасына тоғытылған Жансаяға 9 күн тергеу жүргізілді. Жауап алу арасында қалалық ішкі істер басқармасы ауласында орналасқан алдын ала қамау камераларында ұстады. Сол кезде бастан кешірген сұмдық жағдай оның жадында мәңгі жазылып қалды. «Бірінші күні сасық, үлкен бөлмеде жалғыз өзім отырдым. Кешке әкелгеннен таң атқанша, одан тергеуге алып кеткенше ауыз-мұрнымды бас киіммен жауып, жылжымай отырамын. Сәкі-төсек үстіне шашылған нан мен тұзға жайылып жүрген тышқандар мен таракандар. Түнімен көз ілмей отырғанда кезекші жас қазақ жігіті «Апа, жатыңыз, бәрі жақсы болады!» – деп жұбатқаны естен кетпейді» – деген Жансаяның жантүршігерлік естелігі кімді де болса бейжай қалдырмасы анық. Ұлтжандылығы мен елінің ертеңіне алаңдаған ананы осыншама қорлайтындай қылығы бар ма еді? деген сауалдың қойылуы заңды.

АҚК-дағы азапты күндерді еске алу – Жансая үшін қасіретпен тең. Дегенмен сол жайлы бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдеріне бірнеше рет айтып берген-ді. Архив қорында сақталған құжаттар сол күндер туралы былайша сыр шертеді: «Таңертең қалайы крушкемен шай, бір тілім қара нан әкелді. Ол күні де, одан кейін 2-3 күн «тамағына» жолай алмай жүрдім. Төртінші күні тергеуге әкелгенде Калинин (қазіргі Бостандық) ауданының прокуроры Кирикин түрімнен шошыды ма, тамақтандырып жіберді. Қалған 5 күн тазалау камерада бір орыс әйелімен болдым. Ол маған нанды тұзбен жеуді үйретті» (АОМА. 369-қ. 13-іс: 8).

Тергеуші Жансаяға «Кіммен бірге оқиғаны ұйымдастырдыңыз?», «Осы оқиға қандай себептен болды?» деген тәрізді сұрақтарды жаудырды. Желтоқсан оқиғаларының себептерін Жансаядан сұрағандары қисынсыз, өйткені көтерілістің

алғышарттары тереңде, себептері тоталитарлық жүйенің қойнауында пісіп жетілді. Ал Жансая бар болғаны тек өзіндік көзқарас, ұлтжандылық, отансүйгіштік қасиеттерін танытты.

29 желтоқсанда Сейфуллин мен Мәметова көшелерінің қиылысындағы Алматының түрмесі – қылмыскерлер лагеріне жіберілді. Лагерге барғаннан кейін «карантин» деп бір апта тексеруден өткізді. Бұдан кейін КГБ-ның «зерттеуінде» болды. Мұнда бір ғана орындық сиятын камерада отырды. Жансаяның айтуы бойынша «мұны «стаканчик» деп атайды екен. Сол «стаканчикте» тоқсан рет таң атырып, тоқсан рет күн батырдым. Ұрып-соқпаса да рухани жағынан бір кісідей азап шектім. Ондағы қызметкерлердің жыланның жүрісіндей қимылдары жүйкемді әбден жұқартты (АОМА. 369-қ. 13-іс: 4). Осы уақытта Жансаяның жанына әдейі жансыз қойып, құпияларын білмек болған. «Үш әріптің қызметкерлері» «Листовканы жазуыңа кім басшылық етті?», «Қайда тұрады?» деген сауалдарды коюдан шаршамады. Сол адамдардың мекен-жайын көрсет деп те шүйлікті. Ақыры Жансая Әлкейқызы 11 беттен тұратын түсініктеме жазып берген.

Тергеу 3 күн ғана жүргізілді. Жансаяның әрекеті қылмыстық іс болып табылғандықтан ол сотқа берілді. Сот 1987 жылдың 5-қаңтарында сот таңертеңнен кешке дейін өткізіліп, оған Қазақстан жоғарғы сотының мүшесі Р. Оспанова төрайымдық етті. Прокурор З. Лақаев, қоғамдық айыптаушы Ж. Сәбдікеевалар тарапынан тағылмаған айып қалмады (АОМА. 369-қ. 13-іс: 10). Сот мына төмендегі шешім шығарды: (құжат орыс тілінде болғандықтан мазмұнын аударып, бұрмаламай сол күйінде көрсетуді жөн көрдік) «Приговором судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда Казахской ССР от 5 января 1987 года САБИТОВА Жансая Алькеевна, 24 января 1948 года рождения, уроженка села Баканас Балхашского района Алма-Атинской области, казашка, замужняя, беспартийная, ранее не судимая, работавшая преподавателем в школе.

- осуждена по ст.60 УК КазССР к 3 годам лишения свободы, по ст.65 УК КазССР – 5 годам лишения свободы. На основании ст. 37 УК КазССР окончательно к отбытию назначено 5 лет лишения свободы, с отбыванием меры наказания в ИТК общего режима. Срок наказания исчислен с 20 декабря 1986 года.

Приговором суда Сабитова признана виновной в том, что с целью возбуждения расовой и национальной вражды или розни, изготовила 27

листовок и плакат националистического содержания, в которых призывала граждан казахской национальности к продолжению массовых беспорядков, оскорбительно выражалась в адрес руководителей партии, граждан другой национальности, агитировала за возбуждение национальной вражды, которые имели место в г. Алма-Ата с 17 по 19 декабря 1986 года.

Виновность Сабитовой материалами дела доказана и действие ее по ст. 65 УК КазССР квалифицированы правильно и это в протесте не оспаривается» (АОМА. 369-қ. 27-іс: 2). Көріп отырғанымыздай, Жансая ұлтшыл, ұлтшылдық мазмұндағы үгіт материалдарын дайындаған, халықты жаппай тәртіпсіздіктерге шақырған, ұлттық алауыздық тудырған адам ретінде темір тордың аржағына тоғытылды. Жансая Әлкейқызы бірінші болып сотталды. Жоғары соттың ашық отырысы болған күні ғимарат әскермен қоршалды, билік халық көтеріліп кетеді деп үрейленді. Алайда халық көтерілмеді. Аузы мұрнынан шығып, лық толған сот залында құбыжық саналған жалғыз Жансая. Адвокат бастаған халық жұртшылықтың ішінде батыл әйелді қолдап, жылылық танытқан бір адам табылмады. Өзі қызмет еткен мектептің директоры қоғамдық айыптаушы болды. Әріптестері әділ мінездеме беруге жарады (АОМА. 369-қ. 21-іс: 6). Желтоқсан оқиғаларының алдында Ж. Сәбитова Алматы қаласындағы №19 орыс орта мектебінде физика пәнінен сабақ беретін озат мұғалім болған еді.

Соттан кейінгі екі апта Жансаяның адами құқығын тағы да аяққа таптады. Отбасына хабар берілмеді, күнделікті тұтынатын заттар алғызылмады. Ол Жауғаштыдағы әйелдер колониясында отырды. Түрмеде 7 ай ішінде 83 килограммдық салмақтан дистрофиялық күйге түсті. Осы кезде колония басшылары шақырып алып, есіркенсіп «Қателіктеріңді мойында, сені осындай қылмысқа итермелегендерді айт. Сонда сотталған жылдарың кешіріммен қаралып, абақтыдан біржола шығасың» жеп үгіттеген (АОМА. 369-қ. 13-іс: 3). Үгіт-насихаттарынан ешнәрсе шығара алмаған соң «жүйке дертіне шалдыққан» деген желеумен еркінен тыс Қарағанды әйелдер колониясының ауруханасына жіберген. Емделуден бас тартқан Жансаяға тергеу кезіндегі «өз ұрпағын өзі қырған қоғамда тұрғанша өмір сүрмеген артық» деген сөзін дәйек ретінде пайдаланған. Осы бір қорлықты батыр әйел былайша еске алады: «... Сіз осымен екі рет өз өміріңізге қастандық жасаймын дедіңіз, сондықтан жатасыз» деді. Мен жа-

райды, жатайын, бірақ маған ине салмайсыздар!», – деп едім санчасть бастығы дереу телефон соғып: «Осындай кісіге инені таблеткаға ауыстырыңдар! – деді. Менің ойым, күдіктенген дәріні ішпей, лақтырып жүру. Екі-үш күн өткен соң аға медбике дәріне ауырма өз қолымен салып іштірді. Себебі белгілі, қасымдағы сатқын тыңшылардың біреуі «дәрілерді ішпей жүр!» – деп жеткізіпті. Ол дәрінің әсерін білмесем де естуім бар еді. Кішкене ғана ақ домалақ. Оны ішкен соң бір күн бойы буын-аяқ ұстамай, бас көтерсең лоблып тұра алмайсың. Екі-үш күннен кейін әлгі әйел тағы сол тәсілмен дәріні ішкізді. Ішуге мәжбүр болдым, қарсылық танытсаң күш көрсетеді. Төсекке байлап, тордың ішіне қамап, бәрібір ішкізеді (АОМА. 369-қ. 13-іс: 7). Ауруханада Жансая 3 ай жатты. Аурухананың қапас бөлмесінде күйеуін өлтіріп сотталған орыс әйелімен тұрды. Орыс әйеліне үйінен сәлем-сауқат, хат-хабар келіп тұрса, Жансаяға ештеңе алғызбаған. Жалғыз қызы Маржанның амандығын білуге де зар болған. Бәрібір соттың сорақы шешімі және түрменің адам айтқысыз қорлықтары, намыстың аяқ асты етілуі Жансаяның сағын сағым етіп, рухын сындыра алмады. Ол түрменің қапасында отырып өлең жазды. Орыс мектебін тәмамдаған ол өлеңдерін орыс тілінде жазды. Солардың біразы қазақ тіліне аударылды. 1996 жылы 17 желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланды. Түрмедегі өмірін өлең сөзбен былай жеткізді:

«... Бар күнәсін көтергендей жер-көктің,
Қалай ғана иірімге мен кеттім?
Нақақ жала сүңгі болып қадалса
Әділетті ақ жүреппен жеңбек кім?
Қайғыланам мүлде қалғандай,
Мұндағылар өңкей малғұн жандардай.
Түрмесінің көзі – сахар, беті – зәр,
Тілі маған тиіп жатыр қанжардай.
Суық дыбыс, мұздай темір тордағы,
Сұр жыландар ысқырады ордалы.
Терезеден шақырғандай мені үйге
Сәбиімнің жүдеу, нәзік қолдары...»
(АОМА. 369-қ. 12-іс: 2).

Айта кетерлік жайт, Жансаяның өзі ғана жазаланбады, жақындары да жапа шекті. Зайыбы Қазақ ССР Ғылым Академиясы Астрофизика институтының аға ғылыми қызметкері, физика-математика ғылымдарының кандидаты Шәміл Сәбитов «жұбайын интернационалдық рухта тәрбиелей алмағаны үшін» коммунистік партия қатарынан шығарылды. Мұндай шара қолдану

«кемелденген социализм» кезеңіндегі ең ауыр жаза болып саналатын.

Суретте Жансая Сәбитова зайыбы Шәмілмен.
1983 жыл.

Анасы Нәзила қарттығына қарамастан біраз жерге шағымданып, ресми есіктерді қағуға мәжбүр болды. Алайда онысынан дәнеңе шықпады. Бес жасар қызы Маржан анасының халінен бейхабар күйде баз кешті. Жиен інісі Әбіл Құрмантаев оқудан шығарылды. Бірде-бір адам осылардың барлығы «не үшін?» деген сауал қоймады. Ал биліктегілер болса, әрекеттерінің дұрыстығына шүбә келтірмеді.

Әділеттіліктің жеңісі

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы 1990 жылғы қыркүйектің 24-і күні қаулы қабылдап, онда қазақ жастарының 1986 жылы желтоқсанда Алматыда болған бой көрсетуі ұлтшылдық сипат алмағаны және бастапқы сатысында заңға қайшы болмағанын атап өтті. Осыдан кейін сол кездегі Қазақстан Орталық Партия Комитетінің бірінші хатшысы Н. Назарбаевтың тікелей араласуымен, ұсынысымен СОКП Орталық Комитетінің Қаулысындағы қазақ ұлтшылдары деген айыптау алынып тасталды. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде болған оқиғаға байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары Жоғарғы Совет Президиумының мәжілісінде қаралып, баспасөзде жарияланды. Комиссия құрамында бірнеше ұлттың өкілдері болған және ол тұжырым бірауыздан мақұлданған. Көпшілік қауымға мәлім, 1986 жылы қазақ халқына тағылған ұлтшыл де-

ген мазақ атауды алып тастауға халық ақыны Мұқтар Шахановтың қосқан үлесі зор.

Суретте Жансая зайыбы Шәміл және қызы Маржанмен. 2003 жыл.

1988 жылы қарашаның 22-де Қазақстан Жоғарғы Соты төралқасының қаулысымен Ж. Сәбитованың жазасы жеңілдетіліп, сотталу мерзімі бес жылдан үш жылға азайтылды. Дегенмен мұндай «жеңілдіктің» себебі түсіндірілмеді. 1989 жылы қаңтар айының 31 күні Жансая түрмеден босатылды. Алайда бес жылға дейін педагогикалық қызметке жіберілмесін деген шешім шығарылды. Жансая Әлкейқызы біраз уақыт бойы жұмыссыз жүрді. КСРО халық депутаты Мұхтар Шахановтың Қазақстан халыққа білім беру министрі Ш. Шаяхметовке хат жазып, Жансаяның тағдырына араша түсудің нәтижесінде мұғалімдік қызметіне қайта оралды. Ғалым, қоғам қайраткері М. Жолдасбековтің те шапағаты тиді, қолынан келгенше көмек көрсетті (АОМА. 369-қ. 13-іс: 13). 1997 жылы Ж. Сәбитова өзі маманданған сала бойынша Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Астрофизика институтына қызметке тұрды. 1998 жылы ҚР Парламентінің сенаты саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі комиссиясының сарапшысы болып тағайындалды. 1999 жылы 10 қазанда өткізілген ҚР Парламенті мәжіліс депутаттарының сайлау-

ына №10 Талғар сайлау округінен депутаттыққа кандидат болып ұсынылды. 2001 жылдан «Алматы қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары» қоғамының төрайымы қызметін атқарды.

Осылайша Жансая Әлкейқызы Сәбитова бостандыққа шықты, қызметіне оралды, алайда оның тартқан тауқыметі, қорлығы мен жан азабы, намысының, аяққа тапталған арының қайтымы өтелмеді. Жалғыз Жансая емес желтоқсан оқиғасына қатысқан, оның құрбандарына айналғандар уақыт өткен сайын ұмытылып бара жатыр. «Желтоқсан – тәуелсіздік жаршысы» десек оларды тасада қалдыру дұрыс па?!

Қорытынды

Манаш Қозыбаев 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін сырлы құбылыс деп бағаласа, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде: «1986 жылғы желтоқсан оқиғалары қазақ жастарының сана-сезімінің қаншалықты өскендігін көрсеткен еді. Олар 100 жылға жуық уақыт бойы халықты казармалық тәртіпте ұстап келген тоталитарлық жүйенің алдында бірінші болып айылдарын жиған жоқ. Жастар бұдан әрі кез келген ұлтқа тән ұлттық мақтаныш сезімін қорлауға жол бермейтінін өз халқының атынан ашық мәлімдеді» – деп жазды. Сол жастардың арасында дараланған адам ол – Жансая Әлкейқызы. Желтоқсан оқиғалары әлемді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған КСРО-ның ыдырауына тарихи тұрғыдан негізгі рөл атқарды. Яғни Желтоқсан көтерілісі Кеңес Одағы деп аталатын алып империяның ыдырауын жеделдеткен тарихи көтерілісте (<http://qasym.kz/zheltoksan-koterilisi-tauelsizdikke-umtylgan-kazak-zhastarynyn-kuresi/>) азаттық үшін арпалысқан да, социалистік жүйенің қорлығын көрген сол Жансая Сәбитова. Оның әрекеті, қызметі жас ұрпаққа өнеге ме, әлде одан сабақ алар тұстары бар ма? Ол жағы Желтоқсан көтерілісі нақты шындығы айтылған кезде анық болары сөзсіз.

Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

- Желтоқсан көтерілісіне қатысқандар тізімі / <https://kk.wikipedia.org/wiki> (Қаралған күні 1.07.2018).
Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 5-т. – Алматы: Атамұра, 2010.
Казахстанская правда. 1987, 16 июля
Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві. Сәбитова Жансая Әлкейқызы (1948 жылы туылған), қоғам қайраткері, «Алматы қалалық саяси-қуғын құрбандары» қоғамының төрайымы. №369-қор. №1 тізімдеме. Жеке адамның қалыптасуы. 1973-2004 жылдар.
Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения. – М., 1990.
Желтоқсан оқиғасы – ұлт рухының биік белесі / <https://abai.kz/post/11610> (Қаралған күні 1.07.2018).
АОМА. – 369-қ. – Ж. Сәбитова туралы баспасөз бетінде жарияланған мақалалар. – 29-іс.
АОМА. – 369-қ. – Ж. Сәбитова жазған үнқағаздарының көшірмелері. – 16-іс.
9 АОМА. – 369-қ. – Ж. Сәбитованың баспасөз бетінде жарық көрген мақалалары. – 13-іс.
АОМА. – 369-қ. – Ж. Сәбитованың жеке құжаттары. – 27-іс.
11 АОМА. – 369-қ. – Ж. Сәбитованың Қазақстан Жазушылар Одағына, баспасөз бен радиоға дайындаған материалдары. – 21-іс.
АОМА. – 369-қ. – Түрмеде жазған шумақтар. 12-іс.
Желтоқсан көтерілісі – тәуелсіздікке ұмтылған қазақ жастарының күресі / <http://qasym.kz/> (Қаралған күні 1.07.2018).

References

- Zheltoksan Koterilisine katuskandar tizimi / <https://kk.wikipedia.org/wiki> (date 1.07.2018).
Kazakhstan tarykhy. Kyne zamannan byginge deyin. Bes tomdyk. 5-t. – Almaty: Atamura, 2010.
Kazakhstanskaya Pravda. 1987, 16 iylya.
Almaty kalasynyn Ortalyk memlekettik arkhivi. Sabitova Zhansaya Alkeykyzy (1948 zhyly tuylgan), kogam kayratkeri, «Almaty kalalyk sayasy kugyn kyrbandary» kogamynyn torauymy. №369 –kor. №1 tizimdeme. Zheke adamnyn kalyptasuyu. 1973-2004 zhyldar.
Metodičeskіe rekomendacii per dokwmentamі ličnogo proіsxoјdeniya. – M., 1990.
Zheltoksan okigasi –ult puhinun buik belesi / <https://abai.kz/post/11610> (date 1.07.2018).
АОМА. – 369-k. – Zh. Sabitova turaly baspasoz betinde zhariyalangan makalalar. – 29–is.
АОМА. – 369-k. – Zh. Sabitova zhazgan ynkagazdarynyn koshirmeleri – 16 – sc.
АОМА. – 369-k. – Zh. Sabitovanyн baspasoz betinde zharyk korgen makalalary. – 13-is.
АОМА. – 369-қ. – Zh. Sabitovanyн zheke kyzhattary. – 27 – is.
АОМА. – 369-k. – Zh. Sabitovanyн Kazakhstan Zhazyshylar Odagyna, baspasoz ben radioga dayundagan materialdary. – 21-is.
АОМА. – 369-k. – Tyrmede zhazgan shymakta. 12-is.
Zheltoksan-Koterilisi-Tauelsizdikke-Umtylgan-Kazak-Zhastarynyn-Kuresi/ <http://qasym.kz> (date 1.07.2018).

Сексенбаева Г.

доктор исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: s.gulzira@mail.ru

СОВЕТСКОЕ ГОСУДАРСТВО И ДЕТСТВО В 20-30-Е ГГ. В КАЗАХСТАНЕ

В казахстанской гуманитарной науке исследование повседневной истории детства является новым и неразработанным направлением. Научный интерес к изучению проблематики детства обусловлен сегодня повышенным вниманием к детству и детям в современном казахстанском обществе. Изучение и переоценка прошлого опыта в решении «детских» вопросов тех лет помогут нашему обществу строить современную стратегию развития идеологии, институтов, государственной политики в области детства.

С распадом Советского Союза историки постсоветского пространства чаще стали применять концепцию тоталитаризма в объяснении сущности «советского детства». Детские государственные учреждения, пионерская организация, комсомол и семья представлялись вполне успешными лабораториями по созданию нового социального вида «Homo Sovieticus». Дети оказывались главными подопытными в большом идеологическом эксперименте по созданию винтика тоталитарной машины. Однако «реальное» советское детство было гораздо разнообразнее, чем оно трактуется теорией тоталитаризма.

Цель статьи состоит в анализе проблематики советского детства в предвоенный период, сложившейся из государственных замыслов и повседневных практик детей и взрослых, устремлений центральных властей и их воплощения в Казахстане.

Здесь проанализировано советское детство эпохи сталинизма: становление идеологии и институтов Советского государства в области детства в 20-30-е гг. XX в., прослежено осуществление государственной политики в отношении детей в данный период в Казахстане; отражены социально-экономические трудности ее воплощения на практике.

Ключевые слова: государственная политика, советское детство, пионерская организация, коммунистическая идеология, идеологический эксперимент, советская модель «счастливого детства», тоталитарная машина, детская культура.

Seksenbayeva G.

Doctor of historical sciences, associate professor,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: s.gulzira@mail.ru

Soviet governance and children of 20th-30th in Kazakhstan

The research of childhood history is new and undeveloped course in Kazakhstani humanitarian science. The scientific interest to research the childhood problems is caused by increased attention to children and childhood in modern Kazakh society. Research and evaluation of past experiences in childhood issues can help our modern society to build up the innovative strategy of ideology, institutes, and public policies development that relate to childhood field.

After the collapse of USSR the concept of totalitarianism was often used by post soviet historians in explanation of the term of «soviet childhood». Children's state institutions, pioneer's organizations, kom-somol and family performed as successful laboratories for creating the new social type «Homo Sovieticus». Children were the main experimental subjects in a big ideological experiment that was aimed to create the new mechanism of the big totalitarian machine. But the real soviet childhood was much more diverse than it was explained by totalitarian theory.

The objective of the article is to analyze the problems of the soviet childhood at the prewar period that were composed by political plans and daily habits of children and adults and also the goals of central governances and their activities in Kazakhstan.

The article studies the soviet childhood of the Stalinism epoch: development of the ideologies and institutes of Soviet state in the field of the childhood in 20th-30th of XX century. Also it shows the implementation of the state policy in relation to children in present period in Kazakhstan and reflects the social and economical obstacles in objectification of these plans and policies.

The ideological and institutional building of soviet model of «happy childhood» was completed in 1930th. Constantly and stage by stage every child of every gender, nationality or social class was involved into all levels of socialization: kinder gardens and schools that made an ideologically prepared citizen. Materialistic and symbolic spheres of childhood culture such as literature, theatre and cinema was directed to make more fast and easy perception of official social norms, roles and values that were intruded by communist ideology.

Key words: state policy, soviet childhood, pioneer's organization, communist ideology, ideological experiment, soviet model of «happy childhood», totalitarian machine, level of socialization, childhood culture.

Сексенбаева Г.

тарих ғылымдарының докторы, доцент,
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s.gulzira@mail.ru

Қазақстандағы 20-30-шы жылдардағы Кеңес мемлекеті және балалық шақ

Қазақстандық гуманитарлық ғылымдарда балалық шағының күнделікті тарихын зерттеу жаңа және әлі де зерттелмеген бағыт болып табылады. Балалық шақ проблемаларын зерттеуге ғылыми қызығушылықтың туындауы қазіргі заманғы қазақстандық қоғамдағы балалар мен балалық шаққа деген назарларын аударуымен байланысты. Сол жылдардағы «балалық» мәселелерді шешудегі бұрынғы тәжірибені зерделеу және қайта қарау қоғамдағы идеологияны, институттарды және балалық саласындағы мемлекеттік саясатты дамытудың заманауи стратегиясын құруға көмектеседі.

Кеңес Одағы ыдыраған кезде посткеңестік кеңістіктегі тарихшылар тоталитаризм тұжырымдамасын жиі қолданып, «кеңестік балалық шақтың» мәнін түсіндіре бастады. Балалар мемлекеттік мекемесі, пионер ұйымы, комсомол және отбасы жаңа әлеуметтік типті «Номо Sovieticus» құру үшін өте табысты зертханалар болып көрінді. Балалар тоталитарлық машинаның дөңгелін жасауда үлкен идеологиялық тәжірибеде негізгі эксперимент болып табылды. Алайда, «нақты» кеңестік балалық шақ тоталитаризм теориясына қарағанда әлдеқайда әртүрлі болды.

Мақаланың мақсаты соғыстың алдындағы кезеңдегі балалар мен ересектердің мемлекеттік жоспарлары мен күнделікті тәжірибелерінен, орталық биліктің ұмтылысынан қалыптасқан кеңестік балалардың проблемаларын талдау және олардың Қазақстанда жүзеге асырылуын көрсету.

Бұл жерде сталиндік дәуірдің кеңестік балалық шағы талданады: XX ғ. 20-шы және 30-шы жылдардағы балалық шақтағы кеңестік мемлекеттің идеологиясы мен институттарының қалыптасуы, осы кезеңдегі балаларға қатысты мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуы, оның іс жүзінде жүзеге асырылуының әлеуметтік-экономикалық қиындықтары қарастырылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік саясат, кеңестік балалық шақ, пионер ұйымы, коммунистік идеология, идеологиялық эксперимент, «бақытты балалық шақтың» кеңестік моделі, тоталитарлық машина, балалар мәдениеті.

Введение

Октябрьская революция 1917 года в России изменила не только систему колониального правления в Казахстане, но и общественные институты со всеми его ответвлениями: экономическими, социальными, культурными. В Казахстане, как части Советской России, началось создание нового, основанного на социалистических началах, общества.

Первые мероприятия советской власти обозначили новый подход к детям как будущим активным участникам коммунистического строительства, всестороннее воспитание которых объявлялась задачей государственной важности. Советская власть справедливо видела в подрастающем поколении свою опору. Дети легко усваивали новые ценности, в отличие от взрослых, которых надо было перевоспитывать. В отношении детей культурные проекты о «новом

человеке» уже в ближайшем будущем могли воплотиться в жизнь. По этой причине в 1920-е гг. формировалась концепция «нового» человека, вырабатывались средства и методы его воспитания.

Концепция «нового человека» формировалась в русле задач коммунистического строительства, и семья для большевиков представлялась ненадежным институтом воспитания, поэтому теоретики советской школы особое внимание уделяли разработке проектов общественного воспитания. Н. К. Крупская писала: «Дело воспитания подрастающего поколения – не только дело родителей, не только дело учителей – это дело всех трудящихся, всего революционного народа (Крупская, 1957: 67).

Большевики стремились сформировать институт общественного воспитания, для чего в массовом порядке открывались государственные детские дошкольные учреждения и учебные заведения. В 1918 г. был создан Народный комиссариат просвещения – Наркомпрос, который возглавил всю работу по реорганизации сферы детства. Первым наркомом просвещения был А.В. Луначарский. Стали разрабатываться важнейшие теоретические проблемы народного образования, общая стратегия развития советской школы. Луначарский был сторонником политехнической трудовой школы. Политехнизация образования понималась Луначарским как триединая программа: труд как предмет изучения, труд как воспитательное средство, труд как участие подростков и детей в общем трудовом процессе, в котором было занято взрослое население (Сборник..., 1958: 46). Однако на практике у советских ученых отсутствовало четкое понимание того, как воплотить этот и другие проекты в жизнь. Марксистско-ленинское учение только закладывало методологическую и теоретическую основу для разработки основных проблем обучения и воспитания детей, а его базовые понятия (коммунистическая мораль, нравственность, воспитание и пр.) были весьма расплывчатыми. Советская педагогика как таковая отсутствовала, и вопросы, которые большевиками теоретически не были проработаны, решались нередко путем заимствования у зарубежных ученых. В период с 1918 по 1929 годы Наркомат просвещения руководствовался в практике создания советской школы теорией о прагматизме, посредством спонтанного развития ребенка американского педагога Д. Дьюи.

К концу 1920-х гг. идеи свободного воспитания окончательно вытесняются представлени-

ями о плановом, унифицированном воспитании детских коллективов. В 1930-е гг. основными задачами советской педагогики становится воспитание послушных и дисциплинированных членов нового общества. Пропаганда «счастливого» советского детства воплотилась в знаменитом лозунге середины 1930-х гг.: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!».

Дети в политической жизни страны

Программа государственных реформ в области общественного воспитания была сформулирована в постановлениях ЦК ВКП (б) от 25 июля 1930 г., ЦИК и СНК СССР от 14 августа 1930 г. «О всеобщем обязательном начальном обучении», когда с 1930/1931 учебного года было введено повсеместное всеобщее обязательное начальное обучение детей в возрасте 8-15 лет в объеме четырехлетнего курса начальной школы (Народное образование..., 1974: 111).

Для осуществления всеобщего обязательного начального обучения предполагалось увеличение бюджетных денег, привлечение хозяйственных, профсоюзных, кооперативных и других общественных организаций, а также широких масс к финансированию всеобщего обучения, а также к строительству, ремонту и оборудованию начальных школ.

Таким образом, открывался новый этап по вовлечению подрастающего поколения в орбиту государственного влияния. Школьные преобразования, проводившиеся в первой половине 1930-х гг., привели к формированию унифицированной и политизированной системы начального и среднего образования. Бурно развивавшаяся советская промышленность требовала не экспериментаторского, а систематизированного обучения в естественных науках и математике. По этой причине главным лозунгом школьных реформ стало приведение школьной жизни в соответствие с задачами социалистического строительства.

Был принят ряд постановлений ЦК ВКП(б) «О начальной и средней школе» 1931 г., «Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе» 1932 г., «Об учебниках для начальной и средней школы» 1933 г., постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР», «О структуре начальной и средней школы в СССР» 1934 г., «Об организации учебной работы и внутреннем распорядке в начальной, неполной средней и средней школе» 1935 года, которые

установили единый тип общеобразовательных школ. Кроме того, над содержанием и методами преподавания в школе вводился жесткий централизованный контроль. Унифицированные учебники, идеологизация и политизация общественных предметов, утверждение урока с группой учащихся постоянного состава со строго определенным расписанием занятий как основной формы учебной работы способствовали стандартизации образовательного процесса.

В советской школе стала безраздельно царить «педагогика» – дисциплина, выдвинувшая своих авторитетов – Ушинского, Макаренко и Сталина.

Центральной фигурой процесса обучения стал учитель, который получил неограниченную власть в классе и на уроке. В большей степени этому способствовало подготовка «новых кадров работников просвещения, проникнутых идеями коммунизма». К тому моменту, когда эта задача, в основном, была решена, роль советского педагога нового формата, проводника коммунистической идеологии, значительно возросла. Главными педагогическими требованиями стали выполнение правил субординации, повиновение старшим. Таким образом, в новой советской школе воспитательные задачи доминировали над образовательными.

Детей приучали к подчинению взрослым, дисциплине и послушанию. Советский педагог А.С. Макаренко уже в конце 1920-х гг. начал разрабатывать эти идеи, но они повсеместно стали пропагандироваться только в начале 1940-х гг. Обращение к идеям Макаренко в 1940-е гг. связано с прагматическим заказом советского государства на дисциплинированных работников, в которых нуждалась советская милитаризованная экономика. Соответственно в годы сталинизма революционный идеал активной гармонично развитой личности оказался не востребован. Повсеместно утверждался постулат о целях практической педагогики. Она должна была исходить из политических задач социалистического строительства.

Если в 1920-е годы идеализировался активный и самостоятельный ребенок, то с середины 1930-х годов ребенок представлялся послушным и признательным подданным советской власти. По мнению английской исследовательницы по истории детства К. Келли, эти изменения прослеживаются в образах детей-героев. Детская активность всех видов приспособлялась к правилам строгой субординации, подчиняясь власти взрослых. Появился литературный персонаж

А. Гайдара – мальчик Тимур, в образе которого внедрялся один из образцов успешной советской социализации (Келли, 2004:385,405). При этом гендерные идеалы эгалитаризма в воспитательной практике 1920-х гг. все больше отходили на второй план. Если ранее поощрялось стремление девочек встать вровень с мальчиками и не уступать им в распределении престижных социальных ролей, то в 1930-е гг. в отношении девочек делается акцент на их «пассивной покорности». В целом гендерные представления о детях соответствовали официальной гендерной идеологии 1930-х гг., которая колебалась от попыток отождествления женщин с мужчинами до мобилизации традиционных женских качеств (склонности к воспитанию детей, хозяйственности) на благо социалистического общества.

В утверждении перемен, произошедших в восприятии детства, советской семье отводилась огромная роль. С начала 1930-х гг. все больше распространялись идеи о том, что именно она должна взять на себя основные функции в воспитании дисциплинированных и законопослушных режиму граждан. Такое понимание семьи, в отличие от других большевистских проектов, меньше всего соответствовало идеям коммунистического воспитания. Ведь десятилетием ранее семья критиковалась как источник буржуазного, мещанского влияния на подрастающее поколение. Однако перемены в восприятии советской семьи были вызваны рядом объективных причин и воплотились в пересмотре семейного законодательства.

По постановлению ЦИК и СНК от 27 июня 1936 г. запрещались аборты, увеличивалась материальная помощь роженицам, устанавливалась социальная льгота многодетным, расширялось количество родильных домов, детских яслей и детских садов.

Одним из главных доводов в пользу государственной поддержки семьи и материнства стала непростая демографическая ситуация в стране. В условиях конкуренции с капиталистическими странами многочисленное и дисциплинированное население рассматривалось основной мощью государства. Среди других причин следует назвать слабо развитую сеть дошкольных детских учреждений, не способную освободить женщину от домашних обязанностей, последствия прежней «антисемейной» политики и распространения идеологии женской эмансипации.

Укрепление семьи, призванное стабилизировать советский строй, не означало возвращения к традиционной семье. Основными целями

советской семьи провозглашались увеличение рождаемости и воспитание детей в дисциплине и послушании, любви к коммунистическим ценностям.

При этом государство не давало семье автономии. По постановлению СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» от 31 мая 1935 г. усиливалась ответственность родителей за безнадзорность (озорство и уличное хулиганство) детей. Правительство предоставляло органам милиции право штрафовать родителей в административном порядке в пределах до 200 рублей (Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 31 мая 1935 г.). А до наступления совершеннолетия ребенка – 18 лет, советское законодательство требовало от родителей или усыновителей, опекунов, попечителей обеспечить надлежащее воспитание своих детей. Невыполнение этих обязанностей могло повлечь применение предусмотренных законом принудительных мер (лишение родительских прав, отстранение от обязанностей опекуна, попечителя и помещение ребенка в детский дом).

Поскольку семья представлялась не совсем надежным институтом воспитания, к тому же не способным полностью самостоятельно решить поставленные перед ней государственные задачи, большевики «бросили» огромные силы на создание разветвленной институциональной структуры «советского детства». Она должна была взять на себя основную нагрузку по социализации советского ребенка, управлять его «уходом» из семьи. Предполагалось, что в новых институтах дети смогут усвоить официально признанные нормы, роли, идентичность, развить чувство субординации.

Особое внимание уделялось организации общественных организаций детства. Детские (пионерские) и юношеские (комсомольские) организации выполняли важнейшие функции института общественно-политического воспитания. Первоначально руководство ими сосредотачивалось в ЦК РКСМ. Состоявшаяся в Москве II-я Всероссийская конференция РКСМ 19 мая 1922 года приняла резолюцию о детском движении и применении в нем реорганизованной системы «скаутинг». Учитывая опыт Московской организации, конференция постановила распространить этот опыт на тех же основаниях и на другие организации РКСМ под руководством ЦК» [Басов, 1984:54,55]. Была поставлена задача по формированию детского движения и подчинению любых его форм именно коммунистическому детскому движению.

Резолюция положила начало распространению детского коммунистического движения в форме юных пионеров. Началось создание детских коммунистических групп по всей стране. V съезд комсомола, состоявшийся 11-17 октября 1922 года, уже более четко сформулировал цели, задачи пионерского движения, утвердил организационную структуру, принципы деятельности. Съезд принял документы, определившие основные направления пионерской работы – «Торжественное обещание юных пионеров», «Законы юных пионеров», «Основные элементы программы юных пионеров» (Документы ЦК КПСС и ЦК ВЛКСМ..., 1970).

По решению съезда, в основу детского движения, охватывающего подростков 10-14 лет, должно было быть положено приучение детей социальной активности, общественному труду, стремлению к классовому идеалу, и к знаниям. Пионерское движение было подчинено тем же целям, что и вся советская педагогика в целом – всесторонняя подготовка активных участников коммунистического строительства.

В Казахстане пионерское движение развивалось медленней, чем в центральных регионах России. Коммунистам и комсомольцам, создававшим здесь первые пионерские отряды, приходилось преодолевать сильное влияние национальных традиций, норм ислама. Ношение пионерской формы казалось здесь неприличным. Девочек среди пионеров в первое время почти не было, по национальным обычаям их очень рано выдавали замуж. Создание пионерских отрядов в Казахстане затруднялось и кочевым образом жизни скотоводов: возникавшие пионерские отряды быстро распадались.

Первые пионерские отряды в Казахстане появлялись в крупных городах и преимущественно состояли из детей местных русских рабочих. Одним их первых отряд пионеров имени Спартака собрался 19 ноября 1922 года в Петропавловске. Однако, создание аульных отрядов юных пионеров в ряде мест началось лишь с конца 1924 года. Постепенно в пионерское движение втягивались и казахские дети.

После смерти В. И. Ленина 21 января 1924 года началось объединение детских коммунистических групп в единую организацию. Экстренный пленум ЦК РКСМ 23 января 1924 года постановил: «Переименовать существующие в СССР детские коммунистические группы пионеров имени Спартака в «Детские коммунистические группы юных пионеров имени товарища Ленина» [Всесоюзная пионерская

организация..., 1981:26]. Коммунистическое детское движение стало носить по всему СССР единое название – Детская Коммунистическая организация имени В. И. Ленина (юных пионеров). Это было необходимо так как «только при этом условии детское движение может развиваться как единая коммунистическая организация с определенным регулируемым содержанием работы и социальным составом» (Товарищ комсомол..., 1969:155).

Таким образом, 1924 год стал поворотным моментом, прежняя организационная пестрота и разнообразие детского движения окончательно изживались. Это движение приняло форму организации, т.е. с этого времени все многообразие деятельности детей ограничивалось рамками пионерской организации.

К концу 1920-х гг. одновременно с унификацией образования начался новый этап его идеологизации. Стали превалировать идеи слияния пионерской организации со школой. Официально это было подтверждено постановлением ЦК ВКП(б) 1932 г. «О работе пионерской организации (к десятилетию пионерской организации)», в котором пионеры призывались на «борьбу за качество учебы в школе, за овладение основами наук, за укрепление сознательной дисциплины в среде детей и в особенности в школе» (Директивы и документы..., 1962:47).

Дети в культурной жизни страны

Детское кино, театры для детей, детская литература составляли ещё одну часть институционализированного сектора советского детства. Формируя его вербальную и визуальную символику, они рассматривались в качестве не менее эффективных проводников коммунистической идеологии. Впервые в Советском Союзе возникла целая индустрия детского кино. Уже с 1924 г. началось регулярное производство детских фильмов. В 1936-1948 гг. в Москве работала киностудия «Союздетфильм», являвшаяся центром советской детской кинематографии. В 1936 г. была создана студия «Союзмультфильм», выпускавшая мультипликационные фильмы для детей.

Запросы детского зрителя, под строгим контролем цензуры, удовлетворяли специальные театры для детей. Власти ставят задачи перед детскими театрами, где лучшие писатели страны должны создавать для них новые пьесы, а большие художники сцены – посвятить целиком свое творчество маленьким.

Детская литература занимала особое место в «коммунистическом воспитании» подрастающего поколения. Она становится объектом тщательного контроля и идеологического манипулирования. На протяжении десятилетий из круга детского чтения изымались неудобные, по мнению цензоров, тексты. Литература, адресованная «будущим строителям коммунизма», всегда была объектом особенно пристального и настойчивого внимания. Уже в первой инструкции верховного цензурного ведомства – Главлита, созданного в 1922 г., цензорам предписывалось «из детской и юношеской литературы разрешать к изданию лишь литературу, способствующую коммунистическому воспитанию». Особую роль в развитии детской и юношеской печати в СССР сыграло постановление ЦК ВКП (б) «Об издательстве «Молодая гвардия»» от 29 декабря 1931 г., в котором издание детских книг и их содержание должны были отражать «социалистическую переделку страны и людей, воспитывающих детей в духе пролетарского интернационализма». В связи с этим постановлением известный советский писатель А.М. Горький в 1933 г. поместил в «Правде» статью, в которой ставил вопрос об организации специального издательства детской литературы. В сентябре 1933 г. возникает специальное детское издательство Детгиз. В результате продолжилась идеологизация детской литературы и централизация надзора за «детским» издательством и чтением.

Отдельное место в системе воспитания «советской» культуры чтения отводилось работе детских библиотек. Они должны были вместе со школой и общественно-политическими организациями формировать детский читательский вкус. К концу 1920-х гг. интерес к читателю-ребенку сместился от его изучения к воздействию. Идеологическая тематизация литературы в библиотеке накладывалась и на школьную программу. Безусловно, это способствовало быстрому наполнению детского и подросткового сознания идеологическими клише.

Те же цели преследовали многочисленные детские журналы: «Ёж», «Чиж», «Мурзилка», «Дружные ребята», «Костёр» и др. Но и эти журналы находились под пристальным вниманием цензурных органов и неоднократно подвергались критике. Огромный поток детской печати самого разного направления управлялся «сверху». Это подтверждают резолюция XIII съезда РКП (б) «О печати» (1924), постановления ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по улучшению юношеской и детской печати» (1928), «О пио-

нерских печатных газетах», «Письмо о пионерских газетах» (все в 1925), «О новых детских газетах» (1934), «О детских газетах» (1935). В них определялись цели, задачи и формы работы детских редакций.

К этой же (советской модели детства) модели относится формирование карательной системы, которая в зависимости от целей и задач могла выполнять функцию не только наказания, исправления, перевоспитания детей и подростков, оказывавшихся за бортом «советского детства», но и профилактики, охраны существующей модели от любых дезинтегрирующих элементов. В январе 1921 г. была создана Комиссия по улучшению жизни детей при ВЦИК (Деткомиссия при ВЦИК), её председателем был назначен Ф.Э. Дзержинский. Он распорядился мобилизовать на борьбу с детской беспризорностью практически весь аппарат ВЧК и создать вместе с органами, отвечающими непосредственно за детей, и широкой общественностью местные отделения Деткомиссии ВЦИК. В течение 1920-30-х гг. Деткомиссия контролировала, координировала деятельность всех государственных учреждений и организаций, ведущих борьбу с детской беспризорностью.

Для борьбы с массовой беспризорностью, преступностью создавались специальные детские учреждения, управление которыми распределялось между Наркоматом просвещения, Наркоматом здравоохранения, Наркоматом социального обеспечения, Наркоматом Внутренних дел СССР. К их числу относились детские дома различных типов, изоляторы, трудовые колонии, приемники-распределители. Репрессивно-карательная система борьбы с беспризорностью, преступностью детей формируется с постановлениями ЦИК и СНК СССР, ЦК ВКП (б) «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних», «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» 1935 г.

Профилактические работы передавались силовым структурам, повышалась ответственность должностных лиц и родителей за воспитание детей, самих подростков за асоциальное поведение. С этого времени подростки, начиная с 12 лет, могли привлекаться к уголовному суду с применением всех мер уголовного наказания за кражи, причинение насилия, телесных повреждений, увечий, убийства или попыток к убийству. Такие жесткие санкции к детям, совершившим преступления, должны были стать «мерой воспитательной по отношению к другим детям».

Заключение

Институциональные формы все больше охватывали сферу «советского детства» в 1920-1930-е гг. Сталинская модель советского детства приобрела общие очертания, уже к середине 1930-х гг., стремясь одновременно расширить пределы, всесторонне воздействовать на подрастающее поколение. Вместе с этим все больше идеологизировались представления о советских детях, как о всесторонне развитых членах коммунистического общества во главе с бессменным вождем. Политизация жизни советского общества в 1930-е гг. отражалась на «советском детстве». Вся модель была пронизана коммунистической идеологической пропагандой, культом Сталина. Фигуры Сталина и Ленина для советского детства эпохи сталинизма очень символичны. Преданность вождям даже у детей отождествлялась с верностью коммунистическим идеям. В их образах концентрировалась максимальная государственная забота в отношении детей, позволявшая ребенку воспринимать окружающий мир большой советской семьей во главе с мудрым и справедливым отцом народов.

Таким образом, в конце 1920 – начале 1930-х гг. представления о «новом человеке», соответственно о методах и стиле его воспитания, меняются. Советскому государству с началом сталинской «культурной революции», «Великого перелома» в политике партии стали требоваться не активные, самостоятельные, гармонично развитые «абстрактные» строители нового общества, а дисциплинированные, законопослушные и преданные граждане.

Советская власть превратила детство в сферу особого государственного интереса, справедливо полагая, что в ребенке можно воспитать те качества и навыки, которые больше всего значимы для строительства социализма. В первое послереволюционное десятилетие целью практически всех проектов детства являлось формирование «нового» советского человека. Однако на практике у большевиков отсутствовало четкое понимание того, как воплотить эти проекты в жизнь. Поэтому образ активного маленького строителя нового общества постепенно корректировался вместе с политическим, социально-экономическим развитием государства и общества. В 1920-е гг. начинает формироваться разветвленная институциональная сеть детства, предполагавшая охватить все этапы и сферы детской жизни.

Экспериментирование средств и методов воспитания детей прекратилось к концу

1920-х гг., когда бурно развивающаяся социалистическая экономика стала нуждаться в дисциплинированных, законопослушных и грамотных кадрах. Для сталинского политического режима воспитание в ребенке таких черт, как революционная активность и самостоятельность, становилось социально менее значимыми.

В 1930-е гг. происходит идеологическая и институциональная дотройка модели советского «счастливого детства». Поэтапно и непрерывно, независимо от пола, национальной, социальной принадлежности, ребенок должен был пройти все ступени социализации: детские сады и ясли, где профессионалы следили бы за всесторонним его развитием; школу и общественно-политические организации, где он превращался бы в грамотного идеологически подготовленного

гражданина. Развитая материальная, символическая культура детства (литература, театр, кино) должна была способствовать более легкому и быстрому усвоению официально принятых норм и ценностей, ролей, навязывавшихся коммунистической идеологией. Семье в этой модели детства отводилось важное место, поскольку она должна была разделить с государством функции по воспитанию детей, однако государственные органы контролировали этот процесс и в любой момент могли изъять детей из семьи, если родители не справлялись со своими обязанностями.

Ни в годы войны, ни в послевоенный период сущность государственных проектов «детства» кардинально не изменилась, поэтому в последующий период модель советского детства лишь корректировалась и обновлялась.

Литература

- Басов Н. Ф. (1984). Практикум по истории ВЛКСМ и Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина Москва. Документы ЦК КПСС и ЦК ВЛКСМ о Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина (1970). Москва. Директивы и документы по вопросам пионерского движения (1962) / Ред. В.Г.Яковлев; сост. В.С.Ханчин. Москва. Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина (1981). Москва. Крупская Н. К. (1957). Избранные педагогические произведения. Москва. Келли К. (2003). «Хочу быть трактористкой!» (Гендер и детство в довоенной советской России). Москва. Народное образование в СССР: общеобразовательная школа: сборник документов (1974). Москва. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 31 мая 1935 г. (СЗ СССР 1935 г. № 32, ст.252). URL: <http://istmat.info/node/24022> (дата последнего обращения 13.02.2013). «А. В. Луначарский о народном образовании»: Сборник документов (1958). Москва. Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918- 1968). -Т. 1 (1918-1941). (1969). Москва.

References

- Krupskaya NK Selected Pedagogical Works (1957). Moscow. Collection of documents «A. V. Lunacharsky on public education» (1958). Moscow. Public education in the USSR: comprehensive school: a collection of documents (1974). Moscow. Kelly K. «I want to be a tractor driver!» (Gender and childhood in pre-war Soviet Russia) (2003). Moscow. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the CPSU (B) on May 31, 1935 (NW of the USSR in 1935 No. 32, Article 255). URL: <http://istmat.info/node/24022> (last accessed on February 13, 2013). Basov NF Practical work on the history of the Komsomol and the All-Union Pioneer Organization named after VI Lenin (1984). Moscow. Documents of the Central Committee of the CPSU and the Central Committee of the Komsomol on the All-Union Pioneer Organization named after Lenin (1970). Moscow. All-Union Pioneer Organization named after V. I. Lenin (1981). Moscow. Comrade Komsomol. Documents of congresses, conferences and the Central Committee of the Komsomol (1918-1968). – T. 1 (1918-1941). (1969). Moscow. Directives and documents on the pioneer movement. (1962)/ Ed. V.G.Yakovlev; comp. V.S. Khanchin Moscow.

Мухтарова Г.Р.¹, Даутова С.С.²

¹к.и.н., директор, Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»,
Казахстан, Алматинская обл., e-mail: railovna@mail.ru

²научный сотрудник, Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»,
Казахстан, Алматинская область, e-mail: maimkhan@mail.ru

РОЛЬ ЗАПОВЕДНИКОВ-МУЗЕЕВ КАЗАХСТАНА В ИЗУЧЕНИИ И СОХРАНЕНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПО ШЕЛКОВОМУ ПУТИ

В статье рассматриваются проблемы историко-культурного наследия по Великому Шелковому пути в контексте деятельности государственных заповедников-музеев. Авторы отмечают, что создание на месте значимых археологических памятников заповедников-музеев в рамках принимаемых государством программ – важнейший инструмент сохранения, изучения и продвижения культурного наследия страны. В статье впервые был собран воедино и структурирован материал, который дает целостное представление о роли этих учреждений в деле сохранения и исследования археологических комплексов на четырех казахстанских отрезках Шелкового пути.

Ключевые слова: Шелковый путь, заповедник-музей, историко-культурное наследие, археологическое исследование.

Mukhtarova G.R.¹, Dautova S.C.²

¹Ph.D., Director, State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk",
Kazakhstan, Almaty region, e-mail: railovna@mail.ru

²Researcher, State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk",
Kazakhstan, Almaty region, e-mail: maimkhan@mail.ru

The role of the reserve-museums of Kazakhstan in the study and preservation of archeological monuments on the silk road

The article examines the problems of historical-cultural heritage along the Great Silk Road in the context of the activities of state reserve-museums. The authors note that the creation on the ground of significant archaeological monuments of reserve-museums, within the framework of state programs, is an important tool for preserving, studying and promoting the country's cultural heritage. The article was the first to collect and structure the material, which gives a holistic view of the role of these institutions in the conservation and exploration of archaeological complexes on the four Kazakhstan segments of the Silk Road.

Key words: The Silk road, reserve-museum, historical-cultural heritage, archaeological research.

Мухтарова Г.Р.¹, Даутова С.С.²

¹т.ғ.к., директор, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі,
Қазақстан, Алматы обл., e-mail: railovna@mail.ru

²ғылыми қызметкер, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі,
Қазақстан, Алматы обл., e-mail: maimkhan@mail.ru

Жібек жолы бойындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу және сақтаудағы Қазақстан қорық-музейлерінің рөлі

Мақалада мемлекеттік қорық-музейлер қызметі негізіндегі Ұлы Жібек жолы бойынша тарихи-мәдени мұра мәселелері қарастырылады. Авторлардың айтуынша мемлекеттік бағдарламалар

аясында аса маңызды археологиялық ескерткіштер орнында қорық-музейлердің құрылуы елдің мәдени мұрасын сақтаудың, зерттеу мен дәріптеудің маңызды тетігі болып табылады. Мақалада Қазақстандағы Жібек жолының төрт бірдей бөлігіндегі археологиялық кешендерді сақтау мен зерттеу ісіндегі осы мекемелердің рөлі туралы тұтастай мәлімет беретін материалдар алғаш рет жинақталып, жүйеленіп отыр.

Түйін сөздер: Жібек жолы, қорық-музей, тарихи-мәдени мұра, археологиялық зерттеулер.

Введение

Великий Шелковый путь – единая трансконтинентальная трасса торговых, культурных, профессиональных связей, известная с V–II в. до н. э., была своеобразным мостом между Европой и Азией в древности и средневековье. В XX веке многие государства осознали необходимость в возрождении исторической магистрали, как пути диалога и сотрудничества. В 1988 году был принят проект ЮНЕСКО «Интегральное изучение Шелкового пути – пути диалога», а в 1993 г. на Генеральной Ассамблее ООН было принято решение о возрождении Великого Шелкового пути как важного канала международного сотрудничества в области дипломатии, культуры, науки, торговли, туризма (Оспанов, 2011).

Шелковый путь стал символом непрерывающейся во времени духовной, культурной взаимосвязи народов, населявших города и страны на всем его протяжении. Система древних караванных путей легла в основу новых международных стратегических проектов экономического и культурного развития. Важнейшими составляющими современного этапа развития Великого Шелкового пути стали транспортные связи и туризм. Развитие туризма неразрывно связано с презентацией наследия. Шелковый путь обладает богатым материальным и культурным наследием. С целью его сохранения в 2014 году на 38-й сессии комитета Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) была утверждена заявка о внесении Шелкового пути в список Всемирного наследия. В список Всемирного наследия ЮНЕСКО вошли 33 исторических памятника по Шелковому пути, восемь из которых находятся в Казахстане (Великий Шелковый путь...).

Формирование протошелкового пути (ранний период Шелкового пути) происходило в V–II в. до н. э. В это время на территории современного Казахстана формируется блок наследия, который можно назвать сако-усунским и кангюйско-сарматским. В разное время, на четырех участках Великого Шелкового пути: Сырдаринском, Жетысуйском (Семиреченский),

Сарыаркинском, Мангышлакском (Урало-Прикаспийский) были известны более 30-ти крупных городов на территории Казахстана. Они служили административными центрами, местами средоточия ремесел, торговли и сельского хозяйства, а также центрами науки, образования и культуры (Мухтарова Г.Р. Города Казахстана...).

Правительством Казахстана на государственном уровне принимаются различные меры для сохранения уникального историко-культурного наследия. На территории значимых археологических памятников были созданы республиканские и областные заповедники-музеи. В данной статье мы рассмотрим роль заповедников-музеев в сохранении и исследовании памятников по Великому Шелковому пути.

Актуальность исследования обусловлена тем, что реализация международных и государственных программ, принятых по сохранению и популяризации наследия, ставит перед заповедниками-музеями задачи, которые возможно решить, только объединив усилия для выработки общих стратегий продвижения. В этой связи в конце 2017 г. была учреждена Ассоциация заповедников-музеев Казахстана (Семинар: «Векторы модернизации...»). В данном исследовании впервые был собран воедино и структурирован материал, который дает целостное представление о деятельности этих учреждений культуры в контексте изучения и сохранения наследия по Шелковому пути и может быть использован в их совместной деятельности в рамках Ассоциации.

Методология и источники

В качестве источников были использованы программные документы Правительства и Министерства культуры и спорта РК в области историко-культурного наследия (Закон 1992 г), материалы, предоставленные заповедниками-музеями для нашего исследования, научные издания по наследию Великого Шелкового пути (Байпаков, 2007; Байпаков, 1986).

Методологической основой исследования стали общенаучные принципы, прежде всего

принцип историзма. Авторами использовались методы систематизации материала на основе научного анализа, а также типологический метод, используемый в культурологии.

Государственные программы по сохранению культурного наследия

Согласно Закону Республики Казахстан от 2 июля 1992 г. «Об охране и использовании историко-культурного наследия» все памятники истории и культуры на территории Республики Казахстан являются государственной собственностью. Уполномоченным органом, призванным представлять интересы государства по охране памятников международного и республиканского значения, является Министерство культуры и спорта РК.

Для обеспечения сохранности памятников наследия в разные годы на государственном уровне реализовывались специальные программы, в рамках которых выделялось целевое финансирование на их поддержание и развитие. В 1995 году Национальным советом по государственной политике при Президенте РК утверждена Концепция исторического сознания РК, 1998 год объявлен Годом национального единства и национальной истории. В феврале того же года Указом Президента утверждена государственная программа РК «Возрождение исторических центров Шелкового пути, сохранение и преемственное развитие культурного наследия тюркоязычных государств, создание инфраструктуры туризма», включающая комплекс мероприятий по исследованию, музеефикации, консервации, восстановлению памятников историко-культурного наследия. Этой программой были охвачены 115 исторических памятников по трассе Великого Шелкового пути, а также ранее созданные заповедники-музеи областного значения: Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет-Султан», Отрарский государственный археологический заповедник; Национальный историко-культурный заповедник «Ордабасы», Государственный историко-культурный и литературно-мемориальный заповедник-музей имени Абая «Жидебай-Борлы», Мангистауский государственный историко-культурный заповедник, Национальный историко-культурный и природный заповедник «Улытау», Государственный историко-культурный заповедник-музей «Памятники древнего Тараза» были переданы в ведение Министерства образования, культуры и здравоохранения Республики

Казахстан с финансированием за счет средств республиканского бюджета. Указом Президента РК 2002 г. был объявлен годом поддержки культуры. В 2004 г. была принята Государственная программа «Культурное наследие» (Байпаков, 2012).

В ходе выполнения программы «Культурное наследие» (2004–14 гг.) были созданы Государственные историко-культурные заповедники-музеи «Берель» (2008 г.) и «Иссык» (2010 г.), проведены реставрационные работы на свыше 73 археологических и архитектурных памятниках, проведено более 40 археологических, реализовано 26 научно-прикладных исследований (Государственная программа...).

В 2014 году была утверждена Концепция культурной политики РК, где заповедникам-музеям была отведена особая роль в сохранении культурного наследия. Концепцией определены основные направления развития заповедников-музеев как центров притяжения основных туристических потоков, на которые возложена миссия трансляции культурного наследия. При этом отдельно выделен культурно-туристический кластер «Возрождение Великого Шелкового пути», в который вошли историко-культурные памятники заповедников-музеев (О Концепции...).

В рамках Программы «Рухани Жаңғыру» проектом «Сакральная география Казахстана» в 2017 году предусматривался ряд мер по регенерации исторической и культурной памяти. Был создан Общенациональный пояс святынь «Сакральная карта Казахстана». По состоянию на 2017 год в предварительном списке сакральных объектов было 670 наименований (Байтанаев Б.А. (2018) Духовная модернизация и сакральная география Казахстана // «Маргулановские чтения – Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы-Актобе. – С. 15-17). В 2018 году созданы еще два музея-заповедника «Бозок», «Ботай», а музей-заповедник «Сарайшык» передан в республиканское подчинение (О реорганизации...).

Создание заповедников-музеев – один из важнейших инструментов сохранения памятников

Сегодня в Казахстане функционируют 12 республиканских и 2 областных заповедника-музеев. Из 12 республиканских заповедников-музеев 8 находятся на маршрутах Шелкового пути,

т.е. их основными объектами являются археологические памятники, относящиеся к разным периодам функционирования Шелкового пути. Создание заповедников-музеев – один из важнейших инструментов сохранения памятников. Ведь только закрепив за ними ответственную управляющую структуру, можно обеспечить комплексное управление и исследование, упорядочить и систематизировать разрозненные данные о памятниках, полученные в результате археологических изысканий. Именно они занимают юридическим закреплением статуса памятников культурного наследия, определением и утверждением их границ в правоустанавливающих документах, созданием генеральных планов развития.

Сложные комплексы, включающие в себя музейную и охранную ландшафтную части, сочетают в себе множество функций по сохранению, изучению и продвижению культурного наследия страны, являются центрами культурно-туристических региональных кластеров. Заповедник-музей – это не только сохранность артефактов, имеющих историческую ценность, но и в не меньшей степени, – сохранность аутентичности территории исторического ландшафта, которая обычно измеряется сотнями гектаров. В связи этим перед ним стоят существенно более сложные вызовы, когда приходится помимо «музейных» задач решать множество других в области охраны и использования исторических ландшафтов и памятников.

На базе заповедников-музеев разрабатываются и реализуются научно-прикладные проекты по исследованию, научной реконструкции и реставрации памятников. Для этого они проходят аккредитацию в качестве субъектов научной деятельности в Министерстве науки и образования РК и получают государственную лицензию на проведение археологических и научно-реставрационных работ Министерства культуры и спорта РК.

Артефакты, найденные в результате раскопок, остаются в заповеднике-музее, где проводятся их дальнейшая камеральная обработка и лабораторное исследование. После работ на памятнике проводится частичная консервация объекта. Во многих заповедниках-музеях есть реставрационные мастерские, причем реставрируются не только отдельные артефакты, но и архитектурные сооружения. Таким образом, заповедники-музеи выполняют не только охранную функцию, но и становятся центрами исследования археологических памятников от разведки до

археологических раскопок, лабораторных исследований, консервации и научной публикации. В этом они становятся конкурентами научно-исследовательским институтам. Преимущество заповедника-музея в том, что процесс и результаты исследований могут быть опубликованы в качестве выставок. Любой этап исследования может быть экспонирован. Экскурсии к месту раскопок пользуются большой популярностью у туристов, во-первых, потому что они становятся соучастниками процесса раскопок, во-вторых, потому что экскурсии проводят сами археологи. Сотрудники заповедника-музея заинтересованы не только в «открытиях» и пополнении коллекций новыми артефактами, но и в дальнейшей судьбе памятника, его сохранении и использовании, потому что каждый вновь открытый памятник – это также новый ресурс для развития заповедника-музея как культурой институции.

Заповедники-музеи Казахстана сотрудничают со многими зарубежными научными и культурными центрами. Это и совместные научные исследования, и международные выставочные проекты. Результаты исследований презентуются на международных научных форумах, публикуются в представительных журналах с высоким уровнем цитируемости и импакт-фактором, таких как «*Sciens*» и «*Nature*» (Science, Nature (2018)). Надо отметить, что это немаловажный фактор в деле сохранения памятников общечивилизационного значения, в том числе расположенных на трассе Великого Шелкового пути.

На основе материалов, предоставленных нам заповедниками-музеями для данного исследования (Материалы заповедников-музеев (2018)), мы расскажем о некоторых значимых археологических объектах по Шелковому пути и о тех мерах, которые предпринимаются заповедниками-музеями в деле их сохранения и популяризации.

Заповедники-музеи и археологическое наследие на исторических отрезках Шелкового пути

Семиреченский отрезок Великого Шелкового пути включает в себя примерно 118 памятников, за сохранность и использование которых отвечают 3 заповедника-музея – «Иссык», «Памятники Древнего Тараза», «Танбалы».

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» был создан в 2010 году, охранная зона – 422,7 га; в составе заповедника-музея: курганный могильник Иссык, городища

сакского времени Рахат, Орикты и средневековое городище Талгар.

Существует версия, что могильник Иссык, городища Рахат и Орикты когда-то были единым комплексом жизнеобеспечения древних саков. Городище Рахат – центром, в котором жила знать, Орикты – поселением, призванным обслуживать потребности «большого города», могильник Иссык – своеобразным «городом мертвых» сакской знати, при этом, величина насыпи кургана, напрямую зависела от степени знатности похороненного под ним человека.

Некрополь Иссык (V–IV вв. до н.э.) расположен на левом берегу горной реки Иссык, в 50 километрах восточнее г. Алматы. Количество лишь сохранившихся объектов некрополя насчитывает свыше 300 средних и крупных курганов и большое количество малых. Относится к раннему периоду формирования Великого Шелкового пути, включен в предварительный список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

По некоторым данным, впервые некрополь Иссык был обнаружен венгерским ученым Дьёрдь Алмаши в 1900 г. (Almásy, György (1903), как археологический памятник обозначен в 1936 г. году русским ученым А.Н. Бернштамом (А.Н. Бернштам, 1948).

Открытие в 1970 году царского кургана «Иссык» положило начало углубленному изучению вопросов социального строя, культурно-экономических связей, идеологии и искусства древних кочевников Центральной Азии на разных этапах развития. В погребальной камере под насыпью кургана было найдено свыше 4 тысяч золотых предметов, железные меч и кинжал, бронзовое зеркало, глиняные, металлические и деревянные сосуды. Все предметы находились в первоначальном положении, что дало возможность создать уникальную реконструкцию одежды, получившую название «Золотой человек», ставшим впоследствии одним из символов Казахстана. Археологические исследования на некрополе Иссык ведутся сотрудниками заповедника-музея с 2011 года в рамках научно-прикладных проектов «Могильник Иссык и культура саков Жетысу», «Идеология и мифология саков Семиречья», а также международной казахстанско-корейской экспедиции. Результаты археологических исследований заслушиваются на ежегодной конференции Корейского археологического общества «Origin Studies in Korean Archaeology Revisited». В июне 2018 года на территории заповедника-музея «Иссык» представителями Республики Корея установлен па-

мятный знак в честь «Дружбы и сотрудничества по Шелковому пути» в рамках Международного форума «Шелковый путь и сотрудничество по северному направлению».

Городище Рахат (V–III вв. до н.э.) расположено в 3-х км к югу от Иссыкского могильника и непосредственно примыкает к селу Рахат (Енбекшиказахский район Алматинской области), находящемуся в 5 км от г. Есик по трассе Есик-Талгар. Городище трехчастное. Составные части первого расположены в ряд, второго – замкнутым кругом. Четко читаются рвы, крепостные стены с башнями вокруг жилых массивов. Вполне возможно, что городище Рахат было резиденцией сакских царей. Возможно, именно оттуда выносили тело «Золотого человека» к месту его погребения. Поселения приурочены к многочисленным ручейкам, вытекающим из гор и по обоим берегам полноводных горных рек (Нурмуханбетов, Мухтарова, 2011).

Открыто Б. Нурмуханбетовым во время разведывательных работ археолого-этнологической экспедиции Университета Кайнар в 1999 году. В 2004 году сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана проводились пробные раскопы городища Рахат, которые выявили культурный слой, соответствующий по времени курганам Иссыкского могильника. Разведывательные работы на памятнике продолжались в 2017 году в рамках международной археологической экспедиции заповедника-музея «Иссык» со специалистами из Китайской Народной Республики.

Договоренность о совместных исследованиях была достигнута в мае 2016 г. во время Форума по обмену опытом и сотрудничеству в области охраны культурного наследия между странами вдоль «Одного пояса и одного пути» в провинции Шаньси (КНР), был заключен Меморандум о сотрудничестве между Государственным историко-культурным заповедником-музеем «Иссык» и Управлением памятниками культуры провинции Шаньси. В июне 2016 года был подписан договор о сотрудничестве между заповедником-музеем и Институтом археологии провинции Шаньси в исследовании городища Рахат.

Это первое совместное казахстанско-китайское археологическое исследование в рамках международного проекта «Один пояс и один путь». Работы на памятнике начались с закладки разведывательных шурфов, в которых были найдены артефакты периода от раннего железного века до позднего средневековья. Были обо-

значены границы территории городища. Обнаруженная в одной из разведывательных ям печь для обжига керамики подтвердила теорию об искусственном происхождении холмов местности. Кроме фрагментов керамики, были найдены артефакты из бронзы, камня и обработанных костей. Результаты исследований доказали необходимость их продолжения и расширения площади раскопок стратиграфического шурфа для получения материала и выявления более ранних, культурных пластов памятника (Г.Р. Мухтарова, Т.Ж. Тулегенов, Ж. Құрбанәлі...).

Совместные работы на памятнике будут продолжены ближайшие 5 лет, помимо полевых, они будут включать в себя работы по созданию карты археологического объекта, сканированию территории и топографической съемки местности, с целью определения точных мест расположения площадей, предполагаемых к проведению раскопок, что определит ход будущих широкомасштабных археологических раскопок на объекте и, возможно, позволит открыть новый яркий памятник городской культуры древних кочевников Жетысу.

Городище Талгар (VIII–XIII вв.) расположено в 25 километрах к востоку от Алматы, на южной окраине современного Талгара. В 2014 году Талгар вошел в список Всемирного наследия ЮНЕСКО как звено серийного памятника из 33 городов на пути Великого Шелкового пути. Памятник признан одним из центров средневековой металлургии, где производили сталистые сплавы и цветные металлы. Мастера Талгара умели изготавливать даже дамасскую сталь, здесь найдены ножницы и долото из стали. Обнаруженные при раскопках городища китайский фарфор и предметы быта с Ближнего Востока подтверждают гипотезу, что Талхиз располагался на основных маршрутах Шелкового пути. Впервые упоминается в анонимном персидском географическом сочинении «Худуд ал-Алем» – «Границы мира», относящимся к X веку (Маргулан А.Х., 1950).

В археологическом плане городище Талгар известно еще с середины XIX века. Раскопки городища были начаты в середине 1950-х гг. под руководством И.И. Копылова. Широкомасштабное изучение памятника началось в 1960-е годы специальным отрядом по изучению оседлой и городской культуры под руководством К.М. Байпакова – Семиреченской археологической экспедицией и активно продолжалось до 2000-х гг., но исследования не охватили всей территории центральной части городища.

В 1978–1986 гг. на городище Талгар в раскопах площадью 3890 м² было обнаружено два городских квартала с 12 домами, участок магистральной улицы протяженностью 65 м и несколько улочек, отходивших от магистральной улицы, две усадьбы, часть ремесленной мастерской. В 1994 г. в рамках совместных казахстанско-американских комплексных исследований был проведен анализ фитологических, палеоботанических, палеозоологических материалов. В 1998 г. проводились сейсмологические исследования раскопанных объектов. Найденный в результате исследований материал пополнил научные данные по городской культуре региона Жетысу периода средневековья. В 2017 году Министерством культуры и спорта РК начат процесс передачи городища Талхиз на баланс заповедника-музея «Иссык». После его завершения исследовательские работы на памятнике будут продолжены.

Государственный историко-культурный и природный заповедник-музей «Танбалы» был создан в 2003 году, площадь охранной зоны – 2900 га, в составе – более 100 памятников – петроглифов, поселений, могильников, культовых сооружений, датирующихся от сер. XIV в. до н.э. до начала XX в.

Петроглифы Танбалы (XIV–XIII вв. до н.э. до XIX–XX вв. н.э.), памятник расположен в 170 км к северо-западу от г. Алматы, в 5 км от с. Карабастау. Археологический комплекс Танбалы включает в себя более чем 5000 петроглифов и несколько десятков других памятников: поселения, могильники, жертвенники, каменоломни, относящихся к различным историческим эпохам. Петроглифы выбиты в технике пикетажа каменными или металлическими орудиями. Все они были при проведении документации разделены на 48 отдельных комплексов. Подлинным шедевром наскального искусства считается значительная по своим размерам плоскость с впечатляющими 6 изображениями «солнцеголовых» божеств, выбитых поверх небольших изображений пляшущих и молящихся людей. Крупный размер ранних петроглифов, уникальное изображение содержание и иконография помещают их в один ряд с ценнейшими изображениями наскального искусства Центральной Азии. В 2004 году памятник стал объектом списка Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Первое упоминание относится к 1742 г. в отчете майора русской армии Карла Миллера, направленного с дипломатической миссией в ставку джунгарского хана Галдан Цэрена. Петро-

глифы Танбалы исследовались археологическим отрядом под руководством А.Г. Максимовой в 1957 г., в 1970–90 гг. изучением петроглифов занимались А.Н. Марьяшев, А.Г. Медоев и А.Е. Рогожинский.

Заповедником-музеем «Танбалы» в 2001–2006 гг. был реализован международный проект «Менеджмент, консервация и презентация Тамгалы». В 2004–05 гг. были продолжены обследование и документирование состояния петроглифов каньона. В 2005 г. выполнена высокоточная топографическая съемка наскальных изображений. В 2006 г. завершена консервация археологических раскопок на поселение Тамгалы I. На 2019 г. запланировано строительство визит-центра заповедника-музея (Материалы...).

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Памятники древнего Тараза» создан в 1998 году, охранный зона охватывает 6470 га., на которой расположены 3255 памятников. Среди них 14 памятников, относящихся к истории Великого Шелкового пути, – пять средневековых мавзолеев, 7 городищ и два могильника.

Городище Тараз (I–XVIII в.) расположено в центральной части современного города. Один из древнейших городов на территории Казахстана, крупнейший торговый, экономический и политический центр Таласской долины, столичный город Западно-Тюркского, Карлукского, Караханидского каганатов. Это был один из пунктов северной ветви Великого Шелкового пути, которая проходила из Алмалыка (район современного города Кульджа в Китае) в направлении города Ясы (современный город Туркестан) и далее вниз по течению Сыра. Китайский паломник – буддийский монах Сюаньцзан, проезжавший через Тараз в 485 году, сообщал, что «прибыл в город Та-ло-се, имеющий 8 или 9 ли. Купцы из разных стран живут в этом городе вперемешку...» (У истоков...).

Впервые городище обследовано в 1867 году П.И. Лерхом, затем к концу XIX века – В.А. Каллауром, Е.Ф. Калем, В.В. Бартольдом; первые археологические раскопки были проведены в 1927 году Е.М. Массоном, в 1938–1939 – экспедицией ИИМК Казахского филиала Академии Наук СССР под руководством А.Н. Бернштама, Г.И. Пацевича, с 1958 года – систематически ИИАЭ АН КазССР [6]. С 2011 года здесь постоянно проводятся археологические и реставрационные работы. В 2015 году состоялось открытие археологического парка «Древний Тараз». Это первый в истории Казахстана

музейный комплекс, состоящий из музея под открытым небом и стационарного музея. Здесь представлены более 40 тысяч артефактов, найденных во время археологических работ на городище Тараз с 2012 года.

Комплекс Акыртас (V в. до н. э. XVI–XVIII вв.) расположен в сорока километрах к востоку от г. Тараза, у подножия Кыргызского Алатау. В комплекс входят: дворцовое крепостное сооружение Акыртас, сложенное из каменных обработанных блоков, загородные усадьбы, караван-сарай, уникальная система водохранилищ и водопроводная система с тоннелями и резервуарами для сбора воды, карьеры по добыче камня и глины, сторожевая башня. Акыртас – уникальная каменная крепостная постройка, единственная по Казахстану и Средней Азии, аналоги планировки которой уводят в архитектуру Ближнего и Среднего Востока. Имеет размер 3 км с востока на запад и около 5 км с севера на юг. В июле 2014 года памятник вошел в список Всемирного наследия ЮНЕСКО в составе «Объектов Великого Шелкового пути в Чанъань – Тянь-Шанском коридоре».

Впервые Акыртас упоминается в дневнике даосского монаха Чан Чуня, отправившегося в 1222 году из Китая через Сайрам в Самарканд, в лагерь Чингисхана. Вот что сообщается в его дневнике: «На дороге попало нам каменное городище: камни совершенно красного цвета; есть следы древнего военного становища. На западе есть большие насыпи могильные, расположенные как звезды в Медведице» (Городище Акыртас...).

Первое археологическое исследование памятника было проведено в 1897 году В.В. Бартольд и В.А. Каллауром, в 1936–1938 гг. изучение было продолжено А.Н. Бернштамом, в 1940–45 – Г.И. Пацевичем; в 1943 – Академией архитектуры СССР; в 1945 – Т.К. Басеновым. С 1996 года велись систематические исследования под руководством К.М. Байпакова и учеными Института археологии им. А.Х. Маргулана. С 2008 года проводятся комплексные археологические исследования. Реставрационные работы проводятся с 2006 года специалистами РГП «Казреставрация». В 2012 году в заповеднике-музее была проведена научно-практическая конференция «История дворцового комплекса Акыртас», где были представлены результаты последних археологических исследований. На территории комплекса построено здание научно-информационного и туристического центра (Материалы...).

Сырдарьинский отрезок Великого Шелкового пути включает в себя 9 памятников, за сохранность и использование которых отвечают 2 заповедника-музея – «Азрет Султан», «Отрар».

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан» создан в 1978 году. Охранная зона – 557,1935 га, в составе заповедника-музея 207 объектов, из них 6 древних и средневековых городищ и одно поселение на отрезке Великого Шелкового пути.

Городище Культобе (Ясы) (V в. – XIV в.) расположено на восточной окраине городища позднесредневекового Туркестана, в 350 м южнее ханаки Ходжи Ахмеда Яссауи. Это памятник республиканского значения. Представляет собой массивный бугор неправильной овальной формы высотой до 9 м, площадью примерно 150х120 м. Окружен крепостными стенами протяженностью около 3-х км. Обнаружены руины замкового сооружения, датируемые IV–VI веками нашей эры.

Первые археологические материалы были получены Туркестанским отрядом (Т.Н. Сенигова) в 1972–74 гг. В 1981–84 гг. исследования городища продолжил Туркестанский археологический отряд (Е. Смагулов). В 2010–14 гг. на грантовое финансирование МОН РК археологические исследования вели сотрудники Туркестанской экспедиции (Е. Смагулов). В 2017 г. Казахский научно-исследовательский институт культуры продолжил археологические раскопки. В 2013 году над памятником была воздвигнута металлическая конструкция, защищающая его от разрушения природными факторами (Материалы...).

Городище Туркестан (XV–XIX вв.) расположено в юго-восточной части современного г. Туркестана. Общая площадь городища – 88,7 га. окружен крепостными стенами протяженностью около 3-х км. Известно с X века как Шавгар. В XII–XIII вв. утратил свое торгово-культурное значение, был заброшен, центр перенесен в Ясы-Туркестан. В Средние века город переживал период расцвета, благодаря своему выгодному нахождению на развивающемся торговом пути. В XVI–XVIII веках город стал столицей Казахского ханства. Здесь располагалась резиденция многих известных казахских ханов. Благодаря множеству выдающихся религиозных святых, город приобрел славу малой Мекки – священного места мусульман.

В центре цитадели располагается Мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи, подземная мечеть «Хиль-

вет», мавзолей Рабиги Султан Бегим, знаменитые полуподземные Восточные бани, склепы основоположников казахской государственности – мавзолей Тауке, Тавакеля, Джангира, Есима, Аблая. К западу и юго-востоку от цитадели расположена территория шахристана в виде неправильного четырехугольника площадью примерно 23,5 га (350х670 м). С северной и западной сторон эту территорию ограничивают хорошо прослеживаемые до сих пор остатки стен с башнями на углах. Южная стена менее выражена, однако здесь имеется явный перепад уровней, подчеркивающий мощностные культурных отложений внутри шахристана. Стена рабада, сложенная из кусков глины в виде высокого дувала, толщиной до 1,2 – 1,4 м в основании, до сих пор сохранилась на некоторых участках. Считается памятником республиканского значения.

Первые археологические исследования на территории городища проводились в 1928 г. М.Е. Массоном. В конце 40-х гг. городище и окрестности были обследованы Южно-Казахстанской археологической экспедицией (А.Н. Бернштам). В конце 70-х гг. в связи с разработкой плана историко-архитектурной реконструкции средневекового Туркестана археологические исследования проводились отрядом института «Казпроектрестоврация». В разные годы археологические исследования вели Г.И. Пацевич, К.А. Акишев, К.М. Байпаков, Т.Н. Сенигова, Н.Б. Немцова, Б. Адилгереев, А. Итенов, Е. Смагулов, М. Туякбаев, М. Елеуов. В рамках государственной программы «Мәдени мұра» на территории городища были восстановлены «Хан мешити», «Хан ордасы» и крепостные ворота «Мусалла», «Такия», «Жети ата», «Дарбаза» (Материалы, 2018).

Отрарский государственный археологический заповедник-музей основан в 1978 году, охранная зона – 11546 га, в составе заповедника-музея – 75 памятников.

Городище Отрар (I–XVIII вв.) расположено на южном берегу реки Сырдарьи в Отырарском районе Южно-Казахстанской области. Памятник республиканского значения. Первое городское поселение на месте Отрара датируется II веком до нашей эры. Его основателями считаются кангюйцы. В древнетюркских рунических письменах (VI–VIII века) город неоднократно упоминается как Кангу-Тарабан. Как город на трассе Великого Шелкового пути упоминается во многих средневековых арабских и персидских источниках. Названия «Отрар» и

«Фараб» впервые встречаются в письменных источниках IX века. В VI–XIII вв. являлся развитым центром мировой культуры. В этом городе в 870 году родился великий ученый-энциклопедист Абу Насыр аль-Фараби. В IX–XII вв. Фараб стал главным городом региона и в VIII–XV вв. самым крупным из городов Южного Казахстана, а в XVI–XVIII вв. стал центром политики и экономики казахского ханства. Имел выгодное географическое положение. Отрар, расположенный при впадении Арыси в Сырдарью, был центром большого земледельческого района. Отрар, вблизи предгорий Каратау – одна из опорных крепостей кочевников. «Трудно найти в Средней Азии более выгодное и более опасное положение», – писал известный востоковед и археолог А.Н. Бернштам (Отрар городище...).

План городища характерен для большинства средневековых памятников Казахстана и Средней Азии. Цитадель и шахристан представляют собой пятиугольный в плане бугор высотой 18 м. Площадь бугра – 20 га, размеры сторон: южной – 380 м, юго-западной – 145 м, западной – 400 м, восточной – 350 м. По периметру бугор окружен стеной, крутизна которой 70–80 градусов. На стене имелись башни. За стеной виден ров в виде лощины шириной 10–15 м. В город вели три въезда. Топография Отрара сложилась в основных чертах в период позднего средневековья (XV–XVIII вв.), поэтому цитадель в настоящее время не выделяется и ее можно выделить лишь предположительно. Цитадель находится в центре бугра и имеет треугольную форму со сторонами 220x220x230 м. К холму, занятому цитаделью и шахристаном, примыкает территория укрепленного рабада площадью 150 га. Стены вокруг рабада сохранились лишь на отдельных участках.

В археологическом плане Отрар известен с 1904 года, первые исследования были проведены членами Туркестанского кружка любителей археологии А.К. Кларе и А.А. Черкасовым, ими был заложен ряд траншей и собран материал. Дальнейшие исследования получили продолжение лишь в конце 40-х годов XX столетия под руководством профессора А.Н. Бернштама. В 1969 году была организована Отрарская археологическая экспедиция (с 1971 г. переименованная в Южно-Казахстанскую комплексную археологическую экспедицию АН КазССР) под руководством Кемалы Акишева, а с 1991 года – Карлом Байпаковым. В 2001 году был начат международный проект под эгидой ЮНЕСКО

«Консервация и сохранение древнего городища Отрар» (Казахстан и Япония). Основные цели проекта: создание документационной базы и консервационные мероприятия. В 2004–2007 годах в рамках государственных программ «Культурное наследие» и «Возрождение древнего Отрара» проводились масштабные работы по исследованию, консервации и музеефикации серии памятников – пятничная мечеть XIV в., городской квартал XVI в., жилая застройка стены XI–XII вв., центральные ворота и ворота «Дарваза – и суфи», стратиграфического шурфа, бани XIV в.. Комплексные исследования проведены на городищах: Кок-Мардан, Куйруктобе, Жалпактобе, Весиджа; некрополях Талтакай и Конура. При помощи новых цифровых технологий изучена древняя ирригация оазиса. Произведена аэро- и фотодокументация Отрарского оазиса. Сделано более 8 тысяч аэроснимков, создана Геоинформационная основа оазиса, являющаяся самой информативной и обширной системой, созданной в археологической науке Казахстана. Отрар считается самым исследуемым городом средневековья на территории Казахстана и Центральной Азии (Материалы, 2018).

Сарыаркинский отрезок Великого Шелкового пути включает в себя 7 памятников, за сохранность и использование которых отвечают 2 заповедника-музея – «Улытау» и «Бозок».

Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау» создан в 1990 году, в его составе – 25 исторических комплексов общей площадью 147 246 тыс. га.

Поселение Талдысай (эпоха бронзы) – комплекс исторических памятников эпохи бронзы. Поселение Талдысай расположено в 17 километрах от поселка Жезды Улытауского района по трассе Жезказган-Аркалык, на западной окраине аула Талдысай, на левом берегу реки Жезды. Талдысай располагался на одном из крупных ответвлений Великого Шелкового пути, так называемом Сарысуиском (или медном) ответвлении, которое брало свое начало с Туркестанского оазиса. Проходя из Отрара через Шавгар и Тургайский перевал на Аксуме, путь шел в низовья Сарысу и вверх по реке до гор Улытау, а оттуда по Ишиму и Иртышу. Поселение Талдысай в эпоху бронзы было одним из пунктов по переработке жезказганских руд. С 1992 года исследуется Центрально-Казахстанской археологической экспедицией под руководством Жолдасбека Курманкулова. В течение 2004–06 гг. памятник изучался в рамках государствен-

ной программы «Культурное наследие». Исследование этого памятника важно тем, что здесь имеются конструкции печей, которые ранее не встречались на других металлургических памятниках, а значит, оно внесет новое в изучении древней металлургии. Целенаправленные поиски ученых привели к открытию принципиально новых фактов, указывающих на производство и переработку меди. Археологами установлено, что на Талдысайском поселении в крупных масштабах велась плавка медной руды в плавильных печах шахтного и наземного типов (Сембинова Л., 2004).

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Бозок» создан 31 марта 2018 года в рамках программы «Рухани жаңғыру», охранный зона – 40 га, в составе – 1 городище.

Городище Бозок (раннее название – Акжол) (VIII – XVI вв. н. э.) расположено на левом берегу реки Ишим, юго-западная окраина г. Астаны. Изначально памятник являлся городом-крепостью и военной ставкой на трассе Степного шелкового пути на восточном берегу озера Бузукты, на месте традиционной переправы через Ишим. Руины памятника, состоящего из 4 частей, имеют невысокие земляные валы (высотой 0,6 – 1,0 м), окружающие ровные поверхности площадок квадратной формы. Конфигурация площадок четко выделяется за счет внутренних рвов, с фиксируемыми перемычками проходов. Видны 3 градообразующих квартала (площадки) размером в среднем 35 x 35 м. Каждый из них обнесен валом и внутренним рвом. В центре – сакральный центр городища, где открыты основания двух кирпичных мавзолеев, одного минарета, печи для обжига и 11 погребальных сооружений.

Впервые упоминается в путевых записках И.П. Шангина – военного инженера-топографа, побывавшего в Сарыарке в составе экспедиции 1816 г., опубликованных в 1820 году в «Сибирском вестнике». Раскопки памятника начаты в 1999 году Есильской археологической экспедицией Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева под руководством К.А. Акишева. Продолжены в 2004 году М.К. Хабдулиной. За 12 лет с перерывами с 1999 г. исследовано более 8 тыс. кв.м. Общая площадь памятника – 40 га. Раскопки, поставленные на всех структурных частях городища, обнаружили характерный тонкий культурный слой и малочисленность поселенческих находок. Найденные печи для обжига кирпича свидетельствуют о развитых строительных

технологиях, дающих возможность возводить сложные культовые сооружения. Полученные данные позволяют сделать заключение о том, что городище Бозок выполняло функции ставки, резиденции и культового центра древних тюрков (Хабдулина М.К., 2018).

Мангышлакский отрезок Великого Шелкового пути

ГИКЗМ «Сарайшык» преобразован в 2018 г. на базе Музей-заповедник Атырауской области «Хан ордалы – Сарайшык» в рамках Программы «Рухани жаңғыру», охранный зона – 8000 га.

Городище Сарайчик (Сарайджук) (X–XVI вв. н.э.) расположено в 50 км от современного города Атырау, на правом берегу реки Урал. Первоначально – один из торговых центров Улуг Улуса Золотой Орды. В 1242–80 годах – столица Улус Шибана, находился на торговом пути из Европы в Китай через Поволжье и Хорезм на реке Урал в составе Казахского ханства. Город обеспечивал безопасность отрезка трансконтинентального караванного пути из стран Европы и столицы Золотой Орды (Сарая Бату и Сарая Берке) на Волге в города Хорезма, Ирана, Индии и Китая.

Первое упоминание принадлежит арабскому путешественнику Ибн Батутта в 1333–34 гг., назвавшего Сарайджук маленьким дворцом, от монгольского «сарай – дворец», «джук – маленький». Судя по археологическим находкам, в частности, сосудам с надписями, Сарайчик был городом с развитой культурой. В городе действовали уникальные водопровод и канализация из керамических труб. Имелось металлургическое и гончарное производство, чеканилась монета. Его жители также занимались ремёслами, бахчеводством, огородничеством и рыболовством. Стратегическое расположение сделало город крупным центром торговли. Город восстановлен в 30-40 годах XV века, и со второй половины XV века (1490-е годы) здесь располагалась ставка ханов Ногайской Орды, затем – первых казахских ханов.

На месте памятника в 1999 году был открыт Областной музей-заповедник «Хан Ордалы Сарайшык». Разработан проект визит-центра заповедника-музея. В настоящее время большая часть городища разрушена разливами реки. В 2016 году из бюджета области было выделено 1,6 млрд. тенге на берегоукрепительные работы с целью защиты памятника от разрушения, строительство защитной дамбы должно завершиться в 2018 году. Высота дамбы будет составлять 3

метра, протяженность – порядка 1500 метров. Разработан проект «Изучение средневекового городища Сарайчик», в рамках которого ведутся археологические работы (Материалы, 2018).

Заключение

Таким образом, заповедники-музеи Казахстана, созданные на территории памятников по Великому Шелковому пути, вносят неоценимый вклад в сохранение, исследование и использование наследия. Только за годы Независимости в сотрудничестве с местными властями была проведена работа по полной инвентаризации памятников страны. В результате которой были составлены Государственные списки памятников истории и культуры, в которые вошли 218 объектов республиканского значения и 11,5 тысяч объектов местного значения. На объектах истории и культуры ведутся научные исследования, работают региональные и международные археологические экспедиции.

Новые открытия расширяют горизонты научного знания, выводят из забвения неизвестные ранее материалы. Результаты археологических

исследований публикуются в различных форматах – от выставочных проектов до солидных научных изданий. Консервация и реставрация памятников, проводимые на базе заповедников-музеев, являются гарантией сохранности наследия для последующего поколения. Популяризация исторических объектов привлекает все новые туристические потоки, создавая положительный имидж региона и содействуя развитию его экономики.

В настоящее время прописывается правовой статус заповедников-музеев, вносятся изменения в закон «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» (1992 г.). На рассмотрении – «Положение о заповедниках-музеях», созданное на основе модельного закона «О государственных музеях-заповедниках», принятого Постановлением Межпарламентской ассамблеи государств-участников содружества независимых государств от 24 ноября 2001 года.

Министерством культуры и спорта РК, учитывая все возрастающую роль заповедников-музеев, формируется Генеральный план развития заповедников-музеев, который бы способствовал их дальнейшему продвижению.

Литература

- Оспанов Г.М. (2011). Современный этап развития Великого Шелкового пути // Вестник КарГУ. сер. эконом. Караганда // <https://articlekz.com/article/5557>
- Великий Шелковый путь внесен в список Всемирного наследия // inform.kz https://www.inform.kz/ru/velikiy-shelkovyy-put-vnesen-v-spisok-vsemirnogo-naslediya-yunesko_a2671085
- Мухтарова Г.Р. Города Казахстана на Великом Шелковом пути // <http://www.silkroads.org.cn/portal.php?mod=view&aid=5419>.
- Республиканский музейный семинар: «Векторы модернизации от стандартов хранения до развития туристического потенциала» // <http://issykrm.kz/rus/?p=997>
- Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 г «Об охране и использовании историко-культурного наследия» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002900>
- Байпаков К. М. (2007). Великий Шелковый путь на территории Казахстана. Алматы: Адамар. 496 с.
- Байпаков К.М. (1986). Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.
- Байпаков К.М. (2012). Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции), Алматы. С 51–52
- Государственная программа «Культурное наследие» Казахстана: этапы ее реализации и значение // <http://e-history.kz/ru/contents/view/1568> © e-history.kz
- О Концепции культурной политики Республики Казахстан // https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/kultura/id-U1400000939/
- Байтанаев Б.А. (2018). Духовная модернизация и сакральная география Казахстана // «Маргулановские чтения – Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы-Актобе. – С.15-17.
- О реорганизации республиканского государственного казенного предприятия «Музей мира и согласия» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/konstitutsionnyy_stroy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-P1800000150/

Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses // Science // <http://science.sciencemag.org/content/early/2018/02/21/science.aao3297/tab-pdf> ; 137 human ancient genomes from across the Eurasian steppe // Nature (Article is now accepted for publication in Nature).

Материалы заповедников-музеев об археологических объектах по Шелковому пути (2018).

Almásy, György (1903). Vándor-utam Ázsia szívébe. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat. XI. (1902–04) ciklus (72.) Természettudományi Társulat, Budapest.

Бернштам А.Н. (1948). По материалам экспедиции 1939 г. // Известия АН КазССР. Сер. археол. Вып. 1. №46. С. 80, 90

Нурмуханбетов Б., Мухтарова Г.Р. Могильник Иссык – некрополь Иссык – Археологический комплекс Есик-Рахат – Республиканский государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Караганды: Technology of Imaging, 2011. С.55

Мұхтарова Г.Р., Тулегенов Т.Ж., Құрбанәлі Ж., Дин Ян, Миан Ифей, Жау Хан Чин (2018) Рахат қалашығындағы 2017 жылы жүргізілген археологиялық ізденіс жұмыстарының кейбір қорытындылары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, №2(14)2018 // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/837>

Маргулан А. Х. (1950). Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: изд-во и тип. Акад. наук Каз. ССР – С.6.

У истоков Древнего Тараза. Альбом к 2000 летию Тараза. // ТОО Эффект. 2002 г. -176 с

Городище Акыртас // <http://silkadv.com/ru/node/256> (Дата: 25.08.2018).

Отрар городище // <http://silkadv.com/ru/node/207> (Дата: 25.08.2018).

Сембинова Л. (2004). Поселение древних металлургов Сары-арки // Жезказганская газета, 12 нояб. С.3.

Хабдулина М.К. (2018). Городище Бозок в средневековой истории Астаны // «Маргулановские чтения. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы – Актобе, 2018. С. 18-22.

References

Ospanov G.M. (2011). Sovremennyy jetap razvitiya Velikogo Shelkovogo puti // Vestnik KarGU . ser. jekonom. Karaganda // <https://articlekz.com/article/5557>

Velikij Shelkovyj put' vnesen v spisok Vsemirnogo nasledija // inform.kz https://www.inform.kz/ru/velikiy-shelkovyy-put-vnesen-v-spisok-vsemirnogo-naslediya-yunesko_a2671085

Muhtarova G.R. Goroda Kazahstanana Velikom Shelkovom puti // <http://www.silkroads.org.cn/portal.php?mod=view&aid=5419>.

Respublikanskij muzejnyj seminar: «Vektory modernizacii ot standartov hranenija do razvitiya turisticeskogo potenciala» // <http://issykrm.kz/rus/?p=997>

Zakon Respubliki Kazahstan ot 2 ijulja 1992 g «Ob ohrane i ispol'zovanii istoriko-kul'turnogo nasledija» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002900>

Bajpakov K. M. (2007). Velikij Shelkovyj put' na territorii Kazahstana. Almaty: Adamar. 496 s.

Bajpakov K.M. (1986). Srednevekovaja gorodskaja kul'tura Juzhnogo Kazahstana i Semirech'ja (VI-nachalo XIII v.). Alma-Ata: Nauka. 256 s.

Bajpakov K.M. (2012). Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologiceskoj jekspedicii), Almaty. S 51–52

Gosudarstvennaja programma «Kul'turnoe nasledie» Kazahstana: jetapy ee realizacii i znachenie // <http://e-history.kz/ru/contents/view/1568> © e-history.kz

O koncepcii kul'turnoj politiki Respubliki Kazahstan // https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/kultupa/id-U1400000939/

Bajtanaev B.A. (2018). Duhovnaja modernizacija i sakral'naja geografija Kazahstana // «Margulanovskie chtenija – Duhovnaja modernizacija i arheologiceskoe nasledie». Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferencii. Almaty-Aktobe. – S.15-17.

O reorganizacii respublikanskogo gosudarstvennogo kazennogo predpriyatija «Muzej mira i soglasija» Ministerstva kul'tury i sporta Respubliki Kazahstan // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/konstitucionnyy_stroy_i_osnovnyy_gosudarstvennogo_upravleniya/id-P1800000150/

Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses // Science // <http://science.sciencemag.org/content/early/2018/02/21/science.aao3297/tab-pdf> ; 137 human ancient genomes from across the Eurasian steppe // Nature (Article is now accepted for publication in Nature).

Materialy zapovednikov-muzeev ob arheologiceskih ob'ektah po Shelkovomu puti (2018).

Almásy, György (1903). Vándor-utam Ázsia szívébe. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat. XI. (1902–04) ciklus (72.) Természettudományi Társulat, Budapest.

Bernshtam A.N. (1948). Po materialam jekspedicii 1939 g. // Izvestija AN KazSSR. Ser. arheol. Vyp. 1. №46. S. 80, 90

Nurmuhanbetov B., Muhtarova G.R. Mogil'nik Issyk – nekropol' Issyk – Arheologicheskij kompleks Esik-Rahat – Respublikanskij gosudarstvennyj istoriko-kul'turnyj zapovednik-muzej «Issyk» // Saksakaja kul'tura Saryarki v kontekste izuchenija jetnosociokul'turnyh processov stepnoj Evrazii. Karagandy: Technology of Imaging, 2011. S.55

Мұхтарова Г.Р., Түлегенов Т.Ж., Қырбанәлі Ж., Дін Жан, Мәуі Ісегін, Жау Хан Чин (2018) Rahat қалашығындағы 2017 жылы зерттелген археологиялық ізденіс нәтижелерінің кейбір қорытындылары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, №2(14)2018 // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/837>

Margulan A. H. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana. – Alma-Ata: izd-vo i tip. Akad. nauk Kaz. SSR – S.6.

U istokov Drevnego Taraza. Al'bom k 2000 letiju Taraza. // TOO Jefferkt. 2002 g. 176 s

Gorodishhe Akyrtas // <http://silkadv.com/ru/node/256> (Data: 25.08.2018).

Otrar gorodishhe // <http://silkadv.com/ru/node/207> (Data: 25.08.2018).

Sembinova L. (2004). Poselenie drevnih metallurgov Sary-arki // Zhezkazganskaja gazeta, 12 nojab. S.3.

Habdulina M.K. (2018). Gorodishhe Bozok v srednevekovoj istorii Astany // «Margulanovskie chtenija. Duhovnaja modernizacija i arheologicheskoe nasledie». Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty – Aktobe, 2018. S. 18-22.

Ашинова Ж.Е.¹, Темірғали С.Б.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: janar72@mail.ru

²4 курс студенті, e-mail: temirgali_symbat@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЖАПОНИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ ИМИДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бүгінгі таңда Орта Азия мемлекеттері өздерінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшеліктеріне қарай әлемнің ірі мемлекеттерінің назарын аударған стратегиялық маңызды аймаққа айналғаны баршаға мәлім. Әлемнің басқа да алпауыт мемлекеттерімен қатар Жапония да сыртқы саясатында осы аймаққа белгілі деңгейде қызығушылық танытып отырғаны белгілі. XXI ғ. басындағы экономикалық дағдарыстарға қарамастан, өнеркәсіп пен сауда, ғылым және техника салаларының көбісінде көшбасшы болып табылатын Жапония халықаралық күштер және әлемдік экономиканың орталығы болып табылады. Қазіргі кезеңде Жапония мен Орталық Азия елдері қарым-қатынастарының белсенді түрде даму қарқынын алғанын байқай аламыз. Жапонияның Орталық Азия елдері арасындағы беделі өте жоғары. Бұл мемлекеттер ішінде Жапония мұқтаж елдерге шынайы көмек көрсетуге тырысатын, бейбітшіл және ынтымақшыл ел ретінде оң имиджге ие. Бүгінгі күні Жапония Орталық Азия аймағының негізгі донорларының бірі болып табылады. Бұл мақалада Орталық Азия мемлекеттеріндегі Жапония бейнесі және де мемлекет имиджінің қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар қарастырылады. Оның ішінде ДРК шеңберіндегі көмек және Жапонияның жұмсақ күші негізгі алғышарттар ретінде ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Жапония, имидж, саясат, жұмсақ күш.

Ashinova Zh.Y.¹, Temirgaly S.B.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: janar72@mail.ru

²4th year student, e-mail: temirgali_symbat@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Formation of Japan's image in the Central Asian region

Today, the Central Asian states are becoming a strategically important region attracting the attention of the world's major states, depending on their geopolitical and geo-economic characteristics. It is well known that Japan, along with other major powers in the world, shows great interest in this region. In the 21st century, despite the economic internal crisis, Japan is the center of international forces and the world economy, which is a leader in many industries and trade, science and technology. We see that relations between Japan and the countries of Central Asia are developing dynamically. Japan has a high reputation among the countries of Central Asia. It has a positive image as a peace-loving and friendly country that is trying to provide genuine assistance to developing countries. Today Japan is one of the key donors in the Central Asian region. This article examines the image of Japan in the countries of Central Asia and the key factors that influence the formation of the image of the state in this region. Among them, Assistance in ODA and using of soft power are the main prerequisites.

Key words: Central Asia, Japan, politics, image, soft power.

Ашинова Ж.Е.¹, Темиргали С.Б.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: janar72@mail.ru

²студент 4 курса, e-mail: temirgali_symbat@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Формирование имиджа Японии в регионе Центральной Азии

Сегодня государства Центральной Азии становятся стратегически важным регионом, привлекающим внимание крупных мировых государств в зависимости от их геополитических и геоэкономических особенностей. Хорошо известно, что Япония, наряду с другими крупными державами в мире, проявляет большой интерес к этому региону. В XXI веке, несмотря на экономический внутренний кризис, Япония является центром международных сил и мировой экономики, которая является лидером во многих отраслях промышленности и торговли, науки и техники. Мы видим, что отношения Японии и стран Центральной Азии динамично развиваются. Япония имеет высокую репутацию в странах Центральной Азии. Она имеет позитивный образ как миролюбивая и дружелюбная страна, которая пытается оказать подлинную помощь развивающимся странам. Сегодня Япония является одним из ключевых доноров в регионе Центральной Азии. В этой статье рассматривается образ Японии в странах Центральной Азии и ключевые факторы, влияющие на формирование имиджа государства в этом регионе. Среди них помощь в рамках ОПР и использование мягкой силы являются основными предпосылками.

Ключевые слова: Центральная Азия, Япония, политика, имидж, мягкая сила.

Кіріспе

Қазіргі әлем бірқатар үрдістермен айқындалады. Оның ішінде жаһандану, аймақтық интеграцияны ерекше атап өте аламыз. Соңғы екі онжылдықта мемлекеттің халықаралық аренадағы позитивті имиджін қалыптастыру технологияларына деген қызығушылық айтарлықтай өсті. Бұл үрдістің бірнеше себебін атап өте аламыз. Біріншіден, мемлекеттің «бедел капиталы» халықаралық аренадағы басты ерекшелігіне айналуға. Халықаралық қоғамның мемлекетке деген сенімін шетелдік инвестициялардың көлемі, туристерге аймақтың ұнамды болуы, әлемдік деңгейдегі мәселелерді шешуде мемлекеттің мүддесін ескеруі анықтайды. Екіншіден, бұл саладағы зерттеушілер күн санап арта түсуде. Сәйкесінше, мәселенің зерттелу деңгейі артып, онымен бірге қазіргі таңда қолданылатын мемлекеттің имиджін қалыптастыру мен түзету әдістерінің көлемі де ұлғаюда. Үшіншіден, имиджмейкерлер мен политехнологтар имиджді қалыптастырудың максималды түрде нәтижелі және оңай жүзеге асыруа болатын әдістерді табуға ұмтылады.

Мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастың болашақта дамуы, оның өміршеңдігі көп жағдайда олардың бір-біріне деген көзқарасына, мемлекет халқының алдында қалыптасқан имиджіне байланысты. Жапония бірнеше ондаған жылдар бұрын ғана теріс беделге ие болатын. Бұл мемлекеттің экономикасының өсімі оның халықаралық қоғам алдындағы имиджінің жақсаруымен қатар жүрді. Басқаша

сөзбен айтқанда, экономика мен имидж бірін-бірі толықтырып тұратын медальдың екі жағы іспеттес. Жапонияның оң беделінсіз экономикасы мұншалықты табысты дамымас еді және де керісінше тұжырым да әділетті деп айта аламыз.

Өз алдына алдыңғы қатарлы бәсекеге қабілетті 30 мемлекеттің қатарына кіру мақсатын қойған және де бұл жобаның экономикалық құрамдас бөлігі бойынша сәтті жұмыс істеп жүрген Орталық Азия мемлекеттері, әсіресе Қазақстан үшін мемлекеттің алдыға жылжуына әсерлесетін жағымды бейне құру әлі де болса өзекті міндеттердің бірі болып отыр. Бұл міндет әрқашанда Қазақстан Республикасының қоғамтанушыларына артылады, алайда бұл мәселенің шешімі әлі де болса қанағаттанарлық деп есептелмейді. Сол себепті де алдыңғы қатарлы мемлекеттердің, біздің жағдайымызда Жапонияның осы мәселе бойынша тәжірибесін зерттеу өзектілігін жоғалтпады.

Одан бөлек, Орталық Азия мемлекеттерінің азаматтары Жапония бейнесін қалай елестететіндігін білу қажет. Себебі мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастың болашақта дамуы, оның өміршеңдігі көп жағдайда олардың бір-біріне деген көзқарасына, мемлекет халқының алдында қалыптасқан имиджіне байланысты.

«Қырғи қабақ соғыс» аяқталғаннан кейінгі Ортаазиялық аймақтағы саясат – Жапонияның сыртқы саясатындағы мүлдем жаңаша бағыт болды. Оған қарамастан Жапонияның Орталық Азиядағы саясатын жалпы ғаламдық бағдардың ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде

қарастыра аламыз. Себебі, бұл аймақтағы сөзсіз экономикалық-стратегиялық қызығушылықтан бөлек, оның халықаралық қатынастардағы рөлі мен дәрежесінің сапалы түрде өзгерту мәселесімен де тікелей байланысты болатын.

Жапония мемлекетінің саяси және экономикалық даму жолдары Қазақстан үшін баламалы даму жолы ретінде көрініс табады. Бұл ұсынылған мемлекеттің қазіргі жағдайы оның өткерген тарихи кезеңдерінің туындамасы. Жапонияның үкіметі мемлекет дамуының басты көріністерінің бірі болып табылатын тиімді сыртқы саясатты жүзеге асырады. Мемлекеттің сыртқы саясатының айтарлықтай маңызды бөлігі – мәдени саясат, яғни оның сыртқы әлемде құратын бейнесі. Әр түрлі уақыт аралығында қоғамда орын алатын мемлекеттің сыртқы дүниедегі бейнесі бұқаралық ой-сананы қалыптастыруда, сонымен қатар мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын анықтауда айтарлықтай рөл атқарады.

Жапония, халықаралық келіспеушіліктерді шешу үшін әскери күш қолданудан бас тартқан, сондай-ақ экономикалық мәжбүрлеу әдістеріне (санкциялар) сирек қолданатын ел ретінде, әрине, жұмсақ күшке негізделеді. Оның жұмсақ қуатының әлеуеті дәстүрлі және заманауи мәдениетті, бизнес жүргізу моделін, инновацияларды және басқа да аспектілерді қамтиды. Дәстүрлі түрде жұмсақ күштің негізгі ресурстары бағытталған аймақ Шығыс Азия болып табылады. Сонымен қатар, Орталық Азияда да жұмсақ күш Жапонияның жалпы сыртқы саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Орталық Азиядағы Жапонияның сыртқы саясатының ерекшеліктері қандай? Біріншіден, бұл дипломатиялық байланыстарды дамытудың салыстырмалы түрде қысқа тарихы. Орталық Азиядағы жас республикалармен қарым-қатынас 90-жылдардың басында құрылды. Жапония қысқа мерзім ішінде аймақтағы тұрақтылықты алға қойды және осыған байланысты белгілі бір нәтижелерге қол жеткізді. Екіншіден, Жапония бұрыннан бұл елдермен ортақ азиялық сәйкестілік бар екендігін атап өткен болатын. Мәдени және нәсілдік ұқсастықтармен, нәтижесінде, арнайы эмоционалдық жақындық ресми риториканың ажырамас бөлігіне айналды. Үшіншіден, Шығыс Азияға қарағанда, осы аймақта Жапонияның беделіне әскери агрессия тәжірибесімен көмескіленбеді. Сонымен қатар, кейбір ғалымдар тіпті «1905 жылы Ресейдің Жапониядан жеңілісімен байланысты аймақ мемлекеттерінің жағымды естеліктері»

туралы айтады. Орталық Азия тұрғындары Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қазақстан, Өзбекстан және Тәжікстан аумағында болған он мыңдаған жапон соғысы жасақшыларын еске алады. Осы күнге дейін жапондықтар салған ғимараттар, мысалы, Орталық телеграф және Ташкенттегі Мәдениет министрлігі, Алматыдағы Ғылым академиясы, Тәжікстандағы Фархад ГЭС әлі де сақталған.

Әдістер

Мақалада, негізінен, аналитикалық-әлеуметтік, тарихи-мәдени және салыстырмалы зерттеу әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар, имиджелогиядағы эзотерикалық-экзотерикалық әдістер де қолданылды.

Негізгі бөлім

Соғыс жылдарында Жапония КСРО-ға қарсы соғыспады, бірақ ол Германияның одақтасы болды және осы кезеңде оның бейнесі жаудың бейнесі ретінде бекітілді. Германияның тізе бүгуінен кейін КСРО Жапонияға соғыс жариялады. Кеңес әскерлері әскери іс-қимылдар кезінде көптеген жапондық сарбаздар мен офицерлерді тұтқынға алды. Олардың көпшілігі Қазақстанда тұтқында болған. Олар Қазақ Кеңес Одағының астанасы Алма-Атада әртүрлі нысандардың құрылысында жұмысшы ретінде пайдаланылды. Көптеген қазақтар мен қазақстандықтар жапондықтарды алғаш рет көрді. Бұл кездесулер Жапон имиджінің өзгеруіне қатты әсер етті. Қанды қарсыластардың орнына, алма-аталықтар қазақтарға ұқсайтын адамдарды көрді. Одан бөлек, олар өте еңбекқор әрі ынталы адамдар еді. Алматыда жапондық әскери тұтқындар салған бірнеше ғимараттар әлі күнге шейін бар. Барлық осы ғимараттар өте берік деп саналады. Олардың жақсы ұсыныстары ретінде бұл ғимараттар жапондықтармен салғандығын үнемі айтады. Американдық ұшақпен жапондық екі қала Хиросима мен Нагасакиді бомбалау Кеңес Одағында наразылық туғызды. Қырғи-қабақ соғыс кезінде кеңестік үгіт-насихат АҚШ-тың агрессивті мемлекет ретіндегі имиджін жасау үшін бомбалау фактісін пайдаланған, сондықтан Жапония құрбанның бейнесіне енді. Сол уақыттан бері Жапонияның бейнесі өзгере бастады. Оған КСРО-ның ашық елге айналғаны да ықпал етті. Кейбір жапондық фильмдер театрларда көрсетілді. Адамдардың кейбір санаттары (олардың аз ғана бөлігі) капиталистік елдерге,

соның ішінде Жапонияға баруға мүмкіндік алды. «Тоқырау» (1970) жылдары жапон тауарлары КСРО-ға ене бастады. Жастар жапондық курткаларды киіп, жапондық радио жабдықтарын сатып алуға тырысты. Жапондық технология өте сенімді және беделді деп саналды. Әсіресе жапон сағаты айтулы болып саналды. Қазақстанда, бүкіл КСРО-дағыдай, Жапония алдыңғы қатарлы техника мен жоғары технологияларға ие ел ретінде ұсынылған (Ложкина, 2009: 15).

КСРО ыдырағаннан және тәуелсіз Қазақстанды құрғаннан кейін сыртқы саясаттың қалыптасуы басталды. Қазақстан толық дипломатиялық қатынастар орнатқан елдердің бірі – Жапония. Осы уақытқа дейін елімізде осы елдің оң имиджі қалыптасып үлгерген болатын. Ол озық технологиялармен, жоғары өмір сүру деңгейімен және дамыған ғылымымен танылған мемлекет ретінде ұсынылды. Қазақстанда Жапонияның мәдениетіне және ғылымына қосылғысы келетін көптеген адамдардың пайда болғаны таңқаларлық емес. Көптеген ЖОО-да, жеке және ұлттық, соның ішінде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да жапон тілі кафедралары ашылды. Жапония Елшілігі өз елінің мәдениетін насихаттау үшін көп күш жұмсады. Тұрақты түрде өткізілетін концерттер, кинофестивальдар мен көрмелер. Осылайша, 2011 жылдың маусымында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайында өткен жапондық қуыршақтардың көрмесі Алматы тұрғындарының назарын аударды. Көрменің кураторы Әсел Билайбаева қазақстандықтардың көрмеге деген қызығушылығын атап өтті (Mobile, 2011). Жапонияның өндірістің, ғылымның және мәдениеттің әртүрлі салаларындағы үлкен жетістіктері Қазақстанның осы елге деген қызығушылығын тудырып, өзара байланыста болуына итермелейді.

XX ғасыр барысында Жапонияның бейнесі Қазақстанда осылайша дамыды. Бастапқыда, кеңестік насихаттаудың әсерімен, ол теріс (жаудың бейнесі) болды. XX ғасырдың екінші жартысында бұл имидж оң бағаға ие болды.

Қазіргі кезеңде Жапония мен Орталық Азия елдері арасында қандай да бір маңызды қайшылықтар немесе іргелі мәселелер жоқ. Жалпы, өзара ынтымақтастықты белсенді түрде дамытуға ештеңе кедергі келтірмейді. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, Жапонияның басқа елдермен салыстырғанда Орталық Азия елдері арасындағы беделі өте жоғары. Жапония мұқтаж елдерге шынайы көмек көрсетуге тырысатын, бейбітшіл және ынтымақшыл ел ретінде

оң имиджге ие. Бүгінгі күні Жапония Орталық Азия аймағының негізгі донорларының бірі болып табылады. Жапония ДРК-ның – Дамушы елдерді дамытуға ресми көмек көрсету үкіметтік бағдарламасының шеңберінде экономикалық, техникалық және қайтарымсыз көмек көрсетеді. Жапонияның сыртқы саясатындағы ДРК бағдарламасының рөлі өте жоғары, себебі бұл халықаралық қатынастарда әсер етудің негізгі тетіктерінің бірі (Усубалиев, 2008:4).

Жапонияның Орталық Азияға деген қызығушылығы бұрыннан бар. 1980 жылдардың соңы және 1990 жылдардың басының өзінде, жапон зерттеушілері аймақтағы бірлескен археологиялық экспедицияларға қатыса бастады. Жапонияға буддизмнің енуінде негізгі рөл атқарған Орталық Азияның мәдени және тарихи маңызы ол аймақтағы алғашқы бастамалардың негізін қалыптастырды. Осы бағытта жапон дипломатиясының әзірлеушілерінің бірі Т. Хиросэның айтуынша, Токио аймақтың «микроаламшарлық табиғаты» және оның адамзат үшін маңызы зор екенін атап өтті. Еуразиялық дипломатияны ілгерілету арқылы 1997 жылдан кейін Жібек жолы дипломатиясының дамуына себеп болатын Жапониямен тарихи және мәдени байланыстарға көбірек көңіл бөлінді (Стапран, 2008: 310-318).

Әлемдік өркениеттің дамуы үшін оның маңыздылығына негізделген Орталық Азияның тарихи-мәдени мұрасын сақтау жөніндегі күшжігер Жапония үшін халықаралық мәдени ынтымақтастықта маңызды рөл атқаруға ұмтылатын мемлекет ретінде маңызды міндет болды. Оған қоса, кейбіреулер бұл аймаққа моральдық міндеттеме ретінде қарады: Жапония Ұлы Жібек Жолына үлкен ризашылық білдіріп, бүгінгі күні дамудың және өркендеудің жоғары деңгейіне жетіп, Орталық Азияның «қарызын өтеуі» керек деп түсінді (Выступление премьер-министра Р. Хасимото на заседании Общества экономических единомышленников). Осылайша, тарихи-мәдени қоғамдастық аймақ елдерімен қарым-қатынаста жұмсақ күштің элементі болды. Осы қоғамдастыққа сенім артып, Жапония өзінің имиджінің ең тартымды аспектілерін дамытуға тырысады. Соғыстан кейінгі даму моделін ұзақ уақыт бойы орналастыру үшін оның компоненттерінің бірі. Бұрынғы Сыртқы істер министрі Т. Асо оның мәнін «экономикалық өркендеу мен демократия арқылы бейбітшілік пен бақыт» деп түйіндеді. Экономикалық даму жолын таңдап, социалистік түрдегі жоспарлы экономиканың дәстүріне ие Орталық Азия

мемлекеттері үшін мемлекеттің экономикадағы басым рөлін қарастыратын жапондық нұсқасы қызығушылық тудырды. Өз кезегінде, Токио «жапон-шығыс азиялық үлгісін» «англо-саксон» үлгісімен салыстыра отырып, нарықтық экономикаға біртіндеп өтудің артықшылықтарын бірнеше рет атап өтті. Жапониядан сарапшылар жіберілді, жапон тәжірибесін жеткізу үшін экономика және бизнесті басқару саласындағы курстар ұйымдастырылды.

Демократия тақырыбы үнемі Жапония мен Орталық Азия арасындағы қарым-қатынастардың күн тәртібінде, оны, әсіресе, Орта Азияны қамтитын «Еркіндік пен өркендеудің иіні» үшін «құнды дипломатияны» өткізген Т. Асо белсенді түрде дамытуға тырысқан. Ол Жапонияның мемлекеттік құрылуда және демократияны, бейбітшілік пен еркіндікті, адам құқықтарын, құқық үстемдігін және нарықтық экономиканы алға жылжытуда маңызды рөл атқаратынына сенімді. Бұл аймақтағы жапондық жұмсақ күштің элементі ретінде көрінуі мүмкін, себебі демократиялық үдерістерге жапондық көзқарас Батыс елдерінен түбегейлі ерекшеленеді. Жапония экономиканы қалпына келтіру демократия мен адам құқықтары жағдайын жақсартуға әкелетініне сенеді. Мұндай әдіснама Жапонияда соғыстан кейінгі саяси жүйені реформалау процесінде демократияның сырттан енгізілгеніне байланысты болды. Осылайша, Орталық Азиядағы демократия идеяларын насихаттау арқылы Жапония шығыс сипаттамалары бар батыс құндылықтарының тасымалдаушысы қызметін атқарады, бұл Еуропа мен Құрама Штаттардың қатаң көзқарастарына қарағанда жергілікті режимдерге анағұрлым тартымды.

Экономикалық даму моделінен басқа, Жапонияның тартымдылығы инновациялық дамудың көшбасшысы мәртебесінде жатыр. Жапония да, аймақ елдері де Орталық Азияның жапон технологиялары мен табиғи ресурстары бір-бірін толықтыратындығын бірнеше рет атап өтті. Орталық Азия мемлекеттерінің көшбасшылары жапон инновацияларына қызығушылық танытады, ал халық Жапонияны ғылыми ынтымақтастық тұрғысынан (мысалы, Қазақстандағы респонденттердің 47%-ы және Өзбекстанда 45%) жауапты серіктес деп есептейді. Сонымен қатар, Жапонияның қоршаған орта мәселелеріне ерекше мән беретін мемлекет ретіндегі бейнесі де осыған байланысты. Токио Арал теңізін құтқару жобаларына, сондай-ақ Семей аймағындағы радиоактивті ластануларды жоюға белсенді түрде қатысты.

Климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық іс-шаралар, «жасыл технологиялар» әзірленді және қалдықсыз өндіріс – бұның барлығы бір уақытта елеулі экологиялық проблемаларға тап болған Жапония тәжірибесіне ғана емес, сондай-ақ дәстүрлі жапон тұжырымдамасына негізделген (*motteinai*). Жакында ол Орталық Азия мемлекеттерінің қызығушылығын тудырған энергияны үнемдейтін технологиялар мен жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды ынталандыруға баса назар аударды (Стапран, 2008: 310-318).

Жапонияның жұмсақ электр құралдарын пайдаланудың ең табысты және жарқын мысалдарының бірі Дамуға ресми көмек болып табылады. 90-жылдардың басында Жапония «Азия елі ретінде бұрынғы Совет Азия мемлекеттеріне елеулі көмек көрсететін болады» деді. Жапония ұзақ уақыттан бері өңірдегі ең ірі ДРК доноры болып қалған болатын. Әрі Токио аймақтың табиғи байлықтарына қол жеткізуге ұмтылмаған және ең алдымен Орталық Азия елдерімен ұзақ мерзімді достық қарым-қатынастар орнатуға ұмтылыс жасайтынына сенім білдірді. Көмек көрсету салаларының бірі адамның қауіпсіздігі саласындағы проблемаларды шешуге көмектесу болып табылады. Олар кедейліктің алдын алу, табиғи апаттардың алдын алу, денсаулық сақтау және денсаулық сақтау деңгейін көтеру және т.б. Мысалы, атом бомбасын бастан өткерген жалғыз елдің тәжірибесіне сүйеніп, Жапония 1999 жылы Семипалатинскіде конференция өткізуге бастама көтерді және осы аймақтың тұрғындарына медициналық көмек көрсетті. Токио білім беру саласындағы жобаларға, ауыл шаруашылығын дамытуға жәрдемдесуге және басқаларға үлкен көңіл бөледі. Осы талпыныстарының арқасында Жапония өзін әскери емес қауіпсіздік провайдері ретінде Орта Азияда сенімді түрде орнықтырды (Комиссина, 1999: 79).

Жұмсақ күшті жобалаудың маңызды құралы – бұл мәдени және қоғамдық дипломатия. Жапонияда бұл екі тұжырым тығыз байланысты, олар Сыртқы істер министрлігінің материалдарында қоғамдық мәдени дипломатия (*koha binka gayko*) ретінде белгіленеді. Мәдени дипломатия Жапонияның жұмсақ энергетикалық саясатын түсіну үшін өте маңызды. Мәдени дипломатияның негізгі бағыттары – Жапония туралы ақпарат тарату, дәстүрлі және қазіргі заман мәдениетімен танысу, жапон тілін танымал ету, адам алмасуларын ұйымдастыру, сондай-ақ мәдениет саласындағы халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық. Мәдени дипло-

матия, әрине, Жапония мен Орталық Азия елдерін жақындастыруға, өзара түсінушілікті жақсартуға, эмоционалды қарым-қатынаста болуда маңызды рөл атқарады. Бұл дәстүрлі мәдениеттің үлкен қаласы, қазіргі заманғы жастар мәдениетін белсенді түрде насихаттау. Орталық Азияда Жапонияға арналған іс-шаралар тек астаналарда ғана емес, сонымен қатар елдердің кең географиясын да қамтиды. Жапон үкіметі жастар мен кәсіпқойларға бағытталған білім беру бағдарламаларына ерекше көңіл бөледі (Добринская, 2015: 3).

Жапония мен аймақ елдерінің мәдени байланыстарын дамытуға Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанмен екі жақты негізде құрылған комитеттер мен достық пен ынтымақтастық бірлестіктері үлкен үлес қосқан болатын. Атап айтқанда, Жапония – Қазақстан достық парламенттік лигасы, Жапония мен Қырғызстан арасындағы достық қауымдастығы, «Фукусима – Өзбекстан» мәдени-экономикалық ынтымақтастық қауымдастығы. Мұндай қоғамдарға үкімет мүшелері, парламент, бизнес өкілдері, сондай-ақ Орталық Азия елдері мен Жапонияның ірі қоғамдық қайраткерлері кіреді. Осы ұйымдар шеңберінде экономикалық, саяси және мәдени өзара іс-қимылдың маңызды бағыттары бойынша кеңес алу үшін тұрақты кездесулер өткізіледі. Олардың көмегі арқасында семинарлар, конференциялар, дөңгелек үстелдер, сондай-ақ Орталық Азия елдерінің жапон мәдениет күндері мен мәдени күндері өткізілуде.

Орталық Азиядағы Жапонияның сыртқы саясатының тағы бір маңызды элементі қоғамды жаппай Жапонияның мәдениетімен, тілімен, дәстүрімен және тарихымен таныстыру болды. Ортаазиялық республикалардың студенттері үшін мәдени және тілдік орталықтар ашу, тілдік практиканы ұйымдастыру, мәдени-экономикалық ынтымақтастық қауымдастығын құру тәжірибесі кеңінен етек жая бастады.

Жапонияның бұл бағытта белсенділігі елдің саяси басшылығының өз шекарасынан тыс жерлерде жапон қоғамының оң имиджін көрсету мақсаттарына сәйкес келеді. Жаппай ғылыми және мәдени байланыстар Жапонияға басқа елдерде қол жеткізілген өркениеттің артықшылықтарын пайдалануға, сонымен бірге даму моделінің тартымдылығын көрсетете отырып оның өз жетістіктері мен құндылықтарын әлемдік қоғамға таратуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Дипломатиялық қарым-қатынастар орнағаннан бергі жылдар ішінде Жапония Орталық Азиядағы жұмсақ күш әлеуетін қалыптастырды. Жапон мәдениеті мен спортының танымалдылығы, адам ресурстарын дамыту орталықтарының табысты жұмысы, белсенді гуманитарлық байланыстар аймақтың тұрғындарының Күншығыс еліне деген қызығушылығын көрсетеді. Жапонияның технологиялық дамыған ел, жаһандық проблемаларды шешуде көшбасшы, экономикалық және демократиялық даму моделі ретіндегі бейнесі Орталық Азия елдеріне кеңінен танымал. Сонымен қатар, ұзақ мерзімді перспективаға бағытталған және нақты нәтижелерге жетудің орнына қолайлы ортаны қалыптастыруға бағытталған жұмсақ күш саясатының ерекшеліктеріне байланысты оның тиімділігін өлшеу қиын. Жұмсақ күш өзара тиімді қызығушылық тудыратын басқа факторлардан мысалы, экономикалық, қолдау тапса тиімді болады және ол дипломатияның басқа компоненттерімен бір жиынтықта қарастырылуы қажет. Болашақта Жапонияның жұмсақ күші Қытайдың мәдени дипломатиясынан туындайтын жаңа сынақтарға, сондай-ақ Оңтүстік Кореяның осы аймақта өсіп келе жатқан белсенділігімен бәсекеге түседі деген болжамдар жасауға болады.

Әдебиеттер

- Усубалиев Э. (2008). Проблемы и перспективы политического курса Японии в Центральной Азии. Алматы: Институт Стратегического Анализа и Прогноза.
- Ложкина А.С. (2009). Образ Японии в советском общественном сознании: Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва.
- Добринская О.А. (2015). Особенности «мягкой силы» Японии в странах Центральной Азии. Япония. Ежегодник, 44-выпуск. Москва: ИДВ РАН.
- Комиссина И.Н. (1999). Япония и Центральная Азия: Партнерство набирает силу // Центральная Азия и Кавказ, № 2.
- Выступление премьер-министра Р. Хасимото на заседании Общества экономических единомышленников 24.07.1997. <http://www.kantei.go.jp/foreign/0731douyukai.html>

References

- Usabaliev E. (2008). Problemy i perspektivy politicheskogo kursa Yaponii v Tsentral'noy Azii [Problems and prospects of Japan's political course in Central Asia]. Almaty: Institute for Strategic Analysis and Forecast.
- Lozhkina A.S. (2009). Obraz Yaponii v sovetskom obshchestvennom soznanii [The image of Japan in the Soviet public consciousness]. Abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences, Moscow.
- Dobrinskaya O.A. (2015). Osobennosti «myagkoy sily» Yaponii v stranakh Tsentral'noy Azii [Features of «soft power» of Japan in the countries of Central Asia]. Japan. Yearbook, 44-issue. Moscow: IFES RAS.
- Komissina I.N. . (1999). Yaponiya i Tsentral'naya Aziya: Partnerstvo nabirayet silu [Japan and Central Asia: Partnership is gaining strength]. Central Asia and the Caucasus, № 2.
- Address by Prime Minister Ryutaro Hashimoto to the Japan Association of Corporate Executives, 24.07.1997 (<http://www.kantei.go.jp/foreign/0731douyukai.html>).

Туенбаева К.Т.¹, Денгельбаева Н.Б.²

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, e-mail: kalima_t@mail.ru

²магистрант, e-mail: denggelbayeva@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ТӨРТІНШІ ӨНЕРКӘСІПТІК РЕВОЛЮЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ӘЛ-ФАРАБИ КІТАПХАНАСЫ ДАМУЫНЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Көптеген өзге де мәдени мекемелердегідей, кітапхана да қазіргі заманда жаңа технологияны қолданудан қапы қалмасы анық. Электронды-ақпараттық ортаны құрайтын, компьютерлік желі мен цифрлық технология дәстүрлі әдістер мен кітапхананың ақпараттық қызметін арттыруда сапалы түрде өзгертуге мүмкіндік береді.

Мақалада, әл-Фараби кітапханасын мысалға ала отырып, жоғары оқу орындарының кітапханасына RFID технологиясын енгізу арқылы жаңғырту, кітапханадағы барлық жүйенің қызмет көрсетуін толықтай өзгертуге жағдай жасалуы, сондай-ақ оқырмандардың электрондық формулярына ауысуы, оқу залындағы қосалқы қорды еркін пайдалануға мүмкіндік берілуі және студенттердің өзіне-өзі қызмет көрсетудің тиімділігі мен электрондық кітапханадағы жазылымды дерекқорларына қолжетімділігі ашық түрде болуы туралы баяндалады. Электронды порталмен, кітапхана каталогымен, университеттің корпоративтік басқару жүйесімен, Интернет-ресурстармен – әлемдік сандық кітапханалармен, Қазақстан мен ТМД елдеріндегі онлайн кітапханалармен, серіктес университеттердің кітапханаларымен жұмыс істеуге арналған аймақ ретінде қарастырылады.

Әл-Фараби кітапханасы электронды кітапхана қалыптастыру арқылы қорды толықтыру, сақтау, толыққанды және сапалы ақпарат көздерін оқырмандардың білім жүйесінде қолдануын қамтамасыз етіп, университетіміздің даму стратегиясына сай қызмет көрсетеді.

Алдағы уақытта Елбасымыздың 2018 жылғы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауының бағыттарына сәйкес жаңа технологияларды пайдалана отырып, кітапхана деңгейін «ақылды кітапханаға» айналдыру жоспарланып отыр.

Түйін сөздер: кітапхана, мәдениет, жаңа технология, ашық қор, модернизация, кітапханалық қызмет.

Tuenbayaeva K.T.¹, Dengelbayeva N.B.²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, e-mail: kalima_t@mail.ru

²Master in Library Sciences, e-mail: denggelbayeva@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

New Peculiarities of Development of the Al-Farabi library in the Fourth Industrial Revolution

In the modern era of the libraries, such as most other cultural institutions, can not do without the use of new technologies. The components of the electronic information environment—computer networks and digital technologies provide an opportunity to change qualitatively the traditional methods and techniques of library information activity.

In the article, the example of the al Farabi library tells about the modernization of the university library through the implementation of RFID technology, which contributes to a complete change of the entire library system service, in particular to adopt an electronic reader's from, open access to an auxiliary the possibility self-service, access to databases the e-library.

It is considered as a region for working with the electronic portal, the library catalog, the corporate governance system of the university, Internet resources – world digital libraries, online libraries in Kazakhstan and CIS countries, libraries of partner universities.

The Al-Farabi library serves the development strategy of our university, providing replenishment, storage, use of high-grade and high-quality sources of information in the educational system of reader by creating electronic library.

It is planned to convert the library level into an «intelligent library» using new technologies in accordance with the President's instructions «New Opportunities for the Development of the Fourth Industrial Revolution in 2018».

Key words: library, culture, new technology, open-end fund, modernization, library services

Туенбаева К.Т.¹, Денгельбаева Н.Б.²

¹кандидат педагогических наук, e-mail: kalima_t@mail.ru

²магистрант, e-mail: denggelbayeva@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Новые возможности развития Библиотеки Аль-Фараби в четвертой промышленной революции

В современную эпоху библиотеки, как и большинство других учреждений культуры, не могут обойтись без применения новых технологий. Составляющие электронно-информационной среды – компьютерные сети и цифровые технологии дают возможность качественно изменить традиционные методы и приемы информационно-библиотечной деятельности.

В статье на примере Библиотеки Аль-Фараби рассказывается о модернизации вузовской библиотеки посредством внедрения RFID-технологии, которая способствует полному изменению всей системы библиотечного обслуживания, в частности о переходе на электронный читательский фомуляр, открытый доступ к подсобному фонду в читальном зале, о возможности самообслуживания, доступе к подписным базам данных через электронную библиотеку и т.д.

Библиотека Аль-Фараби рассматривается как регион для работы с электронным порталом, библиотечным каталогом, системой корпоративного управления университета, интернет-ресурсами – мировыми цифровыми библиотеками, онлайн-библиотеками в Казахстане и странах СНГ, библиотеками университетов-партнеров.

Библиотека Аль-Фараби также служит стратегией развития нашего университета, обеспечивая пополнение, хранение, использование полноценных и качественных источников информации в образовательной системе читателя путем создания электронной библиотеки.

Планируется преобразовать библиотечный уровень в «умную библиотеку» с использованием новых технологий в соответствии с указаниями Президента «Новые возможности для развития четвертой промышленной революции в 2018 году».

Ключевые слова: библиотека, культура, новая технология, открытый фонд, модернизация, библиотечное обслуживание.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында еліміздің технологиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер дәуіріндегі дамуының маңызды кезеңі анықталған. Елбасы өз Жолдауында «Бүгінде әлем төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді. Жаңа технологиялық қалып біздің қалай жұмыс істейтінімізді, азаматтық құқықтарымызды қалай іске асыратынымызды, балаларымызды қалай тәрбиелейтінімізді түбегейлі өзгертуде. Біз жаһандық өзгерістер мен сын-қатерлерге дайын болу қажеттігін ескеріп, «Қазақстан-2050» даму стратегиясын қабылдадық. Алдымызға озық

дамыған отыз елдің қатарына кіру мақсатын қойдық» деп атап көрсетті. Бүгінде цифрлық прогресс өмірімізге берік енді, ол күнделікті іс-қызметіміздің ең көп бөлігін құрайды. Біздер цифрлық технологиялардың белсенді пайдаланушыларына айналуамыз. (Мұтанов, 2018:5)

Соңғы жылдары Қазақстанда ақпараттандыру ықпалымен бүкіл мемлекеттік жүйе қайта құрылатын деңгейге жетіп үлгерді. 2013 жылы ел экономикасының цифрлық түрленуіне, ақпарат қоғамына көшуге, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге, тек корпоративтік құрылымдарға ғана емес, сондай-ақ ел азаматтарына ақпараттық инфрақұрылымның қолжетімділігінің артуына септігін тигізетін «Ақпараттық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. (Цифрландыру: жоспар мен бағдар үйлесімі, 2018:3)

Қазірдің өзінде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске

асыру жөнінде бірқатар бастамаларды енгізуде:

Техникалық және кәсіптік, жоғары, жоғары білімнен кейінгі білім беру саласында:

1) 3 (үш) мамандықтың негізінде студенттерде таңдап алған кәсібі аясында АКТ-ны тәжірибеде пайдаланудың арқаулық білімдерін қалыптастыратын «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді;

2) техникалық және кәсіптік, жоғары, жоғары білімнен кейінгі білім беру бағдарламаларының негізгі базасы болатын кәсіби стандарттар әзірленуде.

Сонымен бірге бүгінгі таңда 2014-2016 жылдар аралығында «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» мамандықтары бойынша мамандар даярлауға 14,5 мың білім гранты бөлінді, ал осы кезеңде бітіріп шыққандар 94 мың адамды құрады. (Сағадиев, 2017:4)

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және орта мерзімді келешекте цифрлық технологияларды пайдаланудың есебінен халықтың тұрмыс сапасын жақсарту, сондай-ақ Қазақстан экономикасын ұзақ мерзімді келешекте болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін дамудың қағидаттық жаңа траекториясына көшуге жағдай туғызу болып табылады.

Кітапхана ісінің жаңашылдық, даму бағыттары

Қазіргі кезде жоғары оқу орындары кітапханаларын цифрландыру процесі бірнеше кезеңнен өтті. Мәселен, 1990 жылдардың аяғы мен 2000 жылдардың басында республиканың жетекші жоғары оқу орындарының кітапханаларында автоматтандырылған кітапханалық бағдарламалар орнатылды, электрондық каталогтар құрылды, деректер базаларына кітапхана қорын енгізу басталды. Дәстүрлі карточкалық каталогтар мен картотекалар және электрондық каталогтардың арасындағы барлық шектерді алып тастап, есепке алу, ақпараттық және іздеу функцияларын қатар қолданды. Қазіргі кезде дәстүрлі карточкалық каталогтарды жүргізу процесін электрондық түрге толығымен көшіру жүргізілуде. Әдетте, электрондық каталогтардың библиографиялық деректер базалары библиографиялық жазбаларды: кітаптарды, оқу-әдістемелік кешендерді, жоғары оқу орындары профессорлық-оқытушылар құрамының еңбектерін, сирек кітаптар қорын, мақалаларды,

диссертациялар мен авторефераттарды, мерзімді басылымдарды, электрондық басылымдарды, сондай-ақ жоғары оқу орындары бейіні бойынша тақырыптық проблемалық бағдарланған деректер базаларын қамтиды. 2010 жылдардың басында, автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық бағдарламалардың жаңа версияларының дамуымен және жоғары оқу орындары кітапханаларының жұмыс тәжірибесіне ендірілуімен пайдаланушыларға сілтемелерді электрондық каталогтарда бұрыннан бар библиографиялық жазбаларға байлау арқылы баспа басылымы мәтінінің электрондық көшірмелеріне қатынау мүмкіндігі пайда болды. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындары кітапханаларының көпшілігінің электрондық каталогы бірыңғай деректер базасы болып табылады, ол саналуан түрдегі құжаттар туралы библиографиялық және толық мәтінді ақпаратты қамтиды. (Иржанова, 2013:7-14 б.)

2018 жылы сәуірдің 26-27 күндері Республикалық ғылыми-педагогикалық кітапхана мен Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті бірлесе отырып ұйымдастырған «Жоғары оқу орындары кітапханаларының цифрлық жаһандану жағдайындағы дамуының үрдістері» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық семинарында Әл-Фараби кітапханасы ЖОО кітапханалары арасындағы ең алдыңғы қатарлы, озық, заманауи үлгідегі, сондай-ақ цифрландыру процесінің қарқынды даму үстінде екендігі ерекше аталып өтті. Жұмыс тәжірибесіне автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық бағдарламаларының жаңа версияларының енгізілуімен пайдаланушыларға электрондық каталогтарда бар библиографиялық жазбаларға сілтемелерді байлау арқылы баспа басылымының электрондық көшірмелеріне қол жеткізу мүмкіндігі бар жөнінде және қашықтықтағы пайдаланушыға арналған жаңа қызмет түрлері, құжаттарды электронды түрде жеткізу, web-сайтындағы қашықтықтағы online режимінде қызмет көрсету, инновациялық IT-технологияларды ендіру жағынан ЖОО кітапханалары арасынан озық кітапханардың бірі екендігі баяндалды.

Қазіргі кезде сыртқы ресурстардан толық мәтінді ақпаратқа қолжетімділікті жоғары оқу орындарының барлық кітапханалары көрсетеді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен қол қойылған келісімге сәйкес қазақстандық барлық білім беру және ғылыми ұйымдарына алыс шетелдердің толық мәтінді деректер базалары ресурстары-

на, соның ішінде Springer, Scopus және Web of Science және басқаларына ақысыз қатынау ұсынылады, қатынау операторы «Мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама Ұлттық орталығы» АҚ болып табылады. Ресурстарға қатынау университеттердің IP-адрестері бойынша іске асырылады. Барлық кітапханалар қолжетімділігінде бар электрондық ресурстарды ілгерілету жұмысын жүргізуде. Бүктемелерді, ресурстар жөніндегі жолбасшыларды дайындау, жоғары оқу орындары және кітапхана сайттары арқылы хабарлау, ақпараттық хаттарды электрондық почта арқылы жіберу іске асырылады. Пайдаланушылардың түрлі санаттарымен электрондық ресурстарды пайдалану жөнінде топтық оқыту және жеке консультациялар өткізілуде. Бүгінде жоғары оқу орындарының электрондық кітапханалары пайдаланушылардың арасында ақпарат алудың танымал әрі қажетті форматы. Электрондық кітапхана жүйесіне келушілер саны үздіксіз өсе түсуде. Кітапханаларда электрондық ресурстарды пайдалану тиімділігінің ұдайы мониторингі іске асырылады, пайдаланушылардың қажеттіктері зерделенеді. Статистикалық мәліметтерге қарағанда электрондық ресурстарды пайдалану көрсеткіштері, ақпарат көлемінің ұлғаюы, сыртқы ресурстарға қатынауы, пайдаланушыларды деректер базаларындағы мәліметтерді іздеуге үйретуі жыл сайын арта түсіп отыр. (Мухтанова, 2013:53-57 б.)

Қазіргі кезде барлық жоғары оқу орындары кітапханаларының жоғары оқу орындарының web-сайтында өз парағы, ал кейбірінің дербес сайты бар. Жоғары оқу орындары кітапханаларының сайттары аптасына 7 күн 24 сағат режимінде ақпаратқа қолжетімділіктің негізгі арнасы болып отыр. Бүгінде, республика жоғары оқу орындарының барлық дерлік сайттарының кітапхана бөлімінде «Кітапхана құрылымы», «Пайдалану қағидалары», «Қызметтер», «Жаңалықтар», «Виртуалдық кітап көрмелері» парақтары бар. Барлық жоғары оқу орындары кітапханалары пайдаланушыларға тиімді жағдайларды жасауға тырысады. Барлық дербес компьютерлер Интернеттің жылдамдығы жоғары тегін желісіне қосылған, оқу залдарында Wi-Fi аймақтары орнатылған, ақпараттық ресурстарға еркін қатынау ұйымдастырылған. Көптеген жоғары оқу орындары кітапханаларының пайдаланушыларға қызмет көрсету жүйесінде оқырмандарды жазу, басылымдарды беру және қабылдау автоматтандырылған кітапхана-ақпарат жүйелерінің тиісті модульдерін пайда-

ланып, автоматтандырылған режимде іске асырылады. (Денгельбаева, 2013 : 67)

Бүгінде жоғары оқу орындары кітапханалары – кітапхана қоғамдастығының аса белсенді бөлігі, бұл жоғары оқу орындары рейтингін арттырудың, қызмет көрсетуді жаңғыртудың, жаңа жобаларды іске асырудың жаңа мүмкіндіктерін іздеу қажеттілігімен байланысты. Республиканың жоғары оқу орындары кітапханаларының кітапханалық-ақпараттық қызметіне ақпаратты басқарудың жаңа технологияларын енгізу проблемаларын тудырды. Бұл проблемалар кітапхана қызметкерлерінің кәсіби біліктілігі деңгейіне, шығармашылық белсенділігіне, бағдарламалық және техникалық қамсыздандыруға және тиісті қаржыландыруға байланысты болып табылады. (Мусаева, 2017: 70)

Әл-Фараби кітапханасы қызметіне инновациялық технологияларды ендіру процесінің даму ерекшеліктері

Әл-Фараби кітапханасы – 1934 жылы университет құрылған сәттен бастап, өзіндік сипаты мен қызметі бар, оқу және ғылыми үдерістерін ақпараттық-кітапханалық, инновациялық қызметпен қамтамасыз ететін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылымдық бөлімшесі.

2012 жылы кітапхана жалпы ауданы 17 856,6 м2 құрайтын, шығыс стилінің нақыштары жаңа технологиялармен және коммуникациялық шешімдермен жақсы үйлесім тапқан, Орталық Азияда теңдесі жоқ заманауи ғимаратқа көшті.

Халықаралық танымал баспалар мен дерек қорларының электронды кітаптарына (EBooks), EBSCO дерек қорының 3456 электрондық кітабына, Springer-дің 10817 электрондық кітабына, Elsevier-дің 114 электрондық кітаптарына қолжетімді және толықмәтінді дерекқор жинақталған дербес электрондық кітапхана болып табылады. «Бір терезе» қағидасы бойынша жұмыс істейтін барлық факультеттерге арналған абонементтер, мұнда студенттерге факультетіне, мамандығына қарамастан, бір жерден қызмет көрсетіле береді.

Шартты түрде аймақтарға (мультимедиялық аймаққа, интернетпен, графикалық бағдарламалармен, электронды ресурстармен, жеке ноутбуктармен жұмыс істеу аймақтарына) бөлінген, 220 адамға арналған жеке электрондық кітапхана қарастырылған.

Әл-Фараби кітапханасы 2015 жылдан бастап инновациялық қызметі қарқынды түрде да-

мып, жаңа технологияларды жаппай ендіруде. 2017 жылы кітапхананы жаңғырту бойынша қорды талдау, түгендеу, ескі базаны жаңа базаға біріктіру, деректер қорының әрбір жазбасын түзету және жөндеу сияқты біршама жұмыс атқарылды. Кітап қорының электрондық деректер қоры «КАБИС» (автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық жүйесінен), «ИРБИС» (интеграцияланған, дамыған кітапханалық-ақпараттық жүйесіне) көшіріліп, түзету жұмысы жүргізілуде.

Көпбейінді жұмыс станциясы, кітапхана қорының маркировкасын және RFID-технологиясы негізінде пайдаланушыларға қызмет көрсетуді бағдарламамен қамтамасыз ететін жиынтығымен, кітапхана қорын сақтауды қамтамасыз ету жүйесі;

RFID технологиясы бойынша оқырмандардың өзіне-өзі қызмет көрсету терминалы, басылымдарды цифрлау бойынша оқырмандардың өздігінен жұмыс істеуіне арналған сканерлік станция;

RFID-технологиясы негізінде кітапхана қорының сақтау бірліктерін сәйкестендіретін және түгендейтін бағдарламалық қамтамасыз ету пакеті алдын ала орнатылған автоматты түрде инвентаризациялайтын мобильді құрылғы т.б. көптеген жаңа құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді.

Монтаждау жұмыстары жасалды, қосымша желі жүргізілді, құрал-жабдықтарды орнату және барлық жүйені ретке келтіру жұмыстары жүзеге асырылды. RFID технологиясы автоматтандырылған кітапханалық Ирбис-64 жүйесімен ықпалдастырылды, аз ғана уақыт ішінде қордағы 60000 кітапқа радио-белгі жабыстырылды және белгілер бағдарламаланды. Аппараттық-бағдарламалық кешенді жеткізіп берушілермен кешенді іске қосу бойынша және университеттің ID-картасын оқырман билеті ретінде қолдануды мүмкін ету бойынша қомақты жұмыстар атқарылды. Кітапханада инновациялық қызмет көрсетудің 2 бағыты бар: абонементте және классикалық оқу залының режимінде кітап беру. Оқырмандардың кітапханаға жазылуы абонементте университеттік ID-карта бойынша жүргізіледі, әрбір оқырманға электрондық формуляр толтырылады. Кітапхана оқырмандарына классикалық оқу залы мен ғалымдар клубының қорына еркін кіруге рұқсат етіліп, оқырмандардың өзіне-өзі қызмет көрсету жүйесі енгізілген. Оқу залынан алынған әдебиеттерді өзіне-өзі қызмет көрсету терминалының көмегімен қайтаруға болады. Әдебиеттерді алу және тапсыру опе-

рациясы аяқталған соң, оқырман алынған және қайтарылған әдебиеттер тізімінің түбіртегін алады. Кітапханаға кіру есігіне орнатылған қорғау қақпасы рұқсат етілмеген әдебиеттерді алып кетсе немесе ұрланған жағдайда дабыл жүйесі орнатылған. J-Irbis модулі іске қосылды, оның көмегімен Интернет арқылы кітапхана қорларына, сондай-ақ, электрондық каталогтың барлық қорларына кіруге мүмкіндік бар. Сайт басқа платформаға ауыстырылып, дизайн жаңартылды, онда «Айқап», «Аманат», «Мәдениеттану кітапханасы» электронды журналдары орналастырылды.

Кітапхана сайты elibrary.kaznu.kz ұдайы даму және жетілдірілу үстінде, жаңа ақпаратпен толығуда. Басқа да озық кітапханалардың веб-сайттары сияқты барлық заманауи талаптарға жауап береді: ақпаратты алудың қолжетімділігі іздеудің қарапайымдылығы электронды каталог арқылы кітапхана қорындағы барлық әдебиеттердің тізімін ашып көрсетеді, сондай-ақ, on-line коллекциялармен жұмыс істеу мүмкіндігі бар. Сайт статистикасының мониторингі оның келімінің тұрақты өсуін тіркейді, мұнда электрондық кітапхананың электрондық каталогына және толық мәтінді деректер базаларына қызығушылық басым орын алады. Кітапхана сайтында ТМД елдерінің Кітапханааралық абонемент және Құжаттарды жеткізу орталықтарының анықтамалығы беріледі. Кітапханааралық абонемент (КАА) пен Құжатты жеткізу жүйесінің толыққанды жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін Ресей мемлекеттік кітапханасының (РМК) Қосымша қызмет көрсету басқармасы Қашықтықтан қызмет көрсету және КАА орталығының мамандары ТМД елдерінің КАА және құжаттарды жеткізу орталықтарының анықтамалығын қайта шығару үшін өзекті ақпарат жиналды. Жаңаланған анықтамалықты басып шығарылып, бірінші даналары Ресейдің Владимир қаласында 2018 жылдың мамыр айында өткен Ресей кітапханалық қауымдастығының КАА және Құжаттарды жеткізу бойынша секциясының мәжілісінде таныстырылды. Анықтамалықтың мақсаты ТМД елдері кітапханаларының сайты, мекен-жайы туралы толық ақпарат берілген және сілтеме арқылы тікелей кіруге болады. Сонымен қатар оқытушы-профессорлардың жасқа толу мерейтойына байланысты 1995 жылдан бастап 2018 жылға дейінгі биобиблиографиялық көрсеткіштердің толық мәтінді нұсқасы, 2017-2018 жылдар аралығындағы ҚР заңнама институты хабаршысының толық мәтінді нұсқасы, әл-

Фараби және оның рухани мұрасы сілтемесінен ұлы, ғұлама, ойшыл, философ әл-Фараби еңбектерінің тізімі және өзі туралы жазылған еңбектердің тізімі көпшілік оқырмандардың назарына ұсынылады.

Бүгінгі таңда көптеген халықаралық дәйексөз жүйелері бар (библиографиялық қор): Web of Science, Scopus, Web of Knowledge, Astrophysics, PubMed, Mathematics, Chemical Abstracts, Springer, Agris, GeoRef. Халықаралық дәйексөз жүйелердің ішінде бүкіл әлемге танылатын ең беделдісі «Web of Science» және «Scopus» жүйесі. Бұл жүйеге кірген журналдар Жоғары аттестаттау комиссиясымен (ЖАК) ресми түрде танылған болып табылады. Web of Science (WoS, алдыңғы атауы ISI Web of Knowledge) – ғылыми журналдар мен патенттердегі жарияланымдардың реферативтік деректер қорын біріктіретін, оның ішінде, жарияланымдардан дәйексөз алуды ескеретін Thomson Reuters компаниясымен әзірленіп ұсынылған іздеу платформасы. Платформада библиографиялық ақпаратты талдау, басқару және іздеудің кіріктірілген мүмкіндіктері бар. Кітапхана бірнеше жазылымды дерекқорлармен келісім шартқа отырып, толық мәліметі сайтта жарияланған. Олар: Elsevier, IPRbooks, Polpred.com, «Заң – Закон», Springerlink, ChemSpider, «Эпиграф» (Кукеева, : 18)

Кітапхана сайтында сондай-ақ, арнайы оқырмандарға, студенттерге, оқытушылар мен кітапханашыларға арналған құжаттар және әлеуметтік деңгейіне қарай толық ақпараттар ұсынылады. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында алдағы уақытта қоғамның барлық саласында ауқымды жобалар мен реформаларды жүзеге асыру бойынша бір қатар міндеттерді жүктеген болатын. Соның бірі – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы. Бұл жоба аясында әлемнің үздік оқулықтары мемлекеттік тілде аударылып, оқырмандарға қол жетімді болу жолдары қарастырылуда. Мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған әдебиеттердің психология, социология, философия, дінтану, кәсіпкерлік, медиа, менеджмент, экономика, антропология, лингвистика, инновация салалары бойынша сайтымызда толық мәтінді нұсқасы оқырмандардың пайдалануына ұсынылып отыр. Кітапхана басшылығының ұйғарымы бойынша «100 жаңа оқулық» жобасы аясында кітапхана оқырмандарының барлық санатына сауалнама жүргізілді. Бұндай

оқулықтар болашақтағы мамандарды даярлауда маңызы өте зор. Оқырманның өмірлік ұстанымын қалыптастырып, психологиялық көзқарасы мен логикалық ойлау қабілеттерін арттыруына жетелейді. Бұл жоба аясында университетімізге кітаптың 17 данасы алынып жатқанда ең алғаш байқаған республикамыздың кітапханашылары және Түркия қонақтары. Оқулықтарды классикалық оқу залынан барлық оқырмандардың қолданылуына мүмкіндік бар және электронды нұсқасын кітапхана сайтынан пайдалануға болады. (<http://elibrary.kaznu.kz/ru/node/1468>). Қазіргі таңда бұл оқулықтарға студенттер арасында сұраныс өте көп 68% пайызы қазақ бөлімінің студенттері. Жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша 61% пайызы жобамен толық таныс екендігін көрсетеді, ал 21% пайызы аударылған кейбір оқулықтармен таныс екендігі сауалнама нәтижесінде анықталды. Болашақта бұндай қазақ тіліне аударылып жатқан оқулықтарды кітапханамыздың маңызды қорларының қатарына жинақтап, арнайы сөрелер ұйымдастырылады. (Туенбаева, 2018:4) Біздің кітапханамыз ақпараттық, білім беру және мәдени мекеме ретінде, білімнің жоғары сапаға жетуіне және жоғары білікті мамандарды даярлауға белсенді ықпал етіп, университеттің білім бағдарламаларына сәйкестендіріліп ұйымдастырылған кітап қорымен және заманауи ақпараттық электронды ресурстарымен қызмет көрсетеді.

Кітапхана заманауи дербес компьютерлермен жоғары техникалық жабдыктандырылуы және соның негізінде автоматтандырылған технологияларды ендіру, көшірмелеу-көбейту техникасымен, интерактивтік тақта, проекторлармен, бейнеконференцбайланыс жүйелерімен және басқа да техникалармен жарақтандырылуы материалдық-техникалық базаның жасақталуына айтарлықтай ықпал етті, кітапхананы дәстүрлі қалпынан дамыған ақпараттық технологиялары бар кітапханаға айналдыра отырып, кітапханалардың ішкі және сыртқы келбетін түбегейлі өзгерістерге әкелді. (Трачук, 2016:79)

Оқу залында оқырмандарға кітапханашы-менеджерлер бағыт-бағдар беріп, сұраныстарына қарай қордағы қажетті әдебиеттерді пайдалана отырып, толық және жедел түрде ақпарат береді, сұраныс-талаптарға сәйкес ғылым салалары бойынша қорды жинақтайды, рухани сұраныстарына қарай әдебиеттерді ұсынады, кітап қорын дұрыс пайдалануын қадағалайды.

Оқырмандардың ақпаратты тез тауып, уақытын үнемдеуге барлық жағдай жасал-

ған. Оқу залында және кітапхананың барлық жерлерінде компьютер мен информайзерлер орналастырылған. Оқу залындағы компьютерлер мен информайзерлер (*1-сурет*) «Ирбис» кітапханалық-ақпараттық жүйесімен байланыстырылған, 2017 жылдың қыркүйек айынан бас-

1-сурет – Информайзер

Ашық қорға еркін қолжетімділікті дұрыс ұйымдастыру кітап қорымен жұмыс істеудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады, пайдаланушы құжатты өзі немесе кітапханашы ұсынысымен таңдай алады.

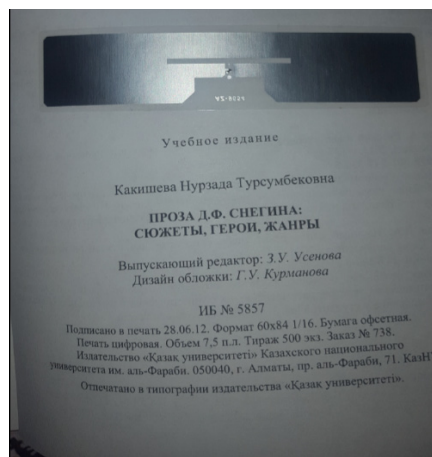
Ашық қорға еркін қолжетімділіктің негізгі мақсаты:

- пайдаланушылардың қажетті құжаттарын тәуелсіз іздеу және іріктеу үшін қолда бар ақпараттарды ашып көрсету;
- оқырмандарға кітапхана қорын пайдаланудың ыңғайлы жағдайларын ұйымдастыру.

Осы мақсатта кітаптар орналасқан стеллаждар мен сөрелер реттік нөмерлермен белгіленіп, әрбір сөреде орналасқан кітаптар ИРБИС жүйесіне бекітілді (*3-сурет*). Нақтылай айтқанда, электрондық каталогтан әрбір әдебиеттің қай стеллажда және қай сөреде орналасқанын оқырмандар тез таба алады.

Оқу залындағы қосалқы кітап қорының әдебиеттері өз стеллаждарынан ауысып кеткен жағдайда автоматты түрде түгендейтін (инвентаризациялайтын) мобильді құрылғысы пайдаланылады.

тап оқу залында қызмет көрсетудің сапасын арттыру мақсатында қорды штрихпен кодтау (RFID) (*2-сурет*) және құжаттарды беруді автоматтандыру, ашық кітап қорына еркін қол жеткізу режимінде қызмет көрсету жұмыстары іске қосылған.

2-сурет – Штрих-код (RFID).

3-сурет – Реттік санмен белгіленген стеллаждар

RFID-технологиясы негізінде кітапхана қорының сақтау бірліктерін сәйкестендіретін және түгендейтін бағдарламалық қамтамасыз ету пакеті алдын ала орнатылған автоматты түрде түгендейтін мобильді құрылғы (*4-сурет*).

4-сурет – Автоматты түрде кітапты түгіндейтін мобильді құрылғы

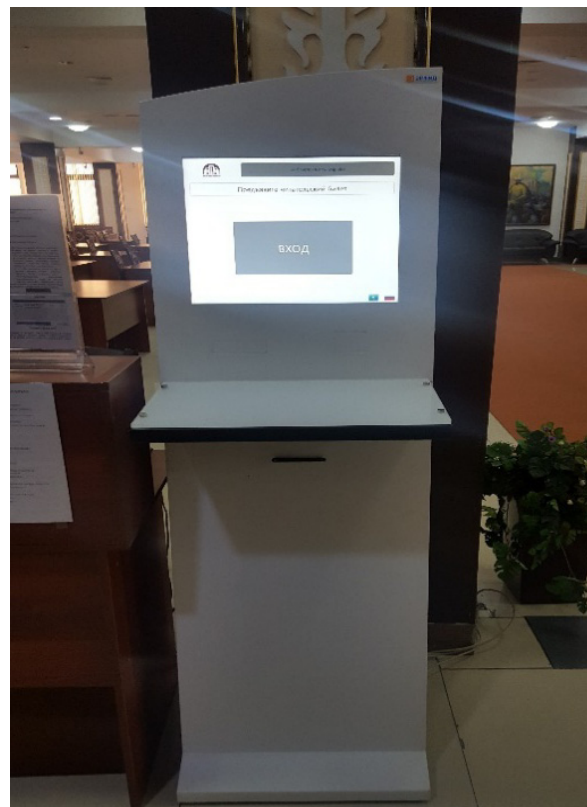
Сонымен қатар, оқу залында RFID қолдауымен оқырмандардың өзіне-өзі қызмет көрсету терминалы орнатылған (5-сурет). Бұл терминалмен кітап алу үшін:

1. Қажетті әдебиетті таңдағаннан кейін, пайдаланушы ID-картаны терминалдың жоғарғы оң бұрышында орналасқан панеліне жақындатады, сол кезде жұмыс терезесінде аты-жөні жазылып шығады да, пайдаланушы «Жеке кабинетіне» кіре алады. Кітапты үйге алу үшін пайдаланушы «Жеке кабинетінен» «Кітапты беру» деген операцияны таңдап, кітапты жұмыс панелінің сол жағында орналасқан RFID-оқығышқа жақындатады, сол кезде кітап туралы ақпарат экранға шығады. «Беру» деген батырманы басады, сол кезде автоматты түрде кітапты беру туралы жазба қалыптастырылып, оны алып кетуге рұқсат беріледі.

2. Кітаптарды қайтару бойынша операция да алдыңғысына ұқсас. Оқырман «Жеке кабинетте» «Кітапты қайтару» операциясын таңдап, кітапты жұмыс панелінің сол жағында орналасқан RFID-оқығышқа жақындатады, кітап туралы ақпарат экранға шығады. «Қайтару» деген батырманы басады, сол кезде автоматты түрде оқырманның кітапты қайтаруы туралы жазба қалыптасып, қарызы жойылады және кітапты алып кетуге тыйым қойылады. 3. Қарыздарды көру үшін «Жеке кабинетте» «Қарыз» деген операцияны таңдап, оқырманның абонемент пен оқу залынан алған барлық әдебиет тізімімен танысуға болады.

Сонымен қатар, оқу залында оқырмандардың өзіне қажетті әдебиеттен тапқан ақпаратын электронды түрге көшіріп, өзінің электрондық

поштасына ешбір кедергісіз жіберуіне мүмкіндік жасалған. Ол үшін оқу залында басылымдарды ақысыз цифрлау бойынша оқырмандардың өздігінен жұмыс істеуіне арналған сканерлік станция қойылған (6-сурет).

5-сурет – Өзіне-өзі қызмет көрсету терминалы

Материалдардың көшірмесін жасау үшін ксерокс аппараты да қойылған (7-сурет).

Кітапхананың кіреберісіне орнатылған қорғау қақпасы рұқсат етілмеген құжаттарды оқырманның алып кетуіне жол бермейді, егер ондай жағдай туындаса, белгі береді (8-сурет).

Әл-Фараби кітапханасы өзін «Ашық кітапхана» ретінде жариялады. Осыған орай басқа ЖОО-дан келген студенттерге өз оқырман билеттері бойынша оқу залында тегін қызмет көрсетіледі.

Әл-Фараби кітапханасы классикалық оқу залы, магистрантар оқу залы, мерзімді басылымдар залдарымен шектелмейді. Олармен қатар халықаралық қатынастар, шығыстану, философия және саясаттану, жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеттерінде де оқу залдары мен абонементтер бар.

6-сурет – Сканерлік станция

7-сурет – Көшірме аппараты

8-сурет – Қорғау қақпасы

Қазіргі кітапхана – толыққанды ақпарат ресурстары ғана емес, оларға еркін қолжетімділік жасалған оқырмандар үшін жайлы орта деуге болады. Әл-Фараби кітапханасы заманауи кітапхана ретінде оқырмандарына арналған ашық алаңдар мен тыныш демалыс орындары бар жеке және топтық аймақтармен ерекшеленеді. Сондықтан бүгінгі таңда кітапхана кеңістігі пайдаланушылар үшін ыңғайлы әрі тартымды ақпараттық орталыққа айналады.

Қорытынды

Бүгінде заманауи ақпараттық цифрлық ортаны дамытудың басты факторлары электрондық кітапхана коллекцияларына ашық қолжетімділік жүйесі және материалдарды цифрландыру болып табылады. Цифрлық технологиялар дәуіріндегі ашық қолжетімділіктің заманауи анықтамасын әйгілі америкалық ғалым Питер Сабер электрондық ашық қолжетімділік әдебиеттерінің мынадай сипаттамаларын ескеріп, нақтылап берді: цифрланған, онлайн және тегін қатынау арқылы қолжетімді және авторлық құқық және лицензиялау тұрғысынан мүлдем шектеулері жоқ деп қарастырды. Ал ашық қолжетімділіктің өзі мына көрсеткіштердің жиынтығымен анықталады: жедел, тегін, тұрақты, толық мәтінді, онлайнды (Библиотекосведение, 2014 : 93)

Электрондық кітапханалар коллекцияларына ашық қолжетімділіктің басты тезисі: ғылыми еңбектер, жарияланымдар, қорлар, коллекциялар пайдаланушылар үшін ашық болуы тиіс, олар шектеусіз пайдаланылуы, әлбетте, авторлық құқықтарды және зияткерлік меншікті қорғау саласындағы қолданыстағы заңнаманы сақтай отырып, берілуі және жариялы түрде көрсетілуі тиіс. Ашық қолжетімділік – бұл Интернеттің кітапханаларға және олардың пайдаланушыларына ықпалының басты нәтижелерінің бірі. Қазірдің өзінде жоғары оқу орындары кітапханалары жасайтын толық мәтінді біліми электрондық ресурстардың бір бөлігі ашық қатынауда қолжетімді және пайдаланушылар үшін тегін әрі қолайлы. (Соколов, 2014 : 256)

Кітап қорларын пайдаланушыға барынша жақындауына септігін тигізетін, кітаптардың сақталуы мен жылжуын бақылауды, қорғау және ұрлануына қарсы функцияларды іске асыруды қамтамасыз ететін радиожиилікті сәйкестендіру RFID-технологиялары негізінде кітапхананы басқарудың автоматтандырылған жүйелері де басты функциялардың бірі.

Жоғары оқу орындары кітапханалары дәстүрлі әдістер мен заманауи ақпарат-коммуникациялық технологияларды шебер ұштастыра отырып, пайдаланушыларға қызмет көрсетуде бірқатар маңызды өзгерістерге ұшырады. Жаңа технологиялар кітапханалардың дамуы үшін заманауи цифрлық ортада бұрын болып көрмеген мүмкіндіктерді әкелді. Электрондық ақпарат ортасының құрамдастары – компьютерлік желілер мен цифрлық технологиялар ақпарат-кітапхана қызметін көрсетудің дәстүрлі тәсілдерін сапалық тұрғыда өзгертуге мүмкіндік берді. Кітапханалардың цифрлық дәуірдегі түрленуі олардың кеңістігінің, құрылымының, интерьерінің, дизайнының сөзсіз өзгеруіне әкеп соқтырды. Бүгінде барлық озық жоғары оқу орындары кітапханаларында пайдаланушыларға тиімді жағдайларын барынша қарастыруда. Барлық дербес компьютерлер Интернеттің жылдамдығы жоғары тегін желісіне қосылған, оқу залдарында Wi-Fi аймақтары орнатылған, ақпараттық ресурстарға еркін қатынау ұйымдас-тырылған. Көптеген жоғары оқу орындары

кітапханаларының пайдаланушыларға қызмет көрсету жүйесінде оқырмандарды жазу, басылымдарды беру және қабылдау автоматтандырылған кітапхана-ақпарат жүйелерінің тиісті модульдерін пайдаланып, автоматтандырылған режимде іске асырылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, әл-Фараби Кітапханасы ұдайы дамуда, инновациялық IT-технологиялар ендірілу үстінде екенін, бар әлеуетті мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып жатқанын тағы да ерекше атап өтуіміз абзал, бұл үздік дәстүрлерді сақтап, жоғары оқу орындары оқу процесін және ғылыми-зерттеу қызметін қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Жұмыс тәжірибесіне ақпараттық технологияларды ендірудің бір кездері инновациялық болса, бүгінгі күні дәстүрге айналып келеді.

Кітапхананың барлық функцияларында, қалай болғанда да тәрбие аспектісі болады. Елбасының Қазақстан халқына «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында «Ұлттың әлеуетін арттыру үшін мәдениетіміз бен идеологиямызды одан әрі дамытуымыз керек. «Рухани жаңғырудың» мән-маңызы да нақ осында. Өзінің тарихын, тілін, мәдениетін білетін, сондай-ақ заманына лайық, шет тілдерін меңгерген, озық әрі жаһандық көзқарасы бар қазақстандық біздің қоғамымыздың идеалына айналуға тиіс» деп атап көрсетілген (Шваб, 2018: 15)

Әдебиеттер

- Библиотековедение. Санкт-Петербург: Профессия, 2013
- Денгельбаева Н.Б. II-халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: «Университет кітапханалары дамытудың жаңа бағыттары-2013». Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013, 67 б.
- Иржанова Г.Ж. II-халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: «Университет кітапханалары дамытудың жаңа бағыттары-2013». Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013
- Кукеева М.К. II-халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: «Университет кітапханалары дамытудың жаңа бағыттары-2013». Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013
- Мусаева С.Т. Кітапханалық менеджмент. Алматы: CyberSmith, 2017
- Мухтанова М.А. II-халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: «Университет кітапханалары дамытудың жаңа бағыттары-2013». Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013, 53-64 б.
- Мұтанов Ғ. М. Еліміздің стратегиялық дамуын айқындаған құжат. Егемен Қазақстан, № 12, 2018, 5 б.
- Сағадиев К. Сипаты бөлек, мазмұны терең жолдау. Егемен Қазақстан, № 66, 2018, 4 б.
- Соколов А. В. Социальные коммуникации. Санкт-Петербург: Профессия, 2014
- Трачук Л. Ф. Формирование электронных библиотек и коллекций документов на сайтах областных универсальных научных библиотек Украины. Библиотековедение, №1, 2016, с. 79
- Туенбаева К. Т. Время новых знаний. Вечерний Алматы, № 63-64, 2018, 4 с.
- Цифрландыру: жоспар мен бағдар үйлесімі. Түркістан, № 6, 2018, 3 б.
- Шваб К. Төртінші индустриялық революция. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018

References

- Bibliotekovedenie. Sankt-Peterburg: Professiya, 2013 [Library science].
- Dengelbayeva N.B. II-halikalik gilimy-tajiribelik konferensiya materialdari: 'Universitet kitaphanalari damitudin jana bagittari – 2013'. Astana: L. N. Gumilev atindagi EYU, 2013, 67 b. [Materials of the II International Scientific and Practical Conference: «New Directions for the Development of University Libraries – 2013»].
- Irjanova G.J. II-halikalik gilimy-tajiribelik konferensiya materialdari: 'Universitet kitaphanalari damitudin jana bagittari – 2013'. Astana: L. N. Gumilev atindagi EYU, 2013 [Materials of the II International Scientific and Practical Conference: «New Directions for the Development of University Libraries – 2013»].
- Kukeeva M. K. II-halikalik gilimy-tajiribelik konferensiya materialdari: 'Universitet kitaphanalari damitudin jana bagittari – 2013'. Astana: L. N. Gumilev atindagi EYU, 2013 [Materials of the II International Scientific and Practical Conference: «New Directions for the Development of University Libraries – 2013»].
- Musayeva S.T. Kitaphanalik menedgment: Almaty: CyberSmith, 2017 [Management of the library].
- Muhtanova M.F. II-halikalik gilimy-tajiribelik konferensiya materialdari: 'Universitet kitaphanalari damitudin jana bagittari – 2013'. Astana: L. N. Gumilev atindagi EYU, 2013, 53-64 b. [Materials of the II International Scientific and Practical Conference: «New Directions for the Development of University Libraries – 2013»].
- Mutanov G. M. Elimizdin strategiyalik damuin aikindagan kujat. Egemen Qazaqstan, № 12, 2018, 5 b. [The document that determines the strategic development of the country].
- Sagadiyev K. Sipati boleq, mazmuni teren joldau. Egemen Qazaqstan, № 66, 2018, 4 b. [The description is separate, but the content is deep.].
- Sokolov A. V. Sotsialnie kommunikatsii. Sankt-Peterburg: Professiya, 2014 [Social communications].
- Trachuk L.F. Formirovanie elektronnih bibliotek i kolleksii dokumentov na saitah oblastnih universalnih nauchnih bibliotek Ukraini. Bibliotekovedenie, №1, 2016, b. 79 [Formation of electronic libraries and collections of documents on the websites of the regional universal scientific libraries of Ukraine.].
- Tuenbayeva K.T. Vremya novyh znanii. Vechernii Almaty, № 63-64, 2016, 4 s. [Time of new knowledge].
- Sifirlaniru: jospar men bagdar uilesse. Turkistan, № 6, 2018, 3 b. [Digitalization: if the plan and orientation are combined.].
- Shvab K. Tortinshi industriyalik revolutsiya. Almaty: Yltik audarma burosi, 2018 [Fourth industrial revolution].

Ержан Қ.С.¹, Әбубәкірова А.Е.²

¹қауымдастырылған профессор, e-mail: yerzhan74@list.ru

²магистрант, e-mail: abubakirova_95@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ДІНИ ЖАҒДАЙДЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ РЕТТЕЛУІ

Мақалада Батыс Еуропа аймағында орналасқан мемлекеттердегі дін және мемлекет арасындағы қарым-қатынас сипатталады. Бұл қарым-қатынастың мейлінше көп кездесетін түрлері нақты тақырыптарға ие болып, жүйеленіп, сәйкес келетін мемлекеттік құрылымдар мысал ретінде беріліп, сипатталды. Батыс Еуропадағы шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың дәстүрлі түрде мойындалатын үш түрлі үлгісі көрсетіледі: ұлттық немесе мемлекеттік деңгейде басым құқыққа ие конфессия ретіндегі шіркеу; кооперативтік – арнайы келісімшартта бекітілген шіркеу мен мемлекет арасындағы қызметтестік; сепаратистік – шіркеудің мемлекеттен бөлінуі. Мақала тақырыпқа кіріспе болар жалпы мәліметтен бастау алып, негізгі бөлімде мемлекет пен шіркеудің қарым-қатынасына және елдердегі діни жағдайды реттеуде қолданылатын заңнамалық құжаттарға толыққанды сипаттама беріледі. Жеке мемлекеттер мысалында шіркеудің дәрежесі, мемлекеттің шіркеуге деген көзқарасы сараланады. Мемлекеттік органдар мен шіркеу қызметкерлерінің діни жағдайды реттеуге қосар үлесі талданады. Елімізде 2009–2011 жылдар аралығында жүзеге асырылған «Еуропаға жол» бағдарламасынан кейін еуропалық мемлекеттермен серіктестігі мен ынтымақтастығы барлық салаларда артқан мемлекетіміз үшін қазіргі таңда өзекті тақырыпқа айналған діни саладағы сан түрлі мәселелердің шешімін тиімді жолдар арқылы таба білген еуропалық зайырлы мемлекеттердің үлгісін талдап, зерттеу арқылы көп ұлтты, бірнеше діндер қатар өмір сүріп жатқан мемлекетіміздегі діни жағдайды реттеп, басқарудың тиімді тетіктерін жетілдіре аламыз.

Түйін сөздер: Конституция, заңнамалық құжаттар, секуляризация, зайырлылық, ұлттық шіркеу, кооперативтік үлгі, сепарационды үлгі.

Yerzhan K.S.¹, Abubakirova A.Ye.²

¹Associate Professor, e-mail: yerzhan74@list.ru

²Master's degree student, e-mail: abubakirova_95@mail.ru

Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Kazakhstan, Almaty

Legislative regulation of religious situation in Western European countries

The article describes the relationship between religion and state in the states of Western Europe. The most common types of this relationship are given the specific topics, systematized, and the corresponding state structures are presented as examples. There are three distinctive examples of traditionally recognized church-state relations in Western Europe: the Church as a predominantly national or state-owned confession; cooperative – cooperation between the church and the state, fixed in a special agreement; separatist – church's separation from the state. The article begins with a general introduction to the topic and provides a comprehensive description of the relationship between the state and the church and the legislative documents used to regulate religious situation in countries. On the example of individual states the status of church, the state's view on the church is examined. The contribution of public authorities and church officials to the regulation of religious situation is analyzed. Following the «Path to Europe» program implemented in our country between 2009 and 2011 in the field of cooperation with European countries, through the analysis and study of the models of European secular states,

which have found solutions to a wide range of issues in the religious sphere, which has become a topical issue for our multinational country too, we can regulate the religious situation and develop effective mechanisms of governance.

Key words: Constitution, Legislative Documents, Secularism, National Church, Cooperative Model, Separation Model.

Ержан К.С.,¹ Абубакирова А.Е.²

¹ассоц.проф., e-mail: yerzhan74@list.ru

²магистрант, e-mail: abubakirova_95@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

Законодательное регулирование религиозной ситуации в Западно-Европейских странах

В статье описывается взаимосвязь между религией и государством в странах Западной Европы. Наиболее распространенным типам отношений даются конкретные названия, они систематизированы, соответствующие государственные структуры представлены в качестве примеров. В Западной Европе есть три характерные модели традиционно признанных церковно-государственных отношений: церковь как преимущественно национальная или государственная конфессия; кооперативная – сотрудничество между церковью и государством, закрепленное специальным соглашением; сепарационная – отделение церкви от государства. Статья начинается с общего введения в эту тему и содержит подробное описание взаимоотношений между государством и церковью, и описываются законодательные документы, используемые для регулирования религиозной ситуации в странах. На примере отдельных государств рассматривается статус церкви, взгляд государства на церковь. Проанализирован вклад органов государственной власти и церковных служителей в регулирование религиозной ситуации. После проведения в стране программы «Путь в Европу» в период 2009-2011 годов, во всех областях для нашей страны увеличились партнерства и сотрудничества с европейскими странами. Анализируя и исследуя пример европейских светских государств, нашедших эффективные пути решения проблем, возникших по отношению к актуальной на данный момент религиозной сфере, мы можем усовершенствовать механизмы управления религиозной ситуацией в нашей многонациональной и многоконфессиональной стране.

Ключевые слова: Конституция, законодательные документы, секуляризм, национальная церковь, кооперативная модель, сепарационная модель.

Кіріспе

Әлеуметтану ғылымының қазіргі кезеңдегі басты тақырыптарының бірі – діннің әлеуметтік желім ретінде қоғамның түрлі элементтерін біріктіру және сол арқылы қоғамдағы бірізділікті сақтау қабілетін зерттеу. Ұзақ уақыт бойы Еуропа елдері алдыңғы қатардан табылған индустриализация, урбанизация, секуляризация секілді үдерістер нәтижесінде дін қоғамдағы беделінен, атқарар рөлінен айырылды деген түсінік орныққан еді. Дегенмен, дін қоғамдық өмірден біржола жойылып кеткен жоқ. Ағартушылық дәуірінің, қатаң сыншылдық пен ақылға бой алдырудың тезінен өтіп, теперішіне шыдай білген діндер өмірге және саясатқа секулярлық не материалистік тұрғыда қарауға тәрбиеленген заманауи еуропалық азамат үшін маргиналды ұғым болғанымен, оның дүниетанымы аясынан алыстаған емес.

Батыс Еуропадағы шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың дәстүрлі түрде

мойындалатын үш түрлі үлгісі бар: ұлттық немесе мемлекеттік деңгейде басым құқыққа ие конфессия ретіндегі шіркеу; кооперативтік – арнайы келісімшартта бекітілген шіркеу мен мемлекет арасындағы қызметтестік; сепаратистік – шіркеудің мемлекеттен бөлінуі. Көп жағдайда бірінші және үшінші үлгі ең дұрыс ұстаным ретінде танылып, екінші үлгі осы екеуінің арасындағы өтпелі кезең ретінде ғана қабылданады (Бурьянов, 2000: 18). Дегенмен, қазіргі кезеңде бұл топтастыру қалыптасқан күрделі жағдайды сипаттауға қабілетсіз деп саналады. Ол шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың ресми тұстарына мән бергенімен, шынайы тәжірибе жүзінде көрініс тауып жатқан оқиғаларды түсіндіре алмайды. Мысалы, түрлі елдерде бірдей дәрежеге ие шіркеулер өз ерушілерін қолдауда, қорғауда әртүрлі деңгейдегі заңды құзіреттілікке ие. Ал заңнамалық құжаттардағы арнайы ұғымдардың өзі елдің саясаты мен діліне қатысты, қолданылған мәнмәтінге байланысты түрлі

мағына беруі мүмкін. Германияда «діни бірлестіктің ішкі автономиясы» деген ұғым оның әлеуметтік және ілім берудегі белсенділігін қамтыса, Испанияда бұл ұғым тек діни қызметке қатысты қолданылады (Трофимчук, 1999: 114-115). Батыс Еуропа елдерінде шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас өте күрделі әрі бірізділіктен алшақ болғандықтан қатаң жүйеге біріктіріліп, бағындырылуға келмейді. Ресми түрде діни плюрализмді мойындайтын жүйе, тәжірибе жүзінде қоғамдағы тыныштық пен берік байланыстың кепілі бола алатын діни бірлестіктерге қолдау көрсетеді. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты жүйелеудің екі түрлі нұсқасын бөліп көрсете аламыз. Біріншісі – дифференциалды нұсқа, кең тараған түрі, серіктестіктің барша көріністерін қамтиды. Екіншісі – универсиалды нұсқа, сепаратистік үлгіге сәйкес келеді (Dieux, a-t-il sa place on Europe, 2003: 170). Осы нұсқалардың күнделікті өмірдегі көрінісін нақты мысалдар негізінде қарастырсақ.

Мемлекеттік немесе ұлттық шіркеу ретіндегі діни институт пен мемлекет қарым-қатынасының үлгісі

Қарым-қатынастың бұл түрі әдетте Ұлыбритания мен Солтүстік Еуропа елдеріне тән болатын. Дегенмен, соңғы жылдары Исландияда (1995 жылы) және Швецияда (2000 жылы) шіркеудің мемлекеттен бөлінуі жүзеге асты. Норвегияда да 2002 жылы шіркеулік-мемлекеттік комиссия құрылып, осы екі тарап арасындағы қарым-қатынасты реттеудегі негізгі тетікке айналды (Norway. International Religious Freedom Report, 2004). Мемлекеттік дін дәрежесі дінге бірқатар басымдылықтар мен артықшылықтар ұсынғанымен, бар қызметі мемлекеттік мекемелер қарамағында жүзеге асады. Мұндай құрылымда өмір сүретін шіркеу қызметкерлері елдің саяси тіршілігіне араласа алады, бірқатар мемлекеттік қызметтерге ие бола алады, білім беру және тәрбиелеуде өзге діни бірлестіктерге қарағанда басым құқықтарға ие болып, оқу орындарында ашық түрде өз ілімдерін насихаттай алады, көп мөлшерде жылжымайтын мүлікке ие болып, салық төлеуден босатылады, мемлекеттен қаржылай көмек алып, зейнетақы алу мүмкіндігіне де ие болады. Осылайша бұл үлгідегі қарым-қатынаста шіркеу қоғамдық өмірге белсене араласады. Дегенмен, мемлекет конфессионалды өмірге араласып,

шіркеу басшыларын тағайындауға, ауыстыруға, қызметінен босатуға, шіркеу мүлкін басқаруға құқылы. Бұлар көп кездесетін жалпыға ортақ сипаттамалардың біразы ғана. Әрбір елдің түрлі себептерге байланысты өзіне ғана тән ерекшеліктері болады.

Ұлыбританиядағы діни жағдайды «секулярлы тенденциялары бар жұмсақ плюрализм» деп сипаттауға болады (Штерин, 2008). Бұл мекенде екі түрлі шіркеу бар: Англиядағы Англикан шіркеуі және Шотландиядағы Пресвитериандық шіркеу. Екеуін де британдық монарх басқарады. Англикан шіркеуінің дамуы елдің саяси мәдениетінің қалыптасуында өзіндік із қалдырған құбылыс болды. Англикан шіркеуінің қалыптасуы ағылшын реформациясының айқын көрінісі болғанымен, ол бұл елде жаңа жүйе деп емес, ежелгі ғаламдық Шіркеудің мұрагері ретінде қабылданады. Мемлекет пен осы шіркеу арасындағы байланыс тарихи-мәдени мұра негізінде жүзеге асырылатын қарым-қатынас ретінде суреттеледі. Осыған қарамастан Англия ар-ұждан бостандығын мойындай отырып, дін бостандығына кепілдеме беретін халықаралық құжаттарға қол қойды. Елдегі дін бостандығы XVII-XVIII ғасырларда жасалған құжаттарға негізделеді. Мәселен 1677 жылы шіркеу юрисдикциясы туралы Акт ресми дінге қарсы шығуды мемлекеттік қылмыс ретінде қарастыруды тоқтатты. 1689 жылғы төзімділік туралы Акт протестанттық азшылықтың өз діндерін ұстану бостандығын кепілдендірді. 1835 жылы католиктер шіркеуіне ерушілер және яһуди дінінің өкілдері өз діндерін еркін ұстану мүмкіндігіне ие болды. Дегенмен, жоғарыда аталған құжаттарағылшын парламентінің лордтар палатасының шешімімен тек «келісімшарт» дәрежесіне ие болып, парламенттің арнайы актімен қуатталмаған жағдайда британдық заңдарды өзгерте алмайтындығы бекітілген. Бұл келісімшарттардың саяси маңыздылығы бар және британдық заңдар мойындамайтын діни бірлестіктер осыларға арқа сүйейді. Мемлекет шіркеу қызметінің белгілі бір бағыттарына қатаң бақылау орнатуға құқылы. Ұлыбритания монархы «Англия Шіркеуінің жоғарғы басқарушысы және оның сенімінің қорғаушысы» болып табылады. Бұл ұстаным 1534 жылы патша Генрих VIII Тюдорды «жер бетіндегі Англия Шіркеуінің жалғыз жоғарғы басшысы» етіп жариялаған Актке негізделеді. Монарх және оның мұрагері англикандық шіркеу ерушілері болу керек, ал олардың жұбайлары католик шіркеуіне тиісті болмау керек. Монарх міндеттерінің қатарына

шіркеудің қасиеттерін жоғалтпай, оның ілімдерінің кепілдемесі болып, культті, тәртіпті және басқаруды өзгертпей ұстап тұру кіреді. Христиан дінінен болмауы да мүмкін премьер-министрдің қатысымен монарх архиепископтар мен епископтарды тағайындайды. Дегенмен 1976 жылдан бастап Англия шіркеуінің Жоғарғы Синодының мұндай шешімдерді қабылдаудағы құзыреттілігі кеңейтілді. Синод шешімі парламент мақұлдауын, жаңадан қабылданған канондар монарх мақұлдауын алу керек. Парламент құлшылық етудің ережелері мен түрлерін анықтайды. 1662 жылы осы парламент енгізген дұғалар кітабы да парламенттің рұқсатынсыз өзгертіле алмайды.

Англикан шіркеуінің мемлекеттегі ерекше дәрежесі оған мынандай артықшылықтар береді: Кентерберийлік және Йорктық архиепископтар және 24 епископ лордтар палатасының отырысына тұрақты түрде қатысады және талқыланып жатқан мәселелерге қатысты дауыс беру құқығына ие; Оксфорд, Кембридж секілді әлемнің алдыңғы қатарлы университеттерінде кейбір академиялық дәрежелер Англикан шіркеуінің қызметкерлеріне тиісті; ұлттық дәстүрлерге байланысты жүзеге асатын діни қызметтер кезінде епископтар басты рөлді атқарады (Остапенко, 2005: 159). Англия шіркеуі білім беру саласында да маңызды рөл атқарады. 1988 жылғы білім беру реформасы жайлы заңға сәйкес Ұлыбританиядағы кез келген оқу бағдарламасы елдің басты діни дәстүрлері христиандық болып табылатынын көрсету керек. Англияның мемлекеттік мектептерінде діни сабақтарға рұқсат берілген, ал елдегі жекеменшік діни мектептердің 99 пайызы протестанттар мен католиктер тарапынан басқарылады.

Англикан шіркеуін Ұлыбританияда қабылданған Құдайға тіл тигізуге қатысты заң да қолдайды. Дегенмен, бұл заң тек ресми шіркеу мен христиан дініне ғана қолданылады. Сол себепті мұсылман қауымы осы заңға сай Салман Рушдиді жауапқа тарту талабымен сотқа шағым түсіргенде олардың сұраныстары қанағаттандырылмады. Осы автордың «Ібілістің әндері» романына тыйым салу адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссия тарапынан да жүзеге асырылмады. Осы елдегі көптеген заңгерлер бұл заңның жалпыға ортақ еместігін ескере отырып, өзге діндерге қатысты бөлектеуге негіз ретінде сипаттағанымен, өзгертілуіне немесе жаңартылуына, толықтырылуына ұсыныс жасап жатқан ешкім жоқ.

Жалпы, Англикан шіркеуі елдің діни өмірінде монополияға ие емес. Ол мемлекеттен жәрдемақы алмайды, шіркеу қызметкерлеріне, түрлі бағдарламаларға қажетті қаражатты шіркеу мүшелерінің өзі жинайды. Мемлекет өте сирек негізде «тарихи құндылыққа ие» шіркеулерге қаржылай көмек көрсетеді. Басқа діндер де Англикан шіркеуі секілді қайырымдылық ұйымы дәрежесіне ие болып, салық төлеуден босатылады. Қазіргі таңда мұндай қайырымдылық қорларын католиктер, баптисттер, квакерлер, яһудилер, сикхтер, мұсылмандар, буддисттер, индуисттер құра алады. Жаңа діни ағымдар бұл дәрежеге әлі ие болған жоқ (Трофимчук, 1998: 70).

Білім беру жүйесіндегі Англикан шіркеуінің ықпалына қарамастан, соңғы жылдары плюрализмге бетбұрыс байқалып жүр. Негізгі екпін христиан дінінен өзге бес діни дәстүрді (яһуди діні, ислам, индуизм, буддизм, сикхизм) мойындауымен ерекшеленетін мультидінді білім беру бағдарламасына жасалуда. Бұл бағдарламаның негізгі қасиеттері – сипаттаушылық, объективтілік, сыншылдық, білім берудің оқушының күнделікті өмірімен байланысты әрі өзекті болуы, құрметтеу, яғни білім беру жүйесі жоғары дәрежедегі төзімділік ұстанымдарына негізделеді.

Англия шіркеуінің қазіргі кезеңдегі басты мәселесі – көпшіліктің діні болудан қалуы. Статистикалық мәліметтерге сай шіркеуге жүйелі түрде барып тұратын британдықтар саны 1 миллионнан кем, өзге протестанттық шіркеулерге барушылар саны – 1,2 миллион, католиктер шіркеуіне барушылардың саны – 1,3 миллион адам (Трофимчук, 1998: 71). Осыған сай қоғамдағы кейбір топтар Англикан шіркеуін ерекше дәрежесінен айыру керек деген ұсыныстар айтуда. Англия шіркеуінің ішінде де оның дәрежесінің өзгеруіне мүдделі азаматтар бар. Дегенмен, олардың талабы – шіркеудің мемлекеттік құрылымдардан тәуелсіздігі. Бірақ шіркеудің тарихи дәрежесінің сақталуын жақтаушылар саны әлдеқайда көп. Олардың пікірі бойынша, шіркеу мен мемлекет арасындағы байланыс жазылмаған британдық конституцияның тұрақтылығын қамтамасыз етіп тұр, бұл бірлік шайқалар болса, өте күрделі конституционалды мәселелер пайда болып, тіпті конституция құлауы мүмкін. Англия шіркеуінің ресми дәрежесі оған тек ұлт бірлігінің символы болуды емес, архиепископ Кентерберийліктің айтуынша, қоғамдағы мәдениетке діни тұрпат

беруді де қамтамасыз етеді. Ал бұл дәреженің жоғалуы өзге діндердің де мүдделеріне әсер етпек. Англикандықтың мемлекеттік дәрежесін өзге конфессиялардың өкілдері де қорғауда. Себебі Англикан шіркеуін қоғамдағы орталық рөлінен айырған жағдайда, өзге діндер де зардап шегіп, секулярлы қоғамның сырт жағында қалып кетері анық.

Дания және Норвегия секілді протестанттық мемлекеттерде мемлекеттік шіркеу дәрежесін Евангелиялық-лютерандық шіркеу атқарады. Норвегияда ол Конституцияның 2 бабымен бекітілген. Бұл бапта Евангелиялық-лютерандық шіркеу мемлекеттің ресми діні болып табылатындығы және дінді ұстанушылар балаларын міндетті түрде осы дін аясында тәрбиелеу керек екендігі жазылған. Ал 16 бапқа сай патша діни сауалдарға қатысты іс-шаралар мен жиындар мәселесін өзі шешіп, ресми діннен сабақ беруші ұстаздардың өздеріне берілген ережелерге сай қызмет етуін де қадағалайды (Окуньков, 2001, Т.2: 658-660). Бұл мемлекеттерде шіркеулік заңнама парламент тарапынан жасалып, шіркеулік басқарма белгілі бір мемлекеттік мекемелер тарапынан бақыланады. Норвегияда ол – шіркеу, ғылым және білім Департаменттері болса, Данияда – шіркеу ісі Министрлігі. Сол себепті де шіркеу қызметкерлері мемлекеттік қызметкерлер болып табылады.

Мемлекет шіркеуге қажетті қаржыны мемлекеттік бюджеттен немесе шіркеу салығынан алады. Данияда мемлекеттік қаражат шіркеу бюджетінің 12 пайызын ғана құрайды, ал қалған бөлігі шоқынған және шіркеу салығын төлейтін, сол арқылы автоматты түрде шіркеу ерушілері болып табылатын азаматтардан алынады (Hasquin, 1994: 32). Норвегияда шіркеу шығындарының бәрін мемлекет және мемлекеттік салық төлеуші ұйымдар тарапынан жиналатын қаржы жабады.

Мемлекеттік дін дәрежесі бұл елдердегі шіркеулердің маңызды әлеуметтік рөл атқаруына мүмкіндік береді. Мәселен, Норвегиядағы заңға сәйкес ата-анасы ресми діннің ерушілері болған жағдайда, балаларын да осы дін дәстүрлеріне сай тәрбиелеу керек. Ал мемлекеттік балабақшалар мен мектептер барлық оқушыларға «Мораль және христиандық тәрбие» сабағын өтеді. Норвегия шіркеуі барлық мемлекеттік мазарларды басқарады. Тек осы шіркеу қызметкерлері мемлекеттік немесе ұлттық мерекелер мен іс-шараларға шақырылады, әрі қарулы күштерді, мемлекеттік ауруханалар мен түрмелерді ізгілендіру істеріне араластырылады.

Мемлекет пен шіркеу қарым-қатынасының кооперативті үлгісі

Кооперативті үлгі аясында ресми мойындалған немесе дәстүрлі діни сенім дәрежесі қоғамда ерекше рөл ойнайтын және жергілікті халықтың мәдени мұрасының қалыптасуына үлес қосқан әрі онымен тығыз байланыста болып табылатын дінге беріледі. Іс жүзінде бұл қарым-қатынастың түрлі қырлары болуы мүмкін. Бірақ негізгі ерекшелігі – шіркеудің қосымша құқықтарға ие болуы. Бұл үлгінің жарқын мысалы – Бельгия мемлекеті. Теориялық түрде заңнама бұл мемлекеттегі барлық діндердің өзара теңдігін мойындайды. Дегенмен, халыққа қызмет етуде қоғамдық құндылықтарға ие өзіндік құрылымы мен жүйесі бар, жеткілікті дәрежеде ерушілері бар, мемлекетте ұзақ уақыт бойы тіршілік етіп келе жатқан діни бірлестіктер ресми мойындауға ие. Мұндай дәреже Бельгияда 6 конфессияға берілген: католицизм, протестантизм, яһуди діні (XIX ғасырдың басынан бастап), англикандық (1870 жылдан бастап), ислам (1974 жылдан бастап), православтық шіркеулер (1985 жылдан бастап). Бельгиядағы дәстүрлі конфессиялар дәрежесі мемлекеттік дінге берілетін артықшылықтардың бірқатарына ие. Олардың қатарына мыналар жатады: дін қызметкерлері мемлекет бюджеті есебінен жалақы және зейнетақы алады, шіркеу өз ғимараттарын жөндеу үшін немесе жаңа ғимараттар салу үшін мемлекеттен қаржылай көмек сұрай алады, радио және теледидардан өздеріне арналған уақыт сұрай алады, әскерге немесе түрмелерге мемлекет тарапынан жалақысы төленетін ізгілендіруші қызметкерлерді жібере алады. Шіркеулік басқарма шығындары жергілікті билік органдары тарапынан өтеледі (Окуньков, 2001, Т.1: 356). Католик шіркеуі «бірдейлердің арасындағы біріншісі» болып саналады. Бұл оның артық құқықтарын немесе ерекше дәрежесін көрсетпейді, тек елдің тарихындағы орны мен жергілікті халықтың дәстүрлі діні ретінде көрсетілетін құрметті білдіреді. 2000 жылғы дерек бойынша діни қажеттіліктерге бөлінген 523 миллион АҚШ долларының 79,2 пайызын ерушілерінің көптігіне сай католик шіркеулері алған (Belgium. International Religious Freedom Report, 2004).

Қос тараптың келісімдері негізінде құрылатын конфессоналды ұйымдармен қарым-қатынас – кейбір құқықтанушылар пікірі бойынша, шіркеуге ең күшті қорғаныс беретін

ұстаным. Себебі келісімшарт мемлекеттік заңдар секілді емес, бір тараптың қалауымен өзгертіле салмайды және халықаралық құқық дәрежесіне ие болады. Мұндай келісімшарттар кодификационды, яғни шіркеу-мемлекет қарым-қатынасының жалпы реттелуін қамтамасыз ететін немесе жекеленген, яғни белгілі бір мәселелерді реттеуге ғана бағытталған болуы мүмкін. Кейде діни бірлестіктермен екі түрлі шартқа да қол қойылады. Бұл қарым-қатынас үлгісі қазіргі кезеңде Италия, Испания және Германияда орнаған.

Италияда 1947 жылғы Конституцияның 7 бабына сай мемлекет пен католик шіркеуі өзі тиісті болған салада тәуелсіз және бостан, ал қарым-қатынастары 1929 жылы Италия мен Ватикан арасында жасалған Латерандық келісімшарт негізінде реттеледі. Бұл шартқа сәйкес Ватикан қала-мемлекеті құрылып, тараптардың қаржы саласындағы қарым-қатынасын реттеуші қаржылық конвенция және Италиядағы католик шіркеуінің құқықтарын бекітетін конкордат қабылданды (Маклаков, 2010: 267). 1984 жылдың ақпанында Ватикан мен Италия арасында католик дінінің Италия мемлекетінің жалғыз діні еместігін мойындайтын жаңа конкордат қабылданды. Конституцияның 8 бабына сай өзге діни бірлестіктер өз ережелеріне сай ұйымдар құруға құқылы. Ал олардың мемлекетпен қарым-қатынасы екі тарап арасында қабылданған келісімшарттарға сай реттеледі. 1980-1990 жылдар аралығында мұндай келісімшарт 6 діни бірлестікпен жасалған болатын: вальдезианцтықтар (1984 жылы), елуіншілер және адвентисттер (1988 жылы), яһудилер (1989 жылы), баптисттер мен лютерандықтар (1995 жылы). 2000 және 2001 жылдары Буддисттер Одағымен, Иегова куәгерлерімен, мормондармен, православтық шіркеумен, индуисттермен, Апостол шіркеуі және Сока Гаккаймен келісімшарт жасалды. Дегенмен бұл құжаттар әлі өз күшіне енбеген. Ал өзге діни бірлестіктер әрекеті 1929 жылғы №1159 заңына сай реттеледі.

Ватикан мен Италия арасындағы конкордат және жалпы заңдардың көптеген тұжырымдары католик шіркеуінің ерекше дәрежесіне кепілдік береді. Бұл ерекшелік, әсіресе, білім беру саласында айқын көрінеді. 1984 жылғы конкордаттың 9 бабында Италия Республикасының діни мәдениеттің құндылығын мойындай отырып, католик дінінің италияндықтар үшін тарихи мұра екендігін ескере отырып, білім берудің жалпы мақсаттарына сай

католик діні негіздерінің пән ретінде мемлекеттік білім беру мекемелерінде (университеттерден басқа) оқытылуын жалғастыра беретіндігі жазылған (Маклаков, 2010: 133). Апта сайын 2 сағат бойы католиктік катехизис балабақшалар мен бастауыш мектептерде, 1 сағат бойы орта мектептерде пән ретінде оқытылады. Мемлекет діни білім беруді толығымен өзі қаржыландырады. Ал сабақ беруші ұстаздар мемлекеттік органдар тарапынан епархиалды епископтың таңдауына сай тағайындалады. Жоғарыда аталған 6 діни бірлестік мемлекеттік мектептерге өз өкілдерін оқушылардың ата-аналары немесе мектеп басшылығы арнайы шақырған кезде ғана жібере алады. Бірақ бұл үшін ресми мемлекеттік келісім керек, ал шығындар сол бірлестіктер тарапынан өтеледі (Трофимчук, 1999: 125).

Діни бірлестіктерді мемлекет тарапынан қаржыландырудың жаңа жүйесі 1985 жылы енгізілді. Бұл кезеңге дейін тек католик шіркеуі ғана мемлекеттен қаржылай көмек сұрауға құқылы болатын. Ал жаңа жүйеге сай халыққа екі түрлі таңдау берілді: төленетін салықтың 0,8 пайызын діни не әлеуметтік қызметтерге бағыттау немесе кез келген діни бірлестікке қайырымдылық ретінде қаржы аудару арқылы табыс салығын төлеуде жеңілдік алу (Трофимчук, 1999: 127).

Испанияның 1978 жылғы Конституциясында ешбір дін ресми бола алмайтындығы жайлы және әрбір азамат діни бостандыққа ие екендігі жайлы жазылған. 1980 жылы діни бостандық жайлы заң қабылданып, діни конфессия ретінде арнайы бекітілген талаптарға сай ұйымдар мойындалатындығы жазылды. Дегенмен, католик дінінің халық санасындағы терең тамырлары мемлекеттің жергілікті тұрғындары тарапынан, билік өкілдері тарапынан осы дінге деген ерекше қарым-қатынастың қалыптасуына негіз болды. Іс жүзінде шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас ажыраған жоқ, қайта елдің дәстүрлі діні қазіргі заман талаптарына бейімделіп, жаңа қарым-қатынас үлгісінің негізінде қалыптасты (Трофимчук, 1999: 130).

Елде заң тұрғысынан 4 діни конфессия мойындалады: католик шіркеуі; Испания қоғамына терең бойлаған және мемлекетпен келісімшарт жасаса алатын шіркеулер; заңды дәрежесі бар және діни ұйымдар тізіміне енгізілген өзге де шіркеулер немесе бірлестіктер; жеке құрылым ретінде діни дәрежеге ие бола алатын діни топтар – заңда бұларды «секта» немесе «жаңа діни қозғалыстар» деп атайды.

Рим-католик шіркеуімен арадағы қарым-қатынас 1976 жылдан бастап қол қойылған бірнеше келісімшарттар бойынша реттеледі. Оларға сай шіркеу салық төлеуде жеңілдіктерге ие, қаржылай көмек алу құқығына ие. 1979 жылдан бастап 1987 жылға дейін шіркеу толығымен мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын. 1988 жылдан 1991 жылға дейін қажет қаржының бір бөлігі мемлекет тарапынан, ал келесі бір бөлігі өздері солай ниет білдірген азаматтар салығының 0,5 пайызы тарапынан қамтамасыз етіліп отырды. Ал 1991 жылдан бері қарай тек осы еркін түрде, азаматтардың жеке қалауымен төлеген салықтарының 0,5 пайызы ғана аударылатын болған. Дегенмен, мемлекет қаржылай көмек көрсетуін толығымен тоқтатқан емес. 2003 жылы салық тарапынан түскен қаржы 127 миллион АҚШ долларын құраса, мемлекет тарапынан түскен қаржы 33,6 миллион АҚШ доллары болды (Spain. International Religious Freedom Report, 2004).

Мемлекеттік мектептер католик діні жайлы сабақтарды тек оқуды қалаған балаларға береді. 1997-1998 жылдардағы деректер бойынша бастауыш мектептер оқушыларының 86,64 пайызы, орта мектептер оқушыларының 61,69 пайызы діни католиктік сабақтарға қатысқан. Мемлекет осы дінмен байланысты тарихи және мәдени мұраларға қамқорлық танытып, олардың сақталуына қажетті қаржы бөліп отырады.

1992 жылы Испания 3 діни конфессиямен келісімшарт жасасты: Евангелиялық қауымдастықтар федерациясы, Израилдік қауымдастықтар федерациясы, Исламдық комиссия. Ал 1996 жылы протестантизм мен исламды оқыту жайлы келісім жасалды.

Германиядағы шіркеу мен мемлекет қарым-қатынасы ерекше түрде орныққан. Қазіргі кезеңдегі жағдайдың қайнар көзі мемлекет халқын екіге бөлген Реформацияда жатыр. Бұл үдеріс барысында католиктік және лютерандық қауымдастықтар пайда болды. Бірақ екі дін де басшылыққа ұмтылған жоқ. 1555 жылғы Аугсбургтік бейбітшілік келісімшарты империяны «билік кімде болса, дін сол тарапта» деген ұстаным негізінде діни бостандық жеке тұлғаларға емес, мемлекеттерге берілген конфессионалды мемлекеттерге бөлді. Бұл мемлекеттерде діни және саяси даму өзара тығыз байланыста болып, қатар жүрді. 1648 жылғы Вестфаль келісімдері болса конфессионалды жағдайды ретке келтіріп, реформациядан өткен культтерге ресми дәреже берді. Нәтижесінде, конфессионалды плюрализм елдің құрылымдық

және болмыстық шынайылығына айналды. Бұл бүгінгі таңда Германия мемлекетінің ерекше сипаттамаларының бірі болып табылады.

Германия 1871 жылы біріккеннен кейін халқының 64 пайызы протестанттар, 35 пайызы католиктер болды. Католиктер үшін бұл кезең өте қиын болды. Жаңа заман лебі ретінде қабылданған протестантизммен бәсекелесу оңай болған жоқ. Дегенмен, өзінің ұйымдасқан құрылымының арқасында католик шіркеуі неміс қоғамына бейімделе алды. Соғыстан кейінгі кезеңде дін неміс халқы үшін ес жинауда үлкен рөл атқарған қоғамдық құндылық болды. Қазіргі таңда елдегі католиктер мен протестанттар саны бір-біріне шамалас. 27,2 миллион адам католик шіркеуінің ерушісі болса, 27 миллион адам протестанттық шіркеудің мүшелері.

Германиядағы діндер мүдделері мемлекеттік-шіркеулік құқықтар шеңберіндегі мемлекеттік құқықтық нормалармен реттеледі. 1949 жылы қабылданған Негізгі заңға сай діни бірлестіктер «қоғамдық құқық корпорациялары» ретінде мойындалады, яғни мемлекет қоғамдық кеңістіктің біраз бөлігін діни институттарға босатып бере отырып, олардың әлеуметтік және саяси өмірдегі маңыздылығын мойындайды. Мемлекет пен шіркеу «ортақ істің» түрлі салалары мен тараптарында қызмет атқаратын одақтастар болып табылады. Мемлекет құндылықтардың негізгі бағытын анықтай алмайтындығын ұғына отырып, осы маңызды әлеуметтік мәселемен айналысуды шіркеудің құзіреттілігіне қалдырды.

«Қоғамдық құқық корпорациясы» деген дәрежеге тек евангелистер мен католиктер ғана емес, методистер де, Новоапостол шіркеуі, яһудилер, жетінші күннің адвентистері де ие. Елдің кейбір аймақтарында бұл дәреже православтықтарға, баптистерге, мормондарға да берілген. Иегова куәгерлері де осы дәрежеге қол жеткізуге тырысуда (Четверикова, 2005: 28). Бұл корпорациялардың ерекше құқықтары бар. Мысалы, олар халықтың мемлекетке төлейтін салығынан 8-9 пайыз көлемінде қаржы талап ете алады. Әрбір азамат салық төлеу барысында өз ақшасын қай конфессияға аударғысы келетінін көрсете алады. Азаматтар мемлекеттік мектептерде, университеттердің теологиялық факультеттерінде діни білім ала алады. Бұл құқықты Негізгі заңның 7 бабы кепілдендіреді (Окуньков, 2001, Т.1: 581). Діни бірлестіктер БАҚ арқылы өз ойларын, ұстанымдар ашық жариялап, бөлісуге құқылы. Олар әлеуметтік нысандарда, яғни аурухана, балалар бақшасы, демалыс үйлерінде белсенді қызмет атқарады.

Әлеуметтік нысандар мемлекеттен кейінгі діни бірлестіктердің басты қамқоршылары болып табылады.

Мемлекет бірқатар діни бірлестіктерге түрлі тарихи себептердің негізінде қаржылай көмек көрсетеді. Мәселен, мемлекет қаржысының көмегімен соғыс кезінде зардап шеккен шіркеулер қалыпқа келтіріліп, жаңартылған болатын. Мемлекет діни мектептер мен ауруханаларға да қаржы бөледі. Еврейлер қауымы ерекше назарға ие. 2003 жылы Г. Шредер Еврейлердің Орталық Кеңесімен өзара қызметтестік туралы келісімшартқа қол қойды. Оған сай мемлекет жылына 3,96 миллион АҚШ долларын еврей-неміс мәдени мұрасының сақталуы мен дамытылуына жұмсауы керек (Germany. International Religious Freedom Report, 2004).

Сепарационды үлгі негізіндегі мемлекет пен дін қарым-қатынасы

Бұл үлгіде шіркеу мен мемлекет толығымен бөлініп, мемлекеттік органдар шіркеудің ішкі басқару жүйесіне, қаржы жүйесіне араласпайды, елдегі барлық шіркеулер өзара тең деп есептеледі.

Франциядағы жүйе зайырлылықтың ең толық және жоспарға сай жүзеге асуының бірден бір көрінісі. Бұл ұстаным, тіпті, ел конституциясының 2 бабында: «Франция бөлінбейтін, зайырлы, демократиялық, социалды республика болып табылады», – деген жолдар арқылы бекітілген (Окуньков, 2001, Т. 3: 403). Мемлекет қандай да бір дінді ресми деп танудан толығымен бас тартады. Бұл ұстанымды нақтылаушы негізгі заңды құжат 1905 жылы 2 желтоқсанда қабылданған шіркеудің мемлекеттен бөлінуі жайлы Заң болып табылады. Бұл заң діни бостандықты, ар-ұждан бостандығын, діндер арасындағы теңдікті бекітті. Мемлекет ешбір культті мойындамайды, қолдамайды, қаржы бөлмейді, шіркеу ісіне араласпайды. Бұрын болған «мойындалған культтер» дәрежесі жойылып, діни бірлестіктердің заңнамалық жағдайы жеке құқықтық және культтік ассоциациялар жайлы құжаттармен анықталатын болды (Трофимчук, 1998: 113). Мұндай дәрежеге келіспеген католик шіркеуі мен Франция арасындағы 1921-1924 жылдары қол қойылған келісімшарттан кейін шіркеуге «епархиалды культтік ассоциация» деген дәреже берілді. Дін Францияда әркімнің «жеке ісі» ғана болып қалды. Дегенмен, ел аумағындағы Эльзас және Мозел жерлерінде Франция құрамына тек 1918 жылы өтіп, 1801

жылы қабылданған Конкордаттың күшін сақтап қалғандықтан католицизм, протестантизм, яһуди діні «мойындалған культтер» ретінде қарастырылады. Француздық Гвианада да 1828 жылы Карл X қабылдаған құжатқа сай католик діні ресми дін деп мойындалады (Виллем, 2005). Бұл жалпы жағдайдан тысқары қалған аймақтар түрлі тарихи, саяси себептер негізінде Францияда секуляризация белсенді түрде жүзеге асырылып жатқанда оның ықпалына ұшырамаған.

Францияда секуляризация ықпалының күшті болғандығын барлық қоғамдық іс-шараларға діни элементтерді араластырудан бас тартудан, 1905 жылдан кейін бой көтерген ғимараттардың бірде-бірінен діни символдар табылмайтындығынан, халық санағын жүргізу барысында діни тиістілікті ерекше атап, бөліп көрсетуге тыйым салудан, мемлекеттік құжаттардың барлығында діни не философиялық тұжырымдарға сілтеме беруге тыйым салудан байқай аламыз. Дінге деген мұндай қарсы көзқарас 1789 жылғы төңкеріс кезіндегі зайырлы және католиктік екі тарап арасындағы қарсыластық нәтижесінде зайырлы мемлекет күштерінің жеңіске жетуінен кейін пайда болды.

Мемлекеттің культтерді қаржыландыруға қатыспауының заң тұрғысынан бекітілгеніне қарамастан, мемлекет жанама түрде болса да, қандай да бір қаржылық көмек көрсетіп отырады. Шіркеулерге қайырымдылық ретінде аударылатын қаржыны салықтан босату немесе пайызын азайту, түрмелерде, әскерде, ауруханаларды жұмыс атқаратын шіркеу қызметкерлеріне қаржы бөлу, мемлекетке немесе культтік бірлестіктерге қарайтын ғимараттарды қаржыландыру, жеке діни мектептерге қолдау көрсету, католиктік институттар мен протестанттық теологиялық факультеттерге субсидия беру – барлығы мемлекеттің жанама жолдармен жүзеге асырылып жатқан діндерге деген көмегі.

Нидерландта мемлекет-шіркеу қарым-қатынасының «квазисепарациондық үлгі» деген атауға ие ерекше түрі орнаған. Мұнда шіркеу мемлекеттен бөлінген, бұл ел конституциясында көрсетілмесе де, заңнамалық актілермен бекітіледі. Заң шіркеуге анықтама бермейді, оның тіркелуін де талап етпейді. Діни бірлестіктер шіркеуден тысқары азаматтық құқықтар негізінде өмір сүретін ұйымдар ретінде құрыла алады (Трофимчук, 1999: 140). Десек те, бұл бөліну екі тарап арасында ортақ ешнәрсе жоқ дегенді білдірмейді. Мемлекет діни және діни емес білім беруді бірдей деңгейге қойып, білім алу бостандығына кепілдік береді.

Діни ілім алуға деген азаматтар құқығы ел Конституциясының 23 бабының 3 тарауымен бекітілген. Бұл заң мектептерге де, университеттерге де қатысты. Елдегі бастауыш мектептердің 60 пайызы түрлі конфессиялар тарапынан басқарылатын жекеменшік мектептер болып табылады. Мемлекет университеттердегі Нидерланд шіркеуі қызметкерлерін тағайындайтын кафедраларды да қаржыландырады. Шіркеулерге теле-эфирге және радио-эфирге шығу мүмкіндігі беріледі. Дегенмен, олардың не айтып, не көрсететіні мемлекет заңнамасымен айқындалады. Ал қаржылық көмек басқа жолдар арқылы жүзеге асырылады. Мұндай көмектер қатарына салықтан босату, әскерде, аурухана-ларда, түрмелерде шіркеулік қызметті қолдау, культтік ғимараттарды тұрғызуда көмек беру, т.б. жатады.

Қорытынды

Біз мемлекет-шіркеу арасындағы қарым-қатынастың бір үлгісі айқын бекітілген мемлекеттер мысалында Батыс Еуропа мемлекеттерінің шіркеуге деген көзқарасын қарастыруға тырыстық. Дей тұрғанымен, бұл қарым-қатынасты (Франциядан өзге мемлекеттерде) нақты бір шекаралармен сипаттау мүмкін емес екендігіне көз жеткіздік. Заңнамалық құжаттар қоғам санасында ықылым заманнан бері қалыптасып, орнығып кеткен құндылықтар мен дәстүрлерді жойып жібере алмайды. Осыдан келіп мемлекет пен шіркеу арасындағы іс-жүзінде жүзеге асып жатқан қарым-қатынасты сипаттауда ресми-занды ұстаным қауқарсыз екендігін түсінеміз. Бұл қарым-қатынас ұлттың ұлт ретінде өзін айқындауында маңызды рөл ойнайды.

Әдебиеттер

- Бурьянов А. (2000). Характер и пределы регулирования в сфере свободы совести в демократическом государстве. *Право и политика*, №5, с. 18.
- Виллем Ж.П. (2005). Светскость и религиозность в современной Франции. URL: <http://liber.rsuh.ru/Conf/Church/billem.htm>
- Маклаков В.В. (2010). Конституции зарубежных государств. Москва: Волтерс Клувер.
- Окуньков Л.А. (2001). Конституции государств Европы. Москва: Норма, Т.1.
- Окуньков Л.А. (2001). Конституции государств Европы. Москва: Норма, Т.2.
- Окуньков Л.А. (2001). Конституции государств Европы. Москва: Норма, Т.3.
- Остапенко Г. (2005). «Боже, храни королеву»: История о том, как английские монархи лишили власти Папу Римского. *НГ – Религии*, №6, с. 159.
- Трофимчук Н.А. (1998). Мировой опыт государственно-церковных отношений: учебное пособие. Москва: РАГС.
- Трофимчук Н.А. (1999). Мировой опыт государственно-церковных отношений. Москва: Российская академия государственной службы при Президенте РФ.
- Штерин М. (2008). Религиозный плюрализм и новые религии в Англии. URL: <http://infex.org.ru/journal/11/shterin.html>
- Четверикова О.Н. (2005). Религия и политика в современной Европе. Москва: Московские учебники и Картолитография.
- Belgium. International Religious Freedom Report (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm
- Dieux, a-t-il sa place on Europe? (2003). *Liberte politique et liberte religieuse dans le traite fondateur de l'Europe reunifiee. Actes du colloque de Bruxelles. Parlement europeen*. Paris.
- Germany. International Religious Freedom Report (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm
- Hasquin H.L. (1994). *L'Etatetles Englisiesdansl' Europecommunauteaire. Aproposdufinancementdescultes. Problemesd'histoire desreligions*. Editionsdel'Universite de Bruxelles.
- Norway. International Religious Freedom Report (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35476.htm
- Spain. International Religious Freedom Report (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm

References

- Buryanov A. (2000). Kharakter i predely regulirovaniya v sfere svobody sovesti v demokraticeskom gosudarstve [Character and borders of regulating in the sphere of freedom of conscience in the democratic state]. *Pravo i politika*, №5, s. 18.
- Villem Zh.P. (2005). Svetskost' i religioznost' v sovremennoi Francii [Secularism and religiosity in contemporary Europe] URL: <http://liber.rsuh.ru/Conf/Church/billem.htm>
- Maklakov V.V. (2010). Konstituciy zarubejnyx gosudarstv [Constitutions of foreign states]. Moscow.
- Okunkov, L.A. (2001). Konstituciy gosudarstv Evropy, T.1. [Constitutions of countries of Europe. Book 1]. Moscow.
- Okunkov L.A. (2001). Konstituciy gosudarstv Evropy. T.2. [Constitutions of countries of Europe. Book 2]. Moscow.

- Okunkov, L.A. (2001). *Konstituciy gosudarstv Evropy*. T.3. [Constitutions of countries of Europe. Book 3]. Moscow.
- Ostapenko, G. (2005). «Boje xrani korolevu». *Istoriya o tom, kak angliyskie monarxi lishili vlasti Papu Rimskogo* [«God, save the Queen». The history about how the English monarchs deprived the Rome Papa from the power]. *Religiy*, №6, s. 159.
- Trofimchuk N.A. (1998). *Mirovoi opyt gosudarstvenno-cerkovnyx otnosheniy* [World experience of state-church relationship]. Moscow.
- Trofimchuk N.A. (1999). *Mirovoi opyt gosudarstvenno-cerkovnyx otnosheniy* [World experience of state-church relationship]. Moscow.
- Shterin M. (2008). *Religiozniy plyuralizm i novye religiy v Anglii* [Religious pluralism and new religions in England]: <http://infex.org.ru/journal//11/shterin.html>
- Chetverikova O.N. (2005). *Religiya i politika v sovremennoi Evrope* [Religion and policy in contemporary Europe]. Moscow.
- Belgium. *International Religious Freedom Report* (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm
- Dieux, a-t-il sa place en Europe? (2003). *Liberte politique et liberte religieuse dans le traite fondateur de l'Europe reuniee*. Actes du colloque de Bruxelles. Parlement europeen. Paris.
- Germany. *International Religious Freedom Report* (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm
- Hasquin H.L. (1994). *L'Etat et les Eglises dans l'Europe communautaire. A propos du financement des cultes. Problemes d'histoire des religions*. Editions de l'Universite de Bruxelles.
- Norway. *International Religious Freedom Report* (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35476.htm
- Spain. *International Religious Freedom Report* (2004). Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labour. URL: www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35444.htm

Мұсабаев С.Б.

3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sake_071086@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚ

Мақалада тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихы мен оның халықаралық ұйымдарға мүше болуы және сол ұйым аясындағы еліміздің қызметі ашылады. Автор өз мақаласында алдымен қауіпсіздік саласындағы ұйымдардағы еліміздің қызметін ашуға көңіл бөледі. Атап айтқанда тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуының алғашқы жылдарынан басымдылық берілген ұйымдардың қатарында Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымын атап өтуге болады. Ұйым аясындағы еліміздің қызметі мен тың бастамаларының мәні ашылып, сондай-ақ осы мағынадағы Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы қызметі ашылады. Мақалада сондай-ақ еліміздің түрлі одақтармен арадағы әріптестік байланыстар орнатқандығы аталып өткен. Автор еліміз және НАТО арасындағы байланыстардың тарихымен қатар бағыттарына баға берді. Автор мақалада еліміздің сыртқы саясатында атқарылған жұмыстарды жүйелі көрсетіп, жеткен жетістіктерді саралауға талпыныс жасаған. Алынған нәтижелер халықаралық қатынастар, саясаттану, Отан тарихының жекелеген тақырыптарын ашуға көмектеседі.

Түйін сөздер: ұйым, мемлекеттілік, ЕҚЫҰ, БҰҰ, ШЫҰ, НАТО, сыртқы саясат, қауіпсіздік, саммит.

Musabayev S.B.

3-year doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sake_071086@mail.ru

Kazakhstan and the World Community

The article describes the history of the formation of an independent state of The article describes the history of the formation of the state of independent Kazakhstan and its membership in international organizations, as well as the activities of the country within the organization. In his article, the author draws attention to the country's activities in organizations in the field of security. In particular, the Organization for security and cooperation in Europe (OSCE) can be noted as an organization having priority at the beginning of the formation of the state property of independent Kazakhstan. Also, the essence of the activities and initiatives of our country within the framework of the organization will be revealed, including the activities of the Shanghai cooperation organization. The article also noted that the partnership relations with different unions. The author assesses the history and direction of development of relations between our country and NATO. The author systematically shows the work done in the foreign policy of the country, and analyzes its achievements. The results will help in the disclosure of individual topics on international relations, political science and Motherland history.

Key words: organization, statehood, OSCE, UN, SCO, NATO, foreign policy, security, summit.

Мұсабаев С.Б.

докторант 3 курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sake_071086@mail.ru

Казахстан и мировое сообщество

В статье описывается история формирования государственности независимого Казахстана и его членства в международных организациях, а также деятельности страны в рамках организаций в сфере безопасности. В частности, можно отметить Организацию по безопасности

и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) как организации, имеющей приоритет в начале становления государственности независимого Казахстана. Также раскрыта суть деятельности и инициатив нашей страны в рамках организации, в том числе деятельность Шанхайской организации сотрудничества. В статье также отмечаются партнерские отношения с разными союзами. Автор дает оценку истории и направления развития отношений нашей страны и НАТО. Автор системно показывает проделанную работу во внешней политике страны и анализирует ее достижения. Полученные результаты помогут в раскрытии отдельных тем по международным отношениям, политологии и Отечественной истории.

Ключевые слова: организация, государственность, ОБСЕ, ООН, ШОС, НАТО, внешняя политика, безопасность, саммит.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихында еліміздің халықаралық саяси аренада беделді ұйымдармен арақатынасын реттеп, олармен тығыз қарым-қатынастар орнатуының маңызы жоғары. Өйткені егеменді ел ретінде дамудың маңызды бөлшегі ол әлемдік қауымдастық тарапынан мойындалу болып табылары даусыз. Тәуелсіз ел болып жарияланған еліміз үшін егемендіктің алғашқы жылдарында тұрған маңызды мәселе әлемдік қауымдастықпен арадағы байланысты күшейту болып табылды. Мұндағы маңызды мақсат тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігін әлем алдында ашық әрі көп векторлы саясатқа негізделген достық ел ретінде таныту болған деп айтуға болады. Қазақстанның сыртқы саясаты Еуропа мен Азия арасындағы теңдікті сақтауға бағытталған көп векторлы сыртқы саясатты ұстанады (Султанов, 2008:89). Сөзсіз әлем елдерімен өзара тиімді әрі тығыз қарым-қатынас орнату өтпелі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтарды еңсерумен қатар, ұлттық қауіпсіздік мәселесін шешуде де маңызды болды.

Халықаралық ұйымдар және Қазақстан: тарихы, бастамалары мен қызметі

Қазақстан Республикасы үшін XX ғасырдың 70-ші жылдары Батыс пен Шығыстың ортақ мүдделерін біріктіретін тұғыр болған Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық ұйымына мүше болу маңызды саналды. Бұл міндет ұйымға мүше болған 48 елдің қолдауымен 1992 жылдың қаңтар айының 30 күні жүзеге асқан болатын. Ал 1999 жылы Алматы қаласында ЕҚЫҰ Орталығы ашылып, 2007 жылдың 21 маусымында ЕҚЫҰ-ның тұрақты Кеңесінің шешімімен Астанадағы ЕҚЫҰ Орталығы болып ауыстырылған (Султанов, 2009:235). Жалпы Қазақстан мүше болған тұста аталмыш ұйым Еуропадағы қауіпсіздік

және ынтымақтастығы жөніндегі Кеңес деп аталған. Тек 1994 жылы ғана Будапешт саммитінде аталмыш ұйым бүгінгі атауына ие болғандығын ескеру қажет. Ұйымға мүше болған алғашқы жылдардан-ақ еліміз ұйым аясында Будапешт, Лиссабон, Стамбул саммитеріне қатысып, тың бастамалар көтеріп келеді. Мысалы алғашқы қабылданған жылы өткен Хельсинки саммитінде Н.Ә. Назарбаев аймақтық даулар мен қақтығыстарды шешіп, бейбітшілікті сақтау үшін ұйымның арнайы күштерін құру туралы бастама көтерді. Осындай тың бастамалары мен белсенділігі нәтижесінде Лиссабон саммитіндегі алғашқы отырыс Қазақстанның төрағалығымен өткен болатын. Бұл тәжірибе сөзсіз еліміздің 2010 жылы ЕҚЫҰ төраға болуына жалғасты. Жалпы ұйым арасындағы қарым-қатынастардың 26 жылдық тарихында қандай бастамалар көтеріліп, жетістіктерге қол жеткізілді? Ұйым мен еліміз арасында 1998 жылы өзара түсіністік Меморандумына қол қойылып, әскери саладағы сенім мен қауіпсіздік шараларын нығайту бойынша Вена құжатының, қауіпсіздік саласындағы әріптестік форумының қатысушысы болып табылады. Жалпы нарықтық қатынас жағдайында қажетті реформалар жүргізу жөнінде ақпараттық алмасудан басталған ұйым арасындағы қарым-қатынас уақыт өте адам құқықтарын қорғауды жетілдіру мен сайлау заңдары мен сот жүйесін реформалау бойынша ірі жобалардың жүзеге асуына алып келді. Сонымен қатар терроризм, қақтығыстарды болдырмау, аймақтың экономикалық дамуы, экологиялық қауіпсіздік сынды маңызды мәселелерде әріптестікке қол жеткізілді (Шерьязданова, 2006:7-9). Әрине бұл ретте атап өтетін басты жайт ол сөзсіз еліміздің осы ұйымға 2010 жылы төраға болуы еді. Посткеңестік елдердің ішінен алғашқы болып, сенім, дәстүр, ашықтық пен толеранттылық ұғымын ұран еткен Астана саммиті аталған жылдың 1-2 желтоқсанында өтті. Нәтижесінде аймақтық және әлемдік қауіпсіздік, адам

құқықтарының үстемдігі сынды мәселелері шешімін тапты.

Жалпы мемлекеттіліктің қалыптасып, дамуы үшін қауіпсіздік мәселесі шешілуі тиіс. Сондықтан еліміз осы мәселедегі халықаралық ұйымдардың жұмысына белсенді қатысушысы болып табылады. Мысалы 1992 жылдан бастап Қазақстан мен НАТО арасындағы байланыстар орнықты. 1995 жылы «Бейбітшілік жолындағы әріптестік» бағдарламасына қосылды. Ал бірігіп әскери іс-қимылдарды ұйымдастыру мақсатында 2002 жылдың 7 маусымында Жоспарлау және талдау үдерісіне қосылды (Байзакова). Қауіпсіздік мәселесінде НАТО мен Қазақстан арасындағы байланыстар нәтижесінде әскери реформалар мен нақты тәжірибе алмасу бойынша әріптестікті бір ретке келтірілді.

Мұндай әлемдік ұйымдардың арасында еліміз тығыз қарым-қатынас орнатқан ұйымдардың қатарында еліміз Шанхай ынтымақтастық ұйымына үлкен мән береді. Қытай, Ресей, Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан мен Өзбекстан басшыларының бастамасымен 2001 жылы құрылған Шанхай ынтымақтастық ұйымы 1996-1997 жылдардан бері аталған алғашқы бес мемлекеттің өзара келісімімен жұмыс істеп бастаған. Ал Өзбекстан аймақтық қауіпсіздік пен геосаяси жағдайға сай өзара достық қарым-қатынасты сақтауға бағытталған ұйымға 2001 жылы мүше болған еді (Зимонин, 2008:202.). Шанхай ынтымақтастық ұйымы әскери сипаттағы ұйым болып табылмайды. Еліміздің аталған ұйымға кіруге мақсаты аймақтағы тыныштық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экономика саласындағы әріптестікті күшейте отырып, аймақтағы терроризм мен экстремизмге қарсы бірлесіп күресу болып табылады. Ұйымның саммиті мүше елдерде ұйымдастырылып, ортақ мәмілелер жасалуда. Шанхай ынтымақтастық ұйымы БҰҰ мойындаған беделді ұйым. Еліміздің аталған ұйымға мүше болып, оның жұмыстарына белсенді атсалысуы алдымен ұлттық қауіпсіздік мәселелерімен ұштасып жатыр. Қазақстанның ұйым аясындағы қызметі Ресей мен Қытай сынды қуатты мемлекеттермен көршілес геосаяси жағдайында сыртқы саясатындағы тұрақтылықты, ұлттық қауіпсіздікті сақтау мәселелері тұрғысынан келгенде аса өзекті болып табылады.

Жалпы мемлекеттіліктің баяндылығы жолында ұлттық қауіпсіздік, сыртқы саясаттағы тұрақтылық пен аймақаралық даулардың бейбіт жолымен шешілуі аса маңызды. Осы тұрғысынан келгенде тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуы сыртқы факторлармен де ұштасып

жатыр. Осы тұрғысынан келгенде достық қарым-қатынастарды сақтауды мақсат еткен ұйымдардың жұмысына белсене атсалысып, өзіндік ұстанымдарын білдіру еліміз үшін аса маңызды. Осындай Қазақстан белсенділігімен танылған ұйымдардың ішінде Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы да бар. Аталмыш ұйымның жұмысы 1992 жылдың 15 мамырынан бастау алады. Осы жылдағы Ташкенттегі ұжымдық қауіпсіздік шартына Қазақстан, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Армения қол қойып, кейіннен ұйымға Әзірбайжан, Белоруссия мен Грузия мүше болған еді (Гусаковский, 2015:192). Демек еліміз осындай посткеңестік елдер мүше болып табылатын ұйымға кіре отырып, аймақтық мәселелерді бейбіт және келісім арқылы шешу мүмкіндігіне ие болып отыр. Өзінің аймақтағы экономикалық тұрғыдан дамығандығы мен әскери құрылымдарындағы артықшылығы елімізді осы ұйымдағы беделді мемлекетке айналдырып отыр. Жалпы осы ұйым ғана емес, посткеңестік кеңістікте еліміз аймақтық мәселелердің бейбіт шешілуіндегі интеграциялық үдерістерді белсенді жүргізіп келеді. Осы мақсатты алдына қойған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы Қазақстанның сыртқы саясатындағы басымдылыққа ие ұйым болып табылады. Мұндай сыртқы саясаттың басымдылыққа ие жұмыстарының қатарында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен құрылған Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңесі де бар. 1992 жылдың қазанында Кеңесті шақыру идеясы Біріккен ұлттар ұйымының 47 сессиясында көтерілген болатын (Тумыш, 2014:70). Саяси, әскери, экономикалық, гуманитарлық салада өзара тиімді арақатынастарды қалыптастыруды көздеген Кеңес жұмысы да аймақтағы мәселелерге халықаралық қауымдастықтың назарын аударып, оны шешуге бағытталған.

Қазақстан Республикасының халықаралық ұйымдарға мүше болып, әріптестік танытуы алдымен ұлттық қауіпсіздік, экономикалық және әлеуметтік мәселелер десек, одан бөлек аймақтағы тыныштық пен экологиялық мәселелер, кедейшілік, жұмыссыздық, терроризм, заңсыз миграция және тағы да басқа өзекті мәселелерді бейбіт шешу болып табылады. Сөзсіз мұндай маңызды мәселелер бір елдің ғана емес, ұйым аясындағы бірнеше мемлекеттердің күшімен шешілері анық. Сондықтан Қазақстанның халықаралық ұйымдар аясындағы қызметі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыты болып

табылады. Мысалы 2007 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халқына Жолдауында «Бүгін біз басқа елдермен көкейкесті проблемалардың кең ауқымын шешуде ынтымақтасып отырмыз. Бұл энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету де, өмірлік маңызы бар әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу де, лаңкестікпен күрес те, індеттер мен экологиялық апаттарға қарсы күрес те. Біз алдағы уақытта да өңірлік ынтымақтастық пен халықаралық қоғамдастықтың жауапты мүшесі ретіндегі өзіміздің рөліміз бен беделімізді нығайта беретін боламыз» деген болатын (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007>). Бұл дегеніміз халықаралық ұйымдардың жұмысына белсенді атсалысудың маңыздылығын білдіреді.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихында маңызды шешімдердің бірі халқымыздың рухани өмірімен ұштасып жатқан әрі мемлекетті құраушы қазақ халқының сеніміне жақын 2011 жылға дейін Ислам конференциясы ұйымы деп аталып келген Ислам әріптестік (ынтымақтастық) ұйымының да алар орны ерекше. Аталмыш ұйым 1969 жылы мұсылман елдері басшыларының Мароккода өткен конференциясы барысында құрылған болатын. Әлеуметтік, экономикалық және саяси мәселелердегі ислами ынтымақтастық пен тілектестік ниетінен туындаған ұйым жұмысы нәсілшілдік пен отаршылдыққа қарсы бағытталған. Ұйым тек ислами мүдделер ғана емес, ғаламдық қауіпсіздік мақсатында өркениеттер, мәдениет пен діндер арасындағы диалог және достық қарым-қатынастар мен өзара сыйластықты қалыптастыруға бағытталған. Сондай-ақ мемлекеттердің территориялық тұтастығы мен тәуелсіздігін сыйлау, сақтау және қорғауды да мақсат етеді. Ең бастысы мүше мемлекеттер арасындағы бауырластық жақсартумен қатар, әділеттілікке негізделген мемлекетаралық байланыстарды күшейту бағыты болып табылады (<https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z1200000570>). Бұл ұйымға еліміз 1995 жылдан бері мүше болып келеді. Ал 2011 жылы еліміз аталмыш ұйымға төрағалық етіп, мұсылман мемлекеттері ғана емес, әлем алдында халықаралық мәселелерді шешу ісінде қауқарлы ел ретінде көрсетті. Осы күнге дейін әлемдік және дәстүрлі діндердің жиынын өткізіп, халықаралық саяси кеңістікте тыныштық пен қауіпсіздік қамтамасыз ету талпыныстары елімізді осы істе бастамашыл-көшбасшы ретінде мойындатқан болатын. Ислам әріптестік ұйымының сыртқы істер министрлері Кеңесінің 38-ші сессиясында Елба-

сы Н.Ә. Назарбаевтың «өзара қақтығысудың орнына барынша мұсылман және христиан әлемі ашық әрі әділетті келіссөздер жүргізу керек» деген сөздері жалпы төрағалық етудегі жұмыстың бағытын анықтады (Азильханов, 2014:29).

Сөзсіз еліміздің тәуелсіз мемлекет болып орныққан тұста басымдылық берген бірқатар ұйымдарға мүше болмаса да, сол ұйымдармен достық, әріптестік байланыстарды жыл өткен сайын күшейтуде. Мұндай ұйымдардың қатарында Еуропалық Одақты атап өтуге болады. Негізінен Еуропадағы беделді ұйым мен еліміз арасындағы байланыстар тарихын 1991 жылдан бастауға болады. Олай дейтініміз ТМД құрамындағы елдердің тәуелсіздігін ЕО мүше мемлекеттердің мойындауы осы жылға тұспа-тұс келеді. Дегенмен ЕуроОдақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы әріптестік байланыстарды заңдастырған құжат 1995 жылы қабылданып, 1999 жылы заңдық күшіне ие болған (Байзакова, 2013:56). Ұйыммен арадағы әріптестік әсіресе демократия мен экономика саласы, сонымен қатар адам құқықтарын қорғау, білім мен энергетика, көлік саласындағы байланыстарды күшейтуге бағытталған. Шартты түрде өзара тиімді әріптестік алғашқы жылдары сауда мен инвестиция, демократиялық институттарды дамыту саласын қамтыса, 2002 жылдан бастап энергетика, көлік, қауіпсіздік мәселелерінде көпжақты бірлесіп жұмыс жасау бағыттары байқалады. Сөзсіз еліміз өзінің тұрақты дамуында еуропалық үлгіні өзіне басымдылық етіп таңдап алған. Оның дәлелі 2009-2011 жылдарға арналған «Еуропаға жол» мемлекеттік бағдарламасы болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан халқының әлауатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты 20018 жылдың 7 ақпанындағы Қазақстан халқына арналған Жолдауында осы бағдарлама турасында «Ол экономикалық ынтымақтастықты дамытуға, басқарудың тәжірибесі мен технологиясын тартуға, заңдарымызды жетілдіруге, ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіміздің стратегиялық пайымын және өзіміздің күн тәртібімізді белгілеуге ықпал етуге тиіс» деген болатын (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080002008>). Рас, Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттердің жоғарыда аталған мәселелерде, сонымен қатар ғылыми-техникалық жетістіктер, ХХІ ғасырда маңызды болып отырған терроризм, экстремизм сынды өзекті мәселелерді шешуде жетерлік тәжірибелері бар. Сондықтан аталған мәселелерді шешу жолында еліміздің

осы ұйыммен арадағы әріптестік байланыстарды дамыта түсуі маңызды саяси ұстанымдардың бірі болып табылады. Ескеретін жайт Еуро Одақпен әріптестікті күшейту әлемдік экономикаға сәтті үйлесуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Сөзсіз алғашқы жылдардағы халықаралық ұйымдардың еліміздегі демократиялық институттардың қалыптасуы мен саяси үдерістерге қатысты пікірлері нақты қадамдарға ұласты. Бұл еліміздің демократиялық бағыттағы саяси реформаларды жүргізіп, осы мәселеде еліміздің беделге ие болуы соның айқын дәлелі. Демек тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихында халықаралық ұйымдар мен еліміз арасындағы әріптестік саласында төмендегідей жетістіктерге қол жеткіздік деп айта аламыз:

– Саяси-экономикалық, әскери, гуманитарлық, мәдениет және тағы да басқа салаларда халықаралық ұйымдармен тығыз әріптестік байланыстар орнатылды;

– Халықаралық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, тұрақты даму кепілі болатын тиісті құжаттар мен бағдарламалар қабылданды;

– Біріккен іс-қимылдар жоспарлары жасалып, стратегиялық міндеттерді жүзеге асыруда нақты іс-шаралар ұйымдастырылды;

– Мемлекеттер арасында достық қарым-қатынастар, қоғамның маңызды мәселелерінде бірігіп даму тетіктері мен жағдайлары пайда болды.

Сөзсіз бұл жіктелген шартты нәтижелер тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихында алар орны ерекше және осы бағыттағы жұмыстардың одан әрі жүйелі жүргізілуі мемлекеттіліктің баяндылығының нақты кепілі деп тұжырымдай аламыз.

Әдебиеттер

Султанов Б.К. (2008). Казахстан в современном мире: реалии и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан. 314 с.

Султанов Б.К. (2009). Казахстан и ОБСЕ. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан. 288 с.

Шерязданова К. (2006). Казахстан-ОБСЕ: приоритеты, проблемы, перспективы. Analytic, №5, с. 198

Байзакова К.И. (2006). Сотрудничество Казахстана с НАТО в контексте региональной безопасности. Концепция и подходы к региональной безопасности: опыт, проблемы и перспективы взаимодействия в Центральной Азии. Алматы. с. 277

Зимонин В.П. (2008). Шанхайская организация сотрудничества и евразийское измерение безопасности. Шанхайская организация сотрудничества к новым рубежам развития: Материалы круглого стола. Москва: Институт ДВ РАН. с. 487.

Гусаковский А.В. (2015). Современные военно-политические проблемы организации Договора о коллективной безопасности. Проблемы безопасности российского общества. №2, с. 192-195.

Тумыш К.К. (2014). Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии: от зарождения идеи к новым горизонтам безопасности и развития континента. Құқық және мемлекет. №2(63), с. 106

Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. 2007 жылдың 28 ақпанындағы Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Электрондық ресурс: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_ (Қаралған күні: 15.06.2018)

Байзакова К.И. (2013). Республика Казахстан и Европейский Союз: сотрудничество в области региональной безопасности. Вестник КазНУ. Серия международных отношения и международного право. №2(62). с. 56-61

Азильханов М.А. (2014). Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев о межконфессиональном согласии, толерантности и религии. Специальный выпуск. Астана: МЦКР. с. 37

http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080002008_ (Қаралған күні: 15.06.2018)

References

Sultanov B.K. (2008). Kazakhstan in modern world: realities and prospects [Kazakhstan in the modern world: realities and prospects]. Almaty: KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan. 314 s.

Sultanov B.K. (2009). Kazakhstan and the OSCE [Kazakhstan and the OSCE]. Almaty: KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan. 288 s.

Sheriazdanova K. (2006). Kazakhstan-OSCE: priorities, problems, prospects [Kazakhstan-OSCE: priorities, problems, prospects]. Analytic, №5, s. 198

Baizakova K.I. (2006). Cooperation of Kazakhstan with NATO in the context of regional security. Concept and approaches to regional security: experience, problems and prospects of cooperation in Central Asia]. Almaty. s. 277

Zimonin V.P. (2008). *Shanhaiskaia orgaizacia sotrudnichestva I evraziiskoe izmerenie bezopasnosti. Shanhaiskaia orgaizacia sotrudnichestva k novim rubejam razvitia: Maetriali kruglogo stola* [The Shanghai cooperation organization and the Eurasian security dimension. Shanghai cooperation organization to new frontiers of development: Materials of the round table]. Moskva: Institut DV RAN. s. 487.

Gusakovskii A.V. (2015). *Sovremennie voenno-politicheskie problem organizacii Dogovora o kollektivnoi bezopasnosti. Problemi bezopasnosti rossiiskogo obshestvo* [Modern military and political problems of the collective security Treaty organization. Security problems of Russian society]. №2, s 192-195.

Tumish K.K. (2014). *Soveshanie po vzaimodeistviu I meram doveria v Azii: ot zarojdenie idei k novim gorizontam bezopasnosti I razvitia kontinenta* [Meeting on interaction and confidence-building measures in Asia: from the idea to new horizons for security and development of the continent]. Kukik jane memleket. №2(63), s. 106

Jana alemdegi jana Kazakhstan. 2007 jildin 28 akpanindagi Kazakstan Respublikasi Prezidentinin Kazakstanhalkina Joldaui [New Kazakhstan in the new world. Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan dated February 28, 2007]. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_ (Date: 15.06.2018)

Baizakova K.I. (2013). *Respublika Kazakhstan i Evropeiskii Soiuz: sotrudnichestvo v oblasti regionalnoi bezopasnosti* [The Republic of Kazakhstan and the European Union: cooperation in the field of regional security]. Vestnik KazNU. Seria mejdunarodnih otnoshenii I mejdunarodnogo pravo. №2(62). s. 56-61

Azilchanov M.A (2014). *Prezident Respubliki Kazakhstan Nursultan Nazarbayev o mejkonfessionalnoi soglasii, tolerantnosti I religii* [President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev on interfaith harmony, tolerance and religion]. Spesialni vypusk. Astana: MCKR. s. 37

http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080002008_ (Date: 15.06.2018)

Сойкина Н.Ю.¹, Бейсегулова А.К.²

¹к.и.н., доцент, e-mail: soikinanu@gmail.com

²PhD докторант 2 курса, e-mail: beysegulovaak@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

МЕТОДЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ДАТИРОВАНИИ ПАМЯТНИКОВ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Статья посвящена рассмотрению некоторых особенностей применения достижений естественных наук в археологии, в частности, датировании памятников искусства.

Использование методов естественных наук, развитие которых активизировалось в наши дни, позволяет не только получить абсолютные даты для памятников наскального искусства, но и пересмотреть существующие датировки, и, соответственно, внести существенные коррективы в наше представление об истории древнейшего искусства. Наиболее широко используемым методом датирования памятников наскальной живописи стал сегодня радиоуглеродный анализ.

Изобразительное искусство в жизни древнего человека играло особую роль, тесно переплетаясь с религиозными и мифологическими представлениями, что позволяет говорить о его синкретизме.

Ключевые слова: петроглифы, наскальная живопись, абсолютное датирование, радиоуглеродный метод, микроэрозия сколов, сравнительный анализ.

Soikina N.Yu.¹, Beysegulova A.K.²

¹Candidate of historical sciences, docent, e-mail: soikinanu@gmail.com

²PhD doktoral, e-mail: beysegulovaak@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Methods of Natural Sciences in Dating of Monuments of Rock Art

Article is devoted to consideration of some features of application of achievements of natural sciences in archeology, in particular, dating of monuments of art.

Use of methods of natural sciences which development became more active today allows not only to receive absolute dates for monuments of rock art, but also to reconsider the existing dating, and, respectively, to introduce essential amendments in our idea of history of the most ancient art. The radio-carbon analysis became the most widely used method of dating of monuments of rock painting today.

The fine arts played a special role in life of the ancient person, closely intertwining with religious and mythological ideas that allow speaking about its syncretism.

Key words: petroglyphs, rock art, absolute dating, radio-carbon method, microerosion of chips, comparative analysis.

Сойкина Н.Ю.¹, Бейсегулова А.К.²

¹доцент, т.ғ.к., e-mail: soikinanu@gmail.com

²курс PhD докторанты, e-mail: beysegulovaak@gmail.com

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ескерткіштерінің мерзімделуіндегі жаратылыстану ғылымының әдістері

Мақала жаратылыстану ғылымдарындағы, оның ішінде археология саласындағы өнер ескерткіштерінің мерзімделуінің кейбір ерекшеліктеріне арналады.

Жаратылыстану ғылымдарының әдістерін пайдалану жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ескерткіштерінің мерзімделуінің нақты уақытын анықтаумен қатар, бекітілген мерзімін нақтылау үшін де аса қажет. Қазіргі күні жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ескерткіштерін мерзімдеудегі әдістердің қолданыстағы негізгісі – радиоуглеродтық сараптау.

Ежелгі адамдардың өмірінде жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ерекше негізгі орынды алғаны белгілі, ол діни және мифологиялық сенімдермен байланыса отырып, оның синкретизмі туралы да нақтыланады.

Түйін сөздер: петроглифтер, жартастағы бейнелеу өнері, нақты мерзімделу, радиоуглеродтық әдіс, микроэрозия кетіктері, салыстырмалы сараптама.

Введение

Применение в археологических исследованиях методов естественных наук имеет уже достаточно длительную историю, но особое значение они имеют для изучения памятников наскального искусства и, в особенности, произведений живописи.

Среди подобных методов можно назвать радиоуглеродное датирование, рентгеновскую дифракцию, бумажную хроматографию, исследование микроэрозии сколов, оптически стимулированную люминесценцию, CR-метод и др.

Применение тех или иных методов обуславливается наличием или отсутствием в рисунках органических веществ, различных минералов, климатическими условиями, в которых существует памятник.

Результаты некоторых методов можно считать вполне надежными (по радиоуглероду, извлеченному из компонентов краски или перекрывающих изображения минеральных отложений с включениями органики), другие методики лишь разрабатываются и перспективы их использования проблематичны (CR и др.), некоторые, по-видимому, вполне обоснованно отвергнуты (лихенометрия), поэтому такие методы принято называть экспериментальными [Дэвлет, 2003: 17].

Использование естественнонаучных методов произвело своего рода «революцию» в датировании произведений наскального искусства. Если на протяжении XIX века ученые могли определить их возраст лишь предположительно, основываясь на далеко не бесспорных и несовершенных системах классификации и сравнительном анализе, то достижения химии, физики и биологии позволили значительно уточнить хронологию и этапы развития творчества ранних людей.

Методология

Проблема изучения изобразительного искусства требует привлечения к совместной работе

исследований различных научных дисциплин, а, следовательно, и методов. Положение памятников первобытного искусства в современной археологии не вполне определенное. Никто не отрицает их значения для понимания культурно-исторических процессов, но в то же время своеобразие изобразительных материалов пока не стало предметом методического и теоретического анализа, и потому ощутимые результаты в исследовании первобытного искусства получены, в основном, с помощью археологических методов. Анализ, синтез, сравнительный и типологический анализы позволяет нам проводить параллели между различными памятниками искусства, выявляя их сходство и различия.

Применение естественнонаучных методов

На протяжении значительной части XX в. наиболее авторитетными считались хронологические системы классификации памятников искусства каменного века, предложенные французскими исследователями А.Брейлем и А.Леруа-Гураном. Оба они основывали свои концепции на линейном развитии искусства. Согласно схеме А. Брейля, выделялись два последовательных цикла в развитии наскального искусства Европы: ориньяко-перигордский и солютре-мадленский. В сформулированной к середине 60-х годов XX в. и основанной на структурном анализе изображений, классификации А. Леруа-Гурана, произведения палеолитического искусства делятся на 4 стиля, сменяющих друг друга (первобытный период (стиль 1 и 2, ориньяк), архаический период (стиль 3, поздний солютре), классический период (стиль 4 древний, мадлен), поздний период (стиль 4 поздний, поздний мадлен).

Однако в 1989 г. система А.Леруа-Гурана подверглась серьезной критике. Рисунки во французской пещере Гаргас были датированы при помощи метода радиоуглеродного датирования $26\,820 \pm 420$ лет назад. На основании же

системы Леруа-Гурана их возраст был определен на 8 тыс. лет древнее, т.е. около 34 тыс. лет назад.

С открытием вполне «классической» наскальной живописи во французских пещерах Шове (в 1994 г. здесь была найдена живопись, датированная 32 тыс. лет назад) и Коске (1991 г.) и получением серий дат для рисунков в них возникает вопрос об обоснованности заключений, согласно которым первобытное искусство развивалось по однолинейной схеме с последовательной сменой одного художественного стиля другим (Амирханов, 2003: 29).

Как правило, абсолютные даты определяются с помощью радиоуглеродного анализа по органическим остаткам, находящимся в составе красок, применявшихся в древней живописи. Радиоуглеродное датирование, наиболее точный из имеющихся на сегодня методов, может быть проведено только в том случае, если в составе краски присутствует древесный уголь. Этот процесс был чрезвычайно затруднен тем, что для проведения анализа нужно было очень большое количество краски. Поэтому для исследований брались органические останки, найденные в слоях, перекрывающих живопись, хотя, конечно, это приводило к большим погрешностям при датировке. Но даже такие случаи были редки.

Позднее появилась возможность датировать сам пигмент, которым выполнены изображения. Сегодня при определении хронологии памятника стали применять так называемый метод модификации радиоуглеродного датирования (AMS), который позволяет обходиться минимальным количеством красочного материала. Размер образца, пригодного для датирования радиоуглеродным методом с применением масс-спектрометра (AMS C14), в тысячу раз меньше тех, которые анализировались традиционным методом подсчета излучения частиц и чья масса составляла от 1 до 3 и вплоть до 10 г. [Дэвлет, 2003]. Этот метод позволяет вести прямой подсчет сохранившихся в возбужденном на ускорителе образце атомов C^{14} с помощью масс-спектрометра, причем, для проведения анализа достаточно образца массой 0,5 мг. Стало возможным датировать древнюю живопись не от случая к случаю, а нужными по объему сериями. Использование радиоизотопных методов для датирования древней живописи будет играть такое же революционное значение, какое оно имеет для других древних объектов (Шер, 2009: 7).

Однако, при помощи наиболее достоверного метода AMS определяется только дата гибели

растения, из которого был получен уголь для пигмента, но не время нанесения самого изображения.

Если предположить, что древесина, которую сожгли, а полученный при этом уголь использовали для нанесения рисунка, уже обладала некоторым возрастом, то становится ясно, что можно точно определить возраст красочного пигмента, но не обязательно время рисования.

Некоторые рисунки в рамках одного художественного комплекса могли быть выполнены более древним углем из отложений в пещере. В других случаях они, возможно, были позже подновлены. Это также запутывает картину происхождения всего художественного памятника [Швец, 2005: 31]. Так, например, в пещере Куньяк (Франция) были взяты анализы красок с рисунков оленя и лошади – по две пробы с каждого. Ученые определили даты для изображения оленя в $23\,610 \pm 350$ и $22\,750 \pm 390$; а для лошади: $25\,120 \pm 390$ и $19\,300 \pm 270$. Получается, что две даты одного и того же рисунка разделяло 6 тыс. лет. Вероятнее всего, этот факт говорит о том, что в случае необходимости рисунки подновлялись, что свидетельствует о том, насколько устойчивой была традиция живописи, если через 6 тыс. лет после создания рисунка его все еще старались сохранить. Значит, произведения живописи играли значительную роль в жизни первобытного человека.

Три радиоуглеродные даты по уголькам из культурного слоя так называемого Большого зала Игнатиевской пещеры (Россия) относили создание ее росписей к: $14\,240 \pm 150$; $13\,335 \pm 193$; $10\,400 \pm 465$ лет назад.

Образцы пигмента и стеной основы из Игнатиевской пещеры были отобраны для более точного изучения химического состава древних красок и для возможного получения радиоуглеродных дат непосредственно для рисунков. В результате анализа изображения оказались гораздо более молодыми, нежели предполагалось: мамонт – 7370 ± 50 , линия – 6030 ± 100 (Широв, 2003).

Изображение вымерших животных, как, например, в данном случае, мамонтов предполагает палеолитический возраст. Хотя должны учитываться и другие свидетельства на этом памятнике, эти даты не могут игнорироваться, тем более что высказывались сомнения о палеолитическом возрасте рисунков в Игнатиевской пещере (Формозов, 2000).

Еще один способ определения возраста древних рисунков – датировка микроорганизмов,

заклученных в скальные натеки. Она дает достаточно точный способ определения возраста гравировок. Однако в зависимости от степени воздействия солнечного света, направления ветра и прочих климатических условий такие натеки даже на поверхности одной и той же скалы могут формироваться с различной скоростью и интенсивностью, а, следовательно, и колонии микроорганизмов попадают в них в разное время.

Наскальное искусство в некоторых случаях само помогает себя датировать. Зачастую на рисунке изображено то вымершее животное, время обитания которого нам известно. Это мамонты, ископаемые носороги, или даже те животные, которые существуют и ныне, но давно покинули определенный регион, например северный олень для Юго-Западной Европы.

Стилистический анализ А. Брейля и А. Леруа-Гурана долгое время часто господствовал при определении возраста рисунков. Этому способствовало то, что в его основе лежит вполне логичное представление, что искусство развивалось от простых, примитивных истоков до более реалистичных и технически совершенных работ.

Неверно при определении возраста памятников палеолитического искусства придерживаться исключительно одного метода датирования. Большая доля субъективности свойственна, как мы можем видеть, не только научным методам, основывающимся на детальном анализе содержания, взаиморасположения и сочетания тех или иных изображений, но и естественнонаучным методам, берущим за основу своих исследований материалы, из которых и на которых создавались эти древние рисунки. Только совокупность этих двух методик может привести к действительно верным выводам.

Новое и более точное абсолютное датирование палеолитической живописи повлекло за собой важные следствия. Так, было установлено, что росписи многих пещер создавались в разное время. Например, в Альтамире этот процесс происходил как минимум в 4 этапа, что подтверждается изучением культурного слоя пещеры. Самые ранние изображения – динамичные и выразительные красные лошади, затем появилась серия полихромных бизонов. Благодаря радиоуглеродному методу датировки был определен возраст рисунков на Большом плафоне Альтамиры – они появились от 15 до 13 тыс. лет назад. Даты изображений, расположенных в других отделах пещеры, дали более широкие временные

рамки: от 16 480 до 14 650 лет назад (Дэвлет, 2004: 54).

Изображения, покрывавшие стены Коске, соответствовали 2 разным хронологическим периодам. Первый из них относится приблизительно к 27 тыс. лет назад, и он представлен трафаретными изображениями рук, часто показанными с предплечьями, и с лишенными фаланг пальцами.

Вторую фазу изобразительной традиции пещеры Коске отделяют от нас 18,5–19 тыс. лет (Collina-Girard, 1996). В ее живописной традиции доминируют изображения животных – лошадей, козлов, бизонов, серн, присутствуют также уникальные фигуры морских животных и птиц. Таким образом, эти две группы рисунков разделяют 10 тысяч лет. Это означает, что либо памятник на протяжении столь длительного времени использовался в качестве места проведения ритуалов, либо, прервавшись на несколько тысячелетий из-за каких-то причин, художественная традиция вновь возобновилась.

Все эти факты подтверждают догадку А.Брейля о длительном накоплении рисунков в течение большого промежутка времени. Следовательно, пещеры использовались в качестве святилищ очень длительное время и сами по себе представляли для древних людей немалую ценность как хранилища опыта предков.

Конечно, перед исследователями живописи древнекаменного века встает не только вопрос о датировке памятников. Много споров вызывают сюжеты наскальных росписей, их расположение в пространстве, техника и причины их исполнения. Несомненно одно, то, что изначально границы между художественной и нехудожественной сферами человеческой деятельности были весьма неопределенными, расплывчатыми, а подчас просто неуловимыми (Каган, 1972: 175), и поэтому ввиду своей синкретичности древнее искусство может быть правильно понято лишь в связи с другими сторонами жизни общества, его структурой, мировоззрением, взятыми как единая и цельная система.

Естественнонаучные методы, применяемые для датирования рисунков, выполненных при помощи красочного пигмента и для гравировок, процарапанных на поверхности скалы, различаются. Наличие в рисунках органических остатков, как правило, позволяет точнее их датировать. Для петроглифов же возможно применение оптического метода изучения микроэрозий, который позволяет измерить степень эрозии петроглифов и сопоставить полученные данные с эрозией тех частей каменного полотна, возраст

которых известен [Дубровский, 2011]. Еще один способ – использование метода катионного отношения, основанного на изучении пустынного загара поверхности, на которой нанесены гравировки.

В 1981 г. в Португалии в долине реки Коа были обнаружены многочисленные петроглифы. Рисунки расположены на берегах реки и постоянно покрываются разливающимися водами, которые мешают определению возраста гравировок. Таким образом, одни фигуры архаического (палеолитического) стиля, которых немного, сильно разрушены под влиянием окружающей среды, на других же мало или нет патины, одного из главных свидетельств древности петроглифа. Их датировка вызвала оживленную дискуссию, а исследователи относили гравировки ко времени от палеолита до неолита. Роберт Беднарик использовал при изучении петроглифов новый метод анализа микроэрозии сколов [Беднарик, 1995]. Он измерял степень сглаженности сколов на кристаллах полевых шпатов, появившихся под воздействием различных природных и антропогенных факторов. Полученные им даты позволили отнести рисунки к неолиту.

Радиоуглеродный анализ, проведенный Уотманом, дал возраст сначала в 2000-7000 лет, а затем, более точно 4000-6000 лет (т.е. вне пределов древнего каменного века) [Беднарик, 1995].

На основе термолюминесцентного анализа материальных остатков (орудий, кусочков халцедона) с поселений древнего каменного века, обнаруженных внутри долины, коллектив авторов (Н. Мерсье, Т. Обри, Ж. Зилано) (Mercier, 2006: 229) говорит о принадлежности данных петроглифов палеолиту (приблизительно периода от граветта до мадлена).

Заключение

Применение естественнонаучных методов для датирования памятников наскального искусства – одна из наиболее перспективных областей междисциплинарного научного знания. Несмотря на возникающие спорные моменты, именно методы естественных наук, в особенности в совокупности с прочими методиками, позволяют получить абсолютные даты для произведений искусства, созданных древними людьми.

Выполнена по целевой программе «История и культура Великой степи».

Литература

- Bednarik Robert G. (1995) The Coa petroglyphs: an obituary to the stylistic dating of Palaeolithic rock-art // *Antiquity*, 69. 266.
- Collina-Girard J. (1996) Prehistory and coastal karst area: Cosquer Cave and the «Calanques» of Marseille // *Karstologia* 27, 1996. P. 27-40.
- Mercier N., Valladas H., Aubry T., Zilhão J., Joron J.-L., Reyss J.-L., Sellami F. (2006) Fariseu: first confirmed open-air Palaeolithic parietal art site in the Côa Valley (Portugal) // *Antiquity*, 2006. Vol. 80, № 310. P. 227-231.
- Амирханов Х.А., Лев С.Ю. (2002) Сравнительная характеристика и стилистический анализ статуэтки бизона с Зарайской стоянки // *Археология, этнография и антропология Евразии*, № 3. С. 22-29.
- Дубровский Д.К., Грачев В.Ю. (2011) Уральские писаницы в мировом наскальном искусстве. Екатеринбург: Грачев и партнеры.
- Дэвлет Е.Г. (2003) Памятники наскального искусства: изучение, сохранение, использование. Москва.
- Дэвлет Е.Г. (2004) В царстве расписных пещер // *В мире науки*, № 11. С. 52-59.
- Каган М.С. (1972) Морфология искусства. Ленинград: Искусство.
- Швец И.Н. (2005) Некоторые аспекты современного состояния изучения наскального искусства Центральной Азии // *Археология, этнография и антропология Евразии*, № 3. С. 130-140.
- Шер Я.А. (2009) Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теории // *Археология, этнография и антропология Евразии*. С. 4-15.
- Широков В.Н., Rowe M.W., Steelman K.L., Southon J.R. (2003) Игнatieвская пещера: первые прямые радиоуглеродные датировки настенных рисунков // *Образы и сакральное пространство древних эпох.* – Екатеринбург: «Аква-Пресс». – С. 67-72.
- Формозов А.А. (2000) О датировке росписей в Игнatieвской пещере на Урале // *Российская археология*, № 1. С. 36-47.

References

- Bednarik Robert G. (1995) The Coa petroglyphs: an obituary to the stylistic dating of Palaeolithic rock-art // *Antiquity*, 69. 266.
- Collina-Girard J. (1996) Prehistory and coastal karst area: Cosquer Cave and the «Calanques» of Marseille // *Karstologia* 27, 1996. P. 27-40.

Mercier N., Valladas H., Aubry T., Zilhão J., Joron J.-L., Reyss J.-L., Sellami F. (2006) Fariseu: first confirmed open-air Palaeolithic parietal art site in the Côa Valley (Portugal) // *Antiquity*, 2006. Vol. 80, № 310. P. 227-231.

Amirkhanov H.A., Lev S.Yu. (2002) Sravnitel'naya kharakteristika i stilisticheskiy analiz statuetki bizona s Zarayskoy stoyanki [The comparative characteristic and the stylistic analysis of a figurine of a bison from the Zaraysky site] // *Arheologiya, ethnografiya i antropologiya Evrazii*, № 3. P. 22-29.

Dubovsky D.K., Grachev V.Yu. (2011) Ural'skiye pisanitsy v mirovom naskal'nom iskusstve [The Ural pisanitsa in world rock art]. Yekaterinburg: Grachev i partnery.

Devlet E.G. (2003) Pamyatniki naskalnogo iskusstva: izuchenie, sohranenie, ispol'zovanie [Rock art sites: researching, preservation and use]. Moscow.

Devlet E.G. (2004) V tsarstve raspisnykh peshcher [In the kingdom of painted caves] // *V mire nauki*, № 11. P. 52-59.

Kagan M.S. (1972) Morfologiya iskusstva [Art morphology]. Leningrad: Iskusstvo.

Shvets I.N. (2005) Nekotorye aspekty sovremennogo sostoyaniya izucheniya naskal'nogo iskusstva Tsentral'noy Azii [Some aspects of the current state of studying of rock art of Central Asia] // *Arheologiya, ethnografiya i antropologiya Evrazii*, № 3. P. 130-140.

Sher Ya.A. (2009) Pervobytnoe iskusstvo: fakty, gipotezy, metody i teoriya [Primitive art: facts, hypotheses, methods and theory] // *Arheologiya, ethnografiya i antropologiya Evrazii*. P. 4-15.

Shirokov V.N., Rowe M.W., Steelman K.L., Southon J.R. (2003) Ignatievskaya peschera: pervye pryamyie radiouglerodnye datirovki nastennykh risunkov [Ignatievsky cave: first direct radio-carbon datings of wall drawings] // *Obrazy i sacral'noe prostranstvo drevnih epok*. Ekaterinburg: «Akva-Press». P. 67-72.

Formozov A.A. (2000) O datirovke rospisey v Ignatievskoy peschere na Urale [About dating of paintings in the Ignatievsky cave in the Urals] // *Rossiyskaya archeologia*, № 1. P. 36-47.

Ержанова А.Е.

старший научный сотрудник Института археологии
им. А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства образования и науки
Республики Казахстан, Казахстан, г. Алматы

**КАМЕННЫЕ ОРУДИЯ И ПРЕДМЕТЫ ВООРУЖЕНИЯ
С ПОСЕЛЕНИЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА
АТАСУСКОГО И ТАЛДЫСАЙСКОГО МИКРОРАЙОНОВ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА**

В статье дана полная характеристика трасологического анализа орудий труда поселений Атасуского и Талдысайского микрорайонов. На основе трасологии были реконструированы и прослежены стадии технологического процесса изготовления и обработки бронзовых изделий. На поселении найдены различные орудия труда, изготовленные из камня, кости и глины, применявшиеся в металлургии. Среди них особое место занимает каменный инвентарь, служивший основным инструментом при добыче, обогащении и подготовке руды к плавке. Кроме того, в основном встречаются орудия, приспособленные для дробления и растирания руд и шлаков, о чем свидетельствуют каменные молоты, кайла со следами сильного износа. Каменные орудия из поселений – это довольно выразительные серии, характеризующие особенности производственной деятельности населения.

Используя методы трасологического анализа в исследовании коллекции поселения, представляется возможность определить функциональное назначение орудий, а также датировать их. Становится очевидным, что население поселений использовало каменные орудия в металлургии, переработке минералов, добыче глины для хозяйственных нужд. В заключение отметим, что орудия сначала изготавливались в стационарных условиях, затем применялись по назначению. В целом, характеризуя облик производства жителей поселений Атасу, Мыржык и Талдысай, возможно реконструировать их занятие металлургией, а также тот факт, что орудия для производства изготавливались из местного сырья.

Ключевые слова: поселения, каменные орудия, металлургия, трасология, функция, метод, пекитаж, обработка.

Erzhanova A. E.

Senior Researcher of the Institute of Archeology. A.Kh. Margulan
of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

**Stone tools and armament from the Bronze Age settlements
of the Atasu and Taldysai microdistricts of Central Kazakhstan**

The full article gives a complete characterization trasological analysis of tools settlements Atasu and Taldysai neighborhoods. On a basis of analysis of tracing research it was reconstructed and revealed all stages of technological process of manufacturing and processing of bronze products. Numerous different tools made of stone, a bone and the clay, used in metallurgy were found at settlement. Among them the special place occupies the stone stock serving by the basic tool at extraction, enrichment and preparation of ore to melting. Except for that basically there are the instruments adapted to crushing and grinding of ores and slags to what testify stone hammers traces of strong deterioration. Stone instruments from settlement of show rather expressive series concerning manufactures and occupation of the population. Using the tracing research it is possible to see the analysis, that they participated in metallurgy, processing of minerals, clay for economic needs, the opportunity to determine functional assignment of instru-

ments is given and also to date them. In the conclusion we shall note, that instruments all over again were made in stationary conditions, and then applied to destination. As a whole, characterizing shape of manufacture of inhabitants of settlement of Atasu, Myrjyk and Taldysai, it is possible to reconstruct their occupation by metallurgy, and also that fact, that instruments for manufacture were made of local raw material.

Key words: settlement, stone tools, metallurgy, trasological analysis, function, method, pektazh, processing.

Ержанова А.Е.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
Ғылым комитеті Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Алматы қ.

**Орталық Қазақстанның Атасу мен Талдысай ықшам аудандарының
қола дәуіріндегі елді мекендерінен табылған
тас құралы мен қару-жарақтары**

Мақалада Атасу мен Талдысай ықшам аудандарының қоныстарының тас құралдарына жүргізілген трасологиялық талдаудың толық сипаттамасы келтірілген. Трасология негізінде қола бұйымдарды өңдеу және дайындау технологиялық үдерісінің сатылары анықталды және қайта қалпына келтірілді. Қоныстардан металлургияда қолданылған тас, сүйек және балшықтан жасалған түрлі еңбек құралдары табылды. Олардың арасында негізгі құрал болып табылатын тас құралы кен орындарында пайдаланылған тас өндіруге, байытуға және балқытуға арналған еңбек құралдары кездеседі. Сонымен қатар күл мен руданы майдалауға және ұнтақтауға арналған тозғын белгілері бар тас балталар, кайлалар бар. Қоныстардағы тас құралдары – тұрғындардың өндірістік ерекшеліктерін сипаттайтын өте кірделі серия.

Қоныстардан табылған коллекцияға трасологиялық талдау әдісін қолдана отырып құралдардың функционалды қызметін анықтап, мерзімдеуге болады. Елді мекендердің тұрғындары металлургия, минералды шикізаттарды өңдеу, тұрмыстық мұқтаждықтар үшін алынған саз балшықтарды тас құралдың көмегімен алғанын көре аламыз.

Қорытындылай келе, біз құралдарды стационарлық жағдайда дайындап, содан кейін оларды өз мақсаттарына қолданғанын айта аламыз. Жалпы алғанда, Атасу, Мыржық және Талдысай елді мекендеріндегі халықтың сыртқы көрінісін сипаттай отырып, олардың металлургиямен айналысқанын, сондай-ақ өндіріс құралдарын жергілікті шикізаттан жасағанын дәлелдейміз.

Түйін сөздер: қоныс, тастан құралдар, металлургия, трасология, қызмет, әдіс, пекитаж, өңдеу.

Введение

Центральный Казахстан – один из интереснейших районов, он известен не только богатством полезных ископаемых, но и уникальными памятниками историко-культурного наследия (Маргулан, 1966). Еще в древности Центральный Казахстан привлекал многих исследователей и путешественников. В исследованиях геологов было открыто множество рудников и поселений. Благоприятные природные условия Центрального Казахстана – просторные пастбища, прохладный климат горных долин, наличие хорошей воды и руд – явились основными причинами возникновения поселений древних людей. В данный момент в Центральном Казахстане исследуется множество памятников древнего металлургического производства.

В верховьях реки Атасу, что в Северной Бетпақдале, проводились раскопки одноименного поселения древних металлургов – Атасу-1.

Практически одновременно с изучением данного памятника исследовались поселения Атасу-2 (Акмуштафа) и Мыржык, а также серия могильников Сангру-1–3, Атасу-1–3, Акмуштафа, Мыржык-1–2 и горные выработки Сары-Булак, Дарат, Огызтау, составившие в целом ядро атасуского микрорайона. Поселения Атасу, Мыржык, Ак-Муштафа, Акмая являлись стационарными комплексами с мощными культурными отложениями, что указывает на значительную концентрацию населения в них и продолжительное время обитания. Вышеуказанные памятники исследованы А.Х. Маргуланом, М.К. Кадырбаевым и Ж. Курманкуловым. В 1955 году А.Х. Маргулан приступил к изучению поселения Атасу, раскопками которого позже занималась экспедиция под руководством М.К. Кадырбаева.

На поселении Атасу были найдены сложные медеплавильные агрегаты, так называемые печи «шахтного типа». Это открытие получило широкую известность как в Казахстане, так и далеко

за его пределами. Материалы поселения Атасу и других памятников атасуйского микрорайона были обобщены в монографии, вышедшей в 1992 г. (Кадырбаев, 1992). Археологический материал из металлургических комплексов доказал, что древние металлурги владели передовыми для того времени технологиями производства меди и медных изделий.

Поселение Мыржык открыто в 1977 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией под руководством М.К. Кадырбаева. Поселение находится на правом берегу р. Атасу, в 10 км к юго-западу от поселения Атасу-1. Оно занимает ровную площадку, ограниченную с востока и юго-востока руслом реки, а с северо-востока, севера и северо-запада – невысокими скальными выходами серого известняка. Общая площадь поселения – более 4 га (Кадырбаев, 1992: 47). На этой площади выделяется 37 впадин, глубина некоторых из них достигает 0,5–0,6 м, в основном они округлые в плане, встречаются также восьмеркообразные и прямоугольные с сильно скругленными углами. Определенного порядка в их расположении не наблюдается, за исключением изогнутой цепочки из шести впадин у подножия скальных выходов. В юго-восточной части поселения, вблизи реки, по характеру растительного покрова визуально фиксируются большие прямоугольные площадки. Возможно, здесь располагались загоны для скота. С запада к территории поселения примыкает ровный участок с едва заметной системой арыков для подачи воды (Кадырбаев, 1980). Поселение Акмая находится в 25 км к юго-западу от поселка Кылтау, в 20 км северо-западнее поселения Атасу (Курманкулов, 1992: 66). Площадка, занимаемая памятником, ровная, в западной и восточной частях были зафиксированы западины разных размеров. На поселении были заложены разведочные раскопы.

Один раскоп был заложен на участке большой впадины, в западной части поселения. Впадина оказалась жилищем размером 6,5 x 5,5 м. Возле жилища с юго-западной стороны фиксировалась бытовая яма, в которой найдено большое количество фрагментов керамики, кости животных, обломки каменных орудий. Анализ керамики поселения Акмая показывает сочетание алакульских и федоровских признаков.

Наличие на поселениях жилищно-производственных комплексов металлургической направленности и значительного объема металлургического производства свидетельствует о появлении в этот период специализированных

на металлургии поселений, существовавших во второй половине 2 тыс. до н. э. (Артюхова, 2013).

Поселение Талдысай, давшее название целому археологическому микрорайону, находится в Улытау-Жезказганском регионе. На поселении зафиксировано два жилищно-производственных комплекса и на раскопе 2 были раскопаны жилища с каменными конструкциями, относящиеся ко второй фазе заселения поселения. По археологическим материалам, найденным на поселении Талдысай, подтверждается, что металлургический период освоения данного памятника представлен материалами двух групп населения, разделенных во времени – это андроновский пласт и период распространения валиковой керамики (Артюхова, 2013: 119).

Поселения Атасуского и Талдысайского микрорайонов вели комплексное производящее хозяйство, находили возле поселения все необходимые для существования и жизнедеятельности средства: материал для строительства жилищ и хозяйственных построек, дерево, кость и камень для изготовления орудий труда, речную гальку и плиточный камень для сооружения очагов, подставок для приготовления пищи, изготовления зернотерок, пестов, курантов, абразивных инструментов, рубящих орудий и других, не менее важных в повседневной жизни и быту предметов. Сравнительно теплый климат с незначительными колебаниями увлажнения или сухости не столь сильно нарушал привычный образ жизни населения и не отражался на хозяйственных изменениях, как это было замечено специалистами, изучающими ландшафтно-климатические условия. Изменения касались лишь обществ, ориентированных на металлургию и земледелие, во многом зависящих от воздействия климата.

Методология и методика исследования

Традиционным методом изучения орудий труда остается технико-морфологический, предполагающий выделение типологических групп орудий по внешним морфологическим формам, определение техники и технологии их изготовления, приемов использования. Однако характеристика массовых коллекций орудий труда исключительно с типологических позиций не решает всех вышеуказанных задач и ограничивает информативные возможности орудий как археологического источника. Современный уровень исследований требует изучения орудийных комплексов с позиций комплексного анализа,

включающего морфологический, трасологический и экспериментальный методы.

При определении функций орудий учитываются несколько групп следов – макро- и микропризнаки утилизации. Наиболее значимыми следами износа были признаны заполировка, пришлифовка и линейные следы (царапины, риски, бороздки, микроканнелюры заполированного поля и др.) у рабочих и на рукояточных частях орудий (Семенов, 1957). Задача состояла в том, чтобы отыскать, зафиксировать с помощью микроскопов с разным увеличением и фотоаппаратуры распространение и характер выраженности и должным образом интерпретировать эти следы с учетом формы орудия (Семенов, 1957: 8-12). Конечным итогом микроанализа должно быть установление кинематических характеристик орудий (топор, нож, сверло и т. д.) и физических свойств обрабатывавшихся ими материалов (мясо, кожа, дерево и т. д.).

Объектами для наших исследований явились каменные орудия, свидетельства металлургии и металлообработки происходящих из культурного слоя поселений. Также среди многочисленных остеологических остатков, фрагментированной керамики, камней различных размеров были отобраны предметы, на поверхности которых визуально отмечались следы сработанности. В ряде случаев сделать это было трудно, поскольку в полевых условиях сложно достоверно определить характер появления микроследов; в особенности, это касается каменных орудий.

В лабораторных условиях все отобранные каменные орудия подвергались трасологическому изучению для установления комплекса следов, имеющихся на их поверхности. Выявление микроследов изготовления и использования производилось с помощью микроскопа МБС-2 (косое освещение, увеличение до 87,5 раз), макрофотографии производились с помощью зеркального фотоаппарата Canon EOS 600D с применением программы Helicon focus.

Для понимания методики проведения функционального анализа необходимо привести ее основные положения. Сначала вся поверхность предмета визуально изучается для определения степени его сохранности. Затем выявляются рабочая поверхность, лезвие и обушковая часть, поскольку именно на этих частях дифференцируются группы следов износа.

Далее под микроскопом осуществляется фиксация следов, дается описание признаков износа, а также проводится анализ этих следов. На

последнем этапе изучения предмета производится идентификация и интерпретация признаков износа, т.е. устанавливается функция орудия, его кинематика и обрабатываемый им материал. В зависимости от блоков износа на обушковой части, характера следов утилизации и их распространения делается заключение о наличии или отсутствии рукоятки у анализируемого орудия (Коробкова, Щелинский, 1996: 31-32).

Изучение комплекса каменных изделий Атасуского и Талдысайского конкретного памятника или же культуры эпохи бронзы пока еще никем не проведено. В отличие от предыдущих исследователей, мы рассматриваем каменные изделия конкретных памятников (Талдысай, Атасу, Мыржык, Ак-мустафа, Акмая) в комплексе. Нами была поставлена цель систематизировать каменные изделия, составить их функциональную классификацию, определить понятие «тип» конкретных орудий и их место среди других материалов при изучении производства и хозяйства.

Систематизация каменных изделий эпохи бронзы связана с некоторыми трудностями. Несмотря на то, что существуют типологические понятия для отдельных каменных предметов (лощила, терки, краскотерки, отбойники, песты, ступки и т. д.), нигде не указываются эталонные орудия для того или иного конкретного «типа», а также его функциональное назначение. Наиболее сложным является то, что количество элементов, которые в общей сумме составляют определенный «тип», не могут быть абсолютными (постоянными). Каждый объект вносит новые элементы в типологию. Классификация каменных изделий эпохи бронзы может быть разработана в функциональном аспекте, когда она построена только на трасологическом и экспериментальном методах изучения. Следы изнашивания, их характер и расположение, а также форма самого предмета в целом дают возможность определить функцию изучаемого предмета. Утилитарность орудий очень разнообразна, конкретный предмет несет отпечаток различных трудовых операций. Полифункционализм каменных орудий эпохи бронзы не позволяет создать их строгую классификацию. Тем не менее систематизация каменных орудий необходима, так как их номенклатурный перечень не отражает объективной картины. Для разрешения данной задачи мы располагаем серийным материалом: более 2 тыс. предметов из Талдысай, Атасу, Мыржык, Ак-мустафа, Акмая.

Обсуждение

Трасологический анализ каменных орудий, найденных на поселениях, показал, что, несмотря на их малочисленность, характер и состав их четко отражает металлургическую и скотоводческую направленность комплексного хозяйства. Все каменные орудия можно разделить на три класса: горнометаллургические и металлообрабатывающие; орудия домашних производств; орудия земледелия.

С поселений металлургов происходит большое количество каменных орудий. Морфология изделий, следы использования и износа позволяют выделить несколько групп инструментов, связанных с различными этапами горно-металлургического производства.

Орудия для обработки руды (по И. В. Горашуку – кувалды, прим. автора) (Горашук, 2004) изготавливались из оркозового крупнозернистого песчаника (все геологические определения было выполнено Д. Бехмагамбетовым), из осадочных пород и травертина, применялись как рудодробильные орудия, а некоторые из них были многофункциональными. Они служили тяжелым ударным инструментом, необходимым как при добыче породы – для изготовления крепежей в шахте и при проходке, так и для обогащения руды – при раскалывании крупных блоков руды и породы (Горашук, 2004: 89). Все орудия закреплялись на Т-образной рукояти. С помощью пикетажа были изготовлены специальные желобки, иногда использовались естественные желобки. Поверхность этих желобков имеет следы трения кожаных ремней. Кроме того, в качестве орудий для дробления руды применялись кайла. Они служили для откалывания кусков руды, а также для разрушения верхней толщи и снятия каменного грунта. Обивке подвергалась боковая грань и нижний рабочий конец. По мнению В. В. Килейникова, кайлом могла «отбиваться более мягкая порода, сопутствующая руде» (Килейников, 1984). Орудия имеют характерный износ: забитость, двустороннюю выкрошенность, по бокам имеются короткие линейные следы в виде удлиненных перпендикулярных лезвию царапин. Нижний рабочий край широкий, приостренный. Он при туплен в ходе работы и слегка обколот. Имеется выемка для перевязи на одной из боковых граней. На поселении Атасу найдены кайла, три из которых среднего типа и один – крупного. На таких памятниках, как Мыржык и Акмая, кайла не обнаружены (Ержанова, 2015).

Одноручные колотушки. На поселении Талдысай таких орудий найдено 17 экз., на поселениях Атасуского микрорайона алогичных предметов не обнаружено. Найденные орудия лопатовидной и пальцеобразной форм. Один конец орудий сильно заужен, обработан методом пикетажа, выделена рукоять. Длина рукояток – 2,8–3,2 см. Общая длина орудий – 12–21,2 см. Толщина – 3,5–7 см. Рабочая часть орудий концентрируется по дистальным краям, на обеих плоскостях. Следы в основном ударного характера, вероятно, орудия предназначались для дробления руды и других минералов.

Песты. С поселения Талдысай с помощью трасологического анализа было исследовано 72 песта. Из них 10 экз. представлено в виде обломков, два предмета – без признаков использования (Ержанова, 2013). На поселении Атасу обнаружено 30 экз. пестов, на Мыржике – 17, на Ак-Мустафе – один экз. По результатам трасологического анализа все каменные песты связаны с металлургией. Они использовались для дробления и растирания руды, шлаков и краски на наковальнях или ступках. Песты, найденные на поселении Талдысай, интересны тем, что вес их не превышает 1,5 кг. Песты, найденные на Атасу, разнообразны по весу. Здесь встречаются экземпляры, достигающие 3 кг (Кадырбаев, 1992: 133). Длина пестов – 12–20 см, рукояток – 3–7 см, толщина – 3,2–9 см, вес – 0,8–3 кг. Песты Талдысайского и Атасуского микрорайонов делятся на пять видов:

- а. круглые (по сечению);
- б. треугольные;
- в. прямоугольные (уплощенные);
- г. трапециевидные;
- д. с двухсторонними рабочими краями.

Независимо от формы, все песты тщательно обработаны, рукоятки выделены с помощью пикетирования. Следы от растирания представлены четкими линейными следами, пересекающимися под различными углами линиями либо, при круговом растирании – параллельными дугообразными рисками абразивных царапин. Следы такого характера образуются только во время растирания горных минералов, точнее, руды и шлака.

Наковальни использовали для дробления минеральных пород. Для наковален подбирали камни крепкой породы типа песчаника, метаморфических пород в основном прямоугольной формы. На поселениях Атасу (2 экз.) и Мыржык (1 экз.) найдено три наковальни со следами выбоин и продолговатыми трещинами. На по-

селении Талдысай найдено восемь наковален. Характерные следы наковальни с поселения Талдысай одноплощадочные, рабочие поверхности зашлифованы. Боковые грани обработаны методом обивки, выровнены, углы зашлифованы. Основания ровные, видны следы утилизации в виде выбоин и царапин в центральной части. Вероятно, такого плана орудие использовалось с подставкой и зажималось в коленях.

Абразивы, найденные на указанных выше поселениях, не имеют устойчивой формы и не изготавливаются специально как оселки. На поселении Атасу найдено семь абразивов, на Мыржыке – два абразивных дисковидных орудия. На поселении Талдысай найдено 38 абразивов разной формы. Все абразивы обработаны методом обивки, техникой пикетажа, края округленные. На одном из участков рабочей поверхности имеются следы от поступательного движения, полученные при заточке металлического предмета. На заполированной поверхности хорошо видны нитевидные микроследы от обработки металлических орудий. На Талдысае часто встречаются абразивные плиты разного размера, которые изготавливались из разновидности песчаника, из амфиболитового кварца, а также из породы конгломерата. В качестве абразивов также использовались плоские плитки толщиной 0,8–2,5 см с шлифованной поверхностью. Поверхность орудий обрабатывается в основном пикетажной техникой, боковые грани шлифованные. Результаты трасологического анализа устанавливаются, что абразивные плиточки с поселения Талдысай использовались специально для заточки лезвий ножей и кинжалов, топоров и тесел, иногда вторично использовались для заострения металлических шильев (Ержанова, 2014).

Молоточки. Такие предметы выявлены в следующем количестве: на Талдысае – 27 экз., на Атасу – восемь экз., на Мыржыке – два экз. Данные орудия использовались для проковки металла. Среди серии молоточков, полученных с поселения Талдысай, встречены экземпляры с перехватом для крепления к рукояти. На рабочих плоскостях видны следы износа, что характеризуется такими признаками, как скопления мелких выбоинок, яркая заполировка поверхности, а также короткие тончайшие линейные следы, распространенные по всей рабочей поверхности. Молоточки мелкого и среднего размеров, вероятно, применялись для обработки небольших предметов или участков. Для мастеровских металлопроизводства характерно широкое распространение молоточков различных

размеров и форм (Коробкова, 2005). По мнению Н.Ю. Кунгуровой, на поселении Кент трудно выделить стандартную морфологическую группу молоточков. Один из молоточков аморфный, имеет узенький участок для микропроковки, выделяющийся более темным цветом и заполированностью (Кунгурова, 2013). Молотки дляковки среднего действия массивной цилиндрической формы найдены на поселениях Атасу и Мыржык. В поперечном сечении орудия уплощенно-овальные. Обработаны предметы техникой пикетажа, вся поверхность шлифована. Боковые грани орудий слегка выпуклые, имеют округлую форму. На рабочей части видны следы ударов в виде выбоин. Видны макро- и микроследы вдоль и поперек. Присутствуют включения крупинки металла. Заполированный, округлый рабочий край, вероятно, использован как молоток для правки металлических изделий, а другой край, представленный уплощенно-овальной частью орудий, использовался в качестве лощила для доводки металлических изделий. В этой части видны микролинейные следы, сильно заполированы. Первоначально он использовался как молоток дляковки, вторично – как лощило для доводки металлических изделий. На исследованной площади поселений количество молоточков мало, а формы нестандартны. Это указывает на отсутствие места постоянного производства металлических изделий на исследованных участках.

Орудия домашнего производства представлены лощилами для обработки кожи. На поселении Атасу таких изделий найдено пять экз., на Мыржыке – один экз., на поселении Талдысай – 27 экз. (Ержанова, 2010). Лощила разделяются на крупные и мелкие. Изделия крупных размеров, называемые некоторыми исследователями «гладилками», представляют собой относительно крупные гальки с одной или двумя рабочими плоскостями (Ширинов, 1986: 43). Найденные в Атасуском микрорайоне лощила мелкого размера. В качестве лощила использован обломок гальки. Длина – 9–7 см, ширина – 6–4 см, толщина – 4–2 см. Изделие округлой, слегка уплощенной формы. Одна из поверхностей использовалась как лощило для шкур. Отдельные участки рабочей поверхности залощены до зеркального блеска. С поселения Талдысай происходят «гладилки» и мелкого размера лощила. Так называемых «гладилок» выявлено три экз. Одним из таких изделий является находка утюжка (выпрямитель для древков стрел, гладилка) на полу жилища-мастерской (ВЖПК) на квадрате Г13,

ценность которого усиливается оригинальным зооморфным изображением. Он изготовлен из черного глинисто-хлоритового сланца тонкозернистой структуры, однородной массивной текстуры, легко поддающейся тонкой обработке. Шлифованный утюжок вторично использовался металлургами для правки металлических изделий. Длина утюжка – 9 см, средняя ширина – 3,5 см, высота – 2,8 см, глубина углубления – 0,5 см, средняя ширина углубления – 1 см, диаметр глаз – 0,8 см, глубина глаз – 0,3 см (Ержанова, 2011). Остальные два «утюжка» из мелкозернистого песчаника. Износ характеризует, прежде всего, интенсивная зеркальная заполированность с поперечно пересекающимися её прямыми царапинами – от тончайших едва заметных до чётко выделяющихся. Все найденные ложила изготовлены из мелкозернистого песчаника и гальки. Формы ложил разнобразные: прямоугольные, округлые, овально-удлиненные. На предметах прослеживается сильная заполированность, достигающая на некоторых экземплярах до зеркального блеска; тонкие длинные нитевидные следы, абсолютно ровная поверхность. Залощенность и блеск на поверхности являются результатом обработки кожаных изделий.

Кроме того, встречаются ложила керамического производства. Они выполнены из мелкозернистого песчаника, известняка и гальки. Формы аналогичны ложилам, предназначавшимся для кожи. На рабочей поверхности прослеживается сильная заполированность, имеются грубые линейные следы вдоль и поперек.

Среди материалов встречаются орудия для обработки дерева – топоры. С поселения Атасу происходит один экз., с поселения Талдысай – три экз. Все они подтрапцевидной формы, выполнены из метаморфического происхождения породы конгломерата с массивной текстурой и зернистой структуры. Рабочая часть орудий дугообразная. В сечении лезвие треугольное, сильно выкрошено, фасетки лежат на обеих плоскостях беспорядочно, характерен ступенчатый излом.

Орудия для ткачества представлены пряслицами. На поселениях древних металлургов встречены изделия из камня и кости. С поселения Атасу происходит 20 экз., с поселения Талдысай – 15 экз. Последние представлены предметами, выполненными из камня, кости и из стенок глиняных сосудов. Пряслица дисковидной формы, разного размера. В срединной части присутствуют отверстия диаметром 0,2–0,5 см, глубина срединной части 0,8–3,5 см. В отверстиях просле-

живаются линейные круговые следы от трения. Предметы обработаны техникой пикетажа.

Орудия земледелия представлены мотыгами. На поселении Атасу найдено 37 каменных и три костяных мотыг, на Мыржике – шесть экз., на Талдысае – 35 экз. мотыг (кетменообразной формы). На торцовых частях выполнены выемки для крепления деревянной рукоятки. Длина орудий – 13–19 см, дуговидное рабочее лезвие длиной 13–16 см. Рабочее лезвие сильно выкрошено, имеет ступенчатые изломы, которые образовались от работ по рыхлению почвы. Местами видны сколы от интенсивной работы. Такие мотыги были найдены на поселениях Суук-Булак, Тагибай-Булак, Каркаралинское-2 и Улытау, Кресто, Милыкудук.

Среди археологических материалов встречаются дисковидные орудия. Вероятно, они использовались как подставки для керамических сосудов, во время сушки. С поселения Атасу, Мыржик и Талдысай найдены диски, одна из которых сильно прокалена. Видимо, ими покрывали какие-то небольшие емкости, где происходили процессы, связанные с плавкой. Более всего эти кружочки подходят в качестве крышек для литейных ямок-лунок обнаруженных в ямах-печах или для керамических сосудов во время приготовления пищи. Диаметр дисков – 3–12 см, толщина – 0,8–1,5 см. Изделия обработаны методом оббивки, некоторые – техникой пикетажа. Среди находок встречаются заготовки дисков без следов сработанности.

Предметы вооружения представлены наконечниками стрел, дротиками и являются интересными в плане изучения техники изготовления. Многообразие форм наконечников стрел: листовидной, треугольной, миндалевидной, получено различными способами обработки камня.

Техника изготовления наконечников стрел хорошо известна по этнографическим данным. В современной науке изучение техники наконечников отличается от сведений, почерпнутых этнографами. С.А. Семенов в Крымской экспедиции экспериментировал с нанесением разных способов ретуши на наконечники стрел (Семенов, 1964). В.Е. Щелинский моделировал листовидные наконечники стрел (Ширинов, 1986: 13–14). Е.Ю. Гиря реконструировал палеотехнологию производства пластин энеолита (Гиря, 1997). Т. Ширинов, судя по результатам, изложенным в монографии, в эксперимент включает несколько операций. В ходе анализа было выяснено, что листовидные наконечники стрел являются продуктом работ специали-

рованных мастеров, составлявших отдельную группу ремесленников (Ширинов, 1986: 13–14). На поселении Атасу было найдено 14 каменных черешковых наконечника, три бронзовых втульчатых и один костяной, ромбической в сечении формы (Кадырбаев, 1992: 181). Среди наконечников выделяется один крупный, листовидной формы, происходящий от дротика. Длина – 6,5 см, ширина нижней части – 2,6 см, толщина 0,6 см, из коричневого кремнистого минерала. Остальные наконечники стрел по форме можно разделить на лавролистные и треугольные. Два бронзовых наконечника двуперые, втульчатые. На поселении Мыржык было найдено шесть бронзовых и два каменных наконечника стрел, девять костяных наконечников дротика (Кадырбаев, 1992: 182). На поселении Талдысай во время раскопок обнаружено 12 каменных наконечников стрел и пять наконечников дротика, три бронзовых наконечника стрел, из них два позднего периода. Талдысайские каменные наконечники стрел можно разделить на четыре типа:

1. удлинённо-листовидные (3 экз.);
2. подтреугольные (4 экз.);
3. миндалевидные (2 экз.);
4. лавролистные (3 экз.).

Наконечники стрел удлинённо-листовидной формы имеют зазубренные края. Размер орудий – 6 x 2 x 0,9 см. Наконечник изготовлен из светло-серого кварцита. Подтреугольные наконечники выполнены из коричневого кремня, размер орудий – 5,5 x 2,1 x 1,2 см. Найденные миндалевидные наконечники стрел миниатюрной формы, размер наконечника – 3,5x1,5x0,7 см. Лавролистные наконечники стрел часто встречаются в Центральном Казахстане. Такого вида наконечники берут начало с эпохи неолита. Размер орудий – 4 x 1,8 x 1,1 см. Все стрелы изготовлены из темно-серого кремня.

Заключение

Таким образом, можно заключить, что каменные изделия играли важную роль в жизни

древнего общества, о чем ярко свидетельствуют предметы материальной культуры обитателей поселений Атасу, Мыржык и Талдысай. Даже после появления бронзовых изделий камень не теряет производственного значения. В Жезказган-Улытауском и Северо-Бетпакдалинском горно-металлургических центрах на поселениях параллельно с железными изделиями обнаружены каменные изделия, использовавшиеся в металлургическом производстве и быту. В результате трасологического анализа орудий труда, полученных в ходе исследований поселений Атасу, Мыржык и Талдысай, были реконструированы и прослежены стадии технологического процесса изготовления и обработки бронзовых изделий. На поселениях найдены разные орудия труда, изготовленные из камня, кости и глины, применявшиеся в металлургии. Среди них особое место занимает каменный инвентарь, служивший основным инструментом при добыче, обогащении и подготовке руды к плавке. Кроме того, в основном встречаются орудия, приспособленные для дробления и растирания руд и шлаков, о чем свидетельствуют каменные молоты, кайла со следами сильного износа. Каменные орудия из поселений – это довольно выразительные серии, характеризующие особенности производственной деятельности населения. Используя методы трасологического анализа в исследовании коллекции поселения, представляется возможным определить функциональное назначение орудий, а также датировать их. Становится очевидным, что население поселений использовало каменные орудия в металлургии, переработке минералов, добыче глины для хозяйственных нужд. В заключение отметим, что орудия сначала изготавливались в стационарных условиях, затем применялись по назначению. В целом, характеризуя облик производства жителей поселений Атасу, Мыржык и Талдысай, возможно реконструировать их занятие металлургией, а также тот факт, что орудия для производства изготавливались из местного сырья.

Литература

- Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. (2013). Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы. Т. 1. 400 с., ил.
- Гиря Е.Ю. (1997). Технологический анализ каменных индустрий методика микро-макроанализа древних орудий труда. Санкт-Петербург. Ч. 2. 198 с.
- Горашук И.В., Колев Ю.И. (2004). Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка в Самарской области. Вопросы археологии Урала и Поволжья: сб. научн. тр. Самара. Вып. 2. С. 89-104.

Ержанова А.Е. (2013). Каменные песты с поселения Талдысай (по результатам трасологического анализа). Современные решения актуальных проблем евразийской археологии: сб. научн. статей, посвящ. 25-летию кафедры археологии, этнографии и музеологии Алтайского государственного университета. Барнаул. С. 59-60.

Ержанова А.Е. (2015). Атасу мен Мыржық қоныстарынан табылған тас құралдары мен бұйымдарына жүргізілген трасологиялық талдау нәтижелері. Казахское ханство в потоке истории: сб. матер. Междунар. научн. конф., посвящ. 550-летию Казахского ханства. Алматы. С. 370-379.

Ержанова А.Е. (2014). Сарыарқа өңіріндегі қола дәуірі металлургияларының қоныстары мен тас құралдары // «Маргулановские чтения–2014», посвящ. 110-летию акад. А. Х. Маргулана (г. Павлодар, 3–5 декабря, 2014 г.). Алматы–Павлодар. С. 132-140.

Ержанова А.Е. (2010). Трасологические исследования каменных орудий поселения Талдысай (Улытау-Жезказганский регион, Центральный Казахстан). Известия НАН РК, сер. обществ. наук. №1. С. 202-206.

Ержанова А.Е., Ченченкова О.П., Мерц В.К. (2011). Зооморфный «утюжок» из поселения Талдысай. Шестые Берсовские чтения. Екатеринбург. С. 73-75.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. (1992). Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата. 247 с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Загородний А.С., Кулик Г.И. (1980). Отчет по разделу «Памятники эпохи бронзы верховой реки Атасу» подтемы 2 «Памятники эпохи первобытнообщинного строя и его разложения за 1976–1980 гг.». Алма-Ата. 240 с. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, оп. 2, д. 1785.

Килейников В.В. (1984). Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения. Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. Воронеж. С. 112-118.

Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. (1996). Методика макро– микроанализа древних орудий труда. Ч. 1. СПб: ИИМК РАН. 80 с.

Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г. (2005). Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры. Санкт-Петербург.

Кунгурова Н.Ю., Варфоломеев В.В. (2013). Орудия и изделия из камня поселения Кент (по результатам трасологических исследований). Бегазы-даньдабаевская культура Степной Евразии: сб. научн. статей, посвящ. 65-летию Ж. Курманкулова. Алматы.

Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. (1966). Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата.

Семенов С. А. (1957). Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) / Материалы и исследования по археологии СССР. №54. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Семенов С.А. (1964). Очерк развития материальной культуры и хозяйства палеолита. В кн.: У истоков человечества. Москва.

Ширинов Т. (1986). Орудия производства и оружие эпохи бронзы Среднеазиатского междуречья (по данным экспериментально-трасологического изучения). Ташкент.

References

Artyukhova O.A., Kurmankulov ZH., Yermolayeva A.S., Yerzhanova A.Ye. (2013). Kompleks pamyatnikov v urochishche Taldysay. [A complex of monuments in the tract Taldysai] Almaty. T. 1. 400 s., il.

Girya Ye.YU. (1997). Tekhnologicheskii analiz kamennykh industriy metodika mikro-makroanaliza drevnikh orudiy truda. [Technological analysis of stone industries methodology of micro-macroanalysis of ancient tools] Sankt-Peterburg. CH. 2. 198 s.

Gorashchuk I.V., Kolev YU.I. (2004). Kamennyye i kostyanyye orudiya s rudnika bronzovogo veka Mikhaylo-Ovsyanka v Samarskoy oblasti. [Stone and bone tools from the mine of the Bronze Age Mikhailo-Ovsyanka in the Samara region.] Voprosy arkheologii Urala i Povolzh'ya: sb. nauchn. tr. Samara. Vyp. 2. S. 89-104.

Yerzhanova A.Ye. (2013). Kamennyye pesty s poseleniya Taldysay (po rezul'tatam trasologicheskogo analiza). [Stone pestles from the settlement of Taldysai (according to the results of the trasological analysis).] Sovremennyye resheniya aktual'nykh problem yevraziyskoy arkheologii: sb. nauchn. statey, posvyashch. 25-letiyu kafedry arkheologii, etnografii i muzeologii Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Barnaul. S. 59-60.

Yerzhanova A.Ye. (2015). Rezul'taty analizov o kamennykh orudiyakh i izdeliyakh, naydennykh v poseleniyakh Atasu i Myrzhik [The results of analyzes of stone implements and articles found in the settlements of Atasu and Myrzhik]. Kazakhskoye khanstvo v potoke istorii: s. Mat. Intern. nauchn. konferentsii, vyzova. 550-letiyu Kazakhskogo khanstva. Almaty. S. 370-379.

Yerzhanova A.Ye. (2014). Poseleniya metallurgov i kamennyye orudiya bronzy v Sary-Arka [Settlements of metallurgists and stone tools of bronze in Sary-Arka] // «Margulanovskiy chteniye–2014», posvyashchennyy. 110-letiyu akad. A. KH. Margulana (Pavlodar, 3-5 dekabrya 2014 goda). Almaty - Pavlodar. S. 132-140.

Yerzhanova A.Ye. (2010). Trasologicheskiye issledovaniya kamennykh orudiy poseleniya Taldysay (Ulytau-Zhezkazganskiy region, Tsentral'nyy Kazakhstan). [Trasological studies of stone tools of the settlement of Taldysai] Izvestiya NAN RK, ser. obshchest. nauk. №1. S. 202-206.

Yerzhanova A.Ye., Chenchenkova O.P., Merts V.K. (2011). Zoomorfnyy «utyuzhok» iz poseleniya Taldysay. [Zoomorphic «ironing» from the settlement of Taldysay.] Shestyey Bersovskiy chteniye. Yekaterinburg. S. 73-75.

Kadyrbayev M.K., Kurmankulov ZH. (1992). Kul'tura drevnikh skotovodov i metallurgov Sary-Arki. [Culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka.] Alma-Ata. 247 s.

Kadyrbayev M.K., Kurmankulov ZH., Zagorodniy A.S., Kulik G.I. (1980). Otchet po razdelu «Pamyatniki epokhi bronzy verkhoviy reki Atasu» podtemy 2 «Pamyatniki epokhi pervobytnoobshchinnogo stroya i yego razlozheniya za 1976–1980 gg.». [The report on the section «Monuments of the Bronze Age of the Upper Atasu River» subtopic 2 «Monuments of the era of the primitive communal system and its decomposition in 1976-1980»] Alma-Ata. 240 s.

Arkhib Instituta arkheologii im. A.KH. Margulana MON RK, op. 2, d. 1785.

Kileynikov V.V. (1984). Kamennyye gorno-metallurgicheskiye i metalloobrabatyvayushchiye orudiya Mosolovskogo poseleniya. Epokha bronzy vostochnoyevropeyskoy lesostepi. [Stone mining and metallurgical and metalworking tools of the Mosolov settlement. The Bronze Age of the Eastern European Forest-Steppe.] Voronezh. S. 112-118.

Korobkova G.F., Shchelinskiy V.Ye. (1996). Metodika makro– mikroanaliza drevnikh orudiy truda. [Method of macro-micro-analysis of ancient tools.] T. 1. SPb: IIMK RAN. 80 s.

Korobkova G.F., Shaposhnikova O.G. (2005). Poseleniye Mikhaylovka – etalonnyy pamyatnik drevneyamnoy kul'tury. [Settlement Mikhailovka - a reference monument of ancient culture.] Sankt-Peterburg.

Kungurova N.YU., Varfolomeyev V.V. (2013). Orudiya i izdeliya iz kamnya poseleniya Kent (po rezul'tatam trasologicheskikh issledovaniy). [The tools and stone products of the Kent settlement (based on the results of the tracological studies)] Begazy-dandybayevskaya kul'tura Stepnoy Yevrazii: sb. nauchn. statey, posvyashch. 65-letiyu ZH. Kurmankulova. Almaty.

Margulan A.KH., Akishev A.K., Kadyrbayev M.K., Orabayev A.M. (1966). Drevnyaya kul'tura Tsenrtal'nogo Kazakhstana. [Ancient culture of Central Kazakhstan.] Alma-Ata.

Semenov S. A. (1957). Pervobytnaya tekhnika (opyt izucheniya drevneyshikh orudiy i izdeliy po sledam raboty) [Primitive technique (the experience of studying the ancient tools and products in the footsteps of work)]/ Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. №54. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR.

Semenov S.A. (1964). Ocherk razvitiya material'noy kul'tury i khozyaystva paleolita. [Essay on the development of material culture and economy of the Paleolithic.] V kn.: U istokov chelovechestva. Moskva.

Shirinov T. (1986). Orudiya proizvodstva i oruzhiye epokhi bronzy Sredneaziatskogo mezhdurech'ya (po dannym eksperimental'no-trasologicheskogo izucheniya). [The tools of production and weapons of the Bronze Age of the Central Asian interfluvium (according to the experimental-tracological study)] Tashkent.

***Дауытбекова М.Қ., Жарылғасынова Б.**

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ИНСТИТУТТАРЫ ТАРИХЫНАН

Мақалада Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары тарихы қарастырылады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандар, аталықтар, билер, батырлар және ақсақалдар институттарының даму эволюциясы қарастырылып, ру, тайпа, одақ, жүз сынды тарихи дамуды бастан кешкен көшпелі қоғамындағы биліктің тұлғаралық, топаралық, тайпааралық, ру, жүзаралық мәселелерді шешу қажеттілігі нәтижесінде әлеуметтік институттар деңгейіне көтерілгендігі ғылыми тұжырымдалады және тарих сахнасынан кету себептері ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ, мемлекет, хан, потестарно-политический, қаған.

***Dutbekova M.K., Zharylgasynova B.**

al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

From the history of state institutions of governance of the Kazakh Khanate

The article deals with the history of institutes of public administration in the Kazakh Khanate. The evolution of the institutes of khan, foremen, biys, batyrs and aksakals is analyzed. The same applies concern to the different tribes, juzes that existed in different historical periods, as well as the intergenerational, interethnic relations established within them. To solve the problems, scientific hypotheses were involved, helping to disclose the causes of the liquidation of traditional institutions.

Key words: Kazakh, state, khan, potestarno-political, kagan.

***Дауытбекова М.К., Жарылғасынова Б.**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

Из истории государственных институтов управления Казахского ханства

В статье рассматривается история государственных институтов управления Казахского ханства. На основе конкретных исторических источников анализируются сложившиеся на протяжении тысячелетий институты каганов, ханов, султанов, старшин, биев, батыров и аксакалов, являвшихся золотой опорой казахской государственности. Это же относится к существовавшим в разные исторические периоды родам и племенам, оставившим немеркнущее наследие в ключевых моментах истории.

Ключевые слова: казах, государство, хан, потестарно-политический, каган.

Кіріспе

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы халқымыздың ұлттық рухани тамырына терең үңілуіне жол ашты. Ұлттық кодымызды сақтау арқылы Мәңгілік Елге айналуға, бақытты болашаққа бару жолында өткенінді білмесең болашағыңның жарқын болмасын тағы бір еске салды. Тарихтан тағлым ала отырып, кемел келешекке бару қажет екендігін баршаға дәлелдеді. Осы тұста аталмыш бағдараманы іске асыру жолында мемлекетіміздің еңселі ел болып қалыптасу жолындағы мемлекеттік институттар тарихын, ондағы тарихи оқиғалар мен ұлы тұлғаларымызды құрметтеу арқылы елдің рухани санасын жаңғыртып, еліміздің ұлттық болмысын айқындау мақсатында қазақ халқының мемлекеттік институттарының пайда болуы және еңселі ел болудағы оның орнын оқыту бүгінгі күннің өзекті мәселесі екендігі белгілі. Қазақ хандығының мемлекеттік билік институттары туралы мәліметтер әлемнің бірқатар елдерінің мұрағат қорлары мен кітапхана сөрелерінде әлі де болса өз зерттеушісін күтіп тұр. Қазақ топырағында түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген ру, тайпалардың тарих парақтарының қойнауына енгенімен, артынан өшпес мұра қалдырып отырғандығының түйінді тұстарын нақты тарихи деректер арқылы түсіндіру, болашақта іргелі ізденістердің жолға қойылуына әкеледі. Өзекті мәселенің төркінін ғылыми зерделеу арқылы ұлттық тарихқа қызмет жасауға қызығушылық тудырамыз. Сондықтан қарастырылып отырылған мәселеге қатысты деректерді жүйелі түрде, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихының бастауы сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларынан басталып, Тәуелсіз Қазақстанның тарихымен сабақтасары хақ екендігін айтып өткеніміз жөн. Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл дегеніміз ұлттық сипатта бір орталыққа бағынған мемлекеттің тарих сахнасына келуі, ал оның пайда болуын биологиялық ағза ретінде қарастырсақ ол пайда болудың алғышарттары, қалыптасуы, дамуы, гүлденуі, өркендеуі кезеңдерін бастан кешетінін естен шығармау қажет. Осы тұста ғалым Ж. Артықбаевтың «Қазақ хандығы XIX ғасырдың 40-шы жылдарына дейін көнеден алатын тамырын үзбей, бір бәйтеректей өмір сүрген мемлекет» деген пікірі сөзімізге дәлел бола алады (Артықбаев, 2015а: 96). Ғалым көшпелілердегі биліктің ірі ру одақтарынан бастау алатындығын айтады. Бізде

осы пікірмен келісе отырып, қазақ даласындағы билік институттарының бастауын қазақ топырағында өмір сүрген ру-тайпалар тарихынан бастап қарастыруды дұрыс деп есептейміз. Мемлекеттік құрылым ретінде биліктің ең қарапайым түрі иеленуден бастап бір орталыққа бағынған мемлекеттік сатыларды бастан кешкен дәстүрлі қазақ қоғамындағы потестарлық-саяси институттар тарихының оқытылуы бүгінгі таңда жоғары оқу орындары тарапынан қолға алынып отырғандығы белгілі. Қазақ даласында жазылмаған Дала заңына сәйкес мемлекеттілік мәселесінің қатаң сақталғандығын, осы далада пайда болып, түрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен институттардың пайда болуы, дамуы кезеңдерін, яғни бүгінгі Қазақстан ежелгі және ортағасырлардағы қазақ жерін мекен еткен ру-тайпалардың материалдық, рухани мәдениеттерінің ғана жалғасы емес, сондай-ақ саяси мәдениеттің де тікелей жалғасы екендігіне, өздеріне ғана тән Дала заңдарын басшылыққа ала отырып, мемлекеттіліктің алтын қазығын қаға білгендігіне көз жеткіземіз. Ойымызды Е.И. Кычановтың «Кочевники не взяли взаимного государство от своих соседей, скорее они были вынуждены развивать свои собственные особые формы государственной организации для того, чтобы вести дела с их более обширными и более высокоорганизованными оседлыми соседями» деген пікірін келтіре отырып тұжырымдағымыз келеді (Кычанов, 1997: 275).

Хандар институтының пайда болуы және дамуы

Қазақ хандығының мемлекеттік билік институттарының тарихи бастаулары өте ертедегі қоғамдық қатынастардың қалыптасу кезеңдерінен бастау алары сөзсіз. Ежелгі кезеңде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан тайпалар мемлекеттік тарихи даму сатыларында одақ болып бірігіп, биліктің жаңа үлгілерін өмірге әкеліп отырған. Еуразия даласының ұлы көшпелі мемлекеттері өз кезегінде тіршілігін тоқтатқанмен, артына өшпестей мұра қалдырды. Ру, тайпа, одақ, жүз сынды тарихи дамуды бастан кешкен саяси-потестарлық билік тұлғаралық, топаралық, тайпааралық, ру, жүзаралық мәселелерді шешу қажеттілігі нәтижесінде әлеуметтік институттар деңгейіне көтеріліп, саяси-потестарлық биліктің негізін құрды. Көрнекті антрополог-ғалым О. Смағұлов «Ежелгі және осы заманғы Қазақстан территориясын мекен еткен тұрғындар этникалық-

генетикалық тұрғыда зерттеулер нәтижесінде генетикалық байланыстың III мың жылға тарта уақыт бойы үзілмегендігін» дәлелдеп отырған тұста, оның саяси-потестарлық дәстүрінің үзілуінің мүмкін емес екендігі айқын (Исмагулов, 1982: 170). Сақтар мен үйсіндер өмір сүрген көшпелі қоғамда малға жеке меншіктің шығуына байланысты қоғамда әлеуметтік жіктелістің пайда болғандығын байқаймыз. Осылайша, мемлекеттік құрылымның пайда болуы жүзеге асты.

Сақ қоғамындағы билік мәселесін зерттеуде археологиялық деректердің алар орны ерекше. Археология ғылымына сүйенсек сақ тайпаларында 20-30 метр биіктіктегі обалардың болғандығына және олардың «патша» обалары деп аталғандығына көз жеткіземіз (Жолдасбайұлы, 1995: 29). Ежелгі авторлардың деректері бойынша, сақтарда патшалар мен патшайымдар болған. Олардың қол астындағы жұртына әмірі күшті болды. Сақ патшалары соғыс пен бейбітшілік мәселесін шешті, басқа елдерге елші тағайындады, сырт елдермен одақ құру мәселесіне басшылық жасады, әскерді басқарды. Ол өз руының тыныштығының күзетшісі, қолбасшысы болды. Бұл Есік обасынан табылған алтын киімді адамның сәукелесінде көрініс тапқан. Бүгінде Қазақстан территориясынан сақ дәуіріне бірнеше алтын адамның табылуы сақ дәуіріндегі патшалар билігінің болғандығының айқын дәлелі. Бұдан шығатын қорытынды, сақтар мемлекеттік жүйесінде демократиялық қағиданың болғандығын көрсетеді. Бұл саяси билік үрдісі үйсіндерде де кең қанат жайды. Қоғамның билеуші және бағынышты топтарға бөлінуі мейлінше айқын байқалды. Қоғам — ру ақсүйектері мен тәуелді ұсақ өндірушілер, жартылай тәуелді құлдарға бөлінді. Үйсіндер біздің дәуірімізге дейін-ақ мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген. Мысалы, Қытай өкіметінің елшісі Чжан Цянның б.д.б. 105 жылы Үйсін гунмосына (Күнбиіне) келіп, екі ел арасында келісім жасаған (Дәуірбаева, 2007: 66). Көріп отырғанымыздай, көрші мемлекеттермен елшілік қатынастар орнатып, мемлекеттік деңгейде келісімдер жасайтын мемлекет басы гуньмонның болуы қазақ жерінде б.д.б. өмір сүрген үйсіндердің мемлекеттік дәрежеде өмір сүргендігін, таптық жіктелістің болғандығын гуньмо-билеуші болғандығынан көрсек, бұл өз кезегінде хандық биліктің бастауы болды деген тұжырым жасауға толық негіз бола алады. Үйсіндерде бүкіл елді басқаратын өкіметтік ұйым болған. Негізгі лауазымдар қатарын күнби,

дулы, қолбасы, оңқа (ябғу), дарту (бас жасауыл), абыз, ұлыс бегі, орда бегі және т.б. деп тізбектеуге болады (Мажикызы, 2016: 164). Орталық Азияда ірі көшпелі мемлекет б.д.б. III ғасырдың соңында құрылған. Ол ғұндар империясы болатын. Ғұндар тек ру жиынтығы болып қала бермей ірі мемлекет, іргелі саясат жүргізген, мемлекет мүддесі деген түсініктерді қалыптастырған орта екендігі тақ мұрагерлеріне байланысты мәліметтерден де белгілі деген пікірді Ж.Артықбаев өз зерттеуінде дәлелді келтірген (Артықбаев, 1997б: 331). Ғұн мемлекетінің билік жүйесі мен шаньюйдің рөлі жөнінде Мөде шаньюйдің тарихи тұлғасынан аңғаруға болады. Ол бар билікті өз қолына шоғырландырды. Ғұндарда мемлекеттік мәселе Қазақ хандығына тән құрылтайларда сол кезеңдегі Лунциде шешілген. Ол туралы «Ғұндардың жыл сайын үш рет Лунциде бас қосатын әдеті бар еді, онда жылдың бірінші, бесінші және тоғызыншы айында «сюи» деп аталатын күні тәңірі рухына құрбандық шалған... Осындай жиылыстарда ұрпақ ұлықтары мемлекет істері жөнінде кең отырып кеңескен, ат жарыс пен түйе бәйгелерін қызықтап көңілдерін көтерген» деген мәліметтер дәлел бола алады (Қазақстан, 1994: 54). Мұндай ғылыми тұжырымдар Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ежелгі және ортағасырлық кезең) атты монографиялық еңбек авторлары тарапынан келтіріледі. Мысалы, «Ұлы көшпенділердің ішінен алғаш орталықтанған мемлекет құрған хұндар болған. Осы кезеңде Шығыстық немесе түркілік «құрылтай» жүйесі өмірге келді. Хан немесе шаньюй сайлау, жорыққа аттану, жер бөлісі сияқты аса күрделі мәселелер құрылтайда шешілетін болды. Құрылтай шешімі заң деп танылды. Бұл тұрғыдан қарағанда көшпенділердің құрылтай жүйесі ертедегі гректердің «фратрия», Римнің «курия» (сенат), франктердің «Агер Магиусына» ұқсас жүйесімен сәйкес келеді. Хұндардың өзіндік ереже-заңы болды. Хұн ережелерінде жер-су мәселесіне ерекше мән берілгені көрінеді. Біздің ойымызша, бұл Тәуке заманындағы Құрылтайдың бастауы. Күлтөбенің басында күнде кеңес болған алмағайып заманда ел тағдыры шешілген Құрылтайлардың тарихи бастауы. Тарихи деректерге көз салсақ ғұндардың заңы болған. Бұл туралы зерттеуші А. Х. Бикенов Мөде шаньюйдің баласы Лаушангиюдің кеңесшісі Чжунхиньюе Қытай патшасына жазған хатында: «Ғұндардың қолдануға жеңіл және ыңғайлы заңдары, әскери заңдары бар. Шайқас даласында мерт болған жауынгер мүрдесінің туған топыраққа берілуін қамтамасыз

ету мақсатында «қаза болған жауынгерді тастамай алып келсе, сол адам оның отбасылық мүліктерін иеленген» деп Н.Я. Бичуринге сілтеме жасап, дәйекті мысал келтіреді (Бикенов, 2001а: 24). Ғұн мемлекеттілігіне қатысты ойымызды ғалым Ж. Артықбаевтың «Ғұндар тек ру жиынтығы болып қала бермей ірі мемлекет, іргелі саясат жүргізген, мемлекет мүддесі деген түсініктерді қалыптастырған орта екендігі тақ мұрагерлеріне байланысты мәліметтерден де белгілі» деген пікірімен түйіндегіміз келеді (Артықбаев, 1997б: 331). Ғұн дәуірінен кейін тарих сахнасына көтерілген Түрік қағанатында мемлекеттік билік Қаған қолында шоғырланды. Көне Түркі мемлекеттерінің ең жоғарғы билік иесі – Қаған. Жалпы Орталық Азияда «қаған» титулын 402 жылы жужандардың басшысы Шэлун пайдаланған (Крадин, 1992а: 136). Өкіметтің жарлығын, үкімін, шешімін қабылдаушы бірінші адам – қаған. VI ғасырлардан бастап қаған (хакан) титулы деректерде жиі кездеседі. Ол «император» титулы болса керек (Молдабаева, 2014: 158). Қаған әскер басылары мен мемлекеттік аппаратты және ұлыстарды билеген бектерді, шадтарды, елтеберлер мен жабғуларды т.б. бекітті, орнынан босатты. Сондай-ақ қаған жайылымдарды бөлуге басшылық жасап, көшіп-кону бағыттарын анықтады. Қаған мемлекеттегі жоғарғы сот билігін жүргізуші де болды. Елдегі құқықтық тәртіптің ережелерін бекітті. Түрік қағандары Ашина әулетінен тарағандардан ғана сайланатын. Қаған мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси жағдайына бәріне басшылық етті, ру басшыларын тағайындады. Ол әлеуметтік фратриядан шыққан шонжарларға сүйенді. Мемлекетті басқаруда қағанның ұлдары мен туыстары көмектесті (Бикенов, 2001а: 26). Сондықтан да деректерде ұлы Хан, кіші Хан сынды лауазымдар кездесіп тұрады. Қазақ топырағында Үлкен хандық институты болған. Қытайдың «Цзю Тан шу» шежіресіндегі «Си Туцзюе» бөлімінде батыс түркілер туралы сөз болады, мұнда «кіші қағандық» институттарының болғандығы туралы айтылады. «Кіші қаған» титулы әдетте қағанның ұлдарына берілген (Еженханұлы, 2006: 135). Тарихи кезеңдерде, нақтырақ айтсақ, Тәуке ханның билігінен кейінгі кезеңде, Ресейдің отаршыл билігінің қазақ өлкесінде өз тәртібін орнықтыруына байланысты келте хандар кезеңі орын алған (Әлімбаев, 2015: 90 б). Қаған тек билеуші ғана емес, сонымен қатар қағанаттың барлық жерінің иесі болды. Сондай-ақ жоғарғы абыздың да рөлін атқарды. Қағанның жанында қаған әулетінің белді мүшелерінен,

әскер басылар мен ұлыстар басшыларынан, т.б. беделді қоғам мүшелерінен тұратын қаған кеңесі болған. Зерттеушілер хан сөзі семантикалық-тілдік тұрғыдан өзгеріске ұшыраған көне түркілердің «қаған» терминінен қалыптасқан деп есептейді. Ортағасырда және жаңа дәуірде көшпелі тіршілік еткен түркі және моңғол халықтарындағы ең жоғарғы дара биліктің иесінің титулы. Түркі-моңғол халықтарында мемлекет басқарған билік иесі. Жазба дерек көздері Орталық Азия халықтары хан терминін түркі қағандығы ыдырағаннан кейінгі кезеңнен қолдана бастағандығын растайды.

Қазақ жерінде Қарахан мемлекетінің билеушілері хан атанды. Кейін қыпшақ, найман, керей, тағы басқа ұлыстық мемлекеттерді хандар басқарды. Осылайша ежелгі замандардан бастау алған хандық билік институты заман ағымына қарай өзгерістерге ұшырағанымен, қазақ даласында 1822 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанский жасаған және Ресей императоры I Александрдің жарлығымен бекітілген «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарғы» күшіне енгенге дейін биліктің жоғарғы лауазымы ретінде қызмет етті. Қазақстандағы қабылданған бұл жаңа реформаның ең басты мақсаттарының бірі – Орта жүздегі хан билігін біржолата жою болатын. Қазақ жері Ресей империясы құрамына енгеннен кейін хан сайлау дәстүрі жүйелі өзгерістер енгізу арқылы жойылды. Мысалы, архив құжаттарына сүйене отырып XIX ғасырдың алғашқы ширегінде хан сайлау дәстүрінде әлі де болса халықтың жиналатындығына көз жеткізуге болады. 1812 жылы 30 қазанда хан тағына сайланған Шерғазы Айшуақұлының сайлауының көпшілік алдында, барлық салтанаты сақтала отырып өткенін және оған жеті мыңнан астам халық қатысқандығын архив құжаттары дәлелдейді (РФ ОрОММ, 6 қор, 10 тізім, 716 іс, III бөлім, 743 бет). Аталған кезеңдегі бұл үрдістегі өзгерістер қатарына сайлау дәстүріне патша үкіметі өкілдерінің қатысуын айтуға болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандық билік бір атаның ұрпағында болғанымен, Хан титулын мұралану механизмінің негізінде меритократия заңдылықтары жатты. Кез келген адам хан сайлана алмайтын. Хан титулы ол ханның баласы болмаса да, сол әулеттегі қабілетті, әскери істе беделді адамға берілген (Ерофеева, 2007а: 55). Хан тағына отыратын мұрагер түркі кезеңінде ашина руынан шыққандардан сайланса, Шыңғыс заманынан кейінгі кезеңде Шыңғыс ұрпақ-

тарынан сайланған. Қазақ хандарының билікке келуі еуропа елдеріндегі король билігінен салыстырғанда мұрагерлік жолмен отыра алған жоқ, меритократиялық заңдылыққа байланысты ол жеке басының қасиеттерімен халық назарына іліккен, беделді тұлға болуы шарт болған. Ол үшін қол бастар батыр, сөз бастар шешен болуы тиіс. Сөзімізге дәлел ретінде Үгедейден кейін хан тағына мұрагерді сайлау тұсындағы тарихи оқиғаны мысал ретінде ұсына аламыз. Мұнда хан тағына сайлар тұста шынғыс ұрпақтарынан кімді сайлаймыз деген күрделі мәселе туындаған. Себебі, Шынғыс ұрпақтары болғанымен халықты артынан ерте білетін, таққа лайық тұлғаны табуға қиынға соққан екен (Бартольд, 1963а: 353). Егер шарт бұзылып таққа хан баласы бірден отырса, артында қаншама елі бар сұлтандардың наразылығына, алауыздыққа апарып соқтырып, ел бірлігіне қауіп төнетін. Бұл шарт сақталып тұрса билік үшін талас болмай, ел ішінде бірлік орнаған. Қатарынан озып, ерлігімен, қабілетімен дараланған тұлға, хан тағына неғұрлым жақындай түсетінін білетін. Бұл негізінен сұлтандарды ақылға сыйымды бәсекелестікке түсіретін, сондықтан олардың бәрі де елдің көзі түсіп, соңынан ел еретін, қалың әскер құрмет тұтатындай ерлік жолына ұмтылатын (Жаркешов, 2015: 106). Мысалы, 693 жылы Елтеріс қаған өлген соң, оның орнына інісі Можо шад отырды (Қойгелдиев, 2007: 14). Мұндай дәйекті деректер XVI-XVIII ғғ. тарихына арналған П.И. Рычков, А. Левшин еңбектерінде де кездеседі (Сборник, 1961: 579-580; Левшин, 1996: 366). Хан ел ішіндегі «азаматтық» міндеттерді де атқарды. Қолбасы, жоғарғы сот және жоғарғы абыз қызметтерінде атқарды (Кляшторный, 2000: 141). Бейбіт күндегі ел билеушінің құзіретіне елді жаудан сақтаудан өзге жайылымдарды бөлу, көшті басқару істері кірді. Сөз орайы келгенде айта кетсек, өз кезегінде халықтың қамын жеген ханға құрмет көрсетуде қарапайым халықта құр қарап қалмағандығын көруге болады. Оған дәлел: халықтың қағанға соғым, ханлық, зекет немесе сыбаға әкеліп отырғандығын көруге болады (Крадин, 1995б: 190). Қазақ хандығын басқарған билеушілердің барлығы Шынғыс хан әулетінен тағайындалды (Ерофеева, 2010б: 92). Билікке келген басқа әулет өкілдері өздерін хан деп атай алмай, көбіне әмір, тағы басқа лауазымдарды иемденді. Бұған Әмір Темір тағдыры айқын дәлел бола алады. Әулеттің Хан сайланбағандары жеке әлеуметтік топ құрып, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатында елеулі рөл атқарды. XVIII

ғасырда қазақ халқы үш жүзге бөлінді (РФ ОрОММ, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет). Мемлекетті басқаруда хан шексіз билікке ұмтылғанымен, ру-тайпа билеушілерімен санасуға мәжбүр болды. Халықтың қалың бұқарасына жақын әрі оның тікелей қолдауына сүйенген жергілікті билік иелері — билер мен батырлар болды. Қазақ халқының саны өте көп және жауынгер, дербес екендігі архив құжаттарында берілген (РФ ОрОММ, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет). Мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейдегі мәселелерді қамтитын жоғары билікті жүргізген хандық билік қазақ қоғамындағы маңызды саяси жүйелердің бірі болды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы мемлекетті басқарушылардың әлеуметтік иерархиясын қарастыруда біз ханнан кейінгі кезекте аталықтарды, сұлтандарды, билерді, батырларды және ақсақалдарды қарастыруды жөн санадық.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы аталықтар институты

Қоғамдағы ру-тайпалық құрылым мен саяси билік арасындағы дәнекер, хандық биліктің қазықтарының бірі — аталықтар институты болды. Қазақ мемлекеттілігінің алтын қазығы — хандық институты десек, осы хандардың саяси билікке келуі белгілі бір мектептен өткен. Ол — аталықтар мектебі. Аталықтар институты сонау көне заманнан бері келе жатыр. Дегенмен ол отарлық көзқарас тұрғысынан жүргізілген зерттеу еңбектерінде бүгінгі таңға дейін дәстүрлі билік тетіктері ретінде қарастырылмаған. Аталықтардың түркі кезеңінде болғандығын, оғыздарда жабғу мұрагерлері инал деп аталғандығын және оларды арнайы сайлап қойған «атабектер» (тәрбиешілер) тәрбиелегендігінен көруге болады (Жолдасбайұлы, 1995: 66). Аталықтардың хан балаларының саяси сахнаға билеуші ретінде қалыптасуындағы рөлі туралы ғалым Ж. Артықбаев төмендегідей тұжырым жасайды: «Аталық — мемлекеттік биліктің аса мықты тетіктерінің бірі, хандардың ішкі және сыртқы саясатта сүйенетін мықты тірегі, қазақтың қашанғы жаугершілік тіршілігінде ханның қорғаушысы және хан баласының тәрбиешісі» (Артықбаев, 2012в:).

Зерттеушілер көшпелі халықтардағы аталықтар институтының тұтас мемлекет мүддесі үшін, орталық билікті күшейту мақсатындағы күрестерде игі іс үшін хан тұқымдарымен бірге күресіп, бірге мерт болған тұлғалар екендігін атап өтеді. Алмағайып замандарда хан өлгенде,

басқа хан сайланғанша аталық уақытша хан міндетін атқарып, елге ат шаптырып хан сайлар құрылтайға жинайды екен. Туған әкесіндей болып өзі тәрбиелеген ханзаданы таққа отырғызуға аталықтар қаншалықты мүдделі болса, болашақ хан тағынан үміткер де тақ үшін күресте аталықтарға соншалықты сүйеніп, әрқалай қастандықтардан сақ болу үшін, ауылымен тәрбиешісінің елі көшсе бірге көшіп жүреді (Жаркешов, 2015: 100). Шапқыншылық жылдарында ел жинау оңай емес, оған кейде бірнеше жыл кетіпті. Ондай жағдайда аталықтар елді сол қалпы басқарып, елшілерін қабылдап, салығын жинап, соғысқанымен соғысып, Орданы құлатпай ұстап тұрған. Жалпы аталықтарды ханзада тәрбиешісі ретінде қарастырсақ, Қазақ хандығының жеті сатылы басқару жүйесіндегі сұлтандар билігінің алар орны ерекше.

Қазақ қоғамындағы сұлтандар билігі

Сұлтан сөзі түркі тілдеріне ортағасырларда араб тілінен енген. X ғасырдың аяғына қарай оның иелігіндегі меншіктің көлеміне қарамастан сұлтан деп билік иесін атаған (Бартольд, 1966б: 27-28). Қазақ тілінде XV ғасырдан бастап, яғни көшпелі өзбектер уақытынан бастап қолданыла бастаған (Бикенов, 2001а: 97). Қазақ қауымы Шыңғысхан кіндігінен өрбіген әулеттің әрбір мүшесін сұлтан немесе төре деп атайтыны мәлім. Осы әулетте өмірге келген әрбір әулет мүшесі экономикалық жағынан және басқа да өзінің жеке басының қасиеттеріне қарамастан сұлтан лауазымына ие болған. Сұлтандардың артықшылықтары отбасылық қарым-қатынастарда да көрініс тапты. Сұлтан әулетінің қыздары басқа тап өкіліне тұрмысқа шыға алмады. Әдеттік құқық бойынша, егер кімде-кім сұлтан атағын жамылып, сұлтан әулетінің қызына немесе туысқанына үйленсе, мұндай әрекеті үшін айып төлеген. Әрбір сұлтанның ұлысқа және жұртқа құқы болды. Ұлыс билігі сұлтандарға әскери-саяси билікке ие болу мүмкіндігін берді және жайылым жерлер мен су көздеріне иелік етуге жол ашты. Ол үлеске хан келісімімен уақытша билік етті. Хан сұлтан билігіндегі иелікті алып қоюға және оны өзге билігіне беруге құқылы еді. Сұлтандар ру басылары кеңесіне қатысуға, жазалауға құқылы болды. Хан бұйрығын орындай отырып ру мүшелеріне көшіп қону аймағын анықтады және әскери жасақ құруға атсалысты. Дәстүрлі қазақ қоғамында сұлтандар билігі ең алдымен сыртқы істерде көрінеді. Елші аттандырғанда немесе

қарсы алғанда, аманат туралы келіссөздерде төре тобының орны ерекше. Жоғары билік тұтқасын ұстаған хандар өзіне қарасты ұлыс сұлтандарын мүмкіндігінше маңызды тапсырмаларды орындауға пайдаланған. Сұлтандар жайлы қызықты мәліметті зерттеуші Э. Телеуова еңбектерінен кездестіруге болады. Автор тарихи деректерге сүйене отырып қазақ сұлтандарының белгілі дәрежеде сауатты болғандығын айтады. Дегенмен олардың нақты қай жерде қандай деңгейде білім алғандығы әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігі айтылады. (Телеуова, 2007: 68). Бұдан шығатын қорытынды қазақ қоғамындағы сұлтандар мәселесінде өз зерттеушілерін күтіп тұрған басы ашық мәселелердің бар екендігінде. Қазақ халқы Ресей империясы құрамына енгеннен кейінгі кезеңде сұлтандар билігі де өзгеріске ұшырады. Дегенмен хан билігін жойғанымен рулық байланыстар сақталды. Отарлық саясатын ойдағыдай жүргізу үшін дәстүрлі билік тетіктерін қолданып төрелерге біраз өкілеттілік беріп соларға арқа сүйеді. Қазақ сұлтандарын өз жағына тарту үшін оларға сыйлықтар беріп, жалақы тағайындап, шен үлестіріп аға сұлтан, болыс билеушісі т.б. әкімшілік қызметке тағайындағандығы тарихи деректерден белгілі. Аға сұлтан Ресей қызметінің майоры деп есептеліп жергілікті басқарманы басқаруға қойылған шенеунік болып есептелді. Он жылдық қызметі үшін аға сұлтан дворян атағын алды. Ең бастысы жарғы бойынша сұлтандар салықтардан босатылды. Патша үкіметінің тек қана төрелер тобына артықшылықтар беріп, ал потестарлық билік өкілдерін ел басқарудан аластатқан.

Билер институты

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы потестарлық-саяси институттары тарихында саяси, әлеуметтік және рухани тұрғыдан аса маңызды рөл атқарған билер институты болып табылады. Көшпелі мемлекеттің негізгі өзегі ру екені белгілі. Осы тұрғыда хандықтағы рудың рөлінің жоғары болуына тікелей ықпал еткен билер мен батырлардың пайда болуы ежелгі кезеңдерге саяры хақ. «Би» сөзі ежелгі түркінің «бек» сөзінен бастау алады, негізінен «басқару», «билеу», «билік ету» ұғымдарын білдіреді. XVIII ғ. қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын зерттеушілердің басым бөлігі билер институтын хандық және сұлтандық институттардан кейінгі үшінші орынға қояды (Оразбаева, 1998: 80). Би лауазымы адамның жеке басының қасиеттеріне байланысты берілетін лауазым.

«Би» атағы «қара халықтан» шыққандар ғана иелене алатындығын Ш. Уәлиханов атап өтеді. Бидің бойынан табылар қасиеттері шешендік, тапқырлық, өршілдік, тура мінезділік. Би мұрагерлікке қалдырылған жоқ. Ш. Уәлиханов билер өзінің жағдайы жағынан Шыңғыс тұқымынан кем болған жоқ деп көрсетеді. Билердің қазақ қоғамында алатын орны туралы П.И. Рычков та атап көрсетеді, ол да «би» атауы текті дворяндарға беретін лауазым деп түсіндіреді. Билер әдетте, халық кеңесінің құрамына еніп, көбіне хан саясатына әсер етіп те отырған. XVII ғасыр соңы XVIII ғасыр басындағы «билер» ру басшыларынан хандық биліктің негізгі тірегі сот қызметін атқарушы, қажеттілік туғанда елшіліктерді басқарып барған. «Билер» хан және сұлтандармен қатар сот істерін шешіп, табысты бөлісуге қатынасты. «Билер кеңесі» өзінің мемлекеттік статусы бойынша ханның билігін жіктеу құқығына ие болған көшпелі қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігіне сай қалыптасқан ұлы даланың сол кездегі парламент және жоғарғы сот органы, ханның ішкі және сыртқы саясат мәселелері бойынша шешім қабылдануы «билер кеңесінің» құптауын талап еткен. Билер институты бұл қазақ қоғамындағы парламентаризм дәстүрлерінің құқықтық негіздерінің тым әріде жатқанын көрсетеді. Билердің қазақ қоғамындағы басты атқаратын қызметі бұл «билер кеңесі» болды. Билер кеңесінде бүкіл қазақ елінен сексен, тіпті жүзге дейін билер қатынасып отырған. XVIII ғасырда билердің әлеуметтік тобының мүддесінің өзгеріске ұшырауы Ресей тарапынан жүргізілген саясаттың нәтижесі болған. «Билер институтының» негізгі мазмұны қазақ қоғамындағы басқа билік етуші институттар сияқты Ресей отарына айналғаннан кейін өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңде қоғам ішіндегі билердің ықпалы әлсірей бастады. Біріншіден, хандық биліктің жойылуы, олардан ірі рулық бірлестіктердегі билікті өз қолдарына алды. Екіншіден 1822 жылғы Сібір қазақтары туралы устав бойынша билерді сайлау арқылы бекіту билер арасында іріткі тудырды. XVIII ғ. қазақ-орыс, қазақ-жоңғар қатынастарындағы елшілік ісінде билердің алар орны ерекше. Мысалы, 1715 жылы Уфаға аттандырылған қазақ елшілігіне Тайқоңыр би жетекшілік еткен, Тәуке қазасынан соң билікке келген Қайып хан тұсында да Тобылдағы Сібір генерал-губернаторына аттандырылған елшілікті Бекболат пен Байдаулет билер басқарған (Оразбаева, 1998: 109-110).

Батырлар институты

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институтының бастауының тарихы тереңде. «Батыр» (batur, batyr), «бахадур» (bahadur), «багатур» сөзінің пайда болуы қазақ халқының тарихының ежелгі кезеңдеріне сәйкес келеді. Бұл атау көне түркі ескерткіштерінде кездеседі (Севортян, 1978: 82). «Батыр» атағын көшпелілерде әскери ерліктері үшін қарадан шыққан қарапайым халық өкілі де, Шыңғыс ұрпақтары да иемдене алатын (Ерофеева, 2010: 66). XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамында саяси-экономикалық рөлі ерекше әлеуметтік топтың бірі – батырлар болды. Тарих ғылымында батырлар жеке тұлға ретінде ғана қарастырылып келді. Ежелгі дәуірден-ақ барлық қоғамдарда әскери адамдар тобы болғаны белгілі және олардың басты қызметі сол қоғамды қорғаумен тығыз байланысты болды. Бірақ сонымен бірге әрбір қоғамның даму деңгейіне байланысты әскери қызметтің өзіндік ерекшеліктері де болды. Көшпелі халықтардың тарихи-мәдени дамуының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты елдің қауіпсіздігін, мемлекеттің тәуелсіздігін, ел ішіндегі қоғамдық тәртіпті сақтау қажеттілігі көшпелі қоғамда да әскери іспен кәсіби тұрғыда айналысатын адамдардың пайда болуын, олардың осы қоғамдық қызметтерді атқаруды өз міндетіне алу барысында жеке әлеуметтік жік ретінде қалыптасуына әкелді. Басқа халықтарда әскери тап өкілдерін «самурай», «рыцарь», «кшатрий» деп өзіндік атауымен атағаны сияқты дәстүрлі қазақ қоғамындағы кәсіби әскерилер әлеуметтік жігінің өкілдері «батырлар» деп аталды (Дауытбекова, 2010: 4).

Соғыс ісі батырлардың негізгі кәсібі болғанмен, бұл кәсіптің басты мақсаты – Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, тұтқында кеткен отандастарын азат ету, жау қолынан қаза тапқан ата кегін қайтарумен ерекшеленеді. Бірақ, тарих ғылымында көшпелі халықтардың тарихына деген еуропоцентристік көзқарастың үстем болып келуіне байланысты, олар «адамзаттың арамтамақтары» ретінде тек отырықшы-егінші өркениет ошақтарын қиратушылар ретінде ғана бағаланды. Этнологиялық бағыттағы зерттеулердің көпшілігінде көшпелілердің жауынгерлігі мен батырлығының себептерін олардың соғысқұмарлығымен байланысты деп түсіндіру басым. Осындай пікірлердің басым көпшілігі ағылшын зерттеушісі Дж. Флетчердің еңбегінде тұжырымдалған (Fletcher, 1986: 11-50). Ұзақ

уақыт бойы көшпелі халықтардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік институттарының дамуына байланысты қарама-қайшылықты пікірлер басым болып келді. Тіпті, дәстүрлі қоғамға тән билер, батырлар институттарының көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның өзіне тән ғана мәдени-әлеуметтік тарихи тамырлары мен оның ерекшелігі ескерусіз қалды. Мәселен дәстүрлі қазақ қоғамындағы «батыр» атауы тек құрметті атақ ретінде ғана қарастырылды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың ерекше әлеуметтік топ ретінде өзіндік идеологиясы, қоғамдық қызметіне байланысты тек өздеріне тән өмір сүру салты, жауынгерлік салт-дәстүрі, басқа әлеуметтік жіктермен арақатынасын реттейтін әлеуметтік ережелері, этикасы және т.б. «сословиелік» ерекшеліктері қалыптасты. «Батыр» сөзінің мәні ержүрек, батыл, әскери өнерді жетік меңгерген, ерлігімен аты шыққан деген мағына береді. Ал, батыр атағы тек қана адамның жеке бас қасиеттеріне, оның әлеуметтік шығу тегіне қарамастан берілетін атақ. Батырлар дәстүрлі қазақ қоғамында жауынгерлік дәстүрді жалғастырушылар ретінде өзіндік ерекшелігі айқын әлеуметтік топ ретінде өзіндік ұғымдық бет-бейнесі мен ерекшелігі қазақ қоғамының ұлттық құндылықтарымен бірге ұштасып кеткен, ажырағысыз әлеуметтік өлшемнің жиынтығын құрайды. Батырлар институтының тек дәстүрлі қазақ қоғамына ғана тән әлеуметтік институтқа айналуының негізгі заңдылығын жалпы қазақ қоғамының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды. Қазақ қоғамы дамуының мәселелері жалпы көшпелі халықтардың қоғамдық құрылымы мен мемлекеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты. Батырлардың пайда болуы мен жауынгерлер тобының жетекшілері ретінде ерекшеленуі қоғам дамуының «әскери демократия» кезеңімен тығыз байланысты.

Ортағасырлар кезеңінде жаңа рулық, тайпалық бірлестіктердің құрылуы жекелеген тұлғалардың батырлық қасиеттерімен тікелей байланысты болды. Сондықтан көшпелілердің мемлекеттілік мәселелері зерттеушілер еңбектерінде «көсемдік» («вождество») деп аталып, оның түрлері айқындалды. Моңғол шапқыншылығының нәтижесінде батырлардың жеке көсемдік қызметтері шектеліп, батырлық тек жеке тұлғалық қасиет ретінде қарастырылып, олардың қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі бәсеңдейді. Батырлардың қоғамдық өмірдегі белсенді әлеуметтік топ ретінде көрініс беруі

XIV-XV ғасырлармен тығыз байланысты. XIV-XVI ғасырлардағы қазақ қоғамының әлеуметтік өміріндегі батырлар институтын өзінше дербес, ара-жігі басқалай әлеуметтік топтардан ажыратылған құрылым ретінде қарастыруға келмейді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар мен билер институтының қызметтері бір-бірімен астасып жатты. Оны ортағасырлық «бектердің» атқарған қызметінен айқын көреміз. Батырлар институтының генезисі мен қалыптасуының кезеңдерінде, даму эволюциясында көшпелі қоғамның өзіндік ерекшеліктері маңызды рөл атқарды, батырлар институты көшпелі қоғамның шаруашылық-мәдени кешенінің қалыптасуы нәтижесінде пайда болған әлеуметтік сұраныстың қажеттілігі ретінде пайда болды. XVII-XVIII ғасырлардағы ішкі және сыртқы факторлар қазақ қоғамындағы батырлардың саяси, әлеуметтік статусқа ие болуына қолайлы жағдай туғызды. XVIII ғасырда батырлар институты қазақ қоғамының ішкі саяси кеңістігінде барлық белгілері бойынша жетекші орынға ие болған. Батырлардың ішкі саяси жүйедегі әлеуметтік-экономикалық қызметі «барымта», «олжа», «сауға» тәрізді ұғымдар арқылы сипатталған. Барымташылдықтан батырлыққа өтуде өзіндік орны болған барымта тек көшпелі халықтарға тән ұғым. Ол қарақшылық немесе ұрлық емес, керісінше көшпелі қоғамдағы ру-тайпалардың және олардың лидерлерінің болмысын анықтайтын құбылыс. Батырлар институтының сыртқы саяси қызметі негізі олардың Отан қорғау принциптерімен нақтыланды. XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде жоңғар қаупінің белең алуы, оған қарсылық білдіретін батырлар қауымының қоғамдық қатынастарда алдыңғы орынға шығуына түрткі болды. Қарақұм жиыны батырлар институтының пісіп-жетілгендігінің нақты көрінісі бола отырып, олардың алдағы екі ғасырлық уақытта қоғамдық қатынастардың басты реттеуші күштері болатындығын бекітіп берді. Батырлар отан қорғаумен шектелмей, халықаралық саяси қатынастарға белсене араласып, қиын жағдайға түскен бауырлас халықтарға барынша көмек қолын созуға тырысқан. Отарлық езгіге қарсы күресте батырлар өздерінің әскери ұйымдастырушылық және басқарушылық қасиеттері арқылы жақсы танылады және өздерінің талаптарын батыл әрі нақты қояды. Елшілік қызметтен де тыс қалмаған батырлар өздерінің кез келген саяси-қоғамдық қатынастарды шешуге қабілетті екендіктерін көрсетті.

Ақсақалдар институты

Дәстүрлі қазақ қоғамының қоғамдық-саяси құрылымдары жүйесіндегі әлеуметтік институттарының бірі ақсақалдар институты болып табылады. Қазақ халқының этноәлеуметтік организмінің негізі болып табылатын руларды, оның кішкене ұялары ауылды жасы үлкен жоғары мәртебеге ие, шаруашылықтың тетігін білетін тәжірибелі ақсақалдар басқарған (Бикенов, 1999б: 8). Ақсақал термині «ру басы», «ел ағасы» сөздерімен қатар қолданыла берген (Исенов). Қазақ қоғамында «ру ақсақалдарының кеңесі», «тайпа ақсақалдарының кеңесі», «ақсақалдар соты» сияқты дәстүрлі билік институттарының жүйесінің болғандығы белгілі. Бұл билік жүйесінің ауыл арасындағы қарым-қатынастың, жер дауының шешімін табуда маңызы әрине жоғары. Ақсақалдардың шешімі билер сотында, әдеттік құқықта маңызды орын алды. Билердің өзі маңызды шешімді ру ақсақалдарының қатысуынсыз шешпеді. Ақсақалдар кеңесі елдің ішкі мәселесінен туындаған жағдайда өткізіліп отырған (Исенов). Ақсақалдар ру ішіндегі шаруашылықты басқарып, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшкен қауымның көшіп қону уақытын, қоныстану аймағын белгілеп отырған. Бүгінде ел ішінде кеңінен қолданылатын «Отан от басынан басталады» деген мақалды басшылыққа алатын болсақ, хандық биліктің бастауы – ауыл, рудың тыныштығы осы тұста отбасы ретінде қолданылып тұрған сияқты. Ауыл, ру ішілік береке ел, мемлекет бірлігінің мызғымастығын құрайтындығын ескерсек, қазақ қоғамындағы ақсақалдардың алатын орнын ерекше. Оған П.П. Румянцевтің «қазақтардың нағыз билеушілері ақсақалдар, билер, батырлар дей келе, олардың атақтыларының ықпалы ру аумағынан асып, бүкіл Орданың ісіне әсерін тигізген» деп сипаттауы дәлел болады (Бикенов, 1999б: 9). Ақсақал билігі – ата баласының ішінде жүрген. Неке мен отбасы, жақын туыс

ағайын арасы, мұрагерлік пен әмеңгерлік, енші, т.б. мәселелерді шешуге хақылы болған» (Исенов). Патриархалдық-рулық тұрмыс қазақтардың қоғамдық өмірінің ұйымдастырылуында да сақталды. Ру ақсақалдарын құрметтеу күшінде болды. Олжаны бөліскенде, көшкенде, ақырында, тіпті киіз үйге топ болып кіріп, жайғасқанда да ру ақсақалдарын құрмет тұту тәртібі сақталды. Ең құрметті орын – төр, ең үлкен рудың өкілдеріне беріледі. Қазақ қоғамында XIX ғасырдың бірінші жартысында «ақсақал» деген сөздің бастапқы мәнмағынасы жоғала бастады. Ру ақсақалдары шешімін таппаған мәселені өзара кеңес жасап талқылаған.

Ақсақалдар кеңесі елді басқарумен де айналысқан. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар үшін ең маңызды нәрсе жер мәселесі болғандықтан дау туғызатын да сол болды. Сондықтан ақсақалдар кеңесі әр рудың жер иеліктерін белгілеп беріп отырған. Ақсақалдар кеңесінің рөлі Қазақ хандығының құрылуы дәуірінде ерекше болған.

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, әртүрлі территорияларда, әр түрлі кезеңдерде мемлекеттердің қалыптасуының өзінің заңдылықтары бар. Міне, осы заңдылықтарға сәйкес қазақ қоғамында да ерте мемлекеттің құрылуы рулардың бірігуінің нәтижесінде пайда болғандығын көрсетеді және тек өзіне тән мемлекеттік билік тұтқаларының болғандығына көз жеткіземіз. Патша, күнби, қаған лауазымдарының тарихи кезеңдерде хан лауазымына ұласып, биліктің саяси және потестарлық түрлерінің қатар дамығандығы қазақ мемлекеттілігі тарихының тереңде екендігінің дәлелі бола алады.

«AP05134605 – Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институты» іргелі-зерттеу жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Артықбаев Ж. О. (2015). Қазақ мемлекетінің тарихындағы төре институты және төре сөзінің мағынасы туралы. Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. Астана.
- Артықбаев Ж. (1997). XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы: тарих ғыл. докт. ... дисс. Алматы.
- Артықбаев Ж.: Шоқан да кезінде: «ұлы аруақтар өздерінің тұқым-жұрағатына қамқорлық жасайды», – деп айтып кеткен. <https://baq.kz/>. 02.03. 2017.
- Әлімбай Н. (2015). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хан билігі институтына тікелей қатысты негізгі ұғымдар жөнінде. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қазақ хандығының дамуы: Дәуір, оқиғалар және тұлғалар» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. Ақтөбе.
- Бартольд В.В. (1963). Сочинения. Т.1. Москва: Наука.
- Бартольд В.В. (1966). Сочинения. Халиф и султан. т. 6, Москва: Наука.

- Бикенов А.Х. (2001). Қазақтың дәстүрлі қоғамы және оның саяси-потестарлық құрылымы (XVIII-XIX ғасырлар деректері негізінде): тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Бикенов А. (1999). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ақсақалдар билігі. Қазақ тарихы.
- Дауытбекова М.К. (2001). Қазақ қоғамындағы батырлар институты: тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Дәуірбаева Н. (2007). Қазақ хандығы және Жетісу аймағы (XV-XVIII ғ.ғ.). Қазақ тарихы. №3.
- Жаркешов С. (2015) Қазақ хандарының аталықтары. Хан ордасының қызметін ұйымдастырушылар. Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. Астана.
- Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан. Алматы, 1995. Ана тілі.
- Ерофеева И.В. (2007). Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Алматы, Дайк-Пресс.
- Ерофеева И. (2010). Традиции степной государственности и стереотипы массового сознания. Советник.
- Ерофеева И. (2010). Институт батыров в структуре военной организации казахов-кочевников. Роль номадов Евразийский степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э Масанова. Алматы: Lem.
- Исенов Ө. Дәстүрлі қазақ қоғамының ақсақалдар институты. https://library.wksu.kz/index.php?option=com_dосman&task=doc_view&gid=1398&tmpl=component&format=raw&Itemid=2&lang=ru. 24.02. 2017.
- Исмагулов О. (1982). Этническая антропология Казахстана. Алматы.
- Кляшторный С.Г., Султанов Г.И. (2000). Государство и народы евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург: «Петербургское востоковедение».
- Крадин Н.Н. (1992). Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). -Владивосток: Дальнаука.
- Крадин Н.Н. (1995). Трансформация политической системы от вожества к государству: сонгольский пример. Альтернативные пути к ранней государственности: международный симпозиум. Владивосток.
- Кычанов Е.И. (1997). Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. Москва.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Өулеттік тарихи жылнамалар. (2006). Қыт. деректем. Аударғ. Түсіндірмелер мен ескертулер жазған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан. Алматы: Дайк-Пресс.
- Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ежелгі және ортағасырлық кезең). (2007): Монографиялық зерттеу. Алматы: «Адамар» ЖШС.
- Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). (1994). Алматы: Дәуір.
- Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат.
- Мажикызы Н. (2016). Үйсін тарихын оқытудың кейбір мәселелері. «Білім беру бағдарламаларын жаңғырту: аккредитация және кадрлар дайындау сапасының кепілі». 46-ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. 14-15 қаңтар. 3 кітап.
- Молдабаева Д.Ж. (2014). Түркі халықтарындағы мемлекет құру және басқару дәстүрі. «Дәстүрлі және заманауи Қазақстан этнологиясы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 29 наурыз.
- Оразбаева А.И. (1998). Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және рөлі (XVIII ғасыр): тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 6 қор, 10 тізім, 716 іс, III бөлім, 743 бет
- Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет
- Севортян Э. В. (1978). Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»/АН СССР. Институт языкознания. – М.: Наука.
- Телеуова Э.Т. (2007). Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті.
- Fletcher J. The Mongols: Ecological and Soscial Perspectives. Harvard Journal of Asiatic Studies. 1986. Vol. 46, N. 1. P. 11-50.

References

- Artykbayev Zh. (2015). Kazak memleketinín tarikhnydagy tore instituty zhane tore sozínín magynasy turaly. [About the meaning of the arbitral institution and arbitration in the history of the Kazakh state]. Kazak khandygynyn memlekettik baskaru instituttary. Gylymy makalalar zhinaǵy. Astana.
- Artykbayev Zh. (1997). XVIII gasyrdagy kazak kogamynyn etnoaleumettik kurylymy: tarikh gyl. [Ethno-social structure of the Kazakh society of the XVIII century: doctrine]. doct... diss.- Almaty.
- Artykbayev Zh.: Shokan da kezinde: «uly aruaktar ozderinin tuk_ym-zhuragatyna kamkorlyk zhasaydy», – dep aytyp ketken. [At Shokan, he said, «The great beasts care for their seeds». <https://baq.kz/>. 02.03. 2017.
- Alimbay N. (2015). Dasturli kazak kogamyndagy khan biligi institutyna tikeley katysty negizgi ugymdar zhoninde. [The basic concepts directly related to the Khan authority in the traditional Kazakh society]. Kazak khandygynyn 550 zhyldygyna arналған «Kazak khandygynyn damuy: Dauir, okigalar zhane tulǵalar» atty khalykaralyk gylymy konferentsiyanyn materialdary. Aktobe.
- Bartol'd V.V. (1966). Sochinenia. [Compositions]. T.1 Moskva: Nauka.
- Bartol'd V.V. (1966). Sochinenia. Khalif i sultan. [Compositions. Khalif i sultan.]. T.6. Moskva: Nauka.
- Bikenov A.H. (2001).Kazaktyn dasturli kogamy zhane onyn sayasi-potestaryk, kurylymy (XVIII-XIX gasyrlar derekteri negizinde). [Traditional Kazakh Society and Its Political Political Structure (based on the data of XVI-XIX centuries)]: tarikh gyl. cand ... diss.- Almaty.
- Bikenov A. (1999). Dasturli kazak kogamyndagy aksakaldar biligi. [Elders' power in the traditional Kazakh society]. Kazak tarikhy.

- Dauytbekova M.K. (2010). Kazak kogamyndagy batyrlar instituty. [Institute of Heroes of the Kazakh Society].: tarikh gyl. cand ... diss. Almaty.
- Dauirbayeva N. (2007). Kazak khandygy zhane Zhetisu aymagy (XV-XVIII g.g.). [Kazakh Khanate and Semirechie Zone (XV-XVIII g.g.)]. Kazak tarikhy. №3.
- Zharkeshov S. (2015) Kazak khandarynyn atalyktary. Khan ordasynyn kyzmetin uyymdastyrushylar . [Families of Kazakh khans. Organizers of the activity of the Khan Orda]. Kazak khandygynyn memlekettik baskaru institutty. Gylymi makalalar zhi-nagy. Astana.
- Zholdasbayuly S. (1995). Yezhelgi zhane orta gasyrdagy Kazakstan. [Ancient and Medieval Kazakhstan]. A., Ana tili.
- Yerofeyeva I. (2007). Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel', politik. [Khan Abulkhair: Colonel, politician, politician]. Almaty.
- Yerofeyeva I. (2010). Traditsii stepnoy gosudarstvennosti i stereotipy massovogo soznaniya. [The tradition of stagnant state-hood and stereotypes of mass consciousness]. Sovetnik.
- Isenov O. Dastyrlı kazak kogamynyn aksakaldar instituty. [Traditional Kazakh Society of Elders]. https://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=1398&tmpl=component&format=raw&Itemid=2&lang=ru. 24.02. 2017.
- Ismagulov O. (1982). Etnicheskaya antropologiya Kazakhstana. [Ethnic anthropology in Kazakhstan]. Almaty.
- Kychanov E.I. (1997). Kochevye gosudarstva ot gunnov do manchzhurov. [Ethnic anthropology in Kazakhstan]. Moskva.
- Klyashtorny S.G. Sultanov G.I. (2000). Gosudarstvo i narody yevraziskikh stepey. Drevnost' i srednevekov'ye. [The state and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Sanct-Peterburg: «Peterburgskoye vostokovedeniye».
- Kradin N.N. (1992). Kochevye obshchestva (problemy formatsionnoy kharakteristiki). [Nomadic societies (problems of the formation characteristic)]. Vladivostok: Dal'nauka.
- Kradin N.N. (1995). Transformatsiya politicheskoy sistemy ot vozhdestva k gosudarstvu: songol'skiy primer. [Transformation of the political system from the chiefdom to the state: the Sogol example]. Al'ternativnyye puti k ranney gosudarstvennosti: mezhdunarodnyy simpozium. Vladivostok.
- Kushanov E.I. (1997). Koshevye gosudarstvo ot gunnov do manshurov. [Nomadic states from the Huns to the Manchus]. Moskva.
- Kazakstan tarikhy turaly kytay derektemeleri. Aulettik tarikhi zhylnamalar. [Chinese details about the history of Kazakhstan. Historical Chronicles]. (2006). Kyt. derektem. Audarg. Tysindirmeler men yeskertuler zhazgan B. Yezhenkhanuly, ZH. Oshan. Almaty: Dayk-Press.
- Kazak memlekettiliginin tarikhy. (yezhelgi zhane ortagasyrlyk kezden). [Chinese details about the history of Kazakhstan. Historical Chronicles]. (2007). Monografiyalık zerttey. – Almaty: «Adamdar».
- Kazakstan tarikhy kone zamannan buginge deyin (ocherk). [History of Kazakhstan from ancient times to the present (essay)]. (1994). Almaty, Dauir.
- Levshin A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat.
- Mazhikyzy N. Yysin tarikhyn oktyudyn keybir maseleleri. [Some Problems of Teaching History of Homes]. «Bilim beru bagdaramalaryn zhangyrtu: akkreditatsiya zhane kadrlar dayyndau sapasynyn kepili» 46 – gylymi-adistemelik konferentsiya materialdary. 14-15 kantar 2016 zhyl. 3 kitap.
- Moldabayeva D.ZH. (2014). Turki khalyktaryndagy memleket kuru zhane baskaru dasturi. [The tradition of creation and management of the state in Turkic nations]. «Dasturli zhane zamanauı Kazakstan etnologiyasy» atty Al-Farabi atyndagy KazNU-dyn 80 zhyldygyna arnalgan khalykaralyk gylymi-teoriyalık konferentsiya materialdary. 29 nauryz.
- Orazbayeva A.I. (1998). Kazak kogamyndagy biler instituty: tarikhi bastaulary, orny zhane roli (XVIII gasyr). [Institute of dance in the Kazakh society: historical foundations, place and role (XVIII century)] : tarikh gyl. cand ... diss. Almaty.
- Russia Federazhiasi Ortalik Memlekettik Muragati. [Central State Archive of the Russian Federation]. 6 kor, 10 tisim, 716 is, III bolim, 743 bet
- Russia Federazhiasi Ortalik Memlekettik Muragati. [Central State Archive of the Russian Federation]. 1 kor, 1 tisim, 1 is, 72 bet
- Sevortyan E. V. (1978). Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov. [Etymological dictionary of Turkic languages]. Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvu «B»/AN SSSR. Institut yazykoznaniiya. Moskva.: Nauka.
- Teleuova E. (2007). Dasturli kazak kogamynyn aleumettik-kukytky yerekshelikteri. [Social and legal features of the traditional Kazakh society: Teaching material].: Oku kuraly. Almaty: Kazak universiteti.
- Fletcher J. (1986). The Mongols: Ecological and Social Perspectives. Harvard Journal of Asiatic Studies.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Karatayev O., Umaraliev E.</i> Cult Umai-ene among the Kyrgyz	4
<i>Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A.</i> The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy During the World War ii: Problem Posing	9
<i>Dadabayeva G.R.</i> Bolsheviks and Russian Turkestan political development in 1917-1918	16
<i>Metin Özarslan, Zubaida Shadkam</i> Traces of Ancient Iranian Culture in Medieval Turkic Classical Works.....	24
<i>Sala Renato, Kartaeva T.</i> The image and cult of a camel in the life of the Kazakhs.....	30
<i>Karibaev B.B.</i> Kazakh Khanate and Mawarannahr at the end of the XIX Century: Problems of Political Relations	42
<i>Teleuova E.T.</i> Social Structure and Social Stratification of Traditional Society	47
<i>Kartabaeva E.T., Nurtazina N.D</i> The Role of Sufism in the Development of the Musical Art of the Kazakh Nomads	56
<i>Smakhanova Zh.S.</i> Some Features of history textbooks Published in the Soviet Period	65
<i>Mominova G.T.</i> Territorial Division and Historical Geographical Peculiarities of Kazakh Land (XVIII-XIX)	70
<i>Омарбеков Т</i> Аңызға айналған Алшын атауы	78
<i>Жұмағұлов Қ., Әбдімомунов Н.</i> Алтын Орданың сауда-саттық байланыстарының негізгі бағыттары (XIII ғ. – XV ғ. басы)	85
<i>Кумекоев Б.Е., Кузембаев Н.Е., Кумекоева Р.Б.</i> Кипчаководение в Евразии. История и перспективы развития (научно-аналитический обзор)	94
<i>Мажитова Ж.С., Омарова Б.К.</i> Историография института биев (1917 г. – середина 1930-х гг.): полемика по проблеме «бесклассовое родовое или классовое феодальное казахское общество»	106
<i>Жаркенова А.М.</i> Этническая демография: междисциплинарность, принципы и казахстанская практика.....	112
<i>Мұхатова О.</i> Азаттық үшін азапқа төзген (Ж. Сәбитованың жеке тектік қоры құжаттары бойынша).....	122
<i>Сексенбаева Г.</i> Советское государство и детство в 20-30-е гг. в Казахстане.....	132
<i>Мухтарова Г.Р., Даутова С.С.</i> Роль заповедников-музеев Казахстана в изучении и сохранении археологических памятников по шелковому пути	140
<i>Ашинова Ж.Е., Темірғали С.Б.</i> Жапонияның Орталық Азия аймағындағы имиджінің қалыптасуы	153
<i>Туенбаева К.Т., Денгельбаева Н.Б.</i> Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында Әл-Фараби кітапханасы дамуының жаңа мүмкіндіктері.....	160
<i>Ержан Қ.С., Әбубәкірова А.Е.</i> Батыс Еуропа елдеріндегі діни жағдайдың заңнамалық деңгейде реттелуі.	171

<i>Мұсабаев С.Б.</i> Қазақстан және әлемдік қауымдастық.....	181
<i>Сойкина Н.Ю., Бейсегулова А.К.</i> Методы естественных наук в датировании памятников наскального искусства.....	187
<i>Ержанова А.Е.</i> Каменные орудия и предметы вооружения с поселений бронзового века Атасуского и Талдысайского микрорайонов Центрального Казахстана.....	193
<i>Дауытбекова М.Қ., Жарылғасынова Б.</i> Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары тарихынан.....	203

CONTENTS

<i>Karatayev O., Umaraliyev E.</i> Cult Umai-ene among the Kyrgyz.	4
<i>Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A.</i> The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy During the World War ii: Problem Posing.	9
<i>Dadabayeva G.R.</i> Bolsheviks and Russian Turkestan political development in 1917-1918	16
<i>Metin Özarslan, Zubaida Shadkam</i> Traces of Ancient Iranian Culture in Medieval Turkic Classical Works.....	24
<i>Sala Renato, Kartaeva T.</i> The image and cult of a camel in the life of the Kazakhs.....	30
<i>Karibaev B.B.</i> Kazakh Khanate and Mawarannahr at the end of the XIX Century: Problems of Political Relations	42
<i>Teleuova E.T.</i> Social Structure and Social Stratification of Traditional Society	47
<i>Kartabaeva E.T., Nurtazina N.D.</i> The Role of Sufism in the Development of the Musical Art of the Kazakh Nomads	56
<i>Smakhanova Zh.S.</i> Some Features of history textbooks Published in the Soviet Period	65
<i>Mominova G.T.</i> Territorial Division and Historical-Geographical Peculiarities of Kazakh Land (XVIII-XIX)	70
<i>Omarbekov T.</i> The Legendary name of Alshyn.....	78
<i>Zhumagulov K., Abdimomynov N.</i> Main Trends of Trading Relationships of the Golden Order (XIII-XIV ad).....	85
<i>Kumekov B.E., Kuzembayev N.E., Kumekova R.B.</i> Kipchak Studies in Eurasia. History and Prospects of Development (scientific-analytical review)	94
<i>Mazhitova Zh.S., Omarova B.K.</i> Historiography of the institution of biys (from 1917 to mid – 1930s): debate on the issue of «classless tribal or class feudalistic Kazakh society».	106
<i>Zharkanova A.M.</i> Ethnic demography: interdisciplinarity, principles and Kazakhstan practice.....	112
<i>Mukhatova O.</i> Post-war radio freezes (By the documents on a private J. Sabitova).....	122
<i>Seksenbayeva G.</i> Soviet governance and children of 20th-30th in Kazakhstan.	132
<i>Mukhtarova G.R., Dautova S.C.</i> The role of the reserve-museums of Kazakhstan in the study and preservation of archeological monuments on the silk road	140
<i>Ashinova Zh.Y., Temirgaly S.B.</i> Formation of Japan's image in the Central Asian region.....	153
<i>Tuenbayaeva K.T., Dengelbayeva N.B.</i> New peculiarities of development of the Al-Farabi library in the Fourth industrial revolution	160
<i>Yerzhan K.S., Abubakirova A.Ye.</i> Legislative regulation of religious situation in Western European countries	171

<i>Musabayev S.B.</i> Kazakhstan and the World Community	181
<i>Soikina N.Yu., Beysegulova A.K.</i> Methods of Natural Sciences in Dating of Monuments of Rock Art.....	187
<i>Erzhanova A. E.</i> Stone tools and armament from the Bronze Age settlements of the Atasu and Taldysai microdistricts of Central Kazakhstan	193
<i>Dutbekova M.K., Zharylgasynova B.</i> From the history of state institutions of governance of the Kazakh Khanate.....	203